אסתר אייזן

אִמִּי תָּפְרָה כּוֹכָבִים

אסתר אייזן

אִמי תפרה כוכבים

אסתר אייזן נולדה בלודז׳, פולין (1929).
את השואה עברה בגטו לודז׳ ובמחנות
אושוויץ, בומליץ, ברגן־בלזן ואלסניג,
ושרדה יחידה מכל משפחתה הקרובה.
כיום היא נשואה ואם לשניים, ולה נכד ונכדה.
היא פסלת ועד כה הציגה חמש תערוכות יחיד
והשתתפה בתערוכות קבוצתיות חשובות
(תיק האמן שלה נמצא בארכיון
מוזיאון תל אביב לאמנות).
גולת הכותרת של יצירתה הן שש אנדרטאות
לזכר קהילות יהודיות שנכחדו בשואה,
בהן אנדרטה לזכר קהילת עירה, לודז׳.
בין השנים 1986-1998 פרסמה ארבעה
ספרי שירה: ׳יקום איש׳ (הוצאת עקד),
ו׳בית בכיכר הלחם׳, ׳עד ציפת גוף וגרעין׳
ו׳מוצאי חול׳ (הוצאת ספרי עיתון 77).
׳אמי תפרה כוכבים׳ הוא ספרה הראשון בפרוזה.

אסתר אייזן

אִמי תפרה כוכבים

אסתר אייזן

אִמי תפרה כוכבים

כרמל • ירושלים
יד ושם • ירושלים

Esther Eisen
Mum Stitched Stars

הספר רואה אור בסיוען הנדיב של
הקרן ע"ש יצחק לייב ורחל גולדברג – קרן קימת לישראל
קרן יהושע רבינוביץ לאמנויות תל־אביב

שמות אחדים בעלילת ספר זה שונו כדי למנוע כפילות או פגיעה
אף במי שאינם עוד בין החיים.

מסת"ב 965-407-452-4

ת"ד 35168 ירושלים 91351
www.carmelph.co.il
תשס"ד / 2003
Printed in Israel

מוקדש לבעלי רומק אייזן
לילדיי רפאל ז״ל, אמנון ומאיה
לנכדיי עמית ועדי
ולילדיהם של בני ובנות דודי, שלא זכו להיוולד

סדר הסיפורים

פרקי זושיה

פרקי קובה

היו דברים

היו דברים השייכים לקיץ, וכאלה השייכים לחורף. אבא ואמא בבית – בארוחות משותפות ובשבת – היו של חורף, ואמא לבד, בשיער אסוף מתחת לכובע פרחוני, בשמלה מתנופפת כנגד משב לטפני וחמים – שייכת לאביב.

לקיץ היו הדברים הניידים: רוב הברואים, בהם יצורים זמזמניים בעלי כסות זהובה, המון מצבים ילדותיים ומפוזרים, מקומות שצריך להגיע אליהם ברכבת, משמע לרוץ לאורך המדרכות לצדו של אבא, לעבור ביעף על פני כל הנע ברחוב ובלבד שלא ייעלם בהמון – בטוחה שאתו, כל עוד הוא בטווח ראייתי, אספיק ברגע אחרון להגיע לרציף, לעלות בשתי מדרגות תלולות ולהגיף את דלת הקרון בהישמע הצפירה, ברגע בו מתחיל הכול לנוע. אנחנו עוד מתנשמים, מחליפים מבטים עם אבא. מבטו מלא ניצחון. שלי כולו תוכחה, שעם אמא, אפשר הייתי נוסעת בכרכרה: גברת גדולה וגברת קטנה. שני כובעים מקפצים לקצב דהרת הסוסים. ארבע כפפות.

"לא מצביעים על שום דבר באצבעות", אומרת אמא. ידיה עטויות כפפות משי בהיר, נחות על קפלי שמלתה. שלי ניידות, נשלחות לשלוף מתוך מערבולת הריח דבר־מה להכריז עליו בעלות ארעית. איש היה מושיט ידו, עוזר לרדת. נושק ידה. מתחלפות היו מלים בינו לבינה.

לסתיו שייך ראשו של הנער. צדודית ברקע חלון. תווי פניו. ככל שאתאמץ, לא אזכור. לא זה של היער, לא של האגם. שחרחר כמו עשוי מן הסערה שבחוץ. קיר לבנים וחלון מודבק ניירות נגד הפצצה מפריד. החשמלית ברחוב כדרכה, ואמי היפה בחצי החושך, כמו אז, מתחלפת אתו במלים. שואלת שאלות ועונה.

ואחי – שייך לכל העונות. אפילו נעדר מן הקיץ ההוא. ידעתי.

הפעם מחכה אמי לבואנו במעון הכפרי שנשכר למשך חודשיים של חופשת הקיץ. נתונה בשכבות של זמן, מרחפת נוכחותה המהורהרת, במבטיה החצויים חיוך אפרפר, בטיוליה ביער.

נְהגיה של אמא כללו אותי רק חלקית, אחרי שזמני חפף אך מעט את זמנה. משתכנת במצבי־רוחה, נהגה לשחרר אותי. כך הייתי פורצת החוצה, מתמזגת עם הנוף הכפרי.

אך תחילה נפתח הטקס שהקביל את פנינו בשולחן מכוסה מפה רקומה עם מפיות ועוגה של פירות יער, המוגשת על טס בליווי כוסות דקות צוואר שהכילו שיקוי חלבי, שִׁפתן טבולה בסוכר־קינמון־מנטה. בהמשך הודלקה עששית במרפסת המזוגגת זכוכית צבעונית, אחרי שהשמש הפקידה אצלנו תחילה את כל הצבעים, ושבה לקחת אותם.

מבין שכבות הזמן שב אלי ערב אחד, ממוסגר צלליות, ספוג ריחות אורנים ותותי יער, שהתעכבנו ללקטן מבעוד יום. גברת ויסליצקי עומדת בו, שֵׂער ראשה הכהה אובד על רקע האפלולית, ורק פניה, חזה המלא וזרועותיה הצמודות אליו בכפתורי שרווליה נעים, כל אחד בקצב נפרד. אוספת שני בניה, לחזור אִתם אל ביתנם שבקרבת היער (אף הוא נשכר למשך חופשת הקיץ של ילדיה), משתהה לקול פנייתה של אמא ומפנה פניה אלינו. לעומתה היתה צלליתה של אמי עשויה מקשה אחת. ראשה הבהיר נטוי מעט, כנמשך אחרי ידיה – כולה על רקע קיר היער הכהה. אצבעותיה נעות לאט מתוך צורך לפרש דבר־מה או לסנן מתוך החשכה המתכנסת.

זר ויוצא דופן היה בעיני מעמד זה. מאחר שאמי לא התאימה לקשירת שיחה מעין זו, הפליאה אותי הקלות החינַנית שבה עשתה זאת. אמי, שנשלפה מתוך זמנה כדי ליזום היכרות ביני ובין בת דודתי לבין שני בניה המחונכים, הקפיציים, של גברת ויסליצקי. מה רב היה המאמץ שעשתה להטות אותי מדרכי ההתבודדויות שלי. היא, שידעה על בוריין דרכים אלה, המסתעפות ממנה מבלי לגלות את השביל העשוי להובילה אל אהבה כלשהי, אלא רק אל ביתה, כדי לכתר אותה ולנעול על מחלותיה. משם היה זמנה משתרך כמיותר, והיא ברוב תושייתה עשתה לייפותו ולקשט בנוכחותה, בתבונת ידיה, ובטקסים.

טקסיה של אמא היו חילוניים לרוב, ולכן מיותרים בעיני אבי. רק בשל נהייתו המוחלטת אחריה היה מוחֶה בקול רפה ומתפשר. ממילא טענו הכול שהתפקר למענה. כולו הודיה וחיוניות, היה מדביק אותי בשמחות, בעוד אמא, בלא מגע יד, משחררת ומפרידה בין דרכיה לדרכַי.

בת דודתי מיניה, הגדולה ממני בשנה וחצי, הגיעה אלינו אחרי שהתמקמנו בכפר. משחלתה בדלקת ריאות והבריאה, נזקקה לנשימת יערות האורן ובאה לשהות אתנו למשך ימי החופש. למחרת בואה, לבושות כתאומות, כרכנו זרועות זו במותניה של זו ויצאנו קופצניות ושמחות בדרך ליער. הוא הקביל את פנינו בכובד ראשֵׁי אורנים. קרני שמש של בוקר ריצדו באלכסון, מושחים בציפוי זהוב את מצע המחטים הנשורות. הגזעים הנישאים כעין עמודי קתדרלה השפיעו רצינות קרירה. הותרנו מאחור את שומר היער וצעדנו פנימה, מצוידות בכרטיסי כניסה שנתלו על צווארינו בשרוכים צבעוניים. שלה היה אדום, שלי כחול. התקדמנו בגזרה זו של יער ישן, בדרך ראשית, רחבה, מוצפת אור רב. במרחק־מה משם פנינו לאחד השבילים המסתעפים ממנה. כאן שפע היער שיחים נמוכים ועצי עלווה: אלון ואֶדר, בצד עצי לבנֶה דקי גזע. חופת היער הלכה והתנמכה, האור הוצר לפסים דקים. מיני בשורות ותלונות נלחשו בינות לירק.

לאמיתו של דבר, כמארחת, אמורה הייתי להוביל את מיניה אל לבו של הסבך, המוכר לי בלבד, שם צמחו בעונה מוקדמת זו של קיץ תותי בר. אלא שגם עליה גם עלי נכרך מוראו של היער, ולא העזנו להמשיך ולחדור. גם כך הגיע סבך השרכים עד מותנינו. משהו נע בתוכו והרחיש, התפתל ודמם. הושטנו ידיים ונאחזנו זו בזו, שלא להיכנע ולסגת אל הדרך הראשית. מיניה התחילה לפזם שיר שובב שמלותיו לא הגיעו להבנתי. הצביעה על גזע עץ גדוע, הנח על בטנת היער. אפשר שהופל באחת הסערות המדהירות לכאן את גיצי הברק – לפצוע ולהצית לבו של יער.

"בואי נשב קצת", אמרה.

במקלט זה של סבך ירוק, קרבה אלי בת דודתי והסבירה דברים שלא ייאמנו בדבר ייעודן של תבניות הגוף, על פעולות שעוררו בי פחד נעלם והתבשמות משונה. דבריה לא עסקו בלימודים או בחברויות, אלא במעשי בנים בבנות ובגוף – שלה, שלי, של אביה – הלוא הוא אחיה של אמי. סודות מוזרים הדורשים הוכחות – המוכחים, לדבריה – מגוף עצמם. בנגיעות: כך, וכך וכך. בדברה התנוצצו עיניה השזיפיות. שמוּרות עיניה הוסיפו צל על צל.

בת דודתי הגדולה ממני בשנה וחצי וחכמה בשני ראשים. כולה ערמות של יופי. גופה אך זה התחיל להתעגל במקומות העליונים והתחתונים. הוקסמתי מבקיאותה. הפכתי והפכתי בה. שיחותינו סיבכו והתפיחו עלי את עולמי.

היה זה אך ימים ספורים לאחר בואה כשטרחה אמי להכיר בינינו לבין הבנים. ואולם לא היה המשך ישיר לאותה היכרות. הבנים המשיכו במשחקיהם, ואנחנו, עסוקות זו עם זו, הגנבנו מבט, אולם הם לא השגיחו בנו. רק נדמה היה שקליעות הכדור המתגלגל בסביבה נהיו מדויקות יותר שעה שעברנו במקרה בקרבת מקום, מתלחשות או הולכות לתומנו.

בזמן הזה הפכתי לבעלת נכס יקר.

באחד מימי שִׁשי בצהריים עלה אבי או, ליתר דיוק, ירד מעגלת נוסעים (אחת מרבות, המביאות ברגיל בימי ששי אבות של משפחות יהודיות מן הרכבת המגיעה מהעיר. שכן, רוב האבות עושים במשך ימי השבוע בעיר לפרנסת המשפחה, ולקראת שבת באים לשהות בכפר במחיצת הנשים והילדים. היה במנהג זה מעין מותרות, אלא ששהותם בכפר הוסיפה חוסן לבריאות הילדים, כנגד מחלת השחפת שהיתה נפוצה בקרב משפחות רבות ונגרמה מעשן בתי־החרושת שגדשו את העיר, והוא שרוי עליה תמיד וחודר לכל נשימה).[1] באותם ימים נהגו גם משפחות דלות אמצעים לשכור מעון כלשהו, אפילו חדר בודד אצל איכר, באחד הכפרים שבקרבת העיר.

בשעות אלה של ימי ששי נהגו הילדים לצאת אל הכביש ולהמתין לבוא העגלות הרתומות לסוסים, עד שהואטה דהרתם כדי לעצור ולשחרר אב או שניים, חיוורי פנים ומאירי מבט – היישר אל חיבוקם של מקדמי פניו. גם מתנה עברה מיד ליד, לכבוד השבת המתקרבת ולאות היותם שוב שייכים אלה לאלה.

אבי הקדים באותו יום, ובעודי במחצית דרכי אל הכביש ראיתי אותו צף בין השדות ובא לקראתי, כשזוג אופניים רכוב על גבו.

1 סיבה שהתבררה כמשנית, משהוכח כי החלב הבלתי־מפוסטר הוא המוקד למחוללי המחלה הקטלנית. ובכפר אמנם שתינו חלב היישר מן הפרות ואכלנו ממוצריו.

מאותו יום פערו האופניים סדק ביני לבין מיניה. בלילות התקשינו לישון, היא בגלל שיעולה הנמשך מאז מחלתה ובשל געגועיה לאמה ולאביה שנשארו בעיר, ואני בגלל עומס הדברים החדשים שהתוודעתי אליהם ובגלל האופניים. בשוכבי ערה בחושך הייתי מושיטה יד לעבר החלון, בודקת אם הם עדיין שם, אמיתיים.

היה זה אבא ששם נפשו בכפו להקנות לי את אומנות הרכיבה, רץ אחרי בשבילים, מנסה ללמדני שיווי משקל. גם מיניה הצטרפה לפעילות קרקסית זו, ופרשה מן הזירה אחרי נפילה ראשונה. ואילו אני נפלתי וקמתי, עיקמתי גלגל וכידון, התפחתי חבורות ברגלי, עליתי על כל עץ בצד הדרך, והמשכתי.

תוך ימים מעטים כבדו עלי שיטוטינו המשותפים – שלי ושל מיניה. ביקשתי לחסום חדירה זו אל ילדותי, הפרושה בין עולמה של אמא למרצו ולאמונתו של אבא, ונסוכה בקסמו של אחי, שהשנה הבטיח לבקר אבל בסופו של דבר העדיף להישאר בעיר על משמרת אהבה חדשה.

כשבועיים שהתה בת דודתי, ונסעה. הקרבה שלנו התחילה להצמיח פרי מורעל של דחייה. הבנים, שמתאספים היו בקרבת מקום ועניינם במשחק לא משכו אותה, בעוד אותי הקסימה פעלתנותם השובבה. כה נדרכת הייתי למראה התנועות והתגרות שפרצו ביניהם, לניחוח בדלי עשב הנעקרים ברגליהם בשעת משחק, עד שנזקקתי לביישנותי כדי שלא לבוא ביניהם אלא למצוא לי מקום של תצפית.

הדברים שאמרה לי מיניה סחררו אותי תחילה, אחר־כך הכבידו. גרמו לי להירתע ממגע יד, מדיבורים של קרבה. ניסיתי לכנסם באיזו פינה, לגלגל מעלי את הכובד. אך ממילא התנהל הכול סביב האופניים. כידון מעוקם או גלגל היו מזמנים לפחות אחד מבני החבורה, שהיה מוכן לתקנם תמורת סיבוב קטן, או גדול, המסתיים רק בערב. ובוקר אחד, בהפתעת־יש־מאין, הופיע בן דודי, מינה עצמו למתקן אחראי, נהג שררה וחילק תורים. נער אחד צנום בא מדי יום, הציע משחקי קלפים של חידות, שילח מבטי חיזור באופני. מוכן לעשות למענם, למעני, ובלבד שיינתן לו לרכוב. וכשקיבל אותם לרשותו היה קופץ ברגל אחת על המושב, השנייה על הכידון, זוקף גופו תוך כדי רכיבה, ובהתקרבו למרחק צעדים מעטים בולם, עושה

״סלטו״ של ניתור ונעמד – חיוור ונרגש מעוצם ההעזה. זיעתו ניגרת והוא ממלמל דבר־מה, מסמיק ועוזב כלעומת שבא.

רק בניה של גברת ויסליצקי לא היה בינם לבין המהומה ולא כלום. היו להם אופניים משלהם ודרכים משלהם. הגדול בהם, לוּטֶק שמו, היה ראש לחבורת הנערים בניהול משחקי כדור על מגרש שהפקיעו לעצמם בקדמת היער. כל התכונה של רכיבה ותיקונים, לגביו לא היתה קיימת.

יום אחד לפנות ערב ניגש אליי לוּטֶק ושאל: ״איפה הילדה שהיתה אתך אז בערב? לא ראיתי אותה כאן לאחרונה״.

״נסעה, בת דודתי״.

״ולא תבוא יותר?״.

״אולי תחזור. איני יודעת״.

״אם את רוצה תבואי מחר, נלך לאגמים. יבואו עוד ילדים״.

״לאגמים? אשאל את אמא, אם מרשה״.

אמי. אם מרשה? ודאי מרשה! הודפת אותי להיות חולשת, מטעמי, מטעמה, על כל שהיה עלי להקיף.

אכן, הכול היה זמין: השבילים, הסבך – מקצות מחטי האורן ועד זריז הסנאים האוגרים בלוט ואצטרובל, בלא להבין מאיפה התזזית והחרדה מפני החורף, שסימניו רחוקים עוד, בימי מפגשים אלה של התבשמות וקבלה של צאתי לקראתם.

באותו קיץ גם יפיתי. התנהלתי כמלכה, לא ממש מודעת לשלטונה ולכך שהכתר נועד לראשה של בת דודתה, ורק מפני היעדרה ריחף מעל ראשי והונח מדי פעם, בצורת עלים תפורים במחטי אורן או מקלעת ענפים ואור, שמכינה הייתי ומניחה במו ידי.

לא מעצמה באה בקיאותי במכמני היער, כי אם מטיולים ממושכים עם אחי בשני הקיצים שקדמו לקיץ זה. בזמן ההוא, כשהגיע אחי הגדול ממני בהרבה לשהות של שלושה שבועות בכפר, נהגנו לשוטט, רושמים את אינוונטר היער, השדות והאגמים: בעיניו, בעיני, בודקים אם חלילה אין בהם חסר או מיותר. הכול נרשם בפנקסנות כפולה, לשימור.

ואילו בשנה זו היה עליו להישאר בעיר, ועלי היה להתוודע לחברת הילדים ולקבל את אדנותו של לוטק או לחמוק ממנה, או להקים

אוטונומיה נפרדת הכוללת את מי שסרו לשלטוני: אליהם הייתי נדיבה, נותנת מלוא השבילים והאופניים.

המחנה שלי היה קטן, המחנה שלו גדול. בכל־זאת, בצאתנו לאגמים באותו בוקר, היתה אתנו רוח טובה של שוויון. עלינו ברגל, מתרחקים מן היער ומבתי הקיט לכיוון השדות, שקיבלו את פנינו בהשתחוות כבדה של טרם קציר. הכול הבשיל עד להתפקע. הלכנו בשורה עורפית במשעול. לו עבר שם במקרה מלאך רע יכול היה בהנף אחד של חרמש לקצור את ראשי כולם, בעוד גופינו הוסתרו ממילא בסבך הצהוב. אלא שבינינו לבין הבאות המתינו עוד חמישה שבועות מלאים. ועוד חמש שנים... הכפר נפרש לפנינו בניחוח פרות, בגני פרי שהבשלתם לא שלמה. מאחוריו נחו אגמים עם סירות קיאק וסירות משוטים.

היום היה חם במיוחד. אני זוכרת, שבערבו התגלגלה סערה. ברקים ביקעו את השמים מכיוון היער ורעם דרדר פחדים כבדים. ואני — ספוגה בכאב שעלה מרגלי...

(איך התגלגלו הדברים... זוכרת רק במעומעם. גם את השאר אני דולה מזיכרונה של ילדה בת עשר: ערוכים בתמונות מעורפלות תווי פנים, קרועות מרוב שחזור ופענוח משנה).

ירדנו לסירות המשוטים: שלושה בסירה. ילד אחד השיט. אני ועוד אחד ישבנו בקצוות. זמן רב המשכנו לשוט. כולם חתרו אל אמצע האגם. בהתחלה שרו והתבדחו, אחר־כך השתתקו. השמש קפחה. הילד המשיך לחתור והתקרב לגדה הנגדית. סירתנו גלשה אל בין קני הסוף. "לא כדאי לרדת שם", צעק מישהו. "הקרקע טובענית ומושכת". נדמה שהיה זה לוטק. הילד החותר התחיל לתמרן בסירה כדי לחזור. כשיצאנו מבין הסוף, לשוב אל אמצע האגם, קפץ פתאום היושב מולי. כעבור רגע נעלם. "הוא לא יודע לשחות!", צעק שותפי לסירה, ואמר לקפוץ. לפתע הייתי לבד בסירה, השוקעת בצדה האחד ובשני עולה חרטומה. ניסיתי לעבור למקום שבאמצע, לקחת משוטים. אבל רגלי נתקעה בְּוָו או במסמר...

מתוך ערפל, מקרוב... ראיתי את פניו של בן דודי סָאמֶק מתעוותים בספק צחוק ספק בהלה. כולי משופדת בכאב שעלה מרגלי, והיא קשורה בתחבושת כחולה עם כתם אדום, מתפשט. לוטק מחזיק בראש האלונקה המאולתרת, ואני יחפה, בגדי דבוקים לגופי, שכובה

על מנשא של קרשים. שניים אחרים סוחבים בצד הרגליים. לצדנו, לפנינו, בתפזורת – באים השאר. פרט לכאב, הונח על גופי משהו טעון וכבד. נדמה היה שכל אחד מן החבורה, וכולם ביחד, נכפפים מתחת למשא האוויר הלוחץ עלינו בענן הולך ומחשיך.

כך קיבלה אותי אמא מידיו של לוטק: עומד, כולו זיעה, חולצתו הכחולה קרועה לרוחבה. מתנצל ומסביר משהו בדבר חוסר האחריות שלו. אמא שואלת שאלות, משכיבה אותי על מצע מאולתר במרפסת, כי בחדר החום בלתי־נסבל. לא אזכור אם הוזעק רופא מתוך הסערה או שאמי לבדה טיפלה. נתתי לעצמי להיות גרגר שוקע לתוך הכוח הרועם, מיטלטל. אחר־כך ניתך הגשם.

בימים שלאחר־מכן שכבתי בחוץ, עם רגל מורמת מחשש להרעלת דם. כיסא נוח הועמד לצורך זה בחלקה שלא היתה גינה של ממש, כי אם ערוגת פרחים הנפתחת לדשא, מוצלת על־ידי עץ שיטה רחב נוף. הימים הצטללו. הילדים עשו פרצה במשחקיהם, הגיעו אחד־אחד לבקר אותי ונשארו לשבת. אמא הוציאה כיסאות וספסל והעמידה בצל. הביאה כיבוד.

ביום הראשון לשכיבתי בא לוטק. אמי קירבה לו כיסא, והוא, באחת מתנועותיו שתמיד נשלחו כמחווה קפיצית וקולעת, קטף מענפי השיטה ונתן בידה. עיניה הוצתו בחיוך נדיר. אצבעותיה התהדקו על גבעול הפרח. פנתה לחדר ולא חזרה. גם אצלי שם ענף, שלל של פריחה עם עלה זקור, על פני קפל שמיכת הפיקֶה שכיסתה את רגלי. לעצמו קטף גבעול של עלים והתחיל לקטום ולהצהיר: "אוהב, מחבב, לועג"... "מחבב", יצא בסוף. עכשיו בא תורי לנתק עלעל אחר עלעל מן הגבעול הירוק שהפקיד אצלי ולהכריז באוזני כול. ואילו הם – לא ברור אם ניחשו שפיתחתי מיומנות במניין העלעלים: שייצא גם אצלי "מחבבת". ושמרתי עיני מושפלות, בל יבקש לקרוא בהן, בעוד השאר, בכובד ראש של ילדים, אישרו את מעמד ההכרזה, כאילו הקדימו ראָיה למשחק מהמרים מכור.

עוד ימים ספורים וחזרתי לאופניים. איכשהו פרש לוטק ממשחקיו ומצא אותי, רכוב על אופניו, מוחק גבולות ממלכתי הכפופה זה כבר לשלו, מדווש קדימה כשאני בעקבותיו.

מחמישה שבועות אזל הזמן. נשארו שבועיים של חופש. אחי בא במפתיע, לראות אם הכול בסדר. נראה כי המתח בעיר עשה שיבוא. לא הספיק לשהות מעט, וחזר.

התאחרתי לחזור אותו ערב, אחרי שנשלחתי לכפר להביא מצרכי מכולת: לחם וסוכר.

עם מיני גבינות ושמנת היו האיכרות מגיעות לפתחי הקייטנים, מציעות גושים של חמאה צהבהבה ארוזים בעלֶה או אוכמניות שנלקטו בבוקר, משוחות טל וצרורות במטפחת. אמא נהגה לטעום מהם, לעמוד על המיקח ולקנות לפי צורך. אחר־כך היינו פותחות שני קרשים ברצפה וקופצות למרתף, לסדר על אדמה מהודקת וקרירה כלי זכוכית עם מוצרי חלב, שימורים ומרקחות מעשה ידיה. גם ירק ופרי היו מביאים בעגלות, כמעט עד הפתח. רק לצורך דברים של מכולת נחוץ היה לנדוד אל מעבר לשדות, עד קצה הדרך שאליה נרכנו בתי הכפר. החנווני היה שוקל את הסוכר בשקית חומה, מניח את הלחם על הדלפק. את מחירם רשם על דף. הצמדתי אותם לסבַּל האופניים ונערכתי לשוב. דרכי עברה על פני ביתו של איכר שאצלו שכרנו פעם חדר לעונת הקיץ. שני אווזים הידסו בשביל. חצרו הדיפה ריחות שהחזירו אותי אל הקיץ ההוא, של פרות וחציר, תבשיל גס של תפוחי־אדמה בשומן, ריחו של לחם מאפה בית. ילד עמד בחוץ, קפץ: "מאמא, מאמא, הפאנייֶנקה[2] באה, באופניים!". האיכרה יצאה, הצטלבה, "יֶזוּס מאריה, כמה גדלה הפאנייֶנקה, אולי רוצה להיכנס?". "ערב טוב, עברתי כאן, רציתי רק לראות" (לא אכנס. הייתי פעם, מלא צְלמים אצלם. ביקשתי לראות את הפרות, אם החלימו מתפיחות הבטן, את קן החסידות בקצה הגג המשופע, את עצי הערמון: שני גזעים רחבי נוף מחפים על ערסל, שם נלכדת הייתי כמו דג פעור פה ברשת סיפוריו של אחי). התעכבתי יותר מדי. מיהרתי לחזור. הדרך גלשה לצד שדה נקצר. עשן דק עלה וריח תפוחי־אדמה נצלים. אנשים ישבו. כלב רץ, נבח. מי מהם קרא: "בורֶק, בוא. די לנבוח!". הדמדומים התעבו. פנס אופני מישש את הדרך.

[2] פולנית: העלמה.

דאגה עלתה מקולה של אמי: ״מה קרה שאיחרת לחזור?״. לוטק בא. אמר שבבוקר, מחר, הם עוזבים. ציפורן אצבעה חורטת כף ידה. אומרת: ״רצה להיפרד״. ואני, ״איך, למה, עוד לא נגמר החופש. מתי הלך?״. רציתי לרוץ מיד, לשאול מה, למה עוזבים? מה נעשה פה, לבד?

״עכשיו, בחושך, אי־אפשר. אבא שלו בא, ועוד לא גמרו לארוז. תלכי בבוקר״.

דבר־מה קשה ומוגמר גלש מן החושך, פקע כמו פרי ערמון שבשל ואין מה לעשות בו עוד אלא לסגור אצבעות על קליפתו החלקה, לנעוץ שיניים ולחוש: כמה מר, פרי סרק של קיץ.

בבוקר מיהרתי לשם. מרחוק ראיתי צרורות עמוסים על עגלה, שני זוגות אופניים. באורו הצהוב של הבוקר בהקה חליפה קיצית, כובע ומקל הליכה של איש שהיה אביו. אמו בפתח: יצאה, נכנסה. ראיתי את לוטק, עומד עם אחיו בצל האכסדרה. באותו רגע הבחין בי ורץ. ״טוב שבאת. מה לעשות. אבא אומר שצריך למהר, לחזור״. ידינו נכרכו מעצמן.

עוד נשארנו שם. עד הסוף ממש. היה עלי לחזור ולבדוק את המקומות ולאסוף את הדברים שנותרו מאחור. לא מצאתי אותם. התברר שלוטק לקח מהם, ואתו, את הכול. סובבתי באופני. ניסיתי לקרוא בספר שננטש. גם בו נמצאו שבילים חסרי עניין. עוד הספקתי לגלף בסכין מטבח מקליפה של עץ: בית עם מבוא ועם ילד נסמך אל חלון.

✧✧✧

לוטק ניסה עוד בעיר הכבושה למצוא את השביל עם שובל השקיעה ובא אל ביתנו. איך העז לעבור ברחובות של עיר עצורת הנשימה, הנדרכת, בעוד תושביה כל אחד במקומו – בעלות הפסיון הנורא – כל אחד הוא האיש הנידון, אפשר הסולן ואולי הגורס, שעל פיו יסופר. ואם פה פעור במקהלה אילמת, כי לא חוברו עוד מלים לצעקה, בעוד הכלים ברוב התכוונותם: חריקתם תעיד כי אין הם כלי נגינה. וכבר מושמע מבוא הפרטיטורה...

לא הלכנו לראות בשרפתו של בית־הכנסת הגדול, לא בשרידיו המפויחים. משולחה בו האש באו אימה ואבל בעיניהם של אבא, של דודים, בתנועות ידיהם. בלחש שנשמע קלטתי דברים מבלי שאדע לצייר בקרבי – את התלויים בכיכר. איך נתלים אנשים? ראיתי פעם, באטליז, אנקולים עם עופות. הן אי־אפשר שכך יהיו...

זה היה אחרי שהגברים של משפחתי המורחבת, אבא ואחי ביניהם, חזרו מוורשה, שאליה נמלטו בתקווה כי עיר הבירה תעמוד בהתנגדותה, בעוד עירי לודז׳ נאספה בידי הכובש כִּפְרי שביקש להיקטף בסוף הקיץ. בדרך־לא־דרך הלכו, נסעו והגיעו. בשובם סיפרו על שרֵפה והפצצות, על קריסת בתים והרג. רק חזרו, וכבר ישבו שבעה.

היושבים היו: מיניה ואמה, גם אמי עם אחותה ושני אחיה הנותרים. מתאבלים על דודי מֶנדל, שהיה שמו בפולנית מִיֶטֶק. בדירתם שבקומה הראשונה, מתחת לדירתנו, פרצה צעקתה של דודתי: ״הלכתם אתו! אתם, היודעים איפה... הביאו אותו חזרה!!!״.

שפופים ישבו, וקמו, וחזרו. במשפטים מהולי צער ובושה סיפרו לדודה רֶלָה איך ניגש אל לובשי המדים, נפוחי השחץ: מושיט ידיו כאומר לקחת מהם את היהודי שכה היטיב להצחיקם בפאותיו העקורות, בזקנו. והוא רתום לעגלה במקום סוסו, שגזלו – מושך ומתאמץ. ומרוב פחד אינו שולט בצרכיו.

״הניחו. הרי לא סוס, זה בן אדם. Bitte, erlauben Sie,[3] הניחו!״ קרא.

כל זאת סיפרו בגאווה, עד שנמך קולם: ״אז יצא אחד, כיוון רובה, ירה, ושוב ירה. מנדל קרס. עוד לא הבין מה קורה. וכך נשאר״.

כל זה קרה בצד הדרך, כשניסו להשיג רכב כלשהו לחזור הביתה. הבריונים עמדו, מדיהם מהודקים בלא רבב, כשסביב הכול רמוס וקרוע קריעה. הקולות והצחוק רעמו. הוא ניגש. בהתחלה לא קלטו את דבריו. עמדו מהתעללותם והקשיבו. כל־כך חסון היה. פניו וכל דמותו כשל אציל פולני.

[3] גרמנית: בבקשה, הרשו.

דודי אברום, מגודל זיפי זקן שהיה לא מכבר זקן מידות, וגולח. עתה הוא זקן אבלים. לא מש ממקומו. מושפל עיניים, דיבר בשמם: "רצינו לגשת, לקחת אותו. להגיד שאנחנו אחראים עליו... הם צעקו שנסתלק. כיוונו רובים".

אבי אמר: "אפילו להתפלל אי־אפשר היה".

ברוב השפלתם נסמכו אל הפחד, מבוישים שכך נתנו את הטוב מביניהם. מיניה מבוהלת, פניה תפוחות מבכי, התכווצה בפינה. ישבתי אתה, לא מוכנה לוותר. האמנתי שבדרך הידועה רק לו יופיע, מחופש, יקיש באיזה תוף ויפתח אתי בקטטה. "אף של קוֹשצ'וּשקוֹ"[4] יכנה אותי. ואני לא אשאר חייבת. אקרא לו "שמן!",[5] "חמש ועוד עשר".[6] מיני צביטות עגולות יעניק, כחולות ואדומות, כולן באווירה של החדר. אבל בחוץ ינהג בי מנהג אבירים. כמו בפעם ההיא, בקיץ, יתקע בחצוצרה, יקיש בקצה שוט מסוגנן על דלת חדרנו בכפר, ויקרא "היש פה שבויה מבית אצילים? אני משתחווה ונשבע להיות לה אביר!". דודי על גב סוסה. צחוק והרפתקה קרוצות עיניו. סמוק ומגודל. מאיפה צץ. "בואי לרכב הגבירה, אשחרר אותך. רוצי לאמא, תגידי שאני אחראי כי מיניה פוחדת". "מאמושיָה, כמה אני מבקשת!", ואמא מרשה. דודי מיֶטֶק – אביר מסדר זנב־השור־המתובל־של־מלך־קיק, דוהר, כובש כפרים, כמו ג'ינגיס חאן. מחזיר אותי חבולת ישבן, משולהבת. "נו, איך היה? חכי, אנחנו עוד נצא לכיבושים. את תראי!", צוחק. וכבר איננו. הוי דודי "שמן וכו'", שבטעות נקלע לזמן שגוי וניסה להיחלץ, בדהירה על אופנועים, גולש במדרונות.

גם הפעם מצא לו דרך להחליק.

אמרו שהיה אקדח ברשותו, ל"פריץ", ה"שייגץ" של המשפחה – דודי מיֶטֶק. לא היה ממי לבקש אותו. לא היה מי...

[4] קוֹשצ'וּשקוֹ: גיבור פולני, מחולל מרד האיכרים נגד רוסיה בסוף המאה ה־18. דמותו העשויה ארד עיטרה את הכיכר המרכזית של לודז', ובמרכז פניו הזדקר חוטם בעל קווים רבועים.

[5] פעטער ביידיש: דוֹד וגם שָׁמֵן.

[6] מֶנדֶל הוא כינויו של מספר 15 (כפי ש'תריסר' הוא כינויו של מספר 12). ביצים נהגו לקנות לפי מנדלים.

עדיין גרנו ברחוב הסואן, המסתעף מן הכיכר המרכזית. הבית על שלוש קומותיו, על אגפיו החובקים חצר פנימית, היה רכושה של משפחת אמי, שהוריש לה סבא. בימים שלפני המלחמה המה הרחוב עוברים ושבים. לאורכו, דבוקות זו אל זו, כמושחלות על חוט אחד, נמתחו חנויות קטנות, רובן של יהודים. חלונות־הראווה הציעו כלי כתיבה בצד ספרים, מפות רקומות, ממתקים. על רצועת הכביש שקשקו חישוקי ברזל של כרכרות רתומות לסוסים, על פני ריצוף חלוקי האבן שכונו "גולגלות חתולים". החשמלית עברה, גונחת ומצלצלת לפני פנותה בעיקול. משם והלאה הלכה ופחתה יוקרתן היחסית של החנויות. גם לא נצמדו כך זו אל זו. דודתי ניהלה שם ממכר במליחים וכבושים. חביות נשענות לפתח עמדו בריחן, ודודה שיינדל, באצבעות מבצבצות מתוך כפפות חתוכות, גלגלה באלכסון ניירות עיתונים עם דגי מַטיַאס ודגים אחרים. את המלפפונים החמוצים נתנה בצנצנות שהביאו הלקוחות. מניחה אחד־אחד, שוקלת וממלאה במים כאצבע מפי הצנצנת. למים אלה, על מליחותם, על ריחות השום והשמיר, שמור מקום בגנזך טעמי ילדותי. אף שאמא אסרה לטעום מהם, כמו ממלפפוניה של שיינדל, בעוברי אצלה בדרך מבית־הספר, שלא לפגום במעט התיאבון לארוחת הצהריים שבהכנתה הושקעו שעות של עבודה, שלה ושל פלורקה העוזרת.

פלורקה כבר לא עבדה בביתנו, רק אמי לבדה. הקור עוד לא נתן אותותיו, אם כי הסתיו התקדם וברור היה שהשנה לא יוסק התנור כבעבר. אמי אמרה שקשה יהיה מעכשיו לטפל בצמות שלי, ודינן נגזר. סדרי הבית עוד דמו, במעט, לסדריו הקודמים.

לוטק בא. רצה לשחזר את אפלולית היער, בחדר. חלונותיו עם וילון קטיפה כחול. מחוץ – משולשי גמלון ומרפסת מוקפת מעקה כלונסאות דמויי אגרטל.

לא היה ממה לשחזר, לא אומץ לבנות מחדש. אפילו את שמו... לא יכולתי. מה אמרתי, לא זוכרת. רק שעמד מאחורי. אחר־כך לידי. יחד ראינו את הבית ממול. עוד לא הודלק בו האור בנורות העמומות, שנדלק בצאתו. ניסינו להגיד דברים. אותו ערב היה האחרון לניסיונות השיטוטים. לו ידעתי, הייתי בכל כוחי מכילה אותו, בעיניים. מוצאת את הרגע לתת בידו סימן כלשהו של שייכותו לחיי. בכל־זאת, כמה

טוב שהספיק, שעוד היו לי הצמות, לתפוס את שארית המלאות שלנו מלפני, כלומר – שלי, של הבית, של אמא.

✧✧✧

בימים שלאחר־מכן הוחרם העסק המשפחתי וכל מלאי הסחורות שהוכן לעונת החורף (יבול עבודה של אבי והדודים, שעמלו עליו שנים) הורד ממדפי המחסן ונלקח. ואחרי שאולצו לשאתו על גבם ולהעמיסו על משאיות עוד עמדו שעה ארוכה בפתח מפעלם המרוקן – אז הועמד כל מלוא הפנאי לרשותו של אבא. מִשְׁנֵה תוקף נלווה עתה לתפילותיו, ומשנה כוונה. הטלית כיסתה על כפיפות קומתו, על עפעפיו שהאדימו. יושב היה מוקף דודים שחיפשו אצלו עצה ותושייה. מדי בוקר התכנסו בביתנו ונמנעו מלצאת לרחוב, כי בצאתם נחטפים היו לעבודות היזומות, ולו לשם ביזוי בלבד, בחפירה ובמילוי בורות, בפירוק ובטעינה. וחוזרים עם חשכה, תשושים, פוחדים מיום נוסף.

גם אני פנויה מלימודים, בורחת מן הנבואות המשונות שנשמעו בחדרים, הצטנפתי באחת הפינות של חדר קר. חשבתי על לוטק. על איך בא באותו ערב, ומה טוב שאינו רואה אותי כעת, גזוזת צמות. בכל־זאת, מה הייתי נותנת כדי לראותו מגיח פתע מן התוהו.

באותם ימים למדתי לראשונה טעם עמידה בתור ללחם.

"צריך מישהו ללכת להביא לחם", אמר אבא, ומבטו השתהה עלי.

"למה אני? יש עוד אנשים בבית", ניסיתי למחות.

"למבוגרים מסוכן. לא נוכל לצאת: לא אני, לא סאלק. את ילדה. בך לא יעזו לפגוע".

"תבקש ממיניה. היא יותר גדולה ויודעת לחייך. היא תתאים יותר".

אבל הבנתי שאבא צודק. מיניה איבדה זה עתה את אביה, ובכלל, מיד רואים שהיא יהודייה. עלי רואים פחות. בכל־זאת, לא פעם קרה שעמדתי שעות וכמעט הגעתי עד דלת המאפייה, כשעבר אחד מבני המקום, נעץ בי עיניים של צייד, ניגש לגרמני החמוש וכיוון אצבעו

אלי. וההוא שלף אותי מן התור, בצעקה: "Raus![7] אין לחם ליהודים!".

אך לרוב הצלחתי להגיע אל פנים החנות ולחזור: עם לחם, עם קילו סוכר. גם בשאר שעות היום הגיעו בני משפחה לעדכן את אמא בדבר מכירה כלשהי של צמר, של גרביים, של קוביות סבון. מיד שלחה אותי לתור ההוא, לבדי או עם אחת מבנותיה הבוגרות של המשפחה. לפעמים היא עצמה לבשה מעיל, והלכנו יחד.

שליחויות מסוג זה פסקו עם פתיחתו של בית־הספר. באיחור של שבועות, שוב נהיו הלימודים לעיקר ונדמה היה שבכוחם לכסות על הרע הרוחש סביב. ואמנם כך היה, אם כי רק באותם שבועות מעטים שבהם פעל, עד סגירתו. אלא שכבר יומם הראשון של הלימודים נפתח בבשורה על אסון, כשעמדה המורה לפנינו והודיעה על מותה של חברה, שנהרגה בפעולות המלחמה המעטות שכמעט לא נגעו בעיר. בקימת דומייה נפרדנו מן הילדה השקטה. והיא, לא משמנת הכיתה היתה, כי אם מן השמן, עליו נרגעות היו סערותינו הקטנות. פרֶדְזְ׳יָה – כמה סודות לא העזתי לספר לאף אחת, והפקדתי אצלה. פתאום נהייתה קרובה ויקרה, ואבודה. חפויות ראש ישבנו. רק בסוף יום הלימודים קמה ניושיה ואמרה: "ככה אי־אפשר, צריך שננסה קצת לשמוח, לפחות לכבודה של פרֶדז׳יה. מה דעתכן לספר מחוויות החופש, כמו שנהגנו בפתיחת כל שנה?"

כך נפרץ הצער. בנות אחדות התחילו להעלות מחוויות הקיץ שזה אך נגמר. וכמה כבר הפריד בינו לבינינו... שתי בנות שבילו את החופש באותה קייטנה סיפרו על היכרותן עם בנים. כל אחת מנתה את מעלותיו של חברה החדש. עד שהתחילו לריב של מי החבר נאה יותר, או חכם. מישהי הזכירה את לוטק... כי כבר נודע שהיינו כרוכים זה אחר זה. התביישתי להודות, גם לדבר בו לא העזתי, שכן אף פעם לא נאמרו הדברים במפורש.

הלימודים בכל־זאת תפסו את מקומם הראוי. מעט המורות באו ללמד ולהטיל מטלות שיהיה בהן למלא את שעות העוצר ופרצי החרדה שכל אחד נשא בתוכו. בין עבודות הבית השונות נתבקשנו

[7] גרמנית: החוצה!

לכתוב חיבור על נושא פתוח – אם אפשרות של ביטוי לחרדה ואם פתח מילוט... שאם נדע להשתמש בו, אולי יוקל.

כתבתי על מלחמה. אלא שהחלפתי מלחמה אחת באחרת, שהיתה מזמן ונגמרה. תיארתי יום אחד של קרב: איך עמדו בו הלוחמים ואיך היתה נפילתם.

היתה זו מורה חדשה שבאה ללמד במקומו של פרופסור לאנגר, מורה קפדן שאמור היה להנחיל לנו את הלשון הפולנית החל מכיתה ה׳. עד היום לא הוסר ממני עולה של מורה זו, להוכיח לה את חפותי מאשמת העתקה מטקסט כלשהו. אף שביני לביני, נראה שבכל־זאת הושפעתי מן הטרילוגיה של סינקביץ׳, שהתחלתי לקרוא בערב צאתם של אבי ואחי אל מסע בריחתם לווארשה, והמשכתי בימים הבאים, בין עמידה בתור להצצה חטופה־אסורה: מן החלון הפונה לרחוב שהפך במה לאירועים חדשים ומאיימים. שכך ניסיתי לחסום את הפחד מן העשוי להתרגש על מי שנעקרו מאתנו. הגיבור סְקְשֶׁטוּסקי מילא את מקומו של אחי, פַּאן זאגלוֹבָּה – של דודי מִיֶטֶק, ופַּאן ווֹלוֹדיוֹבסקי – של אבא. היה גם לוֹנְגינוּס־פּוֹדביפּיֶנְטָה, נושא הדגל, שלצדו לחמו אבות ואחים של משפחתי הרחבה, המרוקנת מגבריה, שהלכו מי לצבא הפולני ומי לווארשה, בעוד אנחנו נשארנו לחכות להם בלודז׳, כחודש ימים.

בעצמי התביישתי שכך הוסחה תשומת־לבי מן הצער בלא שתהיה דעתי קשובה רק לו, כל עוד עומדת ביני לבינו הקריאה, שאחזה בי, כשם שאחזתי בה אני. והכי הרבה כעסה מיניה ומילאה את הבית בצעקה: ״איך היא יכולה לשבת ולקרוא, כשהכול סביבה מתהפך?!״.

חברתי מָרילקה הצביעה אז, בכיתה, קמה ואמרה: ״גבירתי המורה. טושיָה כתבה את החיבור בעצמה. אני בטוחה בזה ומוכנה לערוב״. והמורה התעקשה: ״ודאי העתקת. אי־אפשר שילדה תכתוב ככה״. ואני – את כל הפחד ההוא ואת תפילת האשכבה על דודי האהוב, שנהרג בדרכו מווארשה, כתבתי בחיבור. ואך קיוויתי שבהמשך השנה אכתוב עוד חיבורים ואוכיח לה. אבל בית־הספר נסגר ואת המורה ההיא לא פגשתי עוד.

אחרי זה הוסט הכול ממקומו, ונאסף: הרהיטים, השטיחים. בניגוד להרגליה עשתה אמא להטיל כיעור בחדרים, דבר שאמור היה לחפות על דירתנו מפני האנשים הבאים מטעם הכוח, הנוטל כרצונו וכמידת צרכיו, וודאי שלא כאוות נפשו, כי מה מקומה של הנפש אצל הכוח. וצרכיו – הלכו וגברו, פערו עלינו מלתעות.

עד שיום אחד נשמעה שעטת מגפיהם במדרגות וקול הלמות על הדלת. אמי לא היתה אז בבית. שלא כהרגלה יצאה למצוא מקלט אצל אחת הדודות מפני להגם של הדודים המכונסים אצלה במשך רוב שעות היום. ואילו הם, אחוזי פחד נוכח ביקור בלתי־צפוי, הצובר איומו בגבור המכות על הדלת ("ולשם מה באים אלה? ודאי חסרים יהודים ברחובות ועתה מחפשים בבית? לקחתם לעבודות? ותוך כך לעקור זקניהם של מי שעוד לא גזזו?" ואלה היו הרוב). מה נותנים היו כדי להימלט, לו אך נמצא להם פתח כלשהו.

ואמנם נמצא פתח...

היתה זו דלת קטנה מצופה טַפֶּט, לא נבדלת משאר קירות הפרוזדור, בראשה מתלה קולבים עם מעילים, ואפשר היה לעבור דרכה לדירת הדודים הסמוכה. המכות כבר עמדו לפוצץ את הדלת... כשפתחו הדודים בשקט את הדלת הצדדית וחמקו, אחד־אחד. אִתם חמק גם אבא. אחרון עבר אחי. בסוגרו אותה אחריו, אמר לי להחזיר למקומם את המעילים. כל אותה שעה ניתכו המכות – סימן לרוגזם של מי ששמעו ודאי את רחש ההסתלקות... ראו את הצללים חומקים מתחת לאפם.

הפחד הדביק אותי לפינה.

בכל־זאת, היה עלי לגשת ולפתוח.

שלושה לובשי מדים ירקרקים, אדומי פנים להתפקע, תנופת פריצתם נבלמת בפרוזדור הקצר, שאני בפינתו, דבוקה למעילים המכסים על דלת סודית. אחד מהם שולף כידון, מצמיד לרקתי וצועק: "איפה הם?! שהיו כאן לפני רגע?! תגידי! איפה?! מחביאים פה אוצרות! Verfluchte! ארורים! דברי!". הקללות, נדמה שיש בכוחן להדוף את הקירות, מה גם שבאות עלי מבלי שאוכל להבין. לא כן המלים, לפי שדומות הן לשפת היידיש. אלא שקולי מסרב לצאת. אף

כי בסוף, הוא נשמע: "Ja nic nie wiem".[8] עמדתי מאובנת. הם הניחו לי ושעטו פנימה. שמעתי פתיחה של דלתות, ריצה בחדרים... אחריהן בא שקט שהופרע בקולות עמומים, בנפילה של חפץ. כל זה נמשך עד ששוב נדרך פעמון הדלת. אחריו באו שלוש נקישות נמרצות. גם לאלה פתחתי. לפי מדיהם הנחתי כי קצינים הם. ראיתי בגובה עיני: שני זוגות ידיים בכפפות עור שחורות, מונפות... הייתי גוש אימה. אולם נרגעתי מעט, בראותי שלא מחפשים אחרי המתחבאים ושאני עוד נושמת. עומדת, באותו מקום שהוא ביתי, בעוד השניים החדשים נכנסים בשצף, ואחד מהם, בקול מלא נזיפה, פוקד על שלושת חיילי הוֶרמאכט, העושים בביתנו כבתוך שלהם, "לעזוב מיד!". תוך דקות שוככת הסערה. כל החמישה מסתלקים, בהשאירם מאחור את תוכנו של ארון חדר השינה של הורי כשהוא פזור על הרצפה, וכמוהו זה של מגירות השידה. ואילו על מכתבתו של אבא, שבחדרו, חסרו קישוטי הפליז הממורקים עד ברק.

על תבוסה זו של פורצי הבית שלנו היינו חייבים תודה לדבורקה, עוזרת הבית של אחת הדודות שגרו בבניין. אם כי לא ברור אם היא זו שהחליטה למלא שליחותה או נשלחה על־ידי הדודה; אחרי שנודע מעשה הפורענות מפי הדודים שעברו בינתיים לצדו האחורי של הבית. גבורתה של דבורקה עוד הזינה שיחות רבות, שחזרו ופורשו, והורחבו. כך נודע, שמיד בהישמע דבר פריצת החיילים רצה זו למִפקדה הגרמנית שהשתכנה ברחוב שלנו, הגיעה עד המפקד ובפיה תלונה על חיילים הנוהגים ביזה בבית אזרחי. עד היום אני גאה בגבורתה, שלמעשה היא זו שלימדה אותי לשמור, גם בזמנים קשים לאין שיעור, על פינת החלטות זעירה, העומדת, נופלת וקמה בשטף האירועים. הודות לה זכיתי, באותם רגעים, לראות את הבוזזים מגורשים בבושת פנים, מוותרים על שללם... גם לסלוח לאבא, שהשאיר אותי אז לבדי, מולם.

בשל הצער על שכך הופקרתי התקשיתי לשחזר רגעים אלה, אם כי ברור שצדק אבי בהחליטו להפקיד אותי על פתיחת הדלת, והן חייב היה למי שבחרו בו להיות מנהיגם, ובפרט שלדודים, כמו לאבי, ברור היה: בילדה לא ייגעו!

[8] פולנית: אני לא יודעת כלום.

בכל־זאת הייתי נמנעת מלספר על כך אלמלא קרה בעקבות אותה פריצה, וקרוב לוודאי בגללה, מה שנגזר עלינו תוך זמן קצר. אם כי יכלו להיות לכך גם סיבות אחרות. כי אפשר שבחרו בדירתנו מכל דירות הבניין מפני יופיה, שנגלה לעיני הפורצים. ואפשר שהיתה זו אמי שמשכה מבטים בבגדיה, שהקנו לה הידור של מלכה. את הסיבות הן אפשר לקשור זו לזו, כדי לנסות לרדת לעומקן.

אם כך ואם כך, היה המעשה של דבורקה נועז מדי, ושמחתנו נחפזת. העונש לא איחר לבוא. נראה שדירתנו תאמה את צרכיו של אחד מקציני המפקדה. לחינם השתדלה אמי להטיל בה כיעור. כעבור זמן קצר שוב דפקו על הדלת. הפעם – בפקודה, בנשק שלוף. באותה פעם נצטווינו: "לקחת ככל שנספיק בעשר דקות, לשים בתרמיל וללכת" מביתנו, שהכיל אותנו כל השנים ועד אז.

בצאתי מן הבית עוד הספקתי לראות מה השתנו פני הרחוב. האנשים עברו בו בחטף, כמנסים לצמצם עצמם. החנויות עמדו נעולות, ופרט למאפייה שהועברה לבעלות שוחרי הסדר החדשים, התכווץ הכול.

ואנחנו, לאן פנינו? איני זוכרת. פרק זה של חיי – מחוק. במשך כל השנים לא הצלחתי למלא את הפער שברצף האירועים. מן הסתם נקלטנו אצל אחת ממשפחות הדודים. כי בינתיים רק אנחנו גורשנו. אמא, אבא, אחי, אני.

על דלת דירתנו הושם חותם הרשות. אבא עוד הצליח למלט בעד הפתח הסודי כמה דברים של ערך, ונמנע מלקחת אף מן הדברים הנחוצים מאוד, בשל תחינותיה של דודה רָאשקָה שגרה באותה דירה אחורית: "די לך", התחננה לפניו. "יותר לא תיקח משם. אם יראו שחסרים דברים לא יחפשו אתכם, שהלכתם לגטו. יחפשו את הפתח, ויהרגו אותנו. עזוב כבר!", וחסמה בגופה את הדלת.

בכל־זאת הצליח אבא להציל מעט בגדים, כמה כלים, ספרים, אפילו שולחן קטן, מגולף. שמחתי בו כבידיד יקר שנמצא.

כל אלה לקחנו לגטו.

היו אלה ימיו הראשונים.
גם ימיו האחרונים באו...

בין אלה לאלה איבד הזמן את שפיותו ונכלא בין גדרות תיל, בשטח מגודר, עם שלושת גשריו להולכי הרגל החוצים את דרכי הזרימה של העולם הרגיל, השפוי כביכול.

לאורך הרחוב הראשי, בין מוקדי שמירה, בין גדרות תיל מזה ומזה, בין רגלי העץ של גשריו המאולתרים, נסעו אנשים בחשמליות, דבוקים לחלונות, בוהים בנו כבמופע עם עלילה סהרורית, שנמצא לה סוף־סוף במאי ותסריט.

על כל שהכיל ועל כל שפלט במשך קרוב לחמש שנים, שנפרטו לשעות וימים, בין חלוקת מנה אחת של מזון לזו שאחריה, בין עוצר לעוצר, בין משלוח המון אדם אליו וממנו, בין כפור של חורף לאביב שלא דמה לאביב, ברעב, שבינו לבינו לא היה דבר.

כשהגענו היה עדיין הגטו פתוח, הולך ומתאכלס בחלקה הנחות של העיר, על רחובותיה הצרים, על בתיה הישנים מאוד, מהם מעוקמים ומטים לנפול. בהיותנו בין ראשוני המגורשים מן העיר לא התקשו הורי למצוא חדר עם מטבח, ולמעשה נענו לבקשתם של בני משפחה רחוקים שברחו לעיירה כלשהי: לשמור רכושם, שכלל שתי מיטות, ארון, שולחן עם כיסאות, תנור ברזל של מטבח. ואנחנו שמרנו (גם בחורף הנורא של שנת 1941, כשעלה הכפור בקירות ותבליט החלון צבר את צבעיו הכחלחלים, לבשנו בבית מעילים של חורף ושכבנו, רוב שעות היממה, מתחת למצעים המגובבים. גם בזמן שהובערו בגטו רהיטיהן של דירות רבות, כדי לשמור על חום גופם של האנשים, לא נגענו בהם).

עד מהרה יצא הצו בדבר פינוי היהודים מן העיר והעברתם לשטח הגטו. תוך יום התמלא חדרנו בני משפחה: שוכבים, עומדים, יושבים וישנים על גבב מיטלטליהם, מבשלים במטבח, עושים צורכיהם ומורידים למטה (כי הדירה שבקומה השלישית היתה בלי שירותים). בימי הכפור שבאו לאחר־מכן קפאו המים וביקעו את הצינור. מאז נהגנו להביא את המים בדלי מן ה"פומפה" שבקצה הרחוב.

אחרי זה התחילו בני המשפחה למצוא לעצמם מקומות מגורים ועזבו את החדר, שנהיה מרווח. לעת הקלה זו של הפינוי פנה אבא לדודה רלה (שזה אך איבדה את בעלה) והציע שתגור אתנו. היא

הסכימה ונשארה, ועמה בתה מיניה, ורוֹחְמָה עוזרת ביתה הרווקה, שכאבה את אובדן דודי לא פחות מהן. מן הסתם אהבה אותו בדרכה המיוחדת, הספידה וחזרה, ונשבעה שלא תיטוש את ה"בַּעלֶבּוּסטֶה" שלה ואת בתה היתומה, ויהי מה.

היינו שבע נפשות בחדר. חמישה מבוגרים ושתי בנות.

כמוני, גזרה גם מיניה את הצמות והרימה את שערה החלק בצדי פניה, עד שיצר כעין קשת מעל מצחה, על גבותיה הדקות. ועיניה החומות חזרו להישיר מבט, בלי להתנצל או לתבוע. אפה הדק עמד ביניהן כשומר המופקד על שיווי משקלה. לצד יופיה, או בניגוד לו, היו בינינו דברים משותפים שלא התבטאו בדמיון של תווי פנים או אופי, כי אם באורח חיים שהפנמנו בבית, כשרק קומה אחת של מדרגות ושנה אחת של גיל מפרידות בינינו. בכל־זאת, כשתי בנות יחידות שגדלו באותה משפחה מורחבת ולמדו באותו בית־ספר, יכולנו לקיים ידידות טובה של מסירות ועזרה הדדית. הן נוסו לא פעם.

היא זו שהיתה בוגרת ממני בשנה וחצי, מקרינה, כאמה, חיוניות ונועם מקרבי לבבות. אף כי לא אלי כוונה קרינתה, אלא להפך. מאז ילדותנו המוקדמת נמתחו ביני לבין מיניה נימים של תחרות, לאו דווקא בידי האמהות שלנו, כי אם מתוך חיכוך שבין בני המשפחה הגדולה, שקצותיה בידי שתי האחיות, המופקדות: האחת על משק ביתה של אמי, והאחרת על ביתה של דודתי רלה – אמה של מיניה.

באותם ימי ראשית שקדמו לפיטוריה של פייגֶה, אחותה הבכירה של רוֹחְמָה, מעבודתה בביתנו, נחלקו הכישורים שלי ושל מיניה בין שתי האחיות כמוניטין שיש לריב עליהם. כשהצעירה באחיות, היא רוֹחְמָה, מגויסת ליוקרתו של הבית האחד, ופייגה, המשכילה מביניהן, לכבודו של האחר. אלא שזו האחרונה אהדה בראש ובראשונה את המפלגה הקומוניסטית וניהלה עם אמי ויכוחים על רקע אידאולוגי, שיום אחד התחילו גם שוטרים להתעניין בהם. אחי סאלק עשה ככל יכולתו לחפות עליה, מפני השוטרים כמפני אמי... עד שלסוף נרגעו הסערות ביום פיטוריה של פייגה, שממילא טענה כי נמאס לה לשרת בורגנים שכמותנו. ורק קשתה עליה הפרידה ממני, בדומה לצער הרב שהרגשתי עם עזיבתה של מי שנהייתה לי לפטרונית. גם בעיניו של אחי יכולתי לקרוא את עלבון פיטוריה.

מאותו זמן והלאה באה לעבוד בביתנו פלורקה הצעירה והצייתנית.

מאז הופקדו כפות המאזניים בידיה של רוּחְמָה, והיא שיחקה בהם, הניחה משקולת פעם על זו ופעם על זו, כאילו האחת היא מיניה והאחרת אני. והמשפחה כולה, כמו שני גושים בשתי כפות מאזניים, והלשון לכאן ולכאן: זו לצדי, זו לצדה. כאילו חסר להם במה להתעסק, חוץ מלהעניק ציונים: "זו יפה. זו מוצלחת. זאת מצליחה עם חברות, זאת עם מורים...".

עד שעשו אותנו עוינות, לא סובלות זו את זו.

עכשיו גרנו יחד. בחדר אחד.

ומיניה אך זה שכלה את אביה, שנורה בדרכו מווארשה, מתאבלת בגלוי. ואני — בסתר: על דודי מֵיטֶק, חבר ההשתובבויות שלי, אחי־אמי החביב, כי גם על אהבתו ניטשה בינינו היריבות.

ורק מזל שאיננו לומדות באותה כיתה. די בהכנת שיעורי הבית. כל אחת מפינתה קוראת לעזרה את אחי: למי משתינו יעזור? אצל מי תפקע סבלנותו? כי אחי רעב כל הזמן, ונכונותו לעזור אינה כמקודם. אלא שעניינה של מיניה בלימודים, כמו שלי, פחת גם הוא. ונזקקנו לדבר־מה חדש שיבוא לפייס בינינו. הפעם עשתה זאת המחלה. אמי כינתה אותה בשם חצבת, פקדה עלי לשכב במיטה ומיהרה להסיר את ציפוי המצעים הלבנים, בהשאירה אותם חשופים, וצבעם אדום. כל זאת מתוך שכנוע שהאור המוחזר מלובן הציפות פוגע בעיני הרגישות בשל החצבת. אלא שעד מהרה התברר כי לא בחצבת חליתי, אלא באדמת. ומשנמצא שם חדש לחום ולפריחה האדומה שפשטה בגופי, מצאה גם דודה רלה עניין במחלה, להדביק בה את מיניה. אחרי דברי אמי ש"כך נהוג במשפחתנו: להדביק את הבנות הצעירות באדמת. זו ההזדמנות של מיניה לחלות בה, ואין להחמיצה". לא עזרו לרוּחְמָה הטענות שלא צריך לחפש צרות בגטו, הן באות גם כך. דודה רלה החליטה לנהוג כעצת אמי, וכמנהג המשפחה. ומיניה באה לשכב אתי. אמי סידרה את המיטה מחדש, עם סדין, ציפה וציפיות לבנים. גופי היה חם. שלה קריר. אחי בא לשבת על כיסא לידֵנו, בלי להציג לנו שאלות של חידון או כל דבר של תחרות — קרא לפנינו שירים יפים ונוראי־הוד של מיצקביץ'.

למחרת, משהתחיל לפוג החום, אמא עוד פקדה עלי להישאר במיטה. שכבתי ובהיתי באריחי החרסינה החומים שהתנור הניצב

באמצע החדר כוסה בהם. הם היו הדבר הראשון שעליו נעצר מבטי. המשטחים הרבועים, הבנויים נדבך על נדבך, שכל אחד מהם מוקף שוליים לטושים, היוצרים שקע במקום חיבורם. לפתע נדמה היה שהשקעים הופכים לבליטות, כל־כך ברורות עד שנחוץ היה לקום ולנגוע, להיווכח שאין ראייתי מטעה. ושמא התקלקלו עיני, ואין עוד לבטוח בהן. אלא שכעבור רגע שוב חזרו הקווים שבין גופי החרס לקדמותם... כן גם יחסי עם מיניה. הקרבה ששררה בינינו אתמול נפוגה, ומשם והלאה התפצלו דרכינו, והוליכו בנפרד.

נשאר הצער על שלא ניהלתי יומן. הימים גלשו ואני כל פעם מחליטה: מחר אקח מחברת וארשום! ולו ניהלתי, היה עלי לכתוב בו במשך שנים: רעב. רעב. רעב. מן הבוקר אני קשובה לכל רחש הבא מן החצר, שמא מחלקים משהו, כדי לשבור אותו ולו לרגע. ולו ניהלתי ורשמתי כל אירוע חשוב, הן היה עלי בין כה להפקירו, יחד עם דברי המזכרת: מאבא, מאמא, מאחי, ואותם שעשיתי לבד בשעות העוצר, בערבים. כי לצד הדברים שרגשו סביב, רציתי לתעד: איך חיו. והרי פרט לאחי לא מתו, רק נלקחו, והנשמר, נשמר כזיכרון ימים שנפרטו לשעות, לדקות. ואנו נגררים בתוכם: אבא באמונתו, בהשתדלותו לכוון אל החיים, בשמירה על המעט, תוך הקפדה על חלוקת הפירורים שיספיקו לקיים את הגוף; אמא, שהחליפה ארמון בבקתה, ואת מחלותיה בחמורות מהן – נלחמה אף יותר; אני, שעסקתי בכל המזדמן – כסריגה וגילוף, תפירת סיכות קישוט מלֶבֶד וחרוזים – נמצאה לי עבודה במחלקה של פרחים מלאכותיים, ברֶסוֹרְט[9] של כובעים. אמה של חברתי הלכה לדבר על לבו של המנהל ולא ויתרה עד שניאות לקבל אותי. היא זו שעזרה לי אז, ובהמשך.

בעבודה הכרתי אנשים שלימדו אותי לעצב בבדי כותנה ומשי פרחים שדמו בכול לחרציות ולשושנים אמיתיות. אבל עד אותו שלב של ידיעת מקצוע היה עלי ללפף נייר צבעוני על חוטי ברזל, להכין מהם גבעולים, לגזור עלים ועלי כותרת מבדים – מהם צבעוניים, מהם של משי שחור, לגהץ ולסלסל.

9 גרמנית: מפעל ייצור או בית־מלאכה בגטו.

הבדים נתקבלו ביריעות קטנות, כשהם מוקשים בעמילן מיוחד ומוכנים לגזירה. אמרו כי אלה גזירים של שמלות שממיינות הנשים העובדות בבניין הכנסייה הגדול, המבודד, הניצב בתוך הגטו כגוף זר. ואילו אצלנו בְּרֶסוֹרְט נהיים לכובעים ופרחים, המשמשים גבירות בימי טיול וערבי נשפים בערים של גרמניה. פרחים שאולי ייבלו פעם, וייזרקו, אבל לא ימותו, כי לא חיו, ורק נגעו בחיים ובמוות, כטבעם של חפצים.

קבוצה של עושות במלאכת הפרחים, ישבנו סביב שולחן ארוך, בקצה של אולם שרוב העובדות בו עסקו בייצור כובעים. זמן לא רב לאחר שהתקבלתי לעבודה התמקמה בצדו השני של האולם אחת המחלקות הנודעות ביפי תוצרתה. היו אלה דברי קישוט מעור, בד וצמר, חגורות וסיכות קישוט. אחד המוצרים שהקנו יוקרה לאותה מחלקה היו צעיפי הצמר הארוגים בעבודת יד, שבִּדלי חוטים ישנים משמשים להם חומר גלם. בנות טובים של הגטו, שהכרתי עוד בבית־הספר, השתדלו להתקבל למחלקה שזה אך עברה אלינו ממרישין.[10] באגף זה שררו הלכי־רוח חופשיים יותר משלנו. מאצל השולחנות בקעו קולות שיחה ושירים. לא עוד נשמר השקט המוקפד של קבוצתי, שהנמנות עמה שאבו עידוד מן הרוח שפשטה בסמוך. שוב לא ניתן לבלום את פיה של אידה גדולת הגוף, שנבדלה מאתנו בגינוני גבירה שירדה מנכסיה ובאיפורה הכבד.

היא הובאה לגטו מפראג וידעה רק צ׳כית וגרמנית. בהתחלה אמנם דיברה עם מנהלת השולחן גרמנית, בעוד אתנו, שישבנו לצדה, ניהלה שיח פולני־צ׳כי־גרמני. אך עם הזמן הותרה לשונה והיא עברה לדבר גרמנית עם כולנו. יכולתי להבינה בקלות, שכן הורי דיברו ביניהם יידיש, שהיא שארת־בשרה הרכה והמעוקמת של הגרמנית. עוד הספקתי ללמוד מקצתה בבית־הספר שעד לא מכבר היה קיים בגטו, ולהתקדם בקריאת האותיות הגבוהות, שקראו להן ״גוֹתיוֹת״ (משמע אלוהיות), שכל אחת מהן מצמיחה גגון קטן עם ארובה, והתחיליות שבהן, השמנות – מסתלסלות כעשן בראשי שמות עצם ומשפטים.

אידה סיפרה על בעלה שנלקח, לא ברור לאן, ועל עצמה: איך היתה קודם ואיך היא עכשיו – גרה בחדר קפוא וצר, בלי מקלחת. איך מדי

[10] שכונה בעלת אופי כפרי בגבולות הגטו. בשנים 1940-1941 שכן בה בית־הספר.

בוקר הופכת בְּגדה מצד אחד לצד אחר, כי בחושך ההשכמה נדמה שבצד ההוא עוד נשאר בו מעט ניקיון. דבריה מתובלים הומור כבד, כמו הבושם האופף אותה, כאיפור עיניה המשגיחות בעבודה, וחוזרות להתריס במנהלת "הנטפלת ולא נותנת לבן־אדם לדבר מלה".

מי שישבה לצדי מימין, מפקידה אצלי פרקים של חייה בקול מהוסה, בפולנית, היתה טוֹפּצ׳יה הגדולה ממני בעשר שנים, שהגיעה מעיירה קטנה וסיפרה הכול, כאילו אנחנו שוות בגיל: על העיירה שלה; על יום אחד נורא, שבו כינסו הגרמנים את היהודים והרגו את אמה ואת אביה, ואותה עם אחותה ושני אחיה הצעירים שילחו לגטו שלנו. אני זוכרת את שׂערה הבהיר, הקלוע כחלה זהובה ומוגבהת על ראשה, את קולה הנחנק מדמעות ועיניה המאדימות ולא רואות מה שעושות הידיים, את מנהלת הקבוצה הרואה כל דבר, וצועקת: "טוֹפּצ׳יה! אוי ואבוי לחיים שלך, ולחיים שלי. זה לא עבודה! מחר אני יזרוק אותך, ולא יהיה לך עבודה!".

מאגפו המרוחק של החדר הגיעו קטעי שיחות. בת אחת, קולה ערב במיוחד, נתבקשה לשיר. היא פתחה בשיר המספר על נער הרואה בחלומו פה אלמוגי, המושך אותו אל קרקעית הים. אחר־כך עברה לשיר על ילדה הגרה בתחנה נידחת. היא רואה קטרים החולפים על פניה... ו"אין איש יורד בתחנה, חוץ מנער אחד, שזרק אלי שושנה במקום לקחת מכאן. ואני מבקשת מרכבות העולם שייקחו אותי... כי להן... לא אכפת". בהימוג הצליל האחרון של הבית המושר הצטרפו קולות מלווים, כמתוך געגוע לאותו מרחב נפתח, ושרו: "הוי קרונות אדומים, כחולים, ירוקים, רכבות מטורפות... קרו...ו...ו...נות". מתוך דבקות במנגינה ובמלים הזדהו עם ילדה המבקשת לפרוץ את גבולות כליאתה. והשיר עוד הוסיף והדהיר: "קרונות... תחת שמי מרחבים של רבבות כוכבים... במסילות של פלדה... קטרים... וקרונות... הוי קרונות..." עד היום עוד זכורה המנגינה. היכלו השרות לדעת איך יתממש אותו שיר?

הכנתי מתנה ליום הולדתה של אמא – ורד אדום, היפה ביותר שניתן לעשות משאריות של בד, בדקות הקצרות שבין אכילת המרק לסיום ההפסקה. בכל יום, שלב אחר שלב: גזרתי מבד קטיפתי עלי כותרת, טבלתי בצבע, ייבשתי וסלסלתי, עד היות כל אחד מהם

ורוד־ארגמני, משורבב שפה כאשה חושנית, יציב ורך למגע. בזה אחר זה הרכבתי אותם על גבעול והוספתי עלה. דבר לא חסר בו, פרט לקוצים. היה עלי להבריחו בתוך כלי הפח שנמזג בו כל יום המרק שלי. לו נתפסתי, הייתי מסכנת את המנהלת, שהובאה בסוד המתנה והעלימה עין, ונשלחת ל״קומנדר־פאקאלִיֶה״, משמע ״קומנדו־ביוב״, כמו שנענשה אחת מיפהפיות הגטו, שלא עמדה בפיתוייו של כדורון צמר מסוג אנגורה. למזלי, לא נבדק הכלי. בבואי הביתה הגשתי אותו לאמא. היא החזיקה אותו בין אצבעותיה. ניסתה להריח. אחר־כך כעסה על ״הסתכנות זו, שלא לצורך״. ושוב התרצתה וביקשה להניחו באגרטל זכוכית קטן (שהותירו בעליה הקודמים של הדירה). הוא נשאר לעמוד שם: תותב ומתחזה, גבעולו לא נשמט וניצנו לא נפתח. לאטו צבר אבק בין שפופרות של משחה ובקבוקי תרופות.

היתה זו רוּחָמָה, שאמונתה באדם לא גבהה מקומת גופה (חוץ מאלה שנאמנותה ניתנה להם בלא תנאי), שלא יכלה להתאפק וקירבה אותו לחלון, שאפה את ריחו הנעדר ואמרה: ״את, טוּשְיָה, והידיים שלך. עוד תעשי בהן זבובים חיים. אפילו... שיותר מדי עדינים הדברים שאת עושה. והידיים שלך. גם כן עדינות. תראי את שלי...״ כאן הושיטה את ידיה המגוידות, והוסיפה דברים שזכרה ודאי מפי אחותה, מן הזמן שעבדו האחת למעלה השנייה למטה, אצל האמהות שלנו: ״ו... שתדעי לך... פייגה, האחות שלי, האינ־טֶ־לִי־גֶנְטְקָה הקומוניסטקָה, אמרה תמיד: יבדקו בידיים! הם יבואו, הרוסים, תזכרי!״.

אלה היו הדברים הנעימים והארוכים ביותר שאמרה לי רוּחָמָה מעודה.

לימים הצליחה גם מיניה להתקבל לאותה מחלקה יוקרתית. היינו עוברות זו ליד זו, בעבודה כמו בבית, בלי לדבר או לגלות עניין.

פעם, בשעת הפסקה, ירדתי לקחת את המרק. התור לפני חלון החלוקה התקדם לאט. נשארו עוד כעשר דקות של הפסקה ומעט אנשים לפני, כשהבחנתי בה, ניגשת לסוף התור. סימנתי לה שתבוא לפני. לשם כך המצאתי תירוץ ודחפתי את מי שעמדה מאחור. באותו רגע נפתח חלון נוסף והתור התקדם. עוד הספקנו לשבת בצד ולאכול. בדקות המעטות שנותרו עד סוף ההפסקה שאלה אותי מיניה: ״את זוכרת את סֶסִיל, החברה שלי?״. ״כן״, עניתי, ״השחרחורת שהיתה

אתכן אז, ב׳תאומות׳. גם באה אלינו״. ״נכון״, אמרה, ״עכשיו היא כבר לא ממש חברה, אבל מזמן, אם את רוצה לדעת, סיפרה לי ססיל שהיא ומשפחתה גרו בשכנות עם משפחת הנער, איך קראו לו? לוטק. הם היו עשירים, ולפני שהגטו נסגר נסעו לווארשה. אבל לפני זה, עוד בעיר, בהתחלת המלחמה, נהגו להיפגש הרבה ולשחק״. שתקתי. הכלי עם המרק נהיה פתאום כבד. הנחתי אותו על הרצפה. לא העזתי לדבר, שמא יצלצלו ותיגמר שעת הרצון. זכרתי את ססיל היפה. אולי מיניה תגלה לי עכשיו שלוטֶק וססיל היו זוג, שאמרו זה לזה דברים שאני לא העזתי... היא הסתכלה בעיני, והמשיכה. ״הם שיחקו ׳אמת או חובה׳, ולוטק היה מתעקש כל פעם שהוא לא אוהב את ססיל, אלא ילדה אחת, שהכיר בכפר, בקיץ האחרון שלפני המלחמה. ובכל פעם **היה אומר את שמך**״.

עוד הספיקה מיניה לספר לפני... שנלקחה.

לא ייאמן. שהרי אני הייתי שחיף והיא פורחת. וזה נורא. וזו אמת. דודה רלה חלתה ראשונה, בטיפוס, ומיניה נדבקה. קיבלו אותה לבית־החולים, כי שם היה הטיפול הכי טוב. בזמן המגֵפה צריך היה פרוטקציה גדולה כדי להתקבל. דודה רלה ורוּחְמָה הלכו וחזרו. אמרו שמצבה החמיר ולא מרשים לשבת לידה. יום אחד חזרה רלה נינוחה יותר. סיפרה שהשיא של הטיפוס חלף באותו לילה. מעכשיו תתחיל ההחלמה. עוד אמרה שגילחו את ראשה. אבל מיניה יפה גם כך. ואף יותר. רק חיוורת. למחרת היום באו משאיות והעמיסו. לקחו את כל החולים. אחדים התחפשו לאחיות והצליחו לברוח, אבל מיניה עוד היתה חלשה מדי.

עוד ימים עברו... ולקחו את אמי. מן החצר לקחו. בתחילת ה״שְׁפֵּרָה״[11] הנוראה. רציתי לרוץ אחרי המשאיות.

לא, לא בקלות כזאת, שכן כל שנודע על אותה לקיחה — נודע זמן רב אחריה. אבל אז: שבועיים... שנתיים... עוד האמנו. **חיכינו שתחזור**. אלא שביום זה ידעו הכול, שמצווים לרדת לחצר! הכול, בלא יוצא מן הכלל! כלבים יחפשו אחר המתחבאים, וכל שיימצא — ייהרג! איך יכולנו לדעת מה יהיה בסופה של אותה ירידה? והלוא

[11] האקציה הידועה לשמצה מספטמבר 1942, שבה ערכו הגרמנים מצוד בחצרות ולקחו מן הגטו אלפי זקנים, חולים וטף.

יכולנו לנסות להחביא את אמא. אבל נורא היה לחשוב שימצאו אותה, ויהרגו! והן אמא ואבא יכלו להחביא גם אותי, כי עוד הייתי קטנה... ורזה...

לא כך! ידענו יותר מזה! אמא חולה! שוחררה מבית־החולים מחוסר תקווה להבריא. שוכבת בבית. על גופה פצעי לחץ שעלי לחבוש מדי ערב... באותה ראשית של סתיו 1942 לא הבנו מה קורה, כי הרחוב שלנו היה בין הראשונים שלקחו ממנו: זקנים, חלשים, תינוקות. אבל היה עלינו לדעת! הן לקחו לא מזמן את מיניה, ואת כל ששכבו בבית־החולים. ו... גם... מפיה של טופצ׳יה, חברתי הגדולה מן הרסורט... שמעתי! בכל־זאת נענינו לפקודה... וירדנו. אבא תמך באמא בהמולת המדרגות. אחר־כך עמדנו בחצר... זה קרה מהר. נשמעו יריות. הם באו: מטילי אימה וצועקים, שולפים נשק ומכוונים אלינו. עיניהם מקפיאות. פתאום ראיתי: **אחד נוגע בה ושניים אחרים – גוררים! את א מ א ! ! !**

האמרה משהו? לו צעקה הייתי זוכרת. אולי לקחו עוד אנשים...? לא רק אותה...? בכל־זאת היה חשוב אם לקחו עוד. אבל לא כדי שאזכור אם וכמה. גם זאת, שלא יכולתי להרפות מעיניהם! אדרבא, קחו אותי... גם אותי! קחו! ! ! אחר־כך עמדנו בחצר. הם עלו לחפש בכניסות הבית. תינוק נזרק מאחת הקומות, ואשה זקנה. חיפשתי בעיני את אבא. הבנתי שאמא לא מתחבאת בשום מקום ושהחיפוש לא מסוכן. אנחנו בסדר. אין אף אחד בבית. אבל גם בחצר לא רואים את ראשה בין הראשים. שעה שההם הלכו כבר... והאנשים... לא בבת־אחת... כמו מתעוררים מאיזו תרדמה, של הלם לא נודע... צועקים! מקללים! אחר־כך משתוחחים. פונים לכניסות של חדרי המדרגות... רק אז הבנתי... שאבא עולה אתי. מושיט ידו. להיאחז בי? או לתמוך? הטלתי עצמי על המיטה שלה, וקמתי... לרוץ אחריה! להחזירה?! אבא החזיק בי. בכוח.

בשובנו פגשנו בחדר את רלה ורוּחָמָה – העומדות בכאבן, העומד – כנגד כאבנו.

שכבתי וקמתי. רציתי ללכת לאותו מקום שהיא, שהם, נמצאים. אחר־כך נודע שהוחזקו עוד יומיים לפני שנשלחו. אבא ישב לידי ולא חדל מללחוש, ״גם רלה עם כל הפרוטקציות שלה לא הצליחה להחזיר את מיניה״. אחר־כך החזיק בי וצעק, ״מה את רוצה? לא

תלכי בעוצר!". אלף הבטחות: מפיו. מפי אלוהים חיים. שלא ייתכן – "אמא תחזור. אנחנו עוד נראה את אמא".

אחרי זה גאלה אותי המחלה. בהזיות של חום באה אמי... והיתה קרובה כמו שלא היתה מעודה. ו... גם לוטק, שכבר יכולתי לבטוח באהבתו. הן מיניה לא היתה אומרת סתם, אפילו שאותה הפסקה נגמרה ולא הספקתי לברר פרטים... ועכשיו, לא נשאר אצל מי.

חתונה כפרית

קומץ בנות שהתכנסו ביומם הראשון של הלימודים: סטֶפָקָה, מַרילקָה, ניושיָה. כל אחת וגינוניה, גבולות הנימוס, החברות – קווים דקים שסימנו מידות של קרבה או ריחוק – הכול התנודד וקרס בהלם ההודעה. זה אך התחילה המלחמה (הפצצות, מתקפה של גז, לוחמה ברחוב... פעולות מלחמה שאמורות היו להתרגש, ולא היו), וכבר אחת מאתנו נהרגה! בהפצצה! כמו הוסיפו שלוש הפצצות שנפלו על העיר לודז' לרחף מעל הבנות, שהתגודדו כמחפשות הגנה זו בקרבתה של זו.

״פרֶדזְ'יָה נהרגה״, חזרה סטפקה כהד אחרי המורה. ״בואו נתערב מי תהיה הבאה בתור. כבר אנחנו יכולות להתחיל להמר״. ההומור של סטפקה: קשוח ומתפרע. והיא עצמה: זחוחת מבט, דקת נחיריים, מפונקת ולא מוצאת מקומה. ומרילקה עוד קודרת ועצובה ממנה, תמיד שקועה בספרים.

במשך כל שנות הלימודים בבית־ספרנו הראשון היו תוארה ומקומה מוגדרים: ״המספרת של הכיתה״.

עיניה היו עוברות מעל תכי הרקמה, להקיף את הכיתה והלאה. ממצמצות. העיניים של מרילקה תמיד אדומות, מבכי או מקריאה יתרה. בכל שיעורי המלאכה, כשידינו אוחזות חוט ומחט, מבקשת המורה ממרילקה לספר סיפור. וסיפוריה תמיד זמינים לה ואינם אוזלים. ורק הזמן רץ עד כי חבל שכבר נגמר השיעור, הסיפור בעיצומו והיא מבטיחה, ״אספר לכן בפעם הבאה על הנסיכה עם עיני הקסם, עם מצח פלאי, שהתחפשה ויצאה מן הארמון לחפש אחרי אהובה. אמשיך מהמקום שהפסקתי, אבל עכשיו לא אגלה, רק זאת שייגמר בטוב. ובעצם, אולי לא כך...״.

אבל הסיפור של מרילקה, האמיתי, היה מן הסוג שלא יעלה על הדעת לספרו בכיתה. אולי רק בשעה של וידוי, לגלות קצהו לחברות

הקרובות: אבא שלה התאבד. הבנות התלחשו... שמעו בבית... גם אני. "...היה סוכן נוסע. בנסיעה אחת התנפלו עליו הגויים. אולי בגלל אשה משלהם, או בגלל כסף, או סתם. חזר הביתה חבול ומאז פחד...", סיפר אבא לאמא. "מַכָּר אחד שלי אמר שמאז המכות אי־אפשר להכיר אותו. ביקש לעזור לו והציע עבודה אחרת" (מי לא רצה לעזור, לאבא שלה, לאמה?). האיש ההוא אמר, "רציתי לסדר לו הלוואה, או משרה, ולא הספקתי. התעכבתי יותר מדי. כשרוצים לעזור למישהו צריך למהר, שאם לא כן מאחרים". ואמא הקשיבה. אחר־כך אמרה: "צריך לנסות בזהירות. אם לא בכסף, לפחות נזמין השנה את מרילקה אלינו לכפר לשבועיים לפחות". והוסיפה, "אם יסתדרו ביניהן". זאת אומרת, אם לא נריב יותר מדי.

אחיה הקטן פרע מַחבְּרותיה, ואמה – שׂערה התכסה חוטים לבנים, עיני הבָּאזֶידוֹב[1] שלה נהיו בולטות ומפחידות, ופיה, שהסיגריה דבוקה בו דרך קבע, השמיע דברים מרים על בתה, שנמהלו לרוב בנימה של תחינה לכמה מלות נוחם מפי החברות... "מרילקה תהיה מספרת מפורסמת", ניסינו לגרום לה נחת ולגונן על חברתנו מפני לשונה הקשה של האם.

ולא סיפרנו איך בתה מסתכלת על הלחמניות שאנחנו מביאות ואוכלות בהפסקה, בעוד היא בולעת את פרוסת הלחם שהביאה מהבית. על ויכוחים עם אמי, שעדיף שתיתן לי מחר לחם במקום לחמנייה כי קשה לעמוד במבטים אלה, ורק תזכור לשים לחמנייה אחת בשביל הילדים העניים (מבית־הספר הציבורי, היהודי, שבית־ספרנו אימץ), שבין צלצול ראשון לשני, לפני ההפסקה הגדולה, עוברת תורנית בין השולחנות ואוספת אותן. ומרילקה יושבת, מלווה את סל הלחמניות בעיניה.

וכבר שומעים את דלתות הכיתות הסמוכות נפתחות. הבנות פורצות לפרוזדור הרחב. נחשול הקומה שלנו מתערב בזרם הקומות העליונות, לגלוש במדרגות המוארות בחלונות גבוהים אל אולם האוכל, שם נכון שולחן לכל כיתה. התורנית מעמידה כוסות תה מתוק, ובאביב – לימונדה. לבושות שמלות כחולות עם צווארון לבן

[1] עיניים בולטות במיוחד כתוצאה מתת־פעילות של בלוטת התריס (בעת ההיא נהגו לכנות זאת 'מחלת באזידוב').

וסינר כתפיות עם גימורי "פליסֶה", נעולות נעליים מיוחדות של בית־הספר העשויות עור רך, שלא לשרוט את רצפות העץ שצבע דבש להן, נשטפות פנימה בהמולה, שומרות קשר עין – מרילקה, סטפקה, אני – שעלי להיות "החברה השמחה" של שתיהן. שהרי בביתי ישנה המשפחה, והכי חשוב: אחי הגדול, החכם והעוזר.

זה כבר ייחדנו שפת סתרים ואימצנו שמות: קוֹרדֶליה מוֹפּס – לסטפקה, גֶ'רַלדִינָה קֶלוֹפּס – למרילקה, ולי – אֶלֶאוֹנוֹרה הוֹפּס, והתנהגנו בהתאם, לפי השמות הראשונים או האחרונים. לפי נסיבות של רצינות מתבקשת או רגעים של שובבות פוחזת.

ביקרנו זו בביתה של זו. אני זוכרת את ביתה העגום של מרילקה, את אחיה הקטן מיכאלֶק, המושך כתפו למעלה, מוציא לשון ומסרב לצאת מן החדר, ואנו נאלצות לוותר על רגעים של גילוי לב, לנצור את הסודות "הבוערים", לשבת סתם ולהכין שיעורי חשבון או טבע מבלי שיהיה את מי לשאול בהתעורר בעיה. ואצל סטפקה עוד גרוע מזה, אך למרות זאת משכה אותי הסקרנות אל ביתה הגדול, שאומנת לבושת שחורים היתה עוברת בין חדריו. אבא של סטפקה נכנס ויוצא, מדובב בנושא הלימודים, וסטפקה מתפרצת, מדברת מאוד לא יפה אל אביה, והוא הרי מנהל של בית־ספר ציבורי גדול.

אני זוכרת את הדלת הנעולה בטרקלין. מעבר לה אמור להימצא פרוזדור שהחדרים המסתעפים ממנו מתחברים עם גרם־מדרגות של חזית הבית. שם, בצד המישורת של קומתו השנייה, נמצאת דלת עם לוחית נחושת מבהיקה, ועליה שם:

"ד"ר ה. ת'הורן־קרוננברג – רופאת נשים".

אלה חדרים השוכנים מעבר לדלת זו, הנעולה תמיד, וליתר דיוק, "נמצאים שם", לדבריה של סטפקה, חדר המתנה ועוד חדר עם כיסא מוזר. אמה מקבלת בו נשים ונערות. וכך היא מספרת: "הפציינטיות שלה נכנסות לחדר, מרימות חצאית ומורידות תחתונים, ואמא בודקת להן בכפפות של גומי. בשביל זה הן עולות על הכיסא ושוכבות: ככה...". וסטפקה עושה תנועות, פותחת עיניים חומות, מרדניות, שאחת מהן טיפ־טיפה פוזלת. בוחנת איזה רושם עושות מלותיה "הגסות". אחר כך שָׂמָה כובע, מרימה סנטר מעוגל ומושכת המון אוויר באפה הסולד – לנפח חזה (של ילדה בת תשע), משכלת רגליים. "כך הן יושבות, מגונדרות. ורק לחשוב שמיד אחרי שסוגרות

את הדלת מורידות – מה שאמרתי. לא קל להגיע אליו. הדלת סגורה והיא (משמע, האומנת) מרגלת כל הזמן. אבל יום אחד חלתה ואמא שכחה לסגור. נכנסתי וראיתי. אחר־כך לא יכולתי לדבר עם אמא. רק עם אבא. ואותה", כאן הצביעה על דמות עטויה שחורים, עומדת בפינה כאחד הצללים, ולא ברור אם זו אומנת או קרובת משפחה שמצאה מחסה בצל קורתו של בית זה. "אותה אני שונאת. פעם אסדר שלא תהיה כאן", הבטיחה, "אשיג את המפתח ואזמין אותך. תוכלי לראות בעצמך". ובתנועות ידיים זוויתיות וגבוהות תיארה את הכיסא הנורא, את אופן קשירת הנערות. מיד נצטיירה בעיני ז׳אן ד׳ארק הגיבורה ונזכרתי בסיפורי אחי על היהודים מעוּנֵי האינקוויזיציה בספרד, על מכשפות שקושרים ושורפים.

ביתה הפחיד אותי, ומשך.

גם אלי היו החברות באות לתה של אחר הצהריים, ונשארות לארוחת ערב. בין זה לזו מדברות, משחקות "ארץ־עיר" ו"מונופול", מנגנות בארבע ידיים בפסנתר השחור, ובעיקר רוכנות על המחברות, גונחות מול חומר שלא הועתק כראוי או שסתם אין חשק לשבור עליו את הראש. שהרי בביתי תמיד נמצא לו מבין ופותר.

אחי היה איפשהו בחדרים. "סאלֶק, סאלֶק, בבקשה, יש פה משהו שאי־אפשר...". והוא נכנס ומסביר, מוסיף הבנה משלו. מושך את המחשבות שלנו למשפט זה או אחר, מתעכב עוד קצת לספר בדיחה של ילָדוֹת. ואמא נכנסת וכבר כועסת קצת, שהדברים "אין להם גבול". ארוחת הערב מוכנה מזמן, ומתקררת. "הזמיני את החברות, בבקשה! ולפעם הבאה אזמין לארוחת צהריים, שיראו איך את אוכלת".

כי ארוחות הצהריים היו פרקים של עימות יומיומי ביני לבינה.

חוץ ממרק העוף עם אטריות מעשה ידיה, שהיו שֵׂער נימפות המתחבאות בעומק, שולחות עיניים זהובות אל פני הים, לוודא אם כדאי לצוף, להיתפס בכף – היתה הארוחה מורכבת מגזר מבושל מתוק וכנף עוף חיוורת. והיה יום של פירֶה תפוחי־אדמה מוערמים בצלחת של חמיצת סלק, מדיפים ניחוחות של הרפתקה והתקוממות. אז, במזלג, שיטחתי יבשות וגיבבתי הרים. יעצתי לתוקפים מן הים האדום לעגון, לתקוע דגל בהר ולתת מעבר לגיבורים שבסירות שוברות הקרח. כי ההרים, לאט, נהיו הרי קוטב קרים, ואני חוטפת

סטירה מאמא ואזהרה שבסוף אהיה רזה ומכוערת ולא יהיה "שום איש מוכן להתחתן אתי". וסאלק מתערב ואומר ש"כדאי פעם להציץ בספר הגיאוגרפיה, כי שם כתוב שהים האדום והקוטב אינם בדיוק באותה צלחת...". ואמא חוזרת להתריס, מנופפת ב"חוסר התיאבון" הנצחי שלי מול הרעב לכל מה שהוא קצת יותר מפרוסה של לחם של חברתי הקרובה, וקובעת: "החברות שלך הן חברות כל עוד לא ראו איך את אוכלת... כי בפעם הבאה אזמין...".

אומרת "חברות", ומתכוונת למרילקה.

באותו יום בלעתי מהר את המנה הראשונה והשנייה. למטה המתינו כבר.

היה זה האביב שלפני האחרון־שלפני־המלחמה. בשעות אלה היו החברות הראשונות שלי שמחות באמת (סטפקה הזמינה לטיול שהפתעה בצדו, ושתינו עם מרילקה ספרנו ימים עד התאריך המיוחל).

באותו יום אחר הצהריים נעצרה ליד ביתי כרכרה רתומה לצמד סוסים אבירים בצבע קרמל־שוקולד, מצחיהם עטורי שנצים וכפתורי זהב, רגליהם מרטיטות כמבקשות לנוס מן הרחוב הרוחש חשמליות וכרכרות נחותות, הנהוגות בידי רכבים גסים וסוסים חסרי ייחוס. מן המושב האחורי נפתחו אלי עיניה הכהות של סטפקה כמטמון של הפתעות, ומרילקה, כולה דריכות, יצאה אל אחד היפים בסיפוריה. שתיהן במושב עור רך. עליתי במדרגה, הן הושיטו ידיים ומשכו. ועד שישבתי, מתח הרַכָּב את המושכות לאותת לסוסים. מעבר לכתפיו נדרכו שני זוגות אחוריים עצומים ופתחו בריצה שוקקת. ורידיהם כנהרות על יובליהם מתחת לעור הבורק, הטבול בצבע קרמל־שוקולד. שני זנבות עתירי תנועה, התבדרו.

במושב ממול בחן אבא של סטפקה בצמצום עיניו הבהירות, בחיוך שצבע בירה לו, כמה אנחנו נפעמות. שׂמֵח שבתו היחידה מוקפת חברות.

עוד מעט נגמרו הרחובות הסואנים. אחריהם – הצרים יותר, הנשלחים להיאחז בחזקים כקנוקנות, בל תינתק העיר והם ייוותרו פתאום בלא משענת. נגמר כביש חלוקי האבן. הגלגלים ירדו לדרך חולית ושינו ניגון. גם הפרסות. אבן ומהמורה הקפיצו. הרַכָּב הרשה

לסוסים לרוץ בנינוחות. על גופיהם פשטו חברבורות חולפות של צל. מדי פעם הורם זנב וגילה פי טבעת נפער הדוחק החוצה, תוך כדי ריצה, גללים מעלי ניצת אדים, להטילם בדרך הנמתחת לפנינו בין שני טורים של עצי אדר, המצמחים ראשי עלווה רכה, תחילית: מן המגודל הקרוב עד הרחוק הזעיר, כזקיפי משמר המטילים באלכסון הדרך ועל עינינו חניתות צללים. ואולם, רק אלה שבימין הדרך, כי העומדים ממול צלליהם שקטים, מוטלים באלכסון לצד תעלת המים. וביניהם, בין צל לצל, קרוב לרגלי הסוסים, חומקת ארנבת מבוהלת, ציפורים מתרוממות לעוף. מתחת לעפעפיים נשתלים כדורי שמש פורחים, ומסתלקים. הופכים גופים חסרים. צלקות.

באותו אחר צהריים נערכה חתונה בכפר (זו ההפתעה שזימן לנו אדון קרוננברג) — בכפר שלהם. כלומר: באחוזה השייכת למשפחת אמהּ, הרופאה.

שלא כהורים של בנות הכיתה, שקצתם היו עשירים חדשים, אחדים עניים קשי יום ויתרם "בעלי בתים" שפרנסתם מצויה, היתה אמה של סטפקה ממוצא מיוחס ויוצא דופן בקרב היהודים. קניינה כפר שלם, עם שדות, מטעים, שטחי יער. כולו מעובד בידי איכרים הגרים על אדמותיה. בלב כל אלה בית קומתיים לבן עם אכסדרת עמודים וכניסה רחבה מעוטרת בשער שגמלון משולש בראשו. מעברו, בחזית הבית, משני צדי דרך הגישה, נפרש גן מעוצב שיחים גזוזים וערוגות מוקפות שבילים של חצץ צהבהב. ומגבו גן עצי פרי.

כל זה בעיני, כבעיני מרילקה, היה ארמון וגן מלכות מאגדות... ו... מִשֶׁל סטפקה.

האורחים כבר ישבו בחוץ סביב שולחנות עמוסי כיבוד. נגינות בקעו מפתח ביתן אחד. אנשים בלבוש ססגוני נכנסו ויצאו. איש הקביל פנינו. ראשונה פנה לסטפקה, הסיר כובעו, השתחווה. "הפאניֶנקה סְטֶפַנְיָה, בבקשה, תתכבד ותיכנס לראות את הכלה. גם הגברות החברות. אנחנו מזמינים". סטפקה חייכה, ואנחנו, נבוכות, קדנו קידה של נימוס והובלנו פנימה. ידו של אדון קרוננברג הוליכה בטוחות, והושיבה. "שבו כאן, על הספסל. לא נשב כאן הרבה", אמר בלחש, "אי־אפשר לסרב לכלה. גם מעניין לראות חתונה כזאת".

חלפו רגעים עד שהתרגלו עיני ויכולתי לראות באפלולית החדר המרטיט צלילים כמו תיבת תהודה ענקית, ולהבדיל בין הרוקדים למנגנים, בין הבנות המצופפות בפינה לבנים הניגשים ומזמינים לריקוד. על במה מוגבהת עמד בחור, כינור לחוץ לסנטרו, קשתו דובבת את מיתריו, נסוגה־נצמדת, רגלו קוצבת; והאחֵר – קשתו גדולה פי כמה, חוככת מתונות יותר, הלוך ושוב, את גבו של גשר מיתרים, ושבה להרטיט כלי תפוח שעוקצו ברצפה. ידו מכה מדי פעם על דופנו, לאלצו להיאנח ולהתיילל. הבנים קוראים: "הוּ, הָא", הבנות: "הֵיי, הוֹ", והרוקדים – זוגות־זוגות, ביניהם כלה, חתן – מקישים עקב, ממלאים את החדר צמות וחרוזים, סחרור סרטים, שרוולים תפוחים מרוב תנופה. ומתחתם רגליים פזיזות במכנסיים צמודים, במגפיים, ואצל בנות הזוג – חושפות ירך ורודה, נעולות נעלי עקב גבוהות – מכות כענבלים בפעמוני החצאיות.

פתע משתנה הקצב, והבנים פורשים הצדה, נעמדים ליד הקיר. הנערות מובילות את הכלה, ועד שנקלטים המראות, מושטות ידיים, מושכות...

אני מבקשת את מרילקה הנצמדת לספסל. וסטפקה קופצת, מנסה לגרור אותה, מזרזת, "מהר, קומי! לכלה אסור לסרב!" גם אני מפצירה: "אבא של סטפקה מרשה. הוא מנהל, ויודע". ומרילקה קמה. עכשיו אנחנו רק צריכות להחזיק חזק, לתת צעדים גדולים, ומה שיהיה יהיה. כי היד שלפָנַי מובילה החוצה...

זה כבר יצאו המנגנים מן החדר וראש טור הרוקדים מתפתל כמו דרקון צבעוני, כמו נהר האוסף יובלים, מצרף את הקמים מעל השולחנות. אנחנו אוחזות ידיים, בל יִנתקו בינינו. אני חושבת מה היה אבי אומר על שבִּתו רוקדת בחתונה פולנית. אמא היתה מרשה, ודודי מֶיטֶק, חבל שאיננו כאן, הוא הכי מתאים, אחריו אפשר לרקוד בעיניים עצומות, אפילו שגם כך אני עוצמת, כי הכול רוקד בראש, האנשים השונים כל־כך מאלה שאני רגילה, המנגנים, העצים, הבית הקטן והבית הגדול, הנגלה מגזרות־מגזרות מבעד לגזעי עצים... מתאמצת להחזיק את היד הרוקדת לפני, שנהייתה לחה, חלקה ומושכת, כשם שידי השנייה מושכת את ידה של מרילקה... שהרי אי־אפשר להאט או להפסיק, ובכל־זאת... נחוץ להסתכל מה... ואיפה... אבא של סטפקה.

הוא עמד לא רחוק, אדון קרוננברג, עוקב אחרינו, ניגש ומנתק מן התור הממשיך לנוע. אומר "די, די בנות, רקדתן כמו כפריות אמיתיות". שהרי הוא הביא אותנו ואחראי, אפילו שסטפקה רוקדת וצוחקת את צחוקה הנדיר, היהלומי.

זמן קצר לאחר־מכן הלכנו משם. מישהו עיכב עוד, ביקש שנתכבד. לא לקחתי. זכרתי שהכול כאן לא כשר. אחר־כך הלכנו לראות את הבית, רק מבחוץ, כי היה מאוחר. הגזוזטראות הנתמכות בעמודונים, המדרגות המשופעות. לפני שנסענו עוד הוגשו במרפסת עוגיות עם משקה אדום של פטל. הר של עוגיות. התכבדנו בעמידה. פניתי הצדה שלא לראות איך מרילקה מחביאה בכיסים. ולקחתי גם, כי הייתי רעבה מרוב ריקוד ואוויר בשׂום.

בדרך הביתה קטפנו לילך. "קחו עוד מן הלילך הלבן, תהיינה גם אתן כלות", הפציר אבא של סטפקה.

חזרתי עם זר ענק שעמד בבית ימים, על ריחו.

סטפקה הבטיחה להזמין לביתה העירוני, להראות דברים, וקיימה. יום אחד, בהפסקה הראשונה, משכה אותי הצדה ואמרה: "אמא נסעה היום לחברה שלה בוורשה. המפתח אצלי. הורדתי מן הצרור!", הושיטה אגרוף קמוץ ופשקה אצבעותיו. בכף ידה נגלה מפתח בצבע נחושת. חיוכה היה מתוק־ערמומי, בודק איזה רושם עושים דבריה. "הוא של הדלת! כבר בדקתי. את תראי, אסביר לך הכול בדיוק. גם סידרתי שהאומנת תאחר... ואבא עסוק...".

הגעתי לביתה כולי סקרנות ופחד, מה יגלה החדר: מכשירים? כס עינויים?

(לפני לכתי, ברגע אחרון, עוד רציתי לוותר. אבל לא היה טלפון בביתנו והיא חיכתה, לבדה בבית).

את הדלת לא הצלחנו לפתוח, כי בצדו השני של המנעול נתקע מפתח אחר. סטפקה רתחה, ניסתה לפרוץ, להיכנס מדלת אחרת. אבל אמה אִבטחה גם את הפתח ההוא.

"די. אין מה לעשות", נכנעה לבסוף. "בואי נשב. טוב שאנחנו לבד. אספר לך משהו. את זוכרת את החתונה בכפר שקוראים לו אַדֶלמוּבֶּק? היה יפה, נכון? היתה שם בחורה אחת, ממלוות הכלה... הרבה יותר

גדולה ממני. היא סיפרה לי דברים, ואני אספר לך, שלא תצאי מופסדת – לא בכיסא אחד, אלא בשולחנות הרבה... לא יודעת כמה...

"זה היה בטירה, אחת מאלה הקרובות אלינו. לא יודעת איפה. ובעל האחוזה...

"אותה בחורה לא רצתה לגלות. אז ניחשתי וניחשתי ו... הבטחתי לשמור בסוד את שמה. גם את שמו... היו אצלו בחדר שולחנות נמוכים כאלה, מבריקים, של עץ יקר, וחרוטים. זאת אומרת, בכל שולחן היה שקע בצורת גוף אשה. זה אומר, מה שנגרע ממנו צריך למלא הגוף. כל שולחן עם שקע של תנוחת גוף אחרת. האיש ההוא הזמין אותה ועוד בנות לבוא לאחוזה שלו, הכין כיבוד עם הרבה שתייה, אחר־כך הדריך, מה ואיך, ציווה לשכב בשקעים. אחר־כך עמד והסתכל. היה שם פטיפון עם מנגינות. הוא היה מפסיק את הנגינה, ופוקד: מהר! להחליף מקומות! היו יותר נערות משולחנות, ובכל פעם היתה אחת נשארת לרקוד... כל עוד נמשך הניגון...

"בלי בגדים! בלי... שום... בגדים! לגמרי...

"נו...

"מה את אומרת?" שאלה. הביטה בי רגע ארוך, בלי לפזול או למצמץ.

הסיפור סחרר אותי וטלטל. רציתי לרוץ הביתה, להסתגר בפינה עם ספר, לא חשוב מה – סיפורים, שירים. להינתק מן הצורות שחדרו, הטביעו שקעים של השפלה שלא תיתן מנוח, תהפוך לסוד שלא אוכל להתחלק בו, עם מרילקה, עם אחי.

הן היו, בין השאר, סיבת הבגידה שלי. ואחר־כך – של שתינו.

מסטפקה נשארו הפנים. וממרילקה – לא נשאר דבר. כי לא הגיעה לפגישת הכיתה האחרונה בגטו, כשנסגר בית־הספר. רומק פ. צילם.

את התמונה קיבלתי מחברה זמן רב אחרי בואי ארצה. אבל אז, בלודז׳, כחודשיים אחרי המלחמה, יעצו לי לבקר אצל רופאה גינקולוגית. לווסת שלי לא היה סימן, ואני כבר בת שש־עשרה.

הגעתי לבית ברחוב זָאווָאצקָה.

עדיין היתה שם לוחית עם כתובת: "ד"ר ה. ת׳הורן־קרוננברג – רופאת נשים" (היא חזרה לעבוד במרפאה שלה).

ד"ר הֶנרִיֶטָה שמרה על זקיפות קומתה. פניה היהודיים מאוד (על עיניה השחורות ושׂערה המקורזל) חוברו אל גופה, כאילו הרים אותן מי מן המפולת, חנט והחזיר למקום, בלי לשפץ.

היה עלי למצוא רופאה אחרת. רק כאב הסבתי לה. לא היה בי אומץ לשאול על סטפקה, על אדון קרוננברג. גם היא, רק רשמה זריקות. לא עודדה או גילתה, ולו במלים ספורות, עניין בגורל משפחתי, בגורלי. איך ואיפה ניצלתי.

עוד הכול היה טרי כל־כך.

באותה תמונה: ניושיה... שלא היתה חברה קרובה (בשום זמן. ורק לצחוק היתה, על קומתה הנמוכה במיוחד). סנטרה משולש, מצחה נטוי כערוך לנגח קיר של אי־התקבלות. בצלו ניבטו עיניים נוקבות, מוכנות לסגת בכל עת.

באותו זמן היה לניושיה כוח שנמצא לה פתאום. אביה, אדון סֶר, היה איש בעל עמדה בגטו. אנשים שיחרו לפתחו בבקשות עזרה.

זה כבר היתה מרילקה מאומצת אצלם. אמה של ניושיה — פניה עדינות, רפודות שומן שגרם להן להרעיד עם כל צעד, האירו לבאי ביתה. כמיטב יכולתה היטיבה עם בני חסותה, שהיו, בין השאר, בנות כיתתי הראשונה, ואני ביניהן.

לא כן ניושיה, שלמדה ליהנות מכוחה החדש ולהשתמש בו. זו גברת סֶר שהשתדלה להשיג לי עבודה בהציגה אותי לפני מנהל המפעל: "חייבים לקבל אותה", אמרה בקול סמכותי. "אדוני עוד יראה כמה היא חרוצה ומוכשרת". ולגברת סר אי־אפשר לסרב. לימים באה גם ניושיה לשבת אתי בקבוצת העובדות ב"מלאכת מחשבת". באותו פרק זמן נהגה להזמין אל ביתה. בבואי אליה יכולתי לפגוש את מרילקה, שאיכשהו השתלבה שם, כפופה לרצונותיה של ניושיה. דבר־מה שקוף היה בה, וכפוף. לא מכבר התייתמה מאמה, וטובה גדולה עשתה לה גברת סר בצרפה אותה למשפחתה, כי גם מרילקה היתה נפש מרירה. זאת ידעתי היטב. את אחיה הצעיר, מיכאלק, סידרו בקייטנה של יתומי הגטו.

עוד בנות הוזמנו אז. באותן שעות נדירות השתדלנו להתעלם מן המצוקות. העוזרת הגישה צלוחיות של פודינג וניל צהוב, בטעם של־לפני־המלחמה. ביושבי שם שוחחתי עם חברות. העמדתי פנים

כאילו איני מחכה למנה שתוגש. ואכלתי בהתאפקות... ראיתי את מרילקה, חברתי הכי קרובה מפעם: את עיניה, שאז בכיתה ליוו את לחמניות ארוחת העשר, ממוקדות עתה במנת הפודינג שלפניה עד כי אי אפשר להחליף אתה מלה.

את פניה לא אוכל לשחזר. רק זאת, שנירושיה סיפרה בדיחות והעירה הערות סרות טעם...

ומרילקה שמרה בלבה... שנירושיה, כלל לא שייכת...

והן לא בה בגדנו, אלא בסטפקה.

כחודש – חודש וחצי אחרי החתונה הכפרית.

הכול באשמת המורה שלקחה את הכיתה לסרט.

שם הסרט היה *זְלוֹטוֹוְלוֹסָה*. פירוש המלה: "זהובת שיער". שם כזה אפשר שיהיה רק לאחד מסרטי שירלי טמפל. ישבנו בקולנוע וצבטנו זו את זו מרוב עונג של הפתעה, משגולל לעינינו על מסך הקולנוע רומן לוהט בין אשה זהובת שיער לגבר בעל עיניים לוהטות. השחקנים היו ז'נט מק'דונלד ונלסון אֶדִי. היתה זו מלודרמה מתוקה־דביקה וסקנדל חינוכי צורב לגבי תלמידות כיתה ג' (של בית־ספר יוקרתי לבנות).

לדמיונה של מרילקה באה שעת כושר. הרעיון היה שלה, ושלי היתה הכמיהה לשכוח את הצורות ההן ולחוות משהו טוב וקרוב, אתה.

החלטנו להמשיך את העלילה ולשחק תפקידים: מרילקה תהיה נלסון אדי, אני – ז'נט.

מאותו רגע עקפנו את סטפקה. בכל רגע פנוי החלפנו משפטים: "אני אוהב אותך!", "אוהבך יותר משאוהב את נפשי...", "תני ידך ואוביל אותך עד סוף העולם!".

ובא הרגע שהולכנו זו את זו בכפר, אחרי שאמא הזמינה את מרילקה לשבועיים, לבלות אתנו "רבע חופש" של שנה זו.

אלא שלא כך אמור היה להתגלגל סיפור מסיפוריה...

בכל־זאת, עמד לרשותנו ארמון – הוא היער, ושתינו בו – גיבורות של רומן. הפקודים היו אבירי מסדר, שומרי ראש. ואנחנו, כדי "לחוות אהבה" בלא עדים, חמקנו מהם לתוך עומקו המבודד של

היער. היו עדים משני סוגים: טובים ואילמים — הם העצים, ועדים מתנכלים, כמו שומר היער, מוכר הגלידה, אמהות שטיילו עם ילדיהן. את תפקיד שומר הראש הראשי שיחקה (בלא ידיעתה) אמא, שפיטמה וציידה אותנו מדי בוקר בנתחי עוגה, בפרי ובכסף לגלידה. ובערב, כשישבנו לשולחן מחופשות לשתי תלמידות השרויות בחופשה מלימודיהן, היינו למעשה "אלאונורה וג׳ראלד – המאהבים".

כי אמנם העלילה נפתחה מן הסרט, אך גלשה לסיפור. מחקה את השלישייה והשאירה "זוג" (אחרי שהִתְקנו אליה שני שמות, אלאונורה וג׳ראלד, במקום ג׳רלדינה מתוך השלישייה שטיפחנו, והיינו שותפות בלעדיות בה, עד כה).

לקורדליה לא נשמר תפקיד.

באותן ארוחות של ערב, בצאת "שומר הראש" למטבח להביא קינוח, ליטפנו זו ידה של זו ועשינו "עיניים של אוהבים". אחר־כך, לפני לכתנו לישון, פרמנו צמות זו לזו והתחלפנו בכותונות – לעבור את הלילה זו בתוך ריחה של זו. דקלמנו שירי אוהבים.

זה לא שלא מצאנו סיבות למריבה, היו סיבות ומריבות, אבל בעקבותיהן, איכשהו, עלה בידינו להתפייס. בידינו ממש – בליטופים, במלים.

ויום אחד, ביער, עמדתי מולה ודקלמתי: "בוא ג׳ראלד, הנח יד על לבך, את השנייה על ראשי... ספר לי!". והיא כרעה על ברכהּ, לחצה יד אחת אל חזהּ, את השנייה הניפה בתנועה אבירית, והכריזה: "אלאונורה היפה, הרבה זמן חיכיתי לרגע זה, עכשיו סוף־סוף אני אתך, זאת אומרת: לנצח! בואי נשכב על מצע זה ונחכה... למוות. כן", הוסיפה, "כמעט שכחתי. עלי להישבע אמונים, ולשרתך!".

אחר־כך נשכבנו על מצע היער, זו בצד זו. היא הסתכלה ארוכות בפני, העבירה יד על אפי ומעלה, לקחה את הצמות שלי, ובצולבה אותן מעל מצחי לחצה בכוח. בעשותה זאת חלף דבר־מה בעיניה, שנהיו פתאום כהות מאוד, וחודרות. איזו שקיעה קרה נשבה מהן וצברה גילוי. זיק רֶשע נורה. היא קראה: "כתם! במצח שלך! ראיתי! עוד אתמול היה שם... עוד הרבה־הרבה לפני! מתחת לתלתל! במצחך הלבן! הא! הא! במו עיני... ואת חשבת שתוכלי להסתיר? עכשיו, מה יהיה? כל אהבָתי חינם!", ונסוגה. נהייתה עצובה וקצת

כועסת. ואני עוד קיוויתי שהכול בצחוק, רעיון חולף. אבל נבהלתי, שגילתה... שעכשיו היא דוחה אותי.

עוד ניסיתי להחזיק ידה... ללטף... כי איך אפשר... והן עשויה עוד להתרצות... ואולם היה בי צורך להציל דבר־מה יקר... גאה...

גם הבנתי כי המשחק שזה אך נשבר, בעצם נמשך יותר מדי.

הקִרבה הזאת נהייתה פתאום מאיימת.

אמרתי, "מרילקה (לא אמרתי ג׳ראלד), מרילקה, אני באמת אוהבת אותך. אולי יותר מדי. מה יהיה? אנחנו שתי בנות, לאן יוביל כל זה?".

ומרילקה ממילא בכתה כבר. ישבה על גזע כרות של עץ, ובכתה.

ניגשתי לחבקה, לומר, "לא נורא. בסך הכול, אנחנו חברות". היא דחתה אותי. המשחק שלנו שוב שינה כיוון. נהיה משחק אמת.

היינו שתי בנות. אחת שתולה במשפחתה, לטוב ולרע, האחרת בורחת מבַּית שכולו מצוקה...

מרילקה לא רצתה להישאר עוד. התגעגעה אל אמה, אל אחיה.

ביום העשירי לשהותה (היה זה יום שבת, אחרי שאבא בא מן העיר לבלות אתנו סוף שבוע כפרי) ביקשה שלמחרת יחזיר אותה לביתה.

חבילה

הזמן, אילו זז מהר יותר... לו ניתן להציץ בו לפני שהוא עובר ולדעת לאן מועדות פניו. כבר חורף שלישי שאנחנו כאן. כל יום קשה מקודמו, קר יותר. אבא מתפלל בבוקר, בערב. אבל שבת? אין הבדל בינה לבין יום אחר. כולם יום אחר. אחר. אחר. עוד לא הגענו לחציו של החורף, אבל נדמה שהכפור נמשך עידנים. בזמן הזה צריך לחול חג החנוכה. אבא אמר שהחג כבר ישנו, ורק אין במה לקיים אותו, כי אין נרות ואין שמחה. את הלביבות המרות שאנחנו מכינים מפסולת של תחליף קפה אוכלים גם כך כל יום, או אחת ליומיים־שלושה, כי גם בהן יש מחסור.

אמא גוררת עצמה מהמיטה, מתעטפת במעיל ישן. שולחת אחד ממבטיה המוכיחים אל אבא, כאומרת ׳אולי תתפלל שיקרה איזה נס. מה עם הברית שלך, החתומה בכל האותיות והרצועות שאתה קושר? ככל שתוסיף להתפלל, כן אנחנו רעבים יותר׳. אבל על־אמת, שואלת אמא: ״פָליק, מתי יחולקו תפוחי־האדמה? האפשר שהגיעו כבר?״. בדברה עולה מפיה אד דק, מסתלסל ונמוג באוויר הקפוא, ונראה שגורם לגופה הכחוש לאבד מחומו, כי מיד היא חוזרת, מתעטפת, משתתקת... מן הסתם נשכח ממנה שבעצם בשנה שעברה היה לנו, כמו שנהוג לומר, ״נס גדול״. ואם לא די גדול, בכל־זאת לגבי הימים ההם יכול להיחשב נס ממש, אף שאולי לא כך נתפשׂ אצלנו. כי כזה הוא טבעו של נס, שלא ממש מזהים אותו אלא אחרי שהיה ואזל וכבר נחוץ נס חדש.

כי אמנם, לפני הנס הגדול, בא אחד קטן.

כמו פך השמן, שנמצא...

אחי סאלק חיפש ספר בראש הארון ומצא שקית חומה ובתוכה עוגיות. אמא נזכרה שאפתה אותן פעם, בהתחלת הגטו. עוגיות שלא כל־כך הצליחו לה, כי שכחה לשים בבצק אבקת אפייה. בכל־זאת לא זרקה אותן, ורק ארזה בשקית נייר והניחה בפינה שבראש הארון. אחר־כך מישהו העלה לשם ספרים. הן היו קשות כמו עץ, אבל

אמיתיות: עשויות קמח לבן ומצופות סוכר. צריך היה להרטיבן ברוק, לנגוס בזהירות ולהרגיש את הטעם.

הנס השני היה חזק פי כמה: הגיעה אלינו חבילה.

כלומר, קודם באה הודעה מטעם הדואר של הגטו, ועליה כתוב: לבוא ולקבל צרור. הפתק, ששמי נרשם עליו, נראה די חשוד. ככל שניסה כל אחד מאתנו להפוך בזיכרונו – לא מצא ולו אחד שישלח לנו צרור כלשהו, חוץ מצרור של צרות, שוודאי לא יגיע בדואר.

חרדים הלכנו עם אבא למשרד הדואר שכתובתו נרשמה בהודעה. לא היה שם תור. הפקיד הסיט מעט את אשנב הקבלה ולקח מאבי את הדף, קרא בו בעיון וחזר אל פנים המשרד. כעבור רגע חזר ובידו חבילה לא גדולה, חומה, קשורה ברשת נאה של שפאגאט.[1] לפני שמסרהּ בידי שאל אם אני זו הכתובה בטופס. אבא ענה: "כן, זה השם שלה, והכתובת". הפקיד אמר לי לחתום במקום המסומן בדף ונתן בידי את החבילה.

היא היתה לא גדולה, אך משקלה הורגש היטב ביד. אבא אמר "כדאי לשמור עליה. אי־אפשר לדעת מי עובר ברחוב", לקח אותה מידי והחביא בבית־שחיו. כשהגענו הביתה הניח את החבילה על השולחן. אמא הוציאה מהמגירה מספריים, שמה אותם על השולחן ואמרה, "הקשרים האלה, ייקח זמן להתיר אותם. חתכי את החוט, נראה מה יש בפנים".

מתוך קפלי נייר האריזה נגלו – שלובים זה בזה ומהודקים – שתי חפיסות שוקולד, קובייה של דבש מלאכותי וגוש שומן חזיר עטוף בנייר פרגמנט. ניחשתי כי זה ה"בּוֹצֶ'ק"[2] שכמוהו ראיתי בעיר, בחלונות־הראווה, שעל פניהם נהגתי לעבור ביעף. מתחתם מונח היה המכתב. לא מיהרתי לפותחו. תחילה היה עלי לראות את האוצר המונח על לוח השולחן. ניערתי את נייר האריזה, שמא מסתתרים בו אוצרות נוספים. חזרתי לראות את צדו החיצוני, ולשוב לקרוא את הכתוב.

על פני הנייר החום, בין סימנים שהטביע חוט השפאגאט, היו שני שמות וכתובת:

[1] חוט אריזה.

[2] נתח עתיר שומן של בשר חזיר.

Fr. Krystyna Szyldkret, … str., Litzmannstadt
Fuer: Fr. Tusia Cygielberg, Holzgasse Nr. 11
Ghetto Litzmannstadt

החברה שלי: קרישיה, שכנתי לספסל. אותו כתב־יד מוכר. אבל הכתובת?

לא זיהיתי את שמו של הרחוב, שהיה כתוב בשפה הגרמנית. כנראה שאינו מרחובות הגטו. על כך מעיד שם העיר המופיע תחתיו. Litzmannstadt – כשמה החדש של לודז׳ (בלי ציון המלה Ghetto). זה אומר שהחבילה נשלחה מן העיר ולא מן הגטו.

מה עושה חברתי בעיר עכשיו? ואם היא שם, איך השיגה את הכתובת שלי?

לאט, בעזרת ידיעותיו של אחי, התחלנו לפענח תעלומה של מען ויעד.

אבל קודם חילקנו.

זאת אומרת: אמא סימנה איך לחתוך מכל דבר פיסה ולחלק למי שגרו אתנו בחדר. והן היו: דודתי רלה, בתה מיניה ואשה בשם רוֹחְמָה, שבימים שלפני המלחמה עבדה במשק ביתה של דודתי ובאה לחיות אתה בגטו.

כי יכולנו לנהוג אחרת.

יכולנו להחביא את החבילה מאחורי מנות הקיצוב שלנו, בארון הסגור, שלאיש מלבד אמא לא היתה אליו גישה; לחכות עד שייצאו האחרות מן הבית ורק אז לפתוח, מבלי לשתפן. כי גם להן היה אוכל מוחבא ששמרו, ואכלו לבד.

אבל היה גם עניין המרק... שגרם לאמא להחליט ברוחב לב, לפחות בפעם זו, היחידה שנזדמנה. אם כי באותו זמן היה מצבן טוב משלנו, הודות לקוזינה אחת של דודתי, שהתחילה בתקופה זו לדאוג לרווחת האם ובתה המיותמות מאבי המשפחה. היתה זו אמי שפנתה לבקש עזרתה של אותה קרובת משפחה, בראותה את בריאותה ההולכת ומידרדרת של דודתי.

אותה קוזינה (שאת שמה לא אזכיר) היתה נשואה לאיש ששיתף פעולה עם הגרמנים. ראיתי את חיוורון פניו של אבי בעת כניסתה

אלינו. כאילו דבר של פיגול עבר בסמוך והתערב בין בני ביתו היושבים בחדר היחיד, שהכיל אותנו בקושי והדברים שקרו בו רחוקים היו לרוב מאישורו ומהלכי־רוחו. אבל בואה של אשה זו, ורודת הפנים ומעוגלת הגוף, עלה לו ממש בבריאות, ולא ביקש אלא להקיאה מתוכֵנו.

ניסיתי לשאול אותו על מה הסלידה, אבל הוא התחמק. לא רצה לערב אותי. אולי פחד שאומר מלה מיותרת.

קוזינה זו עשתה להן "מחווה" בלוקחה אל ביתה את רוּחְמָה לעבודות ניקיון ובישול. ורוחמה, מדי ערב, היתה חוזרת ומביאה בסל דברים שריחם בלבד העביר אותנו על דעתנו ועורר מיצי קיבה שלא היה במה להשקיטם. אחר־כך היו שלושתן יושבות ואוכלות. למעשה היו רלה ומיניה אוכלות, ואילו רוחמה אף לא היתה טועמת, אלא רק מסתכלת בהן ורווה נחת, כי הספיקה למלא קיבתה בעוד יום. את שאריותיהן של ארוחות אלה היו מחביאות, ורק אמא ידעה היכן. בהיעדרן היתה ניגשת, ולוקחת... קצת.

בערב היתה רוחמה ניגשת למחבוא, מושכת באפה הבולבוסי, מפנה אלינו עיניים רעות שמדורות של כעס בוערות בהן. ידה חופרת פנימה, והיא כולה נהיית אדומה וקצרת נשימה, ממהרת ללחוש באוזנה של הדודה. ודודה רלה "הולכת לבדוק", רואה ש"חסר לה", וצועקת על אמא: "רוז־קה! אם עוד פעם אני מגלה שאת גונבת, אני לא יודעת מה אני עושה לך!". בת דודתי מיניה אוטמת אוזניים והולכת להתכרבל בפינה, ואני מתחננת: "אמא, בשביל מה כל זה?". אמי מפנה אלי מבט מלא תוכחה ואומרת, "לא לקחתי!" ועיניה רושפות: "... בשבילך!".

נראה שאחר־כך ניהלה אמא שיחות פיוס עם דודה רלה. כי יום אחד קם והיה ההסכם, שלפיו תיתן דודתי "בשביל הילדה" (זאת אומרת בשבילי) כוס מרק! מן הטעימים שידעתי: אדום מסלק או צהוב מגזר, עם תוכן ועיניים צפות של שומן. מדי ערב, בשעת טקס המזיגה, היתה רלה מחזיקה את הכלי ונותנת במצקת, ורוחמה לצדה, עם קומקום, משלימה במים כמידת המוסכם. עוד מעט מים הוסיפה אמא, ואכלנו: כף לאמא, לאחי, לי.

אבא רק אמר, "די עם הביזיון", ופנה להתפלל.

כשהגיעה החבילה, נעמדנו סביבה רק אנחנו: אמא, אבא, סאלק, אני.

רלה, מיניה ורוחמה נשארו בפינה: דרוכות ומחכות.

כמו להכעיס נשארה רוחמה אותו יום בבית, מפני איזו גריפה או הצטננות. ובלא להתאפק החלה למלמל ממיטת חוליה, "אז מה. תכף אמרתי. כשיבוא יום, ולהם יהיה... הם לא ייתנו פירור. גם ידאגו שלא נדע איפה החביאו...".

מיניה ורלה ישבו בפינה, שקטות, שולחות מבטים.

הסתכלתי באמא. היא נתנה סימן. קירבה והרחיקה אצבע מאגודל, לציין איזה גודל לחתוך... שכן, כל עוד היה "כל־הטוב־הזה" שלם וטרי, כמו שמחת החבילה שהגיעה, אי־אפשר היה שלא להתחלק בו, ולו במעט. אז גם נדלקו אצלנו, בזה אחר זה, ארבעה זוגות עיניים: של אמא, של אבא, של סאלק, שלי... כשמונה נרות.

את הנותר מן החלוקה לקחה אמא תחת חסותה. כל יום שברה קובייה של שוקולד ונתנה. חתכה פרוסות דקות של שומן חזיר לשים על הלחם. טעמן בפי היה חדש ומוזר. אבא לא נגע בהן. באותו זמן עוד נמנע מלבלוע טרֵפָה.

נשארו המכתב, ותמיהה: איך נשלחה החבילה? איך זה שחברתי גרה עדיין בעיר כמו לא קרה דבר? הן בני משפחת שילדקרט גם הם יהודים, ואם לא אדוקים, הרי יהודים לכל דבר. ואחי הסביר (עוד ביום שהבאנו אותה, וטעם השוקולד עוד עמד טרי בפה) כי משפחת שילדקרט מוצאה מרוסיה. אם עדיין גרים הם בעיר, זה אומר שחלה עליהם חסות בשל היותם נתינים רוסים ואין לכולאם בגטו גם אם יהודים הם. זאת בשל הברית הכרותה בין גרמניה לרוסיה הסובייטית, שהגדרתה הציורית היא "ציר־ברלין־מוסקבה". בזכותה שמורה לחברתי הרשות לגור בעיר, בדירת הוריה.

ביקרתי שם פעם, בדירה שבשׂדרות קוֹשצ'וּשקוֹ. היה בה חדר אורחים שקראו לו "סלון" עם ספות שנקראו "טאפְּצָ'אנִי". צמחים טיפסו ליד חלון שהשקיף אל היפה בשדרות העיר.

היתה לה אחות גדולה ושמה אינקה. גם היא למדה בבית־ספרנו. ראשה נישא זקוף בין חברותיה, שגם מיניה בת דודתי נמנתה עמן.

אינקה הגאה והמוצלחת, וקרישיה — סתם ילדה מכוערת.

ישבנו על אותו ספסל. גם עמדנו זו מאחורי עורפה של זו באולם ההתעמלות. בשעת "יישור שורות" הונחו כפות ידיה על כתפַי, כמו לפני צאתנו לטיול כיתתי. בטיולים אלה יכולתי שלא להושיט לה יד, להחזיקה בכיס ולהעביר לצד שלה את תיק האוכל. לא כן בריקודי זוגות או בזמן שעשינו מעגל, שאז צריך היה להחזיק ידיים. היתה לה מחלת עור, ופנים כפות ידיה כוסה קשקשת מַסְלידה. ראיתי אותן יום־יום: מדפדפות בספרים, במחברות. את שפתיה הבולטות, ומעליהן – עפעפיים ממצמצים בקוצר ראייה.

קרישיה זו... עכשיו באה לי ממנה חבילה, עם מכתב.

גם המכתב היה חסר חן. כתבה בו על אושר ועל חייל ורמאכט בשם כריסטיאן. "אני ממש מאוהבת ורוצה לספר... שולחת לך תמונה ומקווה שתיהני...

חברתך – קרישיה".

בת כמה היא? ואפילו שנה יותר ממני, גם אז לא יותר מבת שלוש־עשרה. פני חייל מחייכות, קרובות אל פניה, בצילום.

והיא ממש יפה!

על אינקה אחותה אינה כותבת. אולי גם לה יש חבר חייל? אולי היא זו שעשתה לה "היכרות" אתו ו... עכשיו הן לא רבות עוד? לפחות היתה שולחת דרישת שלום מאחותה – למיניה.

המצרכים בחבילה היו טריים, כמו הדיו במכתב ובשמות, הכתובים באותיות יציבות מאלה שרשמה אז, בשולי עמודים ובפתקים.

שוב יכולתי לגעת בהן. ואילו שלושה או ארבעה רחובות שהפרידו בינינו היו כמרחק בין רוסיה לגרמניה (שלא כעל מפות האטלס שהורד מהארון, ואחי סובב בהן באצבעו, הסביר, וכמו קירב עדשה לארץ האחת ולאחרת. אחר־כך הרחיק והרחיב).

אפשר שחברתי נוסעת בחשמליות החוצות את הגטו לאורך הגדר ומשתחלות מתחת לגשרים, מסתכלת פנימה לחפש אותי. אולי ביחד עם החייל "שלה". בנסיעה נשמרות ידיה קרוב אל גופה, בלי להחזיק בידו או לנופף... למי שהיא מחפשת פה. הן כל החברות כאן. אולי גם להן שלחה חבילות? הלוואי ששלחה.

אולי באחת הפעמים ראתה אותי הולכת ברחוב או על הגשר, לבדי? אולי עם אמא?

שותפתי לספסל, בת החסות... שבאה אל קְצה עם פרוץ המלחמה במזרח. בקיץ, ברעום מכונות המלחמה בגבול ההוא.
אולי החייל "שלה" היה באחת מהן?

בחורף שלאחר־מכן (שנה מאז קרות הנסים) לא היתה עוד חברתי בת חסות, והגורל... מי יידע לאן הוביל אותה ואת החייל שלה, בקרוס הברית ההיא?[3]

לוּ הגיעה אז לגטו, היתה מוצאת אותי. יכולתי להודות לה על החבילה.

[3] הברית בין רוסיה לגרמניה הופרה בתחילת קיץ 1941, כאשר פרצו הגייסות הגרמניים את הגבול הרוסי לכל אורכו. פריצה זו כונתה 'מבצע בַּרבָּרוֹסה'.

ארבעה טיולים עם אמא, וביניהם...

בשנה השנייה של הגטו שכבה אמא זמן רב בבית־החולים.[1] ריחוקה מן הבית היטיב אתה, ובפרט שבית־החולים היה נקי ומחומם בחורף. דווקא בתחילת הגטו, כשהגענו לכאן, נעלמו מחושיה והיא נתמלאה מרץ. הגזרות שהוטלו בזו אחר זו דיברו במקומה וכמו עיצבו דמות וקול לפחדיה. סוף־סוף נהיו הכול שותפים לחרדתה בדבר הפורענות העתידה להתרגש עלינו. ואבא, שעד כה עצרה תוכחתו את דבריה, רפה ביטחונו ועמו שלטונו הסמוי עליה. באותו זמן ניתנה לה כל דאגתו. קמח לבן, חתיכת בשר, הכול היה קונה במחיר מופקע ומביא, ובלבד שתישמר בריאותה. כל עתותיו הוקדשו כעת לדאגתו לה, וממילא איחר את שעת הכושר להירתם לענייני ניהול הגטו. כי לא יותר מחודשים ספורים עברו מאז שמעתי אותו מספר לה: "תארי לך, אתמול ניגש אלי (לא אזכור בשמו של מי נקבב) והציע לנהל איזה מפעל שעומדים לארגן". זה היה כאילו מספר לה דבר, אבל נראה היה שמבקש להתייעץ אתה. ואמא, מופתעת מנימת קולו, השתהתה, כמו שקלה אֵילו דברים. אחר־כך שאלה:

"ומה ענית לו?".

"אמרתי, שאני... אם אתה מכיר אותי... לא אחד כמוני יתערב בכל הסעמאטאָכע. את הפינצטערע געשעפטן[2] יעשו מי שאינם מבינים שאין אלה אותם הגרמנים מלפני 20 שנה, שאפשר היה לעשות אתם עסקים. עוד חסר שאחרי המלחמה יראו עלי באצבע ויגידו: פָליק ציגלברג עשה עסקים עם יימח שמו. בקרוב יעשה להם הקוידֶש בּוֹרכוּ מפלה. את עוד תראי איך אחזור, מיעֶצ'שֶם,[3] ואבנה את מה שכבר

[1] כחצי שנה לאחר־מכן, בסתיו 1942, הקיפו הגרמנים את בית־החולים של הגטו והובילו את כל המאושפזים בו למחנה ההשמדה בחלמנו. מאז נמנעו אף החולים ביותר מלהתאשפז.

[2] יידיש: עסקים אפלים (בכל המלים והביטויים שהועתקו משפת היידיש הכוונה היא לשפתם הייחודית של יהודי לודז').

[3] "אם ירצה השם" בז'רגון היידי הלודז'אי.

הרסו ולקחו". ואמא אמרה: "פליק, לא כל־כך מהר תיגמר המלחמה. הרבה שנים היא תימשך. אני יודעת". ולא אמרה איך ינהג ומה יעשה. והלוואי שאמרה, כי אמא הבינה יותר מכל אחד דווקא בענייני הגטו. אבל אבא, מה היה נותן בעד עצה אחת של הרבי! אלא שבזמן הזה כבר נותק הכול, והרבי – מי ידע מה עלה בגורלו. ועם זאת, לא מן המתייאשים היה אבי, והצער שאמר להשתלט עליו מצאו לא אחת נכון לכוף קומתו, אך מגן על נפשו בעוז האמונה, נקשר למציאות היומיום במעשי פרנסה ומצווה. הפעם החליט לעשות "למען הכלל" ונרתם להקמת ועד דיירי הבית – שכלל גם נשים, זקנים וילדים. האנשים התארגנו, אספו כסף, ובהשתדלות משותפת בישלו בכל יום מרק. וכך, בשלהי החורף הראשון של הגטו, תפס דוד המרק מקום במבוא השער. מדי צהריים, אפוף אדי מרק, עמד אבא וחילק בסירים ובצלחות, שלח בידי ילדים או טיפס בקומות בעצמו, להביא מחיית נפש לאותם בודדים שכבר בהתחלה באו אל סף הוויתור, משגורשו מבתיהם וצופפו בבית אחד גדול בתוך השטח הנצור, המגודר תיל. אלא שפעילות זו הספיקה רק לאותו חודש שבו אמורה היתה המלחמה לבוא אל קִצה.

מהר מאוד פוזרו ועדי הבתים.

מאז נתרחב לו הפנאי ואבא ניתק קשריו בלי לערב ידו או לקחת ולו פירור מן התוהו.

✧✧✧

יום אחד, כשהתייצבו מעט הרוחות, ניגשה אלי מיניה ואמרה: "את בטח תשמחי, בית־הספר נפתח. אבל הפעם לא תאמיני, בנים ובנות ילמדו יחד. החברות שלי כבר נרשמו. מחר אני הולכת. ואת, כדאי לך...". ואמרה את שם הרחוב ומספר הבית.

לא מיד הלכתי לשם, כי בינתיים חליתי באבעבועות רוח. ועד שהחלמתי, ועד שהחווירו הצלקות בפני, עבר זמן. ובהגיעי אליו, אחרי שבועות, קידם את פני מאור פניהן של מרילקה וסטפקה – חברותי לכיתה מבית־ספרי הראשון.

באותו יום נבקע עולמי. חציו האחד נאחז בילדות, בחברת הילדים, בעוד השני, שנותר בבית המשפחה, שינה ממדיו ותפח, בתובעו עוד

ועוד... כי כזו היתה ההתבגרות בגטו, שניתנה לי חינם, בלא שנדרשתי להילחם עליה. אמי ואבי, שתמיד דאגו לצרכי, נעשו עתה תלויים בעזרתי.

ובית־הספר? דווקא בו נדרשו הכוחות שלפיהם נמדד ערכו ומקומו של כל אחד בחברה המתהווה, כוחות שכמקור להם אמורה לשמש המשפחה.

הוא שכן אז ברחוב פרנצ׳ישקאנסקה. תלמידיו היו פליטים של בתי־הספר היהודיים בעיר. מהם יודעי עברית ברמה גבוהה, ומהם, כמוני, שהעברית היתה בבית־ספרם רק מקצוע שולי. לפי רמת הישגינו בעברית חולקנו לשתי כיתות: חמישית[4] א׳, המתקדמת, וחמישית ב׳, בעלת ידע מועט.

באותה שנה הגיעו מדי פעם ילדים חדשים, ויכולתי לקוות שיום אחד יופיע בכיתה מעלי הנער ששמו לוטק. ודאי ישנם בכיתה ההיא נערים הזוכרים אותו. הן למדו יחד לפני המלחמה (בבית־ספר שרמת העברית בו גבוהה משלנו). אך הימים חלפו והוא לא בא. ואני, אף שלפעמים יצא לי לדבר אתם – התביישתי לשאול, גם לספר, שבעצם לוטק היה לי פעם... כמו חבר.

בתקופה ראשונה זו של הגטו לא היתה שום חובת לימוד. התלמידים באו מרצונם או במצוות הוריהם, ולו בשל הצורך שלא לוותר על ההרגל של ללכת, לבוא, לשבת יחד. גם לעשות ״ימים שחורים״ למי שהתעקשו בכל תנאי ללמד אותנו.

כל הרגלי התמימות... להחזיק בהם ולא לתת שייעלמו באחת.

החורף הראשון כבר היה מאחורינו. אפשר היה להתיישר מעט, ללבוש בגדים קלים (עם טלאי צהוב מחובר לכל פריט עליון). קפיצי רוגז שנמתחו בבית השתחררו בכיתה. הבנים עוררו רוח שובבה, ויותר מן העניין בלימודים העסיקו אותנו החיכוך ההדדי והצורך למצוא את מקומנו בחברה חדשה זו, שהתהוותה במגבלות שנכפו עליה. היו בכיתה שלנו נערים ונערות בעלי אופי, ילדותם נדחקת ומתעקשת לשרוד עוד קצת...

[4] מקבילה לכיתה ה׳ בארץ.

היה בהם אחד שידע טוב מהאחרים את הדרך אל לב הבנות. שמו היה אדז׳יו, אך קראנו לו לייזָה,[5] אחרי שאחת מבנות הכיתה, בבקָשה להתגונן מפני קסמיו, כינתה את נקודות החן הכהות שעל פניו "כינים" (אז עוד לא ידענו כי כיני הגטו בהירות, כמעט שקופות). תלמיד חרוץ היה וחריף דיבור. היחיד בכיתה שהמחנכת קראה בשמו הראשון המלא, אֶדוואַרד, בקול תוכחה רך. מעשים של ליצנות ותחבולה נדרשו לבנים האחרים כדי להשיג ולו מעט מתשומת־הלב שזכה בה בלי מאמץ. אחדים ניסו להידמות לו. אחרים התעלמו, או לעגו... אבל הרוב הצטופפו בהפסקות או בסיום הלימודים לצחוק קצת עם לייזה, לשמוע מפיו דברים שנונים וחכמים.

הכשילה אותו האהבה לאמו (או שמא היתה זו דאגה לאשה השברירית שפרשׂ חסותו עליה, ועיננו היתה צרה במסירותו).

צעירה ויפה היתה אמו של לייזה, ומעל לכול – חסרת אונים.

מדי יום, בסיום הלימודים, עמדה בשער בית־הספר ולא הניחה ליוצאים להמשיך בדרכם מבלי ששאלה: "האם יצא אדז׳יו? האפשר שכבר הלך הביתה בלי לחכות?".

היה יוצא אליה בחיוך רחב. ופעם, בנוכחות כולנו, שכח עצמו וקרא לה "קוֹצ׳יה,[6] יום טוב לך. איך את מרגישה?".

מאותו יום עשו בו הבנים מה שלפנים לא העזו. מדי יום ארבו בשער לאמו, ובהתקרבה השמיעו יללות וקראו, "קוֹצ׳יה! קוֹקוֹקוֹצ׳יייה! בואי, בואי, מה שלומכך היום?". והוא היה משתדל להקדים אותם בשער, או מחרף נפשו ומפליא מכות, לבדו, מול רבים.

...לא לחינם נעדר מן הפגישה שערכנו שנים אחרי המלחמה.

כן, לייזה נשאר בחיים, וכמוהו אחדים מבני הכיתה, ובכל הזמן שחלף מאז שמרו על קשר. והקריאה בסיפור זה צריך שתהיה רוחשת חיים. כי על אף הכול היו בכיתה שלנו ילדים מיוחדים, תוססים.

וילדה אחת קטנת קומה, בהירת ראש, עם פני קטיפה ורודות, שהיתה אחת התלמידות הטובות בכיתה, אף שאמרו עליה כי היא

5 יידיש (משובשת): כינה.
6 פולנית: חתולונת.

״מסוֹבבת״ את הבנים ועושה אתם דברים שלא יעלו על הדעת. וקרה שיום אחד עמדה בשער בית־הספר אשה מוזרה: מעילה מרופט, רגליה בנעלי בית ושביס עניים עוטף את פניה ומסתיר אותם. היא הסתובבה ובאה, וברור היה כי עניין לה באחד התלמידים, אף כי קשה היה להעלות על הדעת שקבצנית זו עשויה לחכות לאחד מאתנו. אולם אותה ילדה, בצאתה, הבחינה בה והחווירה. כמוכת הלם עמדה בלי לדעת מה תעשה עם עצמה. מיד רצה לעברה, אחזה בידה למושכה משם. כך יכולנו להבין כי אמה היא.

מפגשים מסוג זה או אחר, אף עם הורים בעלי הופעה מכובדת, גרמו שנסתייג מהם, גם אם לא נאמרו הדברים במפורש. הן היו בינינו ילדים שהוריהם פיתחו זה מקרוב כוח מסוכן. אלה החברים שניכר היה כי אין מחסור בביתם. לא באוכל ולא בסודות אפלים, שאחדים מהם מבקשים לפרוץ ובה בעת נשמרים מלצאת החוצה. אותו כוח דבק גם בהם, אבל כל עוד לא יחרוג ממנהגי הכלל, יש להתעלם ממנו. ואילו בכל הקשור להורים – מוטב שלא יבואו. לא הורים ולא אחים. כל שאינו שייך לחבורת הכיתה – ירחק! לא רוצים את הבושות, ההשוואות בין הורה להורה, את קנאת מי שחסרים אותם או מאבדים ממש באותם ימים, במחלות או בדבר גרוע מהן, בלי להודות או להתלונן.

לא היה כל טעם לדבר על זה בבית. הלוא אמי חולה רוב הזמן, וממילא אין בכוחה לעבור את הדרך הארוכה שאני עושה יום־יום. ואף על פי כן, אם ברצונה לבוא, מוטב תאמר לי יום קודם ואדאג לצאת לקראתה.

עד שיום אחד ראיתי אותה עומדת ומחכה לפני בית־הספר. זה מסעה הראשון עד כאן, וסימן שבריאותה השתפרה. בדיוק עמדנו בחצר בעיצומו של ויכוח עם כמה חבר׳ה טובים. כבר הבשיל בי טיעון שהיה בו לחזק מקומי בחבורה שהלכה והקשיחה. פתחתי את פי... ובלמתי. מהר ניתקתי מהם – לרוץ אליה.

היא עמדה שם. כנראה ראתה אותי בהינתקי מן החבורה. וכשהגעתי, עוד התנשפתי. אחר־כך עמדנו זו מול זו. אמרנו ״יום טוב״, ולא ידענו מה עוד לומר. היא הושיטה יד. התחלנו ללכת. אמא היתה חיוורת באותו יום. האור גלש על פניה, שגוֹן החולי הוטבע בהן; אמר להציף את עיניה, שחיפו על עצמן ברעד ריסים. פניה צמאו

לאור זה, הן ימים רבים שהתה בחדר נטול קרן שמש. היא לבשה שמלה בהירה עם מעיל קצר. חיכיתי שתפתח ראשונה ותאמר לשם מה הגיעה. והיא סוככה בידה על עיניה ואמרה כמתנצלת: "רציתי לראות את המקום שאת לומדת בו". וחיזקה אחיזתה בידי, כאומרת: 'ראי, ירדתי את כל שלוש הקומות, עברתי בכל הרחובות, ובאתי...'".

חוץ מחום ידה ששטף אל ידי בלכתנו אז, בצעד אטי, לא ממש שיערתי מה היתה לה ההליכה ברחובות של ראשית הקיץ, בתחילת תקופת הגטו. הן רק היא לבדה ידעה, אף כי בחלוף הזמן חדלה להזכיר, כמה שנים עשוי כל זה להימשך. גם לשתף אותי בידיעה שכוחותיה אוזלים.

היא נעצרה, הוציאה מן התיק דבר־מה עטוף בנייר לבן, ואמרה: "הבאתי לך כריך של לחם. יש בפנים נקניק". לא דבר של מה־בכך היו באותו זמן שתי פרוסות לחם עם נקניק (נראה כי ויתרה על המעט שאבא קנה בשבילה. הן אי־אפשר שהשיגה בעד הפרוטות שאנחנו מרוויחות תמורת סיכות הקישוט). כמו לא היה כל הרעב הזה, כמו פעם, דואגת להביא לי אוכל, ובעודי מסירה את הנייר, מוסיפה: "הלחם טוב, והנקניק... עשוי מבשר של סוס. הוא קצת מתוק, אבל זה ממש טעים". אחר־כך מושכת אותי הצדה ומתריסה: "לא ככה, באמצע הרחוב. בואי, עוד קצת. במרחק שני בתים מכאן ראיתי ספסל... זהו. נשב. נו! למה את מחכה? אכלי!". קרעתי בזהירות, לשניים, את הפרוסות עם המילוי האדום. אחת החזרתי לה, בשנייה נגסתי, לעסתי, בלעתי. כל־כך הייתי רעבה. והיא עוד דאגה להזהירני כי הבשר של סוס הוא.

אין זאת כי נזכרה בלקח הנסיעה ההיא לזאקוֹפּאנֶה.[7] ושמא זכרה כל הזמן? אולי זִכרה של הנסיעה ההיא ליווה אותה בבואה אלי באותו יום? אבל אני, ודאי שלא קישרתי... רק עם חלוף השנים...

הייתי כבת שבע.

בקרון השינה. היה לפנינו לילה שלם של נסיעה. הקרון היה מסוג קרונות הפּוּלמָן, אלו שנועדו לנסיעה ארוכה ושלאורך תאיהם פרוזדור מַעבר. אפשר היה לצאת אליו, לעמוד לבד בחושך, לראות

[7] עיר קיט בהרי הטאטרה, בדרומה של פולין.

את צדה השני של המסילה. הקונדוקטור היה עובר, נכנס לתאים לבדוק כרטיסים. בתא שלנו היו ארבעה ספסלי שינה – שניים למטה, שניים למעלה. היו בתא גם גבר ואשה צעירים. הם דיברו עם אמא והיו חביבים. עמדתי בחלון והסתכלתי לתוך הלילה המושלג, הנוסע מבעד לפסי האצבעות העגולים שציירתי על משטח החלון העמום מרוב האד שנצבר עליו. בעודי נתונה לעיסוק זה דיברה אמי עם שותפתה לנסיעה, שנפנתה אלי ושאלה איך קוראים לי ובת כמה אני, ועוד דברים ששואלים ילדה. בסוף כיבדה אותי בלחמנייה. לא הייתי רעבה. אף פעם (עד לזמן הגטו) לא הייתי רעבה. אבל היא חייכה כל־כך יפה, ולא נעים היה לסרב. אנשים בלונדים, נחמדים כאלה, לא פגשתי מעודי. כעבור רגעים שאלה אמי: ״ומה? תגידי, הלחמנייה שאכלת היתה טעימה?״. אמרתי, ״כן, טובה מאוד״. בעצם, עניין אותי הנוף הלילי ותחרות המחיקות עם האד הממהר לכסות עליו, והחושך בחוץ, המזמן הפתעות של שלטי תחנות או קהל ענפים מצַמחי זקן, חובשי כובעים של שלג, שקרב, ורחק. אחריו, בזו אחר זו, וזו בגבה של זו, התגבהו גבעות כהות, ביניהן נצנוצי אורות, שהונחו כתכשיט על חזה של אמא. הכול שרויים בנסיעה: כהבזקים של שלג, כנוצות שחורות של עשן. ורק אני עומדת בפרוזדור רוטט... מה לי אוכל, שנלעס בפה ונבלע, אם כי בעצם היה די טעים. הן אמי תמיד אומרת שאצל אנשים זרים אני אוכלת, ורק אצלה עושה בעיות.

מעט אחר־כך, לחשה לי כממתיקה סוד: ״את יודעת, זה היה שינקן. בשר של חזיר״.

איך אתאר את הקבס שאחז בי כל הלילה. וההקאות!

באותו יום בגטו, בלכתנו מבית־הספר, זכרה! והזהירה: ״בשר של סוס״, והוסיפה: ״מה זה משנה, פרה או סוס. הן הסוס נקי מן הפרה״. אמנם כן. על סוס רכבתי אולי פעמיים. פעם אחת עם דודי מיטק, אביה של מיניה, שנהרג בתחילת המלחמה בדרך מווארשה. אבל פרות תמיד היו שתולות בנוף, תמימות, לועסות לאט. קראו להן ״קְרוֹבָה ז׳יוִיצֶ׳לְקָה״, משמע: הפרה המפרנסת.

הנה, שוב מצאתי תירוץ לברוח מן הגטו.
לכפר, לזאקוֹפּאנֶה...

ישבנו שם.

מהר נגמרו הפרוסות. אמא אולי חשבה על הנסיעה ההיא, ואני על איך שעזבתי את החבורה, מה אמרתי ומה היה בדעתי להוסיף כדי לשכנע. ומה אמרו הם אחרי לכתי. ואף על פי כן, טוב שאמא באה, ורק חבל שלא יכולה ללכת יותר מהר. אף כי, בעצם, זה משאיר לנו שעה ויותר להיות יחד.

אותה נסיעה אל הזמן המוקפא, שרובו לובן. כמה ימים היו אלה? לא היה אז שום חופש מלימודים. לא ילדים במלון. רק שני כלבים גדולים, מגזע זאבים. למדתי להתהלך אתם. אף החזקתי יד בין שיניו של אחד מהם. ודאי שפחדתי, אבל הסרתי כפפה ושמתי את כף ידי בין ניביו. והוא נשף את הבל גרונו אל פני... ועוד בגטו, במגרת השידה, נשמר הצילום: שני כלבי ענק ואני בפרוות החורף הרקומה, על רקע לבן.

האיש ההוא צילם. אותו **איש**. ואמא...

אין לי צילום של שניהם יחד. הן אף פעם לא היה. רק בזיכרון.

צילום אחד שלה השגתי אחרי שנים. אמא עומדת בו, לבדה ביער, שערותיה מסתלסלות בגלים סביב פניה. עיניה אפורות, אף כי אין להסיק זאת מן הצילום בשחור־לבן, שנמצא אחרי המלחמה במרתף הבית בלודז׳. ניקיתי אותו משאריות אדמה. יישרתי קצותיו. הוא מן הקיץ האחרון. פניה של אמא חלקים בו, בלי סימן של קמט. ואצלי כבר יש... מזמן. יכולתי להיות היום אמהּ של אמי. אחזתי בו, ביקשתי לשומרו בזיכרון, לתקן סדקים, להוביל אצבע לאורך ארבע צלעות התצלום... לזכור ארבעה טיולים גדולים, ומעט מאינספור קטנים. ולחזור, לחרות את דמותה שחזרה אחרי שיח ארוך, רב־שנים, שניהלתי עמה, שבכל פעם העברתי ממקום של הבנה אחת למקום של הבנה אחרת.

מעבר לזמן הנערם...
כמו השלג אז, בחזית הפֶּנסיוֹנאט...[8]
הכלבים. האיש שהיה אתה...

בזיכרון הזה נמצאת גברת אחת עם שיער בלונדי, שישבה בשולחן שלנו וניסתה להתחבר עם אמא. אחר־כך הלכה לשבת ממול וכל אותו ערב לטשה עיניים. כי אמא רקדה אתו. באותו ערב, לפני שירדנו לאולם האוכל, לקח לה זמן רב להסתרק, לשים סומק בלחייה, לצייר קו מדויק של אודם שפתיים. לרגע שמה לב אלי, העומדת בראי מאחוריה. אחר־כך עטפה צווארה בצעיף דק – אדום כצבע שפתיה, ויצאה מן החדר בצעד... שעד אז לא ידעתי כי יש ברגליה כמותו.

למחרת, בטיילת, הלכנו יחד. הם דיברו. הוא הושיט כף יד חשופה, בכפור. נטל את ידה העטופה כפפת צמר לבנה. גבה קומה היה, בעל עיניים גלויות וגבות שיצרו גשר מעל אפו. בשערו פס לבן, אלכסוני. מדי פעם נשלחו אצבעות ידו הפנויה אל הפס הזה, לעבור בו לאט, כמו בדרך מושלגת. כמו הדרך שהלכנו בה שלושתנו, רק ארוכה ורחבה בהרבה. למחרת התבהר מזג־האוויר ונסענו להרים הגבוהים, לאגם שנקרא "מוֹרסקיֶה אוֹקוֹ".[9] עמדתי בריחוק מהם, בקצה גדה, הסתכלתי במשטח המים ששום אדווה לא פרעה שלוותו. ימים מספר לאחר־מכן עזבנו את זאקופאנה. יצאנו מוקדם כדי להספיק לרכבת. לפני הפנסיונאט חיכתה מזחלת שלג רתומה לשני סוסים מרטיטים מכפור, נחיריהם מהבילים. ישבנו בה והתכסינו בפרוות. כשהתחילו הסוסים לרוץ בערפל, לדנדן בפעמונים, נדמה היה כי הוגף וילון על איזה טקס וננעל מבוא שיכול היה, אולי, להוביל אל אמי. לרגע נבקע הענן שגלשנו בו ונגלו שתי פסגות לבנות.

"איזה יופי ! אמא ! ההרים ! בואי ניפרד מהם".

לא הרימה ראשה, כמו היתה הפרידה מן המקום כבדה מדי. כמו נערם כל השלג על לבה, על ראשה. ובינינו...

בשובנו מזאקופאנה אספה אותה המחלה וכמעט איבדנו את אמא. למען האמת, סבלה אמי מחולשה עוד לפני הנסיעה, ומשום כך יעצו לה הרופאים לבלות זמן־מה באוויר ההרים. בשובנו, הלכה חולשתה

[8] בית־מלון המספק לאורחיו שלוש ארוחות ביום.
[9] אגם בהרי הטאטרה.

וגברה. הפעם הוחלט לערוך לה ניתוח לכריתת השקדים, שאחריו כמעט פרחה נשמתה. רק אז, ממש ברגע אחרון, מצא מישהו לנכון לעשות לאמי בדיקת דם וגילה את סיבת חולשתה: לאמי יש אנֶמיה קשה. משמע: דמה סובל ממחסור חמור בכדוריות אדומות. איך זה שהבדיקה נעשתה אחרי הניתוח, ולא לפניו? גם על כך היה עלינו לברך, שבכלל נעשתה. כי כאלה היו דרכי הריפוי של אותם ימים, ובפרט שעל כל החלטה היה תחילה לעבור בחצרו של הרבי.

באותם ימים נשמעו בביתנו מלים חכמות כמו: "אנליזה", "המוגלובין", "טראנספוזיה",[10] "ויטמינים". אלא שהפעם התעקשו הרופאים, ויותר מכול התעקש אבא, ויצאו כשידם על העליונה. דודי מיטק, אחיה של אמא, היה נדיב מכולם בתורמו לה שתי מנות מדמו. בערב שלפני העירוי ביקשה להביא אותי לפניה. היא שכבה וידה הושטה אלי חלושות. אחר־כך יצאו המלים מפיה בלחש מקוטע: "הזמן שלי הנה נגמר... את עוד קטנה... סלחי שאני עוזבת... תמיד רציתי שתדעי לעמוד ברשות עצמך". ועוד אמרה: "זכרי אותי".

אבל דמו של דודי עשה את שלו. הימים שבאו אחר־כך מָלאו תקווה וקשב. הכול היו עדים להחלמתה. גם האביב פרח לעצם הידיעה. מי לא נהיה אז סלחני אלי – אף המורות זכרו שכמעט נתייתמתי, והיתה בהן החמלה להעלים עין מאיחורים, לשחרר באמצע שיעור בהיכנס השמש להודיע כי כרכרה מחכה לפני השער, אמי יושבת בה ומבקשת לשחרר אותי, כדי שאצטרף אליה. אם להודות על האמת, דקרו בגבי פריבילגיות אלה, בצאתי משם מלווה במבטי החברות. אולם מה נחשב כל זה לעומת מתנת החלמתה, שרצתי לקבל, שהפלגנו אליה יחד בכרכרה פתוחה, מחליקות לאט בתוך ריחות הלילך כמשיקות ספינה על פני מפרץ ירוק־סגול־לבן של פארק פוניאטובסקי. שכן היה הטיול הזה שונה מטיולינו הרגילים בפארק, שבהם הלכנו ברגל לאורך שבילים חורקי חצץ ואמא היתה נחה מדי פעם על אחד הספסלים, מחכה שאמלא תאוותי בגלישה על מגלשות, אתנדנד בנדנדות ארוכות החבלים, ואחר ניגשת להדוף אותי עד שעפתי גבוה וצעקתי מפחד ועונג. ואילו בטיול זה לא נדרש אלא

[10] עירוי דם.

לתת לסוסים ללכת בצעד מתון ולריחות להציף אותנו בעוצמות לוליניות, ולנו להסתכל על הפאר הפרוש סביב, להניח ידיים על שמיכות הצמר ולשומרן – כל אחת לעצמה.

ועדיין ישבנו על ספסל העץ ברחוב, בגטו...

שעות היום עוד היו לפנינו. גם אכלנו, אם כי רחוקות היינו מלשבוע. לא היה למה למהר. עוד נספיק להגיע לפני שתחזור בת דודתי ותמלא את השולחן במחברות, אם כי לאחרונה היא מאחרת לחזור. דודה רלה מחכה ודואגת, עד שמיניה מגיעה הביתה, נכנסת ואומרת בקול רם שכולם ישמעו: "הכנתי שיעורים אצל חברה, בגלל שהן (זה אומר אני ואמא) משתלטות על השולחן עם הקשקושים שהן מתעסקות". בכלל, מיניה נראית לאחרונה הרבה יותר שמחה. ואמא שלה – עצובה מיום ליום. יושבת, לא קמה, לא מתרחצת. אמי ורוחמה מדברות אליה ומנסות לנער אותה ממצבי־רוחה הטורדים, והיא לא עונה, ואם ניכר בה פתאום איזה קשב, אז במקום תשובה פורצות מעיניה דמעות שאין לעוצרן. משום כך צריכה מיניה חברות כדי לספר להן על מצוקותיה. ואילו לי אין נפש קרובה חוץ מאחי. ועכשיו יש לי סוד חדש שלא אוכל לחלוק אתו: שאכלתי דבר טוב יחד עם אמא, ולא שמרתי בשבילו.

קמנו מן הספסל והמשכנו ללכת. היה זה אחד הרחובות הפנימיים של הגטו, ואילולא נראו במוצאו חוטי תיל והתגלגלו בו עגלות שפכים מצחינות אפשר היה לחשוב שרחוב רגיל הוא, של עיר רגילה. אלא ש"העגלות" היו תמיד בסביבה, מתגלגלות על אבני הריצוף, נגררות־נדחפות בידי שלושה עוטי סחבות. והעוברים על פניהן מהדקים אצבע ואגודל אל אפם, משתדלים ללכת מהר ולנשום לאט, נאטמים מעיני הגוררים. גם הטלאים הצהובים שדבקו בבגדינו כבר נהיו לדבר שאפשר אמנם להרהר אחריו, אבל גם להסכין אתו. ובפרט שהכול שותפים לאותו ביזוי. ובכל־זאת, מוטב שלא להעמיק ולחקור כל־כך בפני העוברים.

המשכנו בכיוון הבית. באוויר עמדה ראשית הקיץ. המדרכות היו שטופות מגשם ופה ושם חסרה מרצפת ונפרצה מהמורה. הפנסים הזקינו, והקירות...

אותם קירות ידעו לקום על תושבי הגטו בפקודות התייצבות ופרידה, בבשורות קיצוב וקיצוץ, אזהרה ואיסור, והפנסים ניצבו במרחקים קצובים בלי לתת שום אור, רק למדוד עייפות רגליהם של ההולכים. ועם כל אלה, היתה אתנחתא באוויר ועל פני הקירות. במהמורות נבטו פקעות ירק ולעין היה על מה להיעצר. אף עגלת מתים לא באה, ודווקא מנקה ארובות אחד שחור. מהר תפסתי בכפתור החולצה, מקווה שאמא לא רואה שנתפסתי לאמונות כאלה. הגשר מעל רחוב זְגִ'יֶרְסְקָה היה כמעט חדש וריח עץ ספוג גשם עלה בו. דווקא מעניין היה לטפס בו, כי מלמעלה אפשר לראות את העיר ומתחת לרגלי ההולכים נוסעות חשמליות ומכוניות וכרכרות רתומות לסוסים. רק אסור לעצור ולהסתכל יותר מדי, שלא לעורר את רוגזם של זקיפי המשמר העומדים למטה, שליד עמדתם היה עלינו לעבור לאחר־מכן ולהמשיך לאורך גדר התיל עד עיקול הרחוב שלנו.

ידה של אמא נשמטה, וחזרה להיאחז. "אולי נשב איפשהו?". קולה היה חלש.

ראיתי אותה, חיוורת, כמעט כושלת. נבהלתי. איך זה שלא עלה בדעתי לשאול אם התעייפה? והיא, למה לא נתנה סימן שמרגישה ברע? פניתי כה וכה, לראות אם נמצא בסביבה ספסל. ואמנם היה אחד קרוב. הוספתי לתמוך בה, והיא ניגשה וישבה לנוח, ושוב קמה. הלכנו לאט והגענו עד שער הבית. עוד היה עליה לטפס במדרגות. השעה היתה מאוחרת. כולם דאגו כבר, ויותר מכול דאג אבא.

ועוד טיול משותף היה לנו, מאוחר מזה.

אמא לא חזרה עוד לבקר במקום שלמדתי, גם מטעם זה שבית־הספר עבר ממקומו שברחוב פרנצ'ישקאנסקה ונדד עד מָרישין.

יום־יום בשובי ממנו גייסה את "הכישרונות שלי" למעט פרנסה. היה זה אחרי שעשיתי להחייאת בגד ישן בסיכת קישוט — אז החליטה אמא לעשות רבות כמותה ולנסות למוכרן. עלי הטילה להכין את המודלים, והיא תעשה את השכפול. ישבנו ותפרנו פריטים זעירים...

פרנסי הגטו הלבישו לעובדי הרשות כובעים וסימנו בסרטי שרוול; לשרוולי השוטרים היהודים הצמידו אלות, ולאחיות — מזרקים. וביד מכבי־האש מה נתנו? אולי גרזן, או זרנוק? (זאת לא ידעתי גם אז). ולפי מה שכן ידעתי הייתי גוזרת בלֶבֶד דגמים זעירים של כובע, של

סרט שרוול ואַלָה, ומצמידה לסיכת ביטחון. אחרי הסיכה בנושא "השוטר" באו המקצועות האחרים. אמא הכינה שבלונות, גזרה ותפרה, ומכרה לבעל חנות סדקית שבא לאסוף אותן. מה יכולנו להרוויח במלאכה ההיא? כנראה פרוטות. בעצם, עד היום אינני יודעת מה הרווחנו, שהרי אף פעם לא דיברנו עם אמא על כסף. הסיכות נתלו בחלון־ראווה קטן של אותה חנות, והיו אנשים שהתעכבו להסתכל בהן. אחדים קנו ותלו בדשי מעילים של חורף ובחולצות של קיץ. גם בת דודתי מיניה בחרה סיכה, ואותה חיברה בחן רב לצווארון חולצתה.

אותה שנת לימודים במרישין...

בסיומה בא רוּמקוֹבסקי[11] למגרש בית־הספר לברך את התלמידים. אנחנו שרנו לפניו במקהלה שירים ביידיש ובעברית, ולפני שעזב הצלחתי לעבור את המשמרות ולתת בידו מכתב בקשה שתיארתי בו את גודל המחסור שלנו וביקשתי שייתן לאבי עבודה. למכתב צירפתי מתנה: שני פסלונים קטנים ושתי מפיות עשויות חרוזים עם דוגמה בנושא הגטו, שהכנתי במיוחד למטרה זו.

חגיגת הסיום היתה בתחילת הקיץ. חודשי החופש עברו, ובסתיו שוב לא נפתחה שנת הלימודים. שמרתי על קשר עם ארבע חברות, שאף הן החליטו שלא לוותר על המשך הלימודים. התקשרנו עם אחת הבוגרות המצטיינות, שילמנו שכרה ולמדנו כמה חודשים. פעמיים בשבוע התאספנו לשעה של לימוד בביתה של אחת מאתנו, בכל פעם אצל חברה אחרת. אצלי אי־אפשר היה, כל־כך החמיר המצב בבית.

מפני חולשתה של אמא, ובגלל מחסור האבטלה של אבא.

והוא, איפה לא ניסה להשיג עבודה.

ואחי מצא. לא יודעת איך נשמטה מידיו אותה עבודה ראשונה. בהתחלה עבד בחשבונות של מקום לחלוקת ירקות, אבל פוטר. אחר־כך עבד במסמרים, במגרש הקרשים הקפואים.

אמא השיגה צמר וסרגה שניים־שלושה כובעים ביום. אני — בקושי אחד.

[11] ראש היודנראט של גטו לודז'.

מצבן של מיניה, רלה ורוחמה החמיר גם כן. המרה השחורה שאחזה בדודה רלה לא הרפתה. ראשה נמלא כינים וגלדים מכוערים, ובה אפילו לא נמצא רצון לגרד. ישבה ובהתה בקירות. אמי הביאה רופא שטיפל בה והזעיקה בת דודה אחת (מצד משפחתה), שנהייתה "פיגורה" בגטו, מפני שיתוף פעולה שקיים בעלה עם הגרמנים בדברים שלא יעלו על הדעת.

מאז אותה השתדלות השתפר מצבן. פניה של רלה התמלאו מעט, אפה חזר להיות קטן ועיניה ערניות, גם אם חסרות את החיות של פעם. גם מיניה התעגלה. שערותיה הבריקו, וכמותן כן רוחמה. גם לנו נפלו פירורים משולחן ארוחותיהן, שלא היה בכוחם להעביר ולו אחד מאתנו במדבר האינסופי של כפור ורעב, כי כזה היה החורף של שנת 1942-1941.

אחי מת.

אמא אושפזה בבית־החולים.

מה היתה מחלתה? לא אמרו. הלכתי לבקר אותה. היא שכבה שם, יפה ומסורקת כמו מלכה. משתדלת שלא להטריד את האחיות ובלבד שיניחו לה במיטה הנקייה, בחדר המחומם, כי לרפא אותה לא היה אפשר. ההליכה היומיומית אליה היתה לטעם הימים. חוץ ממנה, הרבה דברים היו לעול חדש, ואחרים, שחסרו – הסכנתי לחסרונם.

כעבור זמן שחררו אותה מבית־החולים בתואנה שמקומה דרוש לאנשים שעוד אפשר לרפא. גם כך החזיקו בה יותר מדי, מפני שהיתה יפה ונחמדה וכמו קישטה להם את המחלקה. עם שובה הביתה ראיתי כי חסרה היא שיווי משקל. בקומה ובלכתה בחדר היה עליה לשלוח יד, להיאחז בכיסא או בבליטה של ארון, לחשב כל צעד.

אחרי החורף בגטו, באו אביב וקיץ בגטו. בינתיים קיבלו אותי לעבודה (בהשתדלות אמה של חברתי לכיתה, שבעלה נהיה לחַשָּׁב הראשי של הגטו). עבדתי ברסורט של כובעים, במחלקה לפרחים מלאכותיים.

בתוך ההידרדרות הבלתי־פוסקת של משפחתי נקלעתי לשגרת העבודה.

עד בוא הצו.

ביום אחד, שחור.

אבא התהלך בבית, קודר, עד שהבנתי כי אסון מרחף.

אמא ישבה ושתקה.

אבא אמר: "חייבים ללכת. אחרת יבואו הם וייקחו אותה. את תלכי עם אמא!".

הצו היה מונח על השולחן. נכתב בו כי על אמא להיבדק (נראה כי שמה נלקח מרשימות בית־החולים, וכעת דואגת הרשות הגרמנית לבריאותה).

הימים היו של קיץ מוקדם (1942).

המקום, היום, השעה — נרשמו בגוף הנייר: "להתייצב לביקורת: רייזל׳ה ציגלברג, בת 38" (אמא).

מאז שחרורה מבית־החולים לא ירדה במדרגות. איך תרד עכשיו? התוכל ללכת?

"תבואי אתי", אמרה. "בדרך אשען עלייך". וברור היה כי אין מישהו אחר שילווה אותה.

אמרתי: "טוב. מתי זה? רק תגידי, שאוכל להודיע בעבודה".

אחרי ימים של מתח אי־אפשר היה להירדם בלילה הארוך, אף כי התחיל כבר הקיץ והיה זה אחד הקצרים בלילות. כשהחוויר החדר, עם שחר, הקדמנו לקום. החיוורון שהיה בכול נאסף אל פניה.

היא לבשה את השמלה הדקה, הצבעונית, שהקרינה צבעים אחדים אל פניה. הרבה זמן עמדה לפני הראי, הוסיפה והסירה מאיפור לחייה (הראי היחיד שלנו נמצא בתוך דלת הארון, וזה היה בסדר, כי לא ששנו לראות כל הזמן את רזון פנינו. וזה הרגיז, כי רבנו בגללו עם מיניה שהתעכבה שם הרבה ולא נתנה לעבור). לקח לה שעה ארוכה לנעול את נעלי הסירה עם העקב הנמוך ואת הז׳קט הקצר, הקרוי "בולרו" (כל הבגדים הטובים של אמא, שלא כבגדי, עוד היו כחדשים). היא תיקנה את שׂערה. הפעם לא הרימה אותו, אלא פיזרה ונתנה שיגלוש על כתפיה.

ירדנו לאט במדרגות, נערכות ליציאה לרחוב. התאמתי צעדי לצעדיה ותמכתי בה. אמא אמרה: "שלבי ידך בידי", והראתה לי איך. קומתה היתה זקופה, פניה וכל גופה נמתחו במאמץ של התמקדות

בכל צעד. מתח גופה זרם אל המתח שלי, רעד ידה אל ידי. מדי פעם הרמתי עיני אל פניה לראות את המתח הנשקף מהן. אבל רוב הזמן היה עלי להשגיח על המדרכה, כאילו יכול מבטי לסלק אבן ולתקן מרצפת בקועה. כל זה היה מיותר. צעדיה נשמעו לרצונה ונשאו אותה על פני הרחוב, בעוד אני משמשת לה ליווי של תמיכה. עוד היה עלינו לפנות בעיקול, לחצות את הרחוב מול עמדה של זקיפים. לכל אלה הספיק הזמן. לא כן כוחותיה. היה עלי למצוא ספסל, את אותו אחד שלא מזמן ישבנו עליו. אולם במקומו מצאתי רק שלד מחליד של ברזל, אחרי שבחורף נעקרה כל שארית של עץ מכל ספסל וגדר. ניגשנו לשלד ההוא ואמא נשענה עליו, אף ישבה על מוט הברזל החשוף, ושוב קמה. המשכנו ללכת, לאט, עד פתחו של מקום... (שהיה איפשהו בסביבת רחוב זגֶ'רסקָה). כבר לא אזכור את הכתובת, רק את מראה הכניסה, אם כי כך יכלה להיראות כניסה לגיהנום, בכל כתובת.

שלושה עמדו שם, לבושי מדים שחורים עם סרטי האקֶנקרויץ[12] בשרוולם, תג גולגולת בדש ותג זהה עם עצמות שלובות בחזית כובע מצחייה עגול. מגפיהם משתחצים בבוהק.

אחד לקח מידה את הנייר. נעץ מבט בפניה, בירר שם וכתובת ופקד: "Ausziehen! Alles, alles!",[13] עיקם שפתיו ושיטח את הדף שנטל מידה על גבי ערמה שכולה ניירות דומים, מונחים על שולחן לפניו. אחר־כך זקר קומתו, הצליב זרוע בזרוע, ונעמד. לסתו שלוחה קדימה ומבטו סורק את אמי וחותך בה!

בתחילה לא הבינה את מלות הפקודה, שהוטחו בקול צווחני. באותו רגע זע **האחר**, שעמד מעבר לשולחן, והוסיף לפקוד: "So-fort auss-ziehen alles! Al-les! Sie verstehen!".[14] הפעם הבינה וניגשה לקיר, נשענה אליו והתחילה להתיר כפתורים. הפניתי ראשי שלא לראות את אמי בשפלותה... והחזרתי... לוודא שמסתדרת. בעוד **אותו אחד**, שעמד קרוב, הרים ידו העטויה כפפת עור שחורה, הצביע

[12] צלב קרס.

[13] גרמנית: לפשוט! הכול!

[14] גרמנית: היא מבינה! לא כך! הכול! מיד!

בכיוון איזה חדר, ופקד: "להיכנס שמה! וללכת! ללכת! שלושה סיבובים! ללכת!".

ו... זו לי פעם ראשונה לראות את אמי בעירומה... המתחנן להתקפל... ומתיישר... (מול מבטי **השלושה**). צובר כוח מיופיו! בעוד מבטה מוצא פִּרצה ביני לבינם, אינו שייך לאיש מן העומדים בחדר, רק לנתיב שעליה לעבור בו.

רק אז הבחנתי בעוד נשים עירומות ההולכות במעגל בחדר המוצף בוהק מסנוור. ואמי... הולכת! בלי להישען או להסתחרר! בלי למעוד! ואני ראיתי **שלושה בני שטן** עומדים בפישוק מגף מול עירום גופה... והתפללתי: "לכי! רק עוד שני סיבובים... עוד סיבוב! אל תיפלי! רק אל תיפלי!".

אחר־כך אמרו לה לעמוד. להתקרב לשולחן. **והשלישי** לקח ביד חותם של גומי, טבל בטוש סגול, הרים... ובכוח הטביע על שדה השמאלי חותם עם הכתובת "Geprueft"[15] ופקד: "להתלבש! Jawohl! היא בסדר, יכולה ללכת".

אחר־כך עוד באתי במדורים לשמש בטקסי השטן, אבל זה האחד הוטבע בי עמוק מכולם, כי בכל אחד מהם היה מותי זמין ויכולתי לבחור בו, בעוד זה האחד נועד לה בלבד.

כך היה הטיול הרביעי שעשינו יחד, בו קנתה אמי בגופה זמן חיים. קצר. נוסף.

[15] גרמנית: "נבדק". נהוג להשתמש במונח זה לגבי חפץ או בעל־חיים.

תוספת מרק

יחד עם נוּלָה, אָדֶלקָה*[1] וסָלוּשיָה* ישבנו על פיסה של דשא שצמחה מתוך קרחת אדמה. לידֵנו השתרעה אדמה צהובה שנחפרו בה בורות גדולים, מלבניים (כנראה לצורך איזו בנייה שנזנחה. ואנחנו קראנו למקום "על הבורוֹת", בעגה מהתלת). על פני פס האדמה שלאורך אחד מהם, במרחק־מה מאתנו, ישבו בשורה ארוכה כל בני הכיתה הששית ב׳[2] של בית־הספר היסודי בגטו לודז׳. זו הכיתה שלנו, הנודעת בתעלוליה. ביחד היינו כארבעים וחמישה בנים ובנות. כמעט כולם הגיעו בבוקר זה, שלא נועד ללימודים, ששעתו המוקדמת חלפה מכבר, וכל אחד חיסל מזמן את פרוסת הלחם שהביא וידע שהמרק לא יחולק היום, כי אנחנו בשביתה.

ביום זה, מן האחרונים של שנת הלימודים, סערו הרוחות. אחדים שאלו את עצמם אם כדאי היה כל עניין השביתה. בגללה עשויים לסלק אותנו מבית־הספר ויקיץ הקץ על המשך הלימודים. הן הרוב היו נחושים להמשיך בהם. זה עתה נמצאנו לפני כניסה לכיתות התיכון. אחר־כך נחוץ לחשוב על לימודי המשך, אם אמנם יבוא הקץ על פורענות המלחמה. ודווקא בימים אלה נבחנים תלמידי הכיתות העליונות. אלה המאושרים, עוד מעט יקבלו תעודות בגרות. והמלחמה, הן מוכרחה להיגמר מתישהו.

כל עניין השביתה קם והיה בגלל קרוֹל ר., נער גבוה, בהיר שיער ופרוע, שכמעט לא השתתף בשיעורים. מה שברור היה לגביו הוא שביום מן הימים יהיה לצייר, שכן במשך כל שעות הלימודים ישב (באחד הספסלים האחוריים) ומילא מחברות ברישומים: אם של קלסתר המורה שעמד לפניו, או של ילד רזה, או של כלבים נוראי מבט. כל־אימת שהיה מישהו מבקש להציץ היה מכסה עליהם בידו,

[1] השמות המסומנים בכוכבית בפרק זה הם של אנשים שלא שרדו מן השואה.

[2] מקבילה לכיתה ו׳ בארץ. היתה האחרונה לפני הגימנסיה, שגם בה היו שש כיתות.

ומתרצה להראות רק ברגע נדיר של רצון. תמיד לבדו, נמנע מלחלוק רחשי לבו עם איש, בעוד לבני הכיתה האחרים (מלבד היותם מלוכדים בקשר של אחדות שהפנימו בהשראתה של המחנכת שלנו) היה עוגן נוסף – הרכב מצומצם של כמה חברים קרובים, שאפשר היה להשיח אתם ולסמוך, במידת־מה, על תמיכתם בשעה קשה (ובשבילי היו אלה נולה, אדלקה וסלושיה, שישבו אתי בבוקר ההוא).

האמת היתה שלאחרונה גברה איזו רוח זרה, פראית ונכאה, בכיתה, בגלל חוויות שהביא כל אחד מן הבית. נפגעיה היו מורים אחדים, שלא עמדו מול פרץ זה, מבית ומחוץ.

באותו יום של פורענות, אם שהכזיב ציורו או שהיה השיר הנרשם על הלוח סותר את הרוח הרעה שאחזה בו – באותן דקות של סחף קימט קרול את הדף שעבד עליו במשך כל אותו יום וזרק את כדור הנייר ישר בראשו של המורה, שפניו היו אל הלוח וידו רשמה עליו שורה של שיר יידי נוגה.

הסערה פרצה בו ביום. המחנכת אמרה שאין מנוס מלסלק את קרול. גם חבר המורים שישבו לדון בדבר תגובה אפשרית על פגיעה זו באחד מהם החליטו שאין להבליג עוד. יש לראות את הדבר כסופי ומוחלט. קרול ר. יקבל תעודה של מסיים בית־ספר יסודי (שציוניה נמוכים במיוחד). בזה יסתיים חוק לימודיו בבית־הספר של הגטו. תעודותיהם של שאר התלמידים יחולקו להם באותו מעמד, שיחול בעוד שבוע בערך.

ועד הכיתה, שנמנו עמו רומק פ., גוטקה ק.,* רישיה כ.* ואני (כאחת מעורכי העיתון של הכיתה), התאסף אף הוא בדחיפות, והחליט באותו אחר צהריים על קיום שביתה, גם אם יהיה בה כדי לסכן את המשך הלימודים (שהרי לא ברור איך יגיבו על כך רשויות הגטו). יהיה אשר יהיה, לא יורחק תלמיד! אדרבא, יינתן לו עונש ראוי, אך בשום אופן לא מחסום בפני המשך לימודיו, שכן במצב הקיים יש לשמור על זכותו של כל אחד מבני הכיתה להחליט על דרכו בחיים.

למען האמת, בשומעה זאת היתה המחנכת שלנו גאה מאוד בכיתה שלה. ואמנם, ברוח החלטת הוועד והשביתה שערכנו בעקבותיה שונה עונשו של קרול. כבר איני זוכרת מה נגזר עליו. שממילא היתה

שנה זו (1941-1940), האמורה להסתיים בעוד שבוע, האחרונה ללימודים בגטו.

ובכל־זאת – נחוץ לספר מעט מתולדות הכיתה:

בהתחלה היה זה בית־הספר ברחוב פרנצ׳ישקאנסקה, אחר־כך במרישין. צריך היה לעבור את כל רחובות הגטו ולהמשיך בדרך השדות. שם, באזור כפרי למחצה, בבתים קטנים הפזורים בשטח, מוקמו הכיתות. למדנו מה שלמדנו והמורים היו סלחניים יותר משהיו התלמידים כלפיהם. במיוחד נתחבבו עלי השעה של קריאת החיבור והמקהלה (שנמניתי עם קולות האלט שלה), כשעלו ממנה קולות תמימים המתעלמים מן הרוע הסוגר ומתהדק.

חוץ מן התעלול האחד שסיכם שנה זו, הרי קדמו לו אחרים, שנולדו מתוך רוח של המצאה. מהם ראוי להזכיר אחד שהוכן מתוך תיאום בין שני בנים. בשיעור תנ״ך, שהתחלנו ללמוד בו במידה מועטה של רצינות, עם מורה גוצה שהודבק לה הכינוי ״שימְשה־לַאיָה־שלוך״,[3] קשרו השניים פעמון אל ספסל אחד ומשכו בחוט שחובר אליו בקצה האחר של הכיתה. קול צלצולו קרע את הדממה באמצע בחינה. המורה כמעט התעלפה למשמע הצליל. וגם אנחנו, שלא הובאנו בסוד התעלול, התבהלנו כהוגן. נוסף לזאת קמו שני הקונדסים וקראו בקול תפילה להצלחת הבחינה... שבוטלה בינתיים ונדחתה ליום אחר, בהבטחה שתהיה מחמירה וקשה פי כמה.

ובפעם אחרת – מה שלא היה בעצם תעלול, אלא תולדה של רעב מהול בשיעמום. בשיעור דקדוק, עם מורה שבשל שׂערה הצמרירי, המזדקר בראשה, זכתה לכינוי ״מטאטא״, התחילה אחת הבנות לפהק והדביקה בפיהוקה את השאר, עד שגם המורה נדבקה בו. והכול ישבו ופיהקו והזילו דמעות שאי־אפשר היה לעצור.

אבל לרוב היו המעללים מתונים יותר. וזאת לא מפני פחד העונש, אלא מהערכה וכבוד למחנכת שלנו, שגם כך נפלה בחלקה מנה יתרה של ייסורים בגלל חיותנו המוגזמת.

[3] ״שימשה־לאיה״ (לֶאָה): נדמה היה לנו כי אלה שמות עבריים והדבקנו לה אותם מתוך יצירתיות מעוותת. התוספת ״שלוך״ משמעה מלוכלכת.

שמה היה לוֹנְיָה כַּגַן. היא לא שרדה את הזמן הנורא. אבל זאת לא יכולנו לדעת אז.

כמוה לא שרדה גם לילקה, שאליה התנקז, ביום אחד של אביב, כעסן של כמה מן הבנות היותר רזות, שגופן סירב לגלות סימני התעגלות. הן התהלכו עם חזות שטוחים ושילחו מבטי קנאה בכמה מבנות יחסני הגטו (שגם כאלה נמנו עם אוכלוסיית הכיתה). פני אותן בנות לא העידו על רעב. בקדמת גופן נבטו שדיים נאים, ובימי האביב החמימים אפשר היה לראות מבעד לחולצה מתאר של חזייה מהודקת לגוף.

ואילו לילקה התהלכה בינינו כשייכת לכאן ולכאן. רזה וקטנה, חומת עיניים וערמונית. דקת גוף, אך בחזהּ ניכרו בליטות מרשימות. גם רישום של חזייה נגלה מבעד לחולצתה. על כך יצא קצפן של אותן בנות רזות, שלא היה בחזיהן כדי למשוך את לב הבנים. וביום שהחליטו לבדוק את תכולת חזייתה ארבו לה באחת ההפסקות, צדו והשכיבו על ספסל, אחזו בה בכוח ומשכו בזו אחר זו פיסות סמרטוטים משתי גבעות מרופדות מאצל גופה. עמדתי בפתח וראיתי, ושמעתי. ולא באתי להושיעה, על אף זעקותיה ובכיה שבא אחר־כך, כשנותרה שוכבת, מקופלת רגליים על אותו ספסל, לפני שקמה ורחקה מכולם למשך שאר ימי בית־הספר.

...בעוד שכל השאר נותר תוסס והולך ומקשיח, משחיז עצמו כנגד עול הגזרות שקמו עלינו יום־יום. ואין לדעת אם היה בינינו מי שנתן דין, ולו לעצמו בלבד, על אותו מעשה אצל חזייתה של לילקה. מיום זה והלאה כמו נמחק זכרו. מן הסתם גם לא הגיע לידיעתה של המחנכת, שלא היתה עוברת עליו בשתיקה.

לוניה כגן הרווקה, שחיה עם אמה בגטו, העניקה לנו תחושה שיש לב שומע ועין פקוחה על מעשים, שעה שבבית הלכו הדברים והידרדרו. ההורים איבדו מכוחם, נזקקו לתמיכת הילדים, שנטלו במהלך הזמן אחריות על עמידה בתורים, אספקה של מנות הקיצוב והכנת הארוחות הדלות.

ואילו בבית־הספר התנהלו הדברים כסדרם. ההפסקות עברו בשטח מוריק, בפעילות כלשהי. לרוב היו אלה משחקי מחניים. והיה שזריזותי בהם עלתה אף על זו של בנים, וכל אחד מהם ביקש לבחור בי ל״מחנה״ שלו. בימים שגברה אצלי רוח המשחק הייתי נמנעת

מלחמוק ולהסתתר מן הכדור המכוון אלי, ותופסת כל צליפה עד שאי־אפשר היה "להוריד" אותי. אלא שלמחרת היה הכושר נעלם, הכדור הראשון פגע, ושוב נמניתי עם פחותי הערך.

אך עיקר עניינו של בית־הספר היה באכילת המרק בהפסקה החמישית. בשעה זו היה סיר ענק מוכנס לכיתה, ואליו נלווה מדי יום איש עתיר ממדים בחלוק לבן, מהודק היטב לגופו, לראשו מצנפת טבחים ובידו מצקת. מבטי הכול מופנים אליו, והפיות ערוכים...

מתח רב נפרק אז, אף שהתיפוף הרועם פסק לאחרונה משאסרה המחנכת להקיש בכלי הפח שהיינו מביאים מן הבית, אבל התירה טקסים אחרים שנהגו מול פני הסיר הקרב ומעלה ריחות. ברגעים אלה הושמעו ניחושים באשר לתוכנו והושרו שירים שהכול ידעו בעל־פה, ובהם הקטע: "ממתק ושוקולדה / המעי מתהפך, הבטן תובעת / והכיתה כולה, לאלוהי זלילה / סוגדת ושרה סרנדה". אף שהמרק היה מימי ועכור, עם מעט מאוד תפוחי־אדמה בתוכו, בכל־זאת רחשו וחוברו לו שירים.

הייתי אחראית לאחדים מהם, ולא מתוך תמימות, כי אם מתכנון מוקפד של חנופה. שכן המרק הזה... מדי יום נשאר ממנו קצת, בתחתית הסיר. והאיש המופקד עליו, מתוך מחווה של נדיבות, בוחר באחדים מבינינו ומחלק בכליהם את השארית. כל יום לילדים אחרים. אבל לי לא יצא לקבל ממנה, ולו פעם. חשבתי לעצמי שאם אחבר שיר או שניים (לאיש המחלק, ולמרק) אולי בכל־זאת יתרצה וייתן תוספת. עד שיום אחד אזרתי עוז ושאלתי: "למה אדוני לא נותן גם לי תוספת, ולו פעם אחת לפחות? כל השירים שאני מחברת. והכול. וכמה משתדלת". והוא ענה: "את רזה. יותר מדי רזה. ממילא אין לך סיכוי". והתמיד בסירובו.

אבל מנת המרק, גם בלא תוספת, היה בה כדי למלא מעט מן החסר בתקופה זו של חודשים ספורים, כל עוד קיים היה בית־הספר במרישין.

...אם כי לא המרק לבדו. כל שיעור מעניין או חיבור, גם סקנדל (וכאלה לא חסרו בכיתה), היה בהם כדי להסיח את הדעת מן הרוע, למלא עניין ותוכן.

בימים ההם נבחרתי למערכת של עיתון הכיתה.

הכתבות והשירים, חבל שלא שרד מהם דבר... וישיבות המערכת בביתו של יורֶק, יחד עם רישֶק פיליחובסקי* (הוא היה המתחרה שלי בכתיבת חיבורים, ופעם אחת, כשהבאתי פסלונים קטנים להראות לו, אמר: "כן, מזמן אמרתי שאת שטוחה. אולי פעם יֵצאו ממך אנשים").

ישבנו לדון במאמרים, דיברנו המון שטויות וסיפרנו בדיחות. הבית היה מוסק וצבעוני. יורק הגיש לכל אחד עוגייה קטנה ואמיתית וכוס שתייה חמה. חבל היה לצאת משם לכפור.

ופעם אחת, שנים אחרי המלחמה – אירחתי איש צעיר. שברתי טבלת שוקולד וסידרתי בצלחת. האיש לקח קובייה, הפך בה באצבעותיו והתחיל לפזם: "ממתק ושוקולדה – המעי מתהפך, הבטן תובעת...". הוא היה מבוגר ממני, וידעתי שלא ביקר בבית־הספר בגטו.

"איך הגיע אליך הפזמון?".

"אחות היתה לי. היא שרה בבית. בגטו. קראו לה סָלוּשיָה".

מסע ציפור

פס מלוכסן של אור ריצד על קיר חדר המדרגות. אחזתי במעקה והסתכלתי למטה. מתחתי היו שלוש מדרגות שחוקות, מעבר להן מוטות זקורים של ברזל. למטה מהם נפער חלל אפל. היה עלי לדלג מעל כל אלה. נצמדתי למעקה ושלחתי מבט אחרון למעלה. רק אז הבחנתי בציפור שניתרה מעל הפיר הפעור, נחבטה בקיר ועפה לחלון. צִלן הבהול של כנפיה על פני לוכסן האור שניתך על הקיר היה זוויתי ומוארך, אף דמה במעט לצללים שנהג אחי להטיל בְּאצבעות שלא יכלו להרחיק הרבה, כי נקשרו בשורשי ידיו – בין חדר מדרגות זה לחדר המדרגות ההוא... כלומר: אחד מהם נהרס מזמן ולא השאיר אלא תמונת עוועים בזיכרון, ואילו זה שביקרתי בו היה חסר מדרגות אחדות ואיני מבינה איך עליתי, התעכבתי במפלס של כל קומה.

בקומה הראשונה גרו דודים שלי עם בת בשם מיניה שהיתה לה קנרית בכלוב. בקומה השלישית אצל דודה אידה היו בן אחד ושלוש בנות, ששתיים מהן התעופפו בעוד מועד לפלשתינה. מולם גרה עוד משפחה של דודים, ובה שש נפשות. בקומה השנייה היתה דלת צבועה בצבע אגוז. גם לה, כמו לשאר הדלתות, היה צד אחד המפנה לוחית עם שֵׁם זר. לא נמצא בי האומץ להקיש עליה. מול דלת האגוז גר ד״ר בוריסוב, פליט המהפכה הרוסית, עם אשתו. אנשים טובים. יחידים בבית המקיימים חגים בזמנים אחרים משלנו. אמא ביקשה שייקחו בינתיים את הפסנתר וישמרו עליו עד שובנו. את הספרים לקחנו לגטו. זאת אומרת, מעט מהם. כרכי האנציקלופדיה נשארו מאחורי הזכוכית בארון הספרים הכהה. את מצבור הדעת הבאנו לגטו כשהוא גנוז בראשו של אחי.

הכי קשה היה לעמוד מול הדלת, ששמרה על צבעה מאז. כמוה חדר המדרגות – עוד ניכרו בו ציורים שנשתמרו עד רגע זה של שובי – שלצורך שימורן כוסו בשכבה עבה של אבק... ובחמישים שנות ריחוק.

אותם ענפי זית על רקע אדום־יין מצוירים על הקיר ליד הדלת שלנו.

מישהו תיקן את הצבע במקום שקולפה ממנו המזוזה.
לא ניסיתי להיכנס.
ירדתי בקפיצה מעל המדרגות החסרות. עפתי מעל המעקה. נדמה שהיה זה בשנת 1987, ואולי בחלום... ואפשר, בשניהם. כי נסעתי לשם. גם חלמתי חלום של נסיעה... ומזה, כמזה, רציתי לברוח.

✧✧✧

לשנינו נפגעו הידיים ומלאו פצעים. למען האמת היו אלה ידי שהקדימו לחלות, אך שבו והבריאו. ושל אחי: פצועות מסמרים, חיפשו את ידית החלון בין המזוזות, הקישו על זכוכית. חבטו.
זה התחיל אחרי שאבא סידר לי עבודה במחלקת הרוקמות של רסורט אחד. מנהלו היה אדון רדז׳ֶייבסקי, מחותנם של דוד אברום ודודה אידה, שגרו פעם מעלינו ובגטו עברו לגור ברחוב אחר. אבי הלך אליהם לבקש שיגידו כמה מלים טובות עלי באוזניו של אדון רדז׳ייבסקי. ואם אפשר, יסדרו ראיון.
״במלאכת יד, מה שלא תיתן לה, היא תעשה הכי טוב״, הבטיח אבא לאיש שהסכים להקדיש לו חמש דקות, במהלכן נעתר וקיבל אותי למחלקת הרוקמות שבניהולו.
דווקא לא הלך לי עם הכוכבים העשויים קרטון שצריך היה להדק סביבם חוטי זהב, כוכבים העתידים לנצנץ על כתפיהם של בעלי שררה. בתחילת מעשה הרקמה עוד נדמה היה שזה האחד יצליח, כי קרנו הראשונה יצאה בסדר. אבל האחרות, כל כמה שהשתדלתי, התעוותו, מסרבות לקבל הילתן מידי – בעוד הילתי זו, של ״ילדה הכי מוצלחת של אבא״, נפגמה לעד. בכל־זאת הייתי הראשונה במשפחה שנתקבלה לעבודה, כשכבר אבדו לאבא כל החסכונות.
אחרי השתדלות נוספת החליט המנהל להעביר אותי למחלקה של ייצור כפפות. היו אלה כפפות מצמר אפור שנסרגו במכונות, ורק גימור האצבעות נעשה בעבודת יד. אחרי ימים של רקמה כושלת במחלקת היוקרה הועברתי למחלקה צנועה ועמלנית שבה ישבו נשים לשולחנות ארוכים, לצדה של כל אחת שק כפפות סרוגות ולפניה על משטח השולחן עֲרֵמה אפורה, שגבהה בהתקדם יום העבודה. הן לימדו אותי להשחיל יד בכפפה, להופכה לצד השני ולסגור ״עיניים״

בקצה כל אצבע. הפועלות סיפקו כל יום מכסה קבועה של תוצרת. בהתחלה פיגרתי אחריהן, אך תוך זמן קצר הגעתי לאותה כמות של כפפות מוגמרות. לולא עצרו בעדי הייתי מגביהה לפנַי הר גבוה משלהן. אלא שתוך שבוע מלאו ידי סימנים אדומים, כואבים. בהתחלה לא הטריד אותי הכאב. דווקא שמחתי בו. סוף־סוף ניכרו בידי סימני עמל. זכרתי את דבריה של פייגֶה, שעבדה אצלנו לפני המלחמה. היא הראתה אז את ידיה התפוחות מעבודות הניקיון ואמרה, ״תראי כמה אדומות! והידיים שלך: חלקות! לבנות! דעי, יום אחד יבואו הרוסים. הם בודקים בידיים. מי שמוצאים אצלה יד לבנה כמו שלך, אבוי לחיים שלה!״.

בימים הבאים תפחו הבליטות והאדימו. התחילה להצטבר בהן מוגלה. חומי עלה. לא היה מנוס מלהישאר בבית ולוותר על העבודה שכבר הספקתי להרוויח בה, גם אם מעט, הרי בכל־זאת מספיק לקניית מנות הקיצוב הזולות. אמא אמרה שהפצעים נובעים מחוסר ויטמינים. אבא טען שנגרמו כתוצאה מחיכוך ידי בצמר הגס. שכבתי במיטה וטבלתי אותן בתמיסה של מים עם סודה לכביסה. קשרתי תחבושות של אִיכְטְיוֹל.[1] בין קשירה לטבילה נשאר זמן למנוחה, גם אם כואבת. לא היה במה להשכיח את הכאב, אלא בקריאה.

היה זה ספר שירים עב כרס של אדם מיצקביץ׳, הוא ״הַוְיֶשְׁץ״[2] של העם הפולני. חזרתי לקרוא באחד השירים האהובים, הנושא את שמו של הפרח בכור־אביב:[3] ״זמרתו התחילית של אביב / זה אך סלסל עפרוני, / ראשון הפרחים בְּכוֹרָבִיב / ניסוט מזוך חיתולים. / ולמה זה פרח הקדמתָ. / כפור צפוני עוד נושם ומקפיא — — ״.

דפדפתי בו והגעתי *לסוֹנֶטוֹת קְרִים*. אחת מהן למדתי בבית־ספרי הראשון, שלפני המלחמה. אז, בתור הכנת שיעורים בספרות, הטילה עלינו המורה לתור בדרכי השירה ולמצוא בה שיר הכי ראוי כדי להביאו לכיתה. בעזרתו של אחי לא הלכתי לאיבוד בשבילים ההם. הוא הנחה אותי והדריך, עד אותו מקום שנחו בו עתה ידי החבושות,

1 משחה לטיפול בפצעים מוגלתיים.

2 פולנית: נביא.

3 בפולנית שם הפרח Pierwiosnek.

הצביע על הסונטות ואמר: ״קראי אותן ונסי להבין. אולי תבחרי מהן״.

היתה לי שותפה לחיפוש השיר, חברתי מרילקה, שכונתה בפינו תולעת ספרים. ואולם טעמה בספרים התמקד באגדות ובמעשיות, בעוד אני נמשכתי לשירים. לא לרומנים עתירי העלילות, שהפנו אלי גביהם בהתרסה אחרי שחודשים רבים לא התעניינתי בהם, אך אחר־כך סלחו ועזרו להסיח דעתי מן הרעב, מן האֵבֶל.

שלא במתכוון בחרנו שתינו בנושא ״סערה בים״. שוב לא אזכור את שמו של המשורר שמשיריו דקלמה למחרת בכיתה, ברגש רב. רק את הבית המסתיים בצעקה של אב: ״׳החזר את בני! החזר את בני!׳, אבל הים קָרְבָּנו לא מחזיר״.

אחריה בא תורי. היתה זו אחת *מסונטות קרים* משל מיצקביץ׳:

נִקְרַע מִפְרָשׂ, נִפְרַץ הַהֶגֶה, בְּכִי סַעַר, שְׁאוֹן מַיִם,
קוֹלוֹת חֲבוּרָה נִפְחֶדֶת, זְדוֹן יְיֵלִיל מַשְׁאֵבָה.
שֶׁמֶשׁ דּם שׁוֹקַעַת עִם שְׁאֵרִית תִּקְוָה.
אַחֲרוֹנֵי חֲבָלִים נִשְׁמְטוּ מִיָּדַיִם.

טְרוּף תְּרוּעָה הָרוּחַ, פִּסְגוֹת יָם פּוֹרְצוֹת
וּמֵעַל מְצוּלוֹת קְרוּעוֹת גַּל וָנֵד
קָם גְּאוֹן הַמָּוֶת, לַסְּפִינָה צוֹעֵד
כְּמוֹ חַיִל הַמַּבְקִיעַ חוֹמוֹת נְתוּצוֹת.

כָּאן שׁוֹכְבִים חֲצִי מֵתִים, זֶה שׁוֹמֵט יָדָיו
הָאַחֵר, אֶל חִבּוּק רֵעָיו פְּרֵדָתוֹ מַפְקִיד
זֶה תְּפִלָּה אוֹמֵר – לְגָרֵשׁ מוֹתוֹ.

רַק נוֹסֵעַ שֶׁתְּקָן הִתְבּוֹנֵן מִן הַצַּד וְחָשַׁב:
אַשְׁרֵי מִי שֶׁחוּשָׁיו אִבֵּד, אוֹ תְּפִלָּה יַגִּיד
אוֹ יָדִיד לוֹ בְּמַר פְּרֵדָתוֹ.[4]

[4] תרגומי השירים: אסתר אייזן.

בדפיו האחרונים של הספר היו שירים שלא הובהר אם הם פרי עטו של המשורר הדגול. הם הופיעו בחטיבה נפרדת כ״שירים המיוחסים״ למיצקביץ׳.[5] תוך כדי קריאה באחד מהם הרגשתי כאילו נכתב למעני. על אף הרקע המתואר, השונה מן המוכר לי, נשביתי בקסם הדמויות שעלו מבין שורותיו. הראשית בהן היתה דמותו של צליין, שלקראתו יצאה נערה שזה אך עזבה את בית הוריה. היא מבקשת עזרתו בחיפוש דרכה בחיים. הוא נענה ברצון, אף מעלה על נס את אומץ פנייתה אליו, באומרו: ״יש תועים בדרכי החיים. את שואלת בזמן...״. ולחיזוק דבריו ממשיל שתי דרכים, ותוך כדי כך מדגיש יתרונה של דרך קשה אך פשוטה לעומת אחרת, פתלתולה, שההולכים בה לא יִרוו נחת ולעולם לא ישביעו רעבונם.

ביקשתי לרַצות את הצליין ולעמוד במבחן דרכיו. בייחוד נבהלתי מן הרעב שלא אוכל להשקיט. אך מעל לכול רציתי לשמור על השיר, שנהיה יקר. דאגתי כי בהיגמר המלחמה, כאשר יינצלו שיריו של מיצקביץ׳, עשוי שיר זה ללכת לאיבוד... החלטתי לבחור למענו בדרך הזיכרון. באותם ימי מחלה שיננתי את ששה־עשר בתיו – להפקידם בזה אחר זה בזיכרוני. גם זאת, שבשעת מעשה נטיתי לבחור בדרך הקשה.

והן גם כך, בבלי דעת, זה כבר הלכתי בה.

הראיתי את השיר לאחי. שאלתי מה דעתו.

קל יותר היה להידבר בשירים.

באותו זמן הוצפתי לבטים של התבגרות. קשה היה לגלות, אף לאחי, את מפח־הנפש מהחברים שניתקו, ומעצמי, על שהזנחתי קשרים. גם התביישתי בתחושות אלה, הקלות ערך למול הצער שאחז בכול. אחי עבר בעיניו על בתי השיר והחזיר את הספר. אם מצא בו עניין, לא אמר. רק מקץ ימים פלט כבדרך אגב: ״הצליין... לא מצאתי שבאמת האמין במשהו. והשיר שהראית לי – הכול היה בו חוץ מאהבה״. הסתובב והלך לשבת ליד החלון.

[5] שִׁחזרתי את השיר מהזיכרון והראיתי ליודע־דבר. הוא טען שאינו משל מיצקביץ׳.

כמעט שלא נגע בספריו. ואם לקח מהם היה הספר מונח על ברכיו בעוד הוא עצמו נעלם, עד שחדלתי להראות לו את הדברים שיצא לי לכתוב לפעמים.

זה כבר נואש מהעבודה בהוצאת מסמרים מקרשים קפואים שנערמו במגרש אחד של הגטו, אחרי שהיה חוזר משם ומתלונן: "מצאו אחד עם שתי ידיים שמאליות", מראה את ידיו הקפואות, הפצועות. אחר־כך מחכך אותן זו בזו להפשירן. ואת עצמו, אף לא ניסה. היה מושיט אותן לחבישה, אלא שגם הן סירבו להירפא. בעזרת המשחות היו פצעיו מתמעטים, אך חוזרים להיפתח. עד שיום אחד חדל לקום מהמיטה. דווקא הייתי על סף התקבלות לעבודה חדשה. אמא שכבה בבית־החולים. צריך היה למלא את תפקידיה בבית ואבא ואני התחלקנו בהם ומשכנו בעול. אחי לא נטה לקחת חלק. אבל חלקו באישור בגרותי נגלה ברגע של פתחון לב.

באותו אחר צהריים הלך אבא לבקר את אמא. הדודה ובתה שגרו אתנו בחדר האחד יצאו אף הן. נכנסתי למיטה של אמא והתחפרתי במצעיה מפני הקור. רק ידי נשארו מעל השמיכה והמשיכו לסרוג. סאלק קם ממיטתו, התהלך אנה ואנה, משך כיסא וקרב אלי. כמו לפני שנים, כשחליתי והוא ישב, קרא סיפורים.

"את זוכרת את דוֹשְׁיָה?", שאל.

אם זוכרת? ועוד איך זוכרת! את הבחורה שגרמה לי לקנא ולהתגעגע אליו כל הקיץ. לא יודעת כמה פגישות עמה היו לו אז, בעיר, אבל יודעת עד מה ביקש קרבתה. דמותה הרשימה אותי. עוד לא ידעתי להגדיר מה זה יופי, רק איבר־איבר בגופה, לחברם יחד: את עיניה המצועפות, את פיה המלא ידיעת דברים שבינה לבין אחי... שמעבר לצלילי הפסנתר שעליו ניגן עבורה באותו ערב או לדברים שאמר ליד שולחן הארוחה שאמא הכינה לכבודה... את פיתול שׂערה המורם בעורף מעל צווארה וכתפיה, את ידיה השלוות באותו ערב, שגם אחי היה הדור בו, ונבוך. ידיו נדדו לצדי מקטורן שתאם את גופו התמיר והתחבאו בכיסים. אחר־כך עלו לתמוך בתלתל סורר. ושוב פנו לגעת בעורפה, וחזרו. בעוד עיניו ראו רק אותה. ושפתיו הלכו אחר עיניו...

מה רחקו שפתיים אלה בערב ההוא מלהתעגל לכדי טבעת צרה, להשאיר מוצא אוויר דק ולסלסל את השריקה שלנו, שמילא בה את הבית כמו עדת ציפורים, באותן פעמים שבהן נתן דעתו עלי. לא כן בערב ההוא.

ועכשיו... הסתכלתי בו. איך אפשר? הזהו אחי? העומד, יושב, חסר כוח לשאת את משקל גופו, שעלה שוב בגלל הבצקת? ידיו חבושות, שעונות על מסעד הכיסא.

הוא היסס, מישש בקו שׂערו שטיפס גבוה במצח. פתח לדבר בשקט: "חזרתי מהמגרש... זה היה ביום האחרון שעבדתי שם. ראיתי אותה מקרוב. הלכה עם איש מבוגר ממנה... לא הכירה אותי. רציתי לגשת. ועד שהחלטתי, הם הלכו. התרחקו. יותר טוב כך. את יודעת כמה..." רצה לומר, "אהבתי אותה", ולא אמר. הליט פניו בידיו החבושות. כתפיו רעדו. כל אותו זמן היתה הסריגה מונחת. ה"עיניים" דקרו בקצות אצבעותי האדומות מקור. ידעתי שזה רגע חשוב. הושטתי יד לגעת בידו. אמרתי, "סאלק, אני זוכרת".

כמו שזוכרת את הלם הגילוי: שאין אתה אחי השלם, אלא רק "חצי אח" (רק מצדו של אבא), ואמי אינה אמך. גם איך פתאום אחרי הגילוי רפה המתח העצור בבית, וחזר ונהיה לוחץ פי כמה. התפרשׂו דברים וקטעי דברים והצמיחו מודעות לחוסר שוויון במנות האהבה שמקבל כל אחד מאתנו: את המחסור שלך, לעומת העודף שלי. למדוד את שברי אהבתה של אמא אליך ולחזק את שלי. לשומרה שלמה.

כל זאת חשבתי. לא אמרתי. הקור הקפיא את השקט.

אחר־כך דפקו בדלת. סאלק נשאר במקומו. הפשלתי את השמיכות והלכתי לפתוח. הן חזרו, דודה רלה ומיניה. אחוזות זו בזו לראשונה זה זמן רב, כי באותם ימים נעדרה מיניה לעתים מן הבית. היו לה עניינים וחברות.

הן היו חמש בנות ששמרו על קשר אחרי שנסגר בית־הספר בגטו. כל החמש נאות מראה, קצת דומות זו לזו. תספורת עם "פוני" זהה לכולן, מוסיפה להן לוויית חן. כמוה בגדיהן, שהיו לאמיתו של דבר מעילים ישנים, כחולים, של בית־הספר, ככובעיהן הסרוגים, האדומים. הן כינו עצמן "תאומות סיאמיות". בלכתן ברחוב נמשכה

אליהן תשומת־לבם של העוברים. ראשים הופנו עם שמץ גיחוך וקורטוב של חיוך. בתחילת החורף, שהיה ראשון החורפים הפנויים מלימודים, נהגו לגשת אלינו לאסוף את מיניה. בבואן היו עומדות ליד הדלת, מחכות שתגמור להתלבש ותצא אתן. סאלק שמח לקראתן והשתדל לעכבן בשאלות ובדיבורים. ופעם אחת דיבר ודיבר עד שנהיו דבריו להרצאה של ממש: על טבע ומנהגים של בעלי־חיים, על נדידה של ציפורים היודעות את עונות השנה ומתאמנות מקטנות. כל אלה מתוך הרגל אבותיהן וידיעת הכיוון והמקום שאליו הן עפות – מחנות־מחנות, דור אחר דור. מכינות עצמן בעוד מועד לקשיי הדרך. כך, בגופן, מקיימות ישיבת מקום זה ומקום אחר (שבאחד נולדו ואהבו וגידלו גוזלים, והאחר הוא לצורך שהייה בלבד). ומה שקורה להן במעופן ובנחיתתן אלה התצפיות שמהן אנחנו לומדים על מנהגי העופות, מצירוף ידע זה לזה. ומה שמעבר הוא זה המשוער, והוא הקול: "עוף אל מקום...". אותו רק הן שומעות. ואנחנו, איך נבין נפשה של ציפור?

אחר־כך שאל מה דעתן. האפשר להקיש מזה למנהגים של בני־אדם? כיצד? ואם בכלל?

היו יושבות לשולחן הגדול, חובשות כובעים אדומים כמו פטריות ביער של גמדים, עם מעילים וכפפות. הכפור עמד בכול אבל הן לא חשו. תלו עיניים באחי. כי גם עיניו חזרו פתאום לחיות, אם כי גופו הלך, לאט, והתרפה. ישב מולן ודיבר כמו נביא או מורה ששכח עצמו. נלהב יותר מדי.

אותי לא שיתף, אבל הרגשתי שגם אלי התכוון בדבריו, בעודי מכווצת בפינה, כאילו עיינתי בספר. אולי חשש שאם אשב ביניהן ימהרו לקום ולצאת, וכל עוד ישבתי בשקט, נשארו להקשיב. ובאו, אולי פעם נוספת. כי יותר מכול אהבו לשבת צפופות ולקשקש על בנים. לשיחות אלה ואלה הקשבתי, כאילו שקועה בקריאה. אם להודות על האמת, לא התאמתי לחברתן. גם היה עלי עוד לבשל, לרוץ, להביא לאמא לבית־החולים, לנקות לפי התור שלנו עם הדודה. והן הרגישו שהקשבתי ומדי פעם שלחו מבט.

ואני ראיתי אותן ואת אחי ואת כל הגטו השחור (אף שהיה כבר חורף ומאוחר) ממריאים בבת־אחת כמו להקת עגורים ענקית (ואמנם, ודאי לא התאמַנו מספיק, אבל עם זאת, זה אפשרי). הן אמר

שציפורים מצליחות לעוף הודות לעצמות החלולות שלהן. וכבר ידוע שכך נהיות עצמות האנשים בגטו. ועוד זכרתי, שעגורים במעופם בשמים נערכים בסימן של מפתח. ואחי סאלק תמיד מוצא לכל שאלה מפתח, ובייחוד בכל השייך למעוף. גם עכשיו. הוא הראשון: מנהיג. אחריו מיניה עם החברות. ורק כמעט בסוף עפה דושיה. אחריה זכר־ציפור־מרוט, ובני הלהקה כולם, צוואריהם שלוחים, כנפיהם נעות לאט. אלא שהנסיקה הזאת נמשכת והם צועקים משהו ולא פונים לשום כיוון, רק מעלה־מעלה.

אחרי זה עוד היה קם לשעה קצרה, יושב לשולחן. אולי חיכה שיבואו לשיעור נוסף. אחר־כך ויתר. שכב במיטה בפינת החדר. כבר התרגלתי לגשת כל ערב, להחליף תחבושות באצבעות ידיו, ברגליו. כי גם בהן פשטו הפצעים. הייתי קורעת סדין ישן, מנקה בפיסה של בד רטוב, בזהירות, סביב כל פצע. מניחה להם בלא כיסוי לזמן־מה. בין הסרת התחבושות לקשירת חדשות היה אבא ניגש עם צלוחית של מים לגלח זקנו. פותח כפתורי הפיג׳מה ומסיר ממנו חולצה וגופייה, שלא יישאר עירום יותר מדי ויצטנן. היה מוסרן לי, ״לטיפול״. הן היו מתחבאות שם: הכינים. באותם מקומות. בין התפרים המתחככים בבתי־שחיו, בצווארו, בצדה הפנימי של הגופייה. רק אתמול מעכתי ושוב הן כאן. תק. תק. תק. מתפצפצות בין ציפורני. שקופות כמעט. רק טיפונת דמו מתפצפצת. אבא מעביר מגבת רטובה בגופו ואני מייבשת. עורו דק, טובעני. איזו בִּצה תת־עורית עומדת בו. הכול חלק ורועד: החזה, הצוואר, הפנים. לו נגעתי חזק בלחיו, בגבו, בחזהו המצמיח גומא שחור, היו נִקווֹת שלוליות.

לפעמים אני נוגעת, בזהירות...

תכף אלביש אותו. החדר קר. אכסה את פצעיו. הוא יתחמם מן המרק המימי (גם אם ישימו לו שלוש קוביות קטנות של תפוחי־אדמה או ירק, גם אם ימלאו את הצלחת יותר משממלאים את שלנו, זה כבר לא ישנה). כף אחר כף צריך להאכיל אותו. את הפרוסות גמר מזמן, וכבר אין לו. כמו שלי אין.

הטקס חוזר על עצמו מדי יום. סאלק לא אומר שכואב. אומר, ״הידיים שלך קלות. לא מרגיש שנוגעות״. אפשר, לאט, מתנתק מכאבו.

אם כי מה שמסביר מצב זה, לפי דברים שלמדתי ממנו, הוא שאחי מוכן להמראה. ואפשר שהוא דווקא בעיצומן של הכנות למסע ארוך: מעל נהר? או ים?

ואיך יוכל כעת? שהרי חורף...

בכל־זאת, לילה אחד שמעתי אותו מקיש על זכוכית. אולי ניסה לפתוח את החלון הקפוא ולא הצליח. הוא טיפס על כיסא וממנו אל אדן החלון. בהקיצי היה אבא לידו. הם התכתשו. אבא משך אותו למטה. גער. ניסה לפייס. בחושך נאבקו שתי צלליות על רקע החלון. אבא דיבר בשקט. "סאלק. מה זה. לאן אתה עולה?! תשכב". הוא פרפר ונכנע. חזר לשכב.

גם אני רעדתי. מקור, מפחד.

בלילה ההוא שרר קור נורא.

אלא שבין כה וכה, בלילה השלישי מאז היה החדר מלא גסיסתו. לא שום קול של ציפורים. רק חרחור קשה, בלתי־פוסק. עמדתי לידו. לא העזתי לגעת. ניסיתי להעיר אותו. היה זמן החלפת התחבושות. אולי שמע... הבין... ולא יכול היה לענות.

בהיפסק החרחור

שָׁכַב. שָׁקֵט.

מה שבכל־זאת נע בחדר היו שלהבות של נרות שעמדו מראשותיו והרעידו שמורות, מתחו קווים שכבר התחילו למחוק אותו. אפו המגולף בדומה לאפו של אבא התארך ודמה למקור, שאולי ייפתח?

הלכנו והלכנו עם אבא, ברחובות הקפואים, אחרי העגלה.

בשדה הגדול שהיו בו עוד עגלות כמו שלנו הרימו אותו והורידו כמו היה עגור קפוא, גדול ולבן, שנפל בגלל החורף.

אי־אפשר היה לבכות בכפור.

הסתכלתי פנימה. האדמה כבר התחילה להיסגר. אבא אמר קדיש. אני רק חשבתי על איך היינו, על האהבה שלו, שגם ממנה נשאר רעב.

אם ביקשתי סליחה? לא אזכור. הייתי מטומטמת מלובן. אמרתי: סאלק, סאלק. חוץ מזה לא היה מה לומר. והיה... יותר מדי. ובפרט אחר־כך, המון דברים התאספו שנחוץ היה לברר; רק אצלו!

אחי סאלק היה הראשון והיחיד בינינו: המת האמיתי.

את שיחותיו האחרונות ניסיתי להחיות בקרב חברותי לכיתה, בפגישות שהתקיימו עוד זמן־מה, וחדלו.

משגבר המחסור היה עלי להספיק לעמוד בתורים, להיות קשובה לכל חלוקה של דבר־מה העשוי להזין אותנו ולקיים, אם זה פחם דק רטוב, או עץ, או תפוחי־אדמה.

✧✧✧

לעירי לודז׳ נסעתי בקיץ.

בית־הקברות שצימח גידולי פרא ירוקים לא הזכיר ולו ברמז את המקום של המחילה הלבנה.

אחר־כך הלכתי לראות את הבית שהַטִּיח השחיר בקירותיו. עליתי בחדר המדרגות.

ימים אחרי שובי מפולניה טלפנה בת דודה מקיבוץ (אותה אחת שהספיקה לברוח לפלשתינה לפני שהתחיל ״כל זה״, ואני עמדתי שם, לפני הדלת שלה, בקומה השלישית).

בת הדודה שלי, היפהפייה של פעם, גם היום פניה כשל נסיכה. קולה נשמע צרוד ונרגש: ״איך נראה הבית? איך עברה לכם הנסיעה?״. אחר־כך המשיכה, ״חבל שאנחנו מתראות רק בשמחות, כשאי־אפשר לנהל שיחה של ממש. כל־כך הרבה דברים רציתי לספר לך״ (הזיכרונות: של נעוריה... של ילדותי...

איך זה שאינה שואלת? לא עוצרת דיבורה שאוכל לספר איך היה שם ומה ראיתי, בבית שמלפני המלחמה, בבית־הקברות). אבל דיבורה לא מרפה: ״אני זקנה, מפחדת שלא אספיק. רק לך אוכל... בעצם... ממש חייבת... על אחיך סאלק. את יודעת כמה אהבתי אותו. והתביישתי. תמיד חיכיתי בחדר המדרגות, לראות אם חוזר מן הגימנסיה. היה לו חיוך כזה, מיוחד, ודברים להסביר. לא רק אני, גם אחותי שרה אהבה אותו. גם הבנות של דודה ריבה שגרו ממול. כל יום עמדנו על משמר המדרגות. אחר־כך רצנו להקדים זו את זו, לפגוש בו כאילו במקרה, לפני שייכנס בדלת שלכם״.

ואני, איך לא ראיתי את **האהבה**... בענפי הזית השרוטים, בצבע היין הדהוי. איך לא ידעתי שהיתה שם, פעם?

✧✧✧

באותו ביקור חיפשנו בין הצמחייה מצבות של קרובים: שלי, של בעלי. לא היתה כל גישה לקברו של אחי, שבשדה קבורת־מתי־הגטו. רק בשנת 1995 עלה בידי להקים לו מצבה. ביקשתי לחרות בה:

זכריה סאלק ציגלברג
צעיר בעל נפש יפה
מת מרעב בינואר 1942
ת.נ.צ.ב.ה

גבורתו של אבא

בין אחיזתה של המחלה לאובדן אמי, שלפי מניין שנותיה ביום הילקחה ממני יכלה להיות בתי כיום – נפרש הסתיו כולו. מעומק צערי קלטתי את עוצם ההלם, את כאב המשפחות שנלקחו יקיריהן, בעוד אלה השלמות עדיין מתלכדות ומנמיכות קומתן, להסתתר מן המכה העשויה להינחת ומעינם הצרה של השכולים.

ועיני, האם צרה היתה, או רחבה מאוד, מפחד היעדרה של אמא? רואה כי הימים כמעט שבו למסלולם וחושבת: איך אפשר שתקום מחוליה לעבוד במקום ההוא? והמשחות לפצעי הלחץ שנוצרו בגבה התחתון בשל שכיבה ממושכת נשארו בבית, ועד שיתארגנו שם יכולים פצעיה להזדהם. בכל־זאת היה עלי לבוא אתה.

ומי היה נשאר עם אבא, מבשל ומכבס עבורו?

ועוד רחבו עיני, כי צריכות היו להכיל את הכול ולפרש כמו שהיה אחי, שמת לפני שנה, רואה ומפרש. מנחה באיזו דרך אלך, למה אקווה, כשכל יום קשה מקודמו. כי עברתי בתוך הימים והבנתי שזה לי זמן התבגרות. ודווקא עכשיו נותקתי ממנו, מאמא ומבית־ספרי שנסגר, ויהיה עלי להבין וללמוד את הכול בעצמי.

לו ידעתי כתובתה של אמא, הייתי כותבת לשאול עצותיה, אף שבאותם עניינים סמכתי יותר על אחי, שהמרחק אליו אינו גדול כל־כך. אף כי ביום זה, הלבן, השארנו אותו בבית־הקברות המושלג, ועתה בהתחלף העונות קשה היה לאתר את השלט הקטן בתוך הצמחייה הפורצת. ואחי, כל כמה שאשתדל לראותו בעיני, בכל־זאת מתרחק ומיטשטש. אחר־כך מתרצה, משיל מעצמו את העצב, את תפיחות גופו הבצקי, וחוזר להיות כמו בתחילת הגטו. שאז נכון היה להאזין לדברים שיצא לי לכתוב לפעמים, ומן הסתם מנחש היה מי הילד הנחבא בהם, ותוך האזנה מאותת ניחומים. אך הוא עצמו מזמן חדל לכתוב. אף כי בעצם, מאז שהכיר את דושיה, אולי כתב וקרא לפניה.

מאוד רציתי ללכת אליו, לשאוב עידוד מקרבתו. אך לבדי לא העזתי. ואבא עייף לאחרונה. מתפנה רק בערב, שאז שורר העוצר ואין לצאת לרחוב, כל שכן לבית־הקברות המרוחק אלפי צעדים (שהנם מספר קבוע, בעוד מספר ימי היעדרו של אחי הולך ורב עם כל יום חולף). חישובים של שטח ומרחק נכללו גם הם בחידונים שערך לי, אף על פי שהעדיף שאלות הקשורות בעולם הספרים.

מתי היה כל זה? בכל־זאת, אפילו בגטו היינו קרובים.

חשבתי על סאלק...

חשבתי על אמא...

איך מרגישה במקום שאליו הסיעו אותה במשאית? ולמה הכול מתהפך? הן אמא תמיד הגיעה לכל מקום בכוחות עצמה. ודווקא עכשיו, כשמתקשה ללכת וזקוקה לעזרה, לקחו אותה לעבודה כלשהי. ואיזו עבודה אפשר לתת לאנשים חולים וזקנים? אולי לסרוג אפודות לחיילים או לרקום תגים של דרגות? באלה אמא מצטיינת.

תהיתי איך נראה המקום שאליו נשלחה. אפשר שהבתים שם קטנים ומוקפים ירק, דומים לאלה ששכרנו בקיץ אחרון, ורק צפופים יותר. האחיות לבושות לא ממש לבן, אלא ירוק. ודאי הן קשוחות, אבל אמא יודעת להתחבב על אחיות, בפניה היפות, בהימנעותה מלדרוש יותר מדי, שלא להרגיז. אבל פחדתי שאמא לא נמצאת בשום מקום. הרי טופצ׳יה סיפרה מה עשו להוריה לפני שהיא ואחותה ושני אחיה הובאו לגטו. גם השמלות השחורות הנגזרות בכנסייה מעידות... גם הכסתות שמפרקות הנשים היוצאות משם כמו עופות שנמלטו משחיטה.

כל אלה גרמו לי ללכת צעד־צעד בכיוון מחשבות נוראיות, ולמהר לסגת, שהרי אמא ציוותה עלי חיים, והם תבעו שאשכים, ארחץ גופי, אלך לעמוד בתורים כדי להשיג דבר־מה לשים בפה שלי ושל אבא. והרשות ציוותה לעבוד יום־יום שמונה שעות, שבהפסקה ביניהן אני אוכלת מרק דליל ובסיומן חוזרת דרך גשר העץ לרחוב שלנו, עולה במדרגות התלולות עד פתח החדר, נכנסת ושוקעת במיטתה, נושמת ריחותיה המהולים בריחות מחלתה, במצעים שמזמן לא כובסו. מתחפרת בגומה שהותיר גופה, בוהה בחלל החדר שהלך וגדל ועודו מתקשה להכיל ארבעה כאבים: שלי, של אבא, של רלה ושל רוחמה.

כאבים טריים, הפושטים בינינו שלא כדי לאחד, אלא להפריד: עד היות כל התכוונות של עשייה יומיומית לחלל הצובר יותר מדי חשבון נפש, גדול וקטנוני, לוחץ על ארבע פינות החדר.

עד שהחליטו רוחמה ורלה לעזוב ולעבור לאחד החדרים באותה חצר, שהתרוקן מדייריו בשל אחת הסיבות שבגללן התפנו חדרים בגטו. הן לקחו את המיטות, את הבגדים והמזכרות שלהן ושל מיניה. מעברן הֶקֵל על המתח, ומִן הסתם היטיב עמן בהרחיקו אותן מן העוני והמחסור שלנו: באוכל, בניקיון (כי עם עבודת הכביסה לא הסתדרתי טוב כמו עם קרצוף רצפות העץ – מלאכה שלמדתי עם הזמן).

משנשאר החדר רק לשנינו, זכרתי איך היה בהתחלה.

בבואנו לגור בו (בחורף 1939) מצאנו מקלט בחדר הגדול על רהיטיו הבהירים, שכללו מיטה זוגית, ארון עם שלוש דלתות ושולחן מוקף כיסאות מרופדים. רצפתו עירומה (שלא כרצפת ביתנו העירוני, העשויה אריחי פרקט ומכוסה שטיחים). היה בו חיק כבוי שניעור לחיים – הוא התנור המצופה אריחי חרסינה חומים. סביבו התקבצו החום, הבישול וכל עניין משותף. גם המריבות.

החדר הספיק לשִׁבעתנו, אף שהתכער מאוד בהימתח לרוחבו פרגוד עץ כדי לחצוץ בין אזור מחייתן של רלה, מיניה ורוחמה לאזור מחייתנו – שהיינו ארבעה: אבא ואמא, שישנו במיטה רחבה של זוג; אני, שישנתי במיטה קטנה, הצמודה לדופנה של מיטת אמי, ומתוך קרבה זו יכולתי להחליק אליה בלילות הקרים, להעביר ידי בעורה, ואמא לא התנגדה. "איך חלק העור שלך, אמא, ונעים לנגוע". והיא, מריחוק שנתה, או ערותה, הִנהנה.

ואחי ישן בפינה מרוחקת שיצר הפרגוד. לא שייך לכאן, לא לשם. מיטתו סמוכה לחלון.

מאותו חלון, בערבי קיץ חמימים, נהגתי להשקיף על חצר המוארכת, שאחר־כך נצרה את זכרו של בוקר נורא, מנסה לצוד מבטו של ילד מהורהר הגר בכניסה אחורית. למען האמת ניסיתי לבחון אם עדיין שמור לי הכושר לתקשר עם בן. כי גם לוטק, אולי, לו ראה אותי רזה ועוסקת בכל המלאכות הבזויות, היה מוותר עלי. אבל הנער ההוא בין כה וכה לא שם לב.

רלה ורוחמה סידרו לעצמן קן אחר. אחרי האסון...
כי כך קרה, שאחרי אובדן יקירים, האנשים... פתאום התחיל מישהו דואג להם. רלה קיבלה אז (בהשתדלות בן משפחה בעל עמדה בגטו) עבודה שבצִדה מצרכים המחולקים ליחסנים או לחולים לפי מרשם, ושגם היא עצמה, כעובדת אותה חנות, יכלה ליהנות מהם. כל זה נודע לי מנשים באולם הבישול שבו נהגתי להכין את תבשילינו. במהלך אותם חודשים הזמינה אותי פעם או פעמיים לאכול אצלה ארוחה של ממש. חדרן של רלה ורוחמה היה חמים ומסודר וחסר את מיניה, כשם שחסרו אמי ואחי בחדרנו שכולו עזובה.
הימים היו של סתיו מאוחר, ובאחד מהם החלטתי להפתיע את אבא. לא שאלתי רשותו מחשש שיתנגד. עשיתי ניקיון יסודי במטבח המוזנח. גררתי אליו את מיטת אחי המיותמת, את מיטתי ושולחן קטן, מגולף, שניצל מדירתנו העירונית. הנחתי שמיכה משובצת על רצפת העץ הגסה. הבאתי אליו את סיר המרק שבישלתי למטה והעמדתי אותו על פני תנור הברזל המובטל זה עידן, שאם יצטנן המרק עד בוא אבי אוכל להשיב את חומו במעט קיסמים הערוכים לשעת צורך, ובחומו של התנור יוצף הקיטון שסידרתי לשנינו.

בתחילת אותו חורף נאספתי אל המחלה. מי שנשאר להילחם על חיי היה אבא, שהדברים אודות לוטק, והחברות והסודות שהזינו את דמותו, לא נגעו בו, רק האבל על אחי, הכאב על היעדרה של אמא ואמונה באלוהים שלא יעזוב ושאנחנו עוד נזכה לשובה.
חשובים מכול היו חיינו הנוכחיים, ובפרט חיי, שראה אותם חומקים בעקבות יקיריו. ואני, בתוהו שהוטל בו גופי, צוויתי לבחור: "מי אהוב עלי יותר, אמא או אבא", ואחרי מי אלך. שכך נהגו לשאול ולהביך אותי בעודי קטנה. ואני, הן העדפתי אותה על פניו, בלי צל של ספק. אבל תמיד עניתי: "אותו דבר. את אמא ואת אבא. את שניהם. אני אוהבת". וגרוני נצרב מן השקר: מול מבטו הנוקב ואוזניו הקשובות ל"חוכמות" ילדתו.
גם בזמן מחלות הילדות שלי יָקרה לי אמי על פני אבי, אפילו ששבה וטענה כי נמאס לה להיות כלוואה אתן, אם כי למעשה שימשו לה מקלט־מה מבדידותה. לאבא לא נמאס דבר כל עוד נגעו הדברים

לאמי או לי. גם לא הנחת כוסות רוח או קומפרסים של מי קמפור, שהיטיב להכין.

גם הפעם נרתם בכל מאודו למעשה ההצלה, כי הרופא אמר שחיי תלויים על בלימה, משלקיתי במחלת הטיפוס ומצבי החמיר. שמו של הרופא היה דוקטור שיקר. הוא רשם שש מנות נסיוב וציווה להזריק בתכיפות של אחת ליום. ולפני לכתו אמר לאבא שאפשר להשיגן ב״בַּלוּצקִי רינֶק״.[1] ישנו שם משרד חירום של המגֵפה, ונחוץ ללכת מוקדם כי הזריקות מעטות והתור ארוך.

מן הסתם סבלתי בחוליי, אבל החום וההזיה טשטשו הכול ופיצו על סבלי, בזַמנם לצדי, חליפות, את אחי ואת אמא. סוף־סוף הוסרה חובתי לחיים והותרה הדריכות לכל רמז של חלוקת דבר־מה העשוי לקיים אותי ואת אבא. במקומם נפרסה הילה לרחף בה, וסיכוי להצטרף לאהובי האבודים.

אבל אבא לא ויתר. מדי חושך של טרם עלות השחר היה מדליק נורה בחדרון הקפוא, מתלבש ויוצא בנעליו הבלויות לַכְּפור של השעה ארבע לפנות בוקר, לעמוד בתור עד שמונה, שאז אמור להיפתח אשנב וזריקה אחת תינתן לכל מביא מרשם. ורק הראשונים בתור יזכו בה. שש פעמים יצא למבצע הנועז, שלשמו יעבור לצדו השני של הגטו על פני גשר העץ המכוסה שכבות של שלג קפוא וכפור חלקלק, יתייצב לפני זקיף חמוש, שנשקו שלוף כלפי כל ״מפר עוצר״, ולבו יפרפר מול לועו הפעור של רובה, מול צרחת שומר הגיהנום האומר לקטול את חייו בטרם יציג את מרשם הרופא. והן אבי, פרט לצורך להציל את חיי, לא נמנה עם עזי הנפש והאמיצים.

מגיחות אלה היה חוזר כשעיניו דומעות מכפור, אפו מכחיל ואמפולת ענק עטופה שכבות של נייר חפורה בכיס מעילו הבלוי.

הנה חטאתי לאבי, שמול כוחות הרשע היה נכפף, אך בדרישות מעצמו לא היה שני לו. הוא זה שדאג לחלק יום־יום את מנות הקיצוב הזעומות, ועמד מאחורי נס הלחם שהספיק לשמונה ימים. גם את המנות שלי בתקופת מחלתי, שבעטיה לא יכולתי לבלוע דבר במשך ימים רבים, השכיל להמיר במצות השומרות על טריותן זמן רב. ובמשך שבועות ארוכים, עד להחלמה, לא נגע בהן, כי אם להפך:

[1] כיכר ששכנה בה הנהלת הגטו.

חסך מלחמו, ממתין לפרץ התיאבון שלוח הרסן של המחלימים ממחלת הטיפוס.

אך בעצמו לא יכול היה לטפל בי לאורך זמן, בגלל חובת העבודה. היה עליו להשיג אצל רשויות הבריאות של הגטו אחות רחמנייה שתטפל בי בבית. כי אחרי ה"שְׁפֶּרָה" הנוראה, שבמהלכה הועמסו על משאיות כל שוכני בית־החולים, לא אבה עוד איש להתאשפז בו, על אף תנאיו שעלו עשרות מונים על אלה של בית.

אחות זו – בוערת עיניים ומיוסרת, סובלת מאסתמה, מזריקה לעצמה זריקות נגד התקפי שיעוליה וכמעט נחנקת, ובהקל לה פולט פיה אנחות ותלונות. לו יכולתי הייתי קמה מחוליי לטפל בה. אך בשוכבי חסרת אונים יכולתי רק לשמש לה אוזן קשבת וגוף האנוס לקבל זריקות מידה. עד היום שמורות בי צלקות הכיבים שגרמו מחטיה המזוהמות, הקהות. יותר משטרדה המחלה הציקו לי הכיבים. והמצות שאבי אגר – גם עליהן לא ריחמה האחות.

מה לעשות, לא כל אחד עומד בפיתויו של אוכל בזמן רָעָב. מה גם שלא בת הייתי לה, כי אם עוד ילדה מטופלת.

טופצ׳יה, חברתי מן הרסורט, עודדה אותי. על אף המצוקות מבית באה לבקר, מספרת מה חדש בעבודה, מעניקה מבט מאיר. "תלכי, טופצ׳יה", ביקשתי, "עוד תידבקי. הרי יש לך אחים בבית". והיא נשארה עוד קצת. ובלכתה השאירה ממאור פניה בחדרון, שריח הקַרבּוֹל נדף מכל סדק של רצפתו הגסה ומכל פינה שלא כובדה זה שבועות, מאז פרוץ מחלתי.

בסוף החלמתי. האחות עזבה, ואבי – לא היה מאושר ממנו. הפעם היה אלוהים לצדו. אחר־כך באו ימים ובפרט ערבים של ישיבה ביחד. שהרי בשעות הערב תקַף העוצר.

חוטים קצרים

ואני עוד לועסת קצה חוט שנתנה בפי אמא, כשתפרה
על גופי משהו או תיקנה – שלא ייחסם זיכרון.[1]

בעיצומו של חורף התקדמו הימים בהילוך אטי, זהים ודחוסים כקרונות משא שהכפור גיבב מכשולים בדרכם. אותה התנעה של בוקר. המבט הראשון עוצר על גבישי כפור בתקרת חדרון צר. מסילות יום חודרות בקטע חלון, בו הורם קצה שמיכת הצמר המאפילה עליו מאז הערב. משולש אור דלוח מצווה לצאת לקור מתוך הר המצעים. שהרי לא חסרו לנו מצעים. אחרי סאלק, אחרי אמא. מהר, להתרחץ קצת, להשתחל לתוך הבגדים, שלא הפקרתי על הכיסא לקיפאון הלילה אלא שמרתי קרוב לגופי, במחסה הכסתות החמות. את פרוסת הלחם הדקיקה אכלתי בנגיסות קטנות והשהיתי בפה, עם תחליף הקפה שנמזג מן התרמוס, לאבא, לי. נעלנו את הדלת וירדנו. קבקבי העץ שלנו נקשו בחלל גרם־המדרגות החשוך. כבר הצעד הראשון ברחוב, וזה שאחריו, תבעו את מלוא ערנותי. המדרכות החלקלקות. על גשר העץ שהיה עלי לחצות אל צדו השני של הגטו התקינו הכפור והשלג נדבכים ובליטות. אילצו להיצמד למעקה הקפוא. רבים באו בשעה זו אל הגשר. מושיטים ידי סמרטוטים לאחוז במעקה. תור גלמים מוזרים. כמוהם כמו השמים, נתונים בשכבות עכורות, מרוטי כוכבים דבוקים בכתף.

יוצאים משער הרסורט בתום יום העבודה, נעצרים לקרוא במודעות הדבוקות על גזֵרות טריות, על פירוט מנות מזון שיחולקו בשבועיים הקרובים: "2 דקג׳[2] קמח דגן, 3 דקג׳ סוכר חום, 3 דקג׳ שמן". קופאים שעה ארוכָה בתור לקילו צנון קפוא.

[1] לפי אמונה טפלה: לפיה חייב בלעיסת חוט, מי שתופרים את בגדו בעודו לבוש בו. ולא, עשוי שכלו להסתם.

[2] דֶקָגרם = עשרה גרמים.

באותו ערב איחר אבא לחזור מן העבודה. כבר הספקתי להעלות את סיר המרק מלמטה, מחדר הבישול לקיטון שלנו שבקומה השלישית. שמתי בין השמיכות שלא יתקרר. חיכיתי לאבא, ולא יכולתי לעצור בי. פעם ועוד פעם הרמתי את השמיכה, את מכסה הסיר, לחטוף קובייה של ירק, וחזרתי וכיסיתי. כבר מזמן נכנסה שעת העוצר. אולי אסרו אותו. קרה משהו. ולי אסור לצאת בשעה זו, לחפש. לבסוף הגיע. מחזיק בשתי ידיו ומעמיד באמצע הקיטון שקית של בריקֶטים.[3] "איזה תור היה. כמעט לא זז. אבל תראי, שתי מנות קיבלתי. עכשיו נוכל לחמם פה". מיד שמתי קיסמים בתנור הברזל והדלקתי. שמתי סביבם שברי בריקטים. הוצאתי את סיר המרק והעמדתי על לוח הברזל המלוהט. עוד מעט נשב לאכול. בינתיים עלה החום מן התנור, מן הצינור הארוך והחלוד שחובר לו, ופשט בקיטון. הורדתי שתי צלחות מן המדף, לחלק את המרק.

שעות העבודה שלי היו קצרות מאלה של אבא. לא היה מנוס מלהטיל עלי את הבישול. ידעתי להכין מרק מחתיכות דלוע צהוב (שבימים רגילים שימש מאכל לבהמות) עם הרבה מים. לתת בו רביכה מכמות זעירה של קמח בשביל סמיכות. עוד מלח, וזהו. לפעמים היו תפוחי־אדמה קפואים, שהאפירו והתקשו בבישול.

עלי היתה מוטלת חלוקת המרק ואבא חילק את הלחם. מדי ערב, בסבר חמור, היה מוציא מן הארון את הלחם העגול. מפשיט מן המגבת. חותך רבע. חוצה אותו בדיוק רב לשתי שמיניות. אחת לעצמו, אחת לי. עוטף ומחזיר למקום. אולי עושה סימנים, לדעת אם לקחתי בהיעדרו. הסימנים בלחם, אפשר שבלעדיהם הייתי מתפתה ואוכלת, ואחר־כך נשארת ימים רבים בלי פירור. בחומרתו, שהורגלתי בה בעוד מועד, הרגיל אותי להתאפק. לא לגעת.

בצלחת של אבא שמתי יותר ירק מבושל. הוא אמר: "למה אצלי יותר? קחי בחזרה. צריך שיהיה לשנינו אותו דבר". ולא העזתי להודות שאכלתי קצת. בערב זה עוד הכנתי לביבות שחורות מפסולת תחליף הקפה. אלא שגם כך לא שבענו, לא בארוחה זו ולא בשום ארוחה. כל אותן שנים היה האוכל נגמר באמצע הצורך העצום — לאכול עוד. כשהתחמם מן המרק, עלה הסומק בפניו השקועים. גם

[3] גרמנית: קוביות עשויות מפסולת פחם.

אני יכולתי ליישר את הגב, שמרוב קור כיווצתי, ואבא מקיש עליו מכות דקות בידו ואומר: "תתיישרי, תתיישרי, אל תלכי כך, עוד תצמח לך חטוטרת". אחרי האוכל התחממו האצבעות בכפות ידי וברגלי, הנגועות אבעבועות של קור, והתחיל הגירוד. כמה רציתי לגרד, והתאפקתי. שפשפתי זו בזו. זכרתי את פצעי המוגלה מן החורף הקודם ומאלה שקדמו לו.

על איוב לא למדתי עוד, איך ישב עירום וגירד את גופו. ואני, בקור הזה, בתוך בגדי פשטו כינים והציקו. אף שבכל ערב הייתי צדה אותן בתפרים של הכותונת התחתונה והחולצה התיכונה. כי, אם להודות על האמת, עם הכביסות הסתדרתי רע מאוד. אם משום שאמי לא הספיקה ללמד אותי, ואם מחוסר מים זורמים. גם מצב ידי הכביד. עכשיו עלה בהדרגה החום באצבעות, עד שבערו ממש. אחר־כך הצטננו. הגירוד פסק ופשט הכאב.

ישבתי על המיטה, מחופרת עד מחצית גופי במצעים. תיקנתי גרביים או פרמתי משהו ישן, שאפשר להתיר ממנו חוט, לחבר עם צבעים אחרים ולסרוג מחדש צעיף או כובע. מפני שהיו החוטים קצרים, רבו בהם הקשרים והיה עלי לסדר ולהסוות אותם שלא ייראו ביריעה הסרוגה קטעי צבעים (כזו היתה אז האופנה בגטו). באותו חורף סרגתי לאבא אפודה בדוגמה של צמות. הצמר בצבע האחד הספיק רק לחלקה הקדמי ולקצות השרוולים. את המשך השרוולים והגב עשיתי בצבעים אחרים. ממילא לבש מעליה ז'קט ישן. כל בגדיו כבר היו מרופטים, וזאת חדשה ושלמה. כמה שמח והתגאה בה. רק החולצה היפה עם האמרות הלבנות, מלפני המלחמה, הסרוגה בידי אמי מחוטי צמר "בוקלה", נשארה בארון. הוצאתי אותה לפעמים להסתכל בה.

אבא השיג סוף־סוף עבודה באדמיניסטרציה של בתים. עבודה די קלה, אך מבלי שהיה בצדה סיכוי־מה לשבוע או להתחמם. היה מביא מהעבודה פנקסים עם רשימות, רוכן מתחת לנורת חשמל קמצנית. רושם שורות בכתב־ידו, מסכם טורי ספרות, כמו בימים שלפני המלחמה. לא זוכרת אם בזמן הזה, כשהגטו כבר קרב אל קצו, עוד המשיך להתפלל כמו בימיה של אמא. בערבים אלה היה מתפנה, יושב מולי על מיטתו ופותח בדברים.

המיטות עמדו בשתי פינות של אותו קיר צר. באמצעו היה חלון מוערם עד מחציתו שלג. ברישום יצורי הכפור על הזגוגיות, בהדרגה, נמהל צבע כחול, כהה. בהתקרב החושך הפשלנו עליו את השמיכה, שחוברה למעלה אל מוט הווילון, והדלקנו נורת חשמל. בהמשך הערב עברו בחצר משמרות: "היי, החלון בקומה השנייה, רואים את האור. האפילו. מהר". ההם התכוונו לחלון אחר. בכל־זאת חזרנו והידקנו.

הדיבורים של אבא – רובם לא נבעו ממצוקות הימים ההם, כי אם מעומק זיכרונו – מעלים דברים מיוחדים. באותן שעות היה כמו ילד השב ושולף פריטי אור של ילדותו. מרוקן כיסי זיכרון מדברים יקרי ערך שלא נגע בהם אף פעם. והן תמיד טרוד היה בפרנסה, קשוב לאמא. שארית זמנו שייכת לתפילות, לארוחות, שבמהלכן נפרש ליד צלחתו העיתון היידי *היינט* (שפירושו "היום"). אבא הופך ומתעמק בעמודיו, ומרוקן תוך כדי כך צלוחית שקופה עם לפתן תפוחים. אחר־כך שוכב לנמנם. אז אני לוקחת את הדפים השלוחים לרגלי הספה, להסתכל בציורי הקריקטורות שבאחד מעמודיו. סאלק מסכים להסביר, בשקט, מי הם המופיעים שם דרך קבע. האחד קצוץ שפם, שערו מפוסק, משוך הצדה לכסות על אחת מעיניו. אני מזהה אותו גם כך. לפי הופעותיו בעמוד זה, ואף שהוא קטן וקופצני, בכל־זאת עיניו של אחי מתכסות דוק של פחד. קוראים לו היטלר. המצוירים לידו מתחלפים. אם כי לרוב זה האחד, הנבדל מן השאר במטרייתו השחורה. קוראים לו צ׳מברלין, והוא לורד אנגלי. בשעת אותן ארוחות מנסה אחי, בכל־זאת, להשחיל דברים: שבאחד העיתונים, אותו נהג חברו לקרוא, יש יותר משמץ רמז על מחנות... גם חבריו מן המפלגה... כאן עוצר אותו אבא, ואומר בקול נחוש שאת המלה הזאת הוא מבקש שלא לשמוע בבית, אף פעם.

אבא מנמנם. נשימתו עולה בנחירה קצובה. אחי מדבר בשקט. אבל גם כך מקיץ אבא, ממהר להתלבש ולצאת בענייני העסק, שהוא קורא לו "געשעפט".[4] זו אחת המלים הנשמעות תדיר מפיו. והוא עצמו נתון בשגרה זו, הנקטעת אך לעתים בנסיעות שמהן הוא חוזר

4 יידיש: עסק.

״פאַרְשְׁוואַרְצט״,[5] כפי שנוהגת אמא לכנות את רזונו החיוור. כי פרט לכמה בייגלעך וגליל נקניק סלאמי שבהם מצטייד לדרך, אולי רק כוס של תה באה לפיו בבתי הלקוחות (אף שרובם יהודים), מחשש לכשרות פגומה.

ובשובו מאותן נסיעות, בנוי ומעודד בגוף ונפש – מחצרו של הרבי מגרודז׳יסק, אצלו החליף דאגותיו בתושיות, באמונה הדולקת בפניו וחוצצת בינו לבין כל עייפות או תלונה. עתה נכון אבי להתחלף אתי בדברים שהחבאתי, שמגלה הייתי לפני אחי כל עוד היה אתנו. אף לפני אמא. לא לפניו.

היוצרות התהפכו. עכשיו אבא, כמו סוכן נוסע, פותח ומציג דברים ודוגמאות דברים. ואני – כמה מעוניינת לראות ולנגוע. לקלוט את הכול.

קטעי הצגות: היה מדקלם מהן. משחזר פזמון. קורא מסיפורי פרץ או שולֶם עליכם: את *הדייטש*[6] ו*עלילות מוט׳ל בן פייסי החזן*, מתוך ספרים שעלה בידינו להביא לגטו. ביידיש הלודז׳אית – כל דמות מדברת בקולה המיוחד: יהודי עני, גוי גרמני, בעל אכסניה, אשה זקנה או ילד. כל סיפור הופך למחזה, אם עצוב ואם מצחיק עד כדי כך שמתחשק להתגלגל מצחוק. אבל אנחנו, אני ואבא, ממעכים את הדמעות, כי איזו זכות יש לנו לצחוק אם בינתיים המוות צוחק לנו, ולוקח. וכבר כמעט לא נשאר את מי.

ובין אלה לאלה משיל עוד שנים ומספר על עצמו, והוא ילד: ״כשהגיע לעיר החזן המפורסם, לא אחר, אלא משה קוסוביצקי בכבודו – קם עניין גדול בקרב יהודי העיר. רצו לארגן קונצרט וחיפשו ילד שישיר יחד עם החזן. כל הכסף שיאספו מאותו קונצרט יישלח לארץ הקודש לרווחת יהודי ירושלים. אחרי שנודע הדבר באו ילדים מכל מיני ׳חדרים׳ להיבחן בזמרה. גם אני באתי אצלם ושרתי. אחר־כך הלכתי בלי להגיד איפה אני גר. ועד שמצאו אותי להודיע כי אני הילד הנבחר, כבר היה פחות משבוע עד הקונצרט. עוד הספקתי לבוא לשתי חזרות עם החזן״. אבא זקף ראשו, עפעפיו נעצמו ונפתחו לרגע, כמורידים ומרימים מסך מעל ההופעה ההיא. אצבעותיו ציירו

[5] יידיש: מושחר פנים.

[6] יידיש: הגרמני.

על השמיכה את המקום המדויק שבו עמדו החזן הגבוה והילד הנמוך. אחר־כך תיארו את גובה קולו וסלסוליו. "אדון עולם, אשר מלך". איפה צריך היה להיכנס קולו של הילד והגובה שאליו עלה הקול הזה? ידיו הוסיפו והלכו בתנועה. אחר־כך, בסיבוב רחב, תיארו איך בסיום ההופעה נתרמו המטבעות והשטרות.

פניו הכחושות. כשהסיר את משקפיו לנקות את האד ראיתי כמה שקעו עיניו ומה בלט אפו המרובע. יכולתי, לרגע, לשאוב עידוד מרוגע שפתיו. אלא ששוב רחקו העיניים, כמתכסות דוק של היזכרות, ופיו נפתח, מנסה לשחזר מאותם צלילים...

שכח עצמו, אבא, עבר מהמקום הזה למקום ההוא. קולו יצא לרגע, כשל, וההחזיר אותו לקיטון שלנו. גם קולה של השכנה המשוגעת, שזה זמן, מאז הסתיו לפני שנה, משנלקח התינוק של אחותה המתה – קורעות צעקותיה את דממת החצר. עכשיו הן חודרות בעד חלונות החורף, בעד הקירות הדקים, הקפואים, כל ערב באותה שעה.

וסיפורו של אבא: הקולות וחוטי העלילה, שנסרגו לשעה קצרה לחפות עלינו – פקעו. פינו מקום לאימה המוכרת. האזנו לה. אף שהצעקות פסקו והשקט חזר.

בהמשך אותה שתיקה חזר אבא לדבר, אבל נראה כי מחשבותיו נדדו בינתיים, כי חדל מסיפורי עצמו ועבר לספר על אמא. לא על אמא משנות ילדותי או משנותיה האחרונות בגטו, אלא זו שהכיר כנערה, ונשא אחר־כך לאשה: "ממש תלמידה היתה עוד. מן הכיתה שלפני האחרונה של הגימנסיה לקחתי אותה". אמר ועצר...

אבל אני באותו זמן כבר ידעתי כי פעם היתה לאבי אשה אחרת. אחי סאלק – לא אמי ילדה אותו, אלא אותה אשה ראשונה, גולד׳לי: אחותה הבכירה של אמא, שמתה משחפת והשאירה את אחי יתום, בן שלוש או ארבע. זה נודע לי בזמן מריבה שפרצה בתוך משחק תמים עם בת דודתי, גניושיה ה"אַלטער קאָפּ".[7] היא זו שהפטירה בכעס: "סאלק – לא – אח – שלך – ולא – בן – של – אמא – שלך". נרעדתי ורצתי לאמא, לשאול אם זה נכון. קיוויתי שתכחיש. והיא אמרה לי לשבת, והסבירה בזהירות: "סאלק הוא אחיך, שלך. אמנם רק מצד אבא...".

[7] יידיש: ראש זקן.

בבת־אחת נשמטה ממני מחצית אחי. אמי היפה כבר לא אשה ראשונה, אלא משנית. ואבא — מה הוא? אלמן עם ילד. כולם שינו מקומות. גלשו בסחרחרת אפלה.

משם והלאה נגלו עוד דברים חצויים בקרב הנפשות שנראו פעם שלמות ופשוטות, ונהיו מורכבות וזקוקות לפיצוי כלשהו, ובשל כך — קרובות פי כמה.

מקומות ודברים שנראו מתוקנים — נפערו.

היריעה שנתחברה לי מגילויים אלה — מלאה תיקונים וחיבורי קשרים נסתרים.

בזמן מאוחר מזה בהרבה נודע לי מדודה אחת, ניצולת מחנות שחזרה לגור בבית שלנו, איך שידלו בני המשפחה את אמי להתחתן אתו. "בשביל הילד" ובגלל הרכוש, שלא ייפלו ביד אשה זרה. ואמא — אחרי החתונה חדלה לדבר עם בנות המשפחה. ועם חברותיה מבית־הספר לא נפגשה עוד, מפני הבושה. והן היה עליה לגזור את הצמות, לשים על ראשה פאה נוכרית.

הדודה הניצולה, אלמנתו של אחי־אמי, רלה היה שמה. לפי דבריה היתה זו ריבה, אחותה של אמא, שעודדה את אמי להסיר את הפאה.

אותה דודה ריבה גרה קומה אחת מעלינו, אך למעשה התגוררה בספרים של דוסטוייבסקי, לֶרמוֹנטוֹב, גוגוֹל. החיים לא היטיבו אתה, כי הדוד בעריש, בעלה, הורחק מעסקי המשפחה משהוטל בו חשד כי שלח ידו בסחורה. והיא, במר לבה, החזירה להם והמרידה זה כנגד זה. ידעתי כי אחי שוהה אצלם שעות והדבר משרה טינה בין אמי לדודתי. "היא ממרידה אותו נגדי. תמיד חוזר מהם קודר ומדוכדך, מסתגר בחדר ושונא אותי", שמעתי אותה אומרת, ומיד מצטערת על פליטת פיה. שכן הכול בבית אמור היה להיות נקי מרבב ומוחלק, כמו המיטות המוצעות בלא קמט והכריות הסדורות בפינת הספה, כמו פניה של אמא. אבל דברים שלא נאמרו רחשו מתחת לשמורות שלה, של סאלק, של אבא. ואני עברתי ביניהם כמו חיית בית מאולפת למחצה, מרחרחת על סִפֵּי מועקות, ניזונה מאהבתם אותי. ומקשיבה. כי אפשר שבקומה מעלינו, בביתה של הדודה, הוא אהוב יותר, אך ידה המושטת לליטוף מלאה פירורים מורעלים הצורבים את נפשו, עוברים בקרביה של אמא.

מאז שנפרץ הפתח שקרע גילויה של גנירושיה לא ידעתי שקט. שוב באתי אל אמא לשאול, והיא הרגיעה: "הוא אחיך. גם אח 'מצד אחד' הוא אח שלם וטוב. הירגעי". בכל־זאת לא יכולתי לנער מעצמי את הצורך לגשש אחר גבולות הקרע. בזמן שנמצאתי בטווח מבטו בחנתי מה אומרות עיניו. שמתי לב להפרש הגילים: שלוש־עשרה שנה. ברור שאמי הצעירה אינה אמו. ואמו, מי ימלא מקומה? דודה ריבה? גניושיה? אולי אֶסתָה, אחותה הבכירה, האוהבת אותו אהבה עזה? רציתי שיוחזר לי, בשלמותו. לקחתי דף וציירתי דמות של בחור גבוה הולך יד ביד עם ילדה, ביער. צבעתי בעפרונות ירוקים, אדומים, צהובים. לא הוספתי מלים. הראיתי לאחי וחיכיתי. שיגיד משהו, אולי ייתן כותרת לציור. אבל סאלק לא היה ערוך לפענוח חידות מצוירות. רק אמר "איזה יופי. זה אני ואת, בכפר". הכול היה ברור לפניו. מה גם שבאותו אחר צהריים היה מצב־רוחו טוב מן הרגיל, כי היה לו משל עצמו להראות ולהקסים. זה אך חזר מסרט שכיכב בו מוריס שֶבַלְיֶה. "שבי כאן חמש דקות ועצמי עיניים. כשאדפוק בדלת ואכנס...". חמש דקות... אולי במהלכן יתברר שהכול היה העמדת פנים. כעת הוא הזמן לקלף מעלי את חוסר הוודאות. הן היו סימנים, ועכשיו... עוד מעט ייכנס אחי, שאינו אחי? חמש דקות הן זמן רב למי שאמרו לה לשבת במקום לרוץ, לברר, לאחות קרעים... או לבכות... בעיניים עצומות, כך ביקש. שאם עליו להיות ישר אתי, אסור גם לי לרמות.

אחי הקיש בדלת. חזרתי להסתכל. הוא עמד שם, חובש כובע קש רחב תיתורה (שכנראה שרד מאירוע משפחתי עתיק), מבטו שובב משהו, ידו מניפה בתנועה מעגלית מקל הליכה מאולתר. "תסתכלי איך רוקד שבליה. חבל שאין גרמופון בבית. הנה כך, מאדאם. מֶה וִי". מניף כובעו, מלכסן עיניו, רוקד ושר, משהו שנדמה צרפתי מאוד. איך ידע להפיג את פחדַי ולהצהיר שאנחנו צמד בלתי־נפרד? לוחץ כובעו אל חזהו, מחווה קידות מצחיקות. ואני מוחאת כפיים, רוצה לחבק, לחתום את הברית המחודשת.

ידי הושטו אליו בהצהרה... ונסוגו. לא היה בינינו מקום למחוות מסוג זה. במקומן היו דברים אחרים, כמו קשב רב ותשובה לכל שאלה, כעניין בלימודי, ועזרה.

חוכמה גדולה להיות תלמידה מצטיינת עם אח כזה. תמיד נכון להסביר...

פרט לפעם ההיא, כששאלתי: "סאלק, תגיד, מה זה 'אוֹלָה גוס'?[8] לאן אתה הולך? מה זה! אל תברח!". הן רק ביקשתי שיסביר מה אומר השלט המלבני התלוי בבית־המרקחת, עם העיגול האדום שבאמצעו צלב לבן. נדמה שראיתי סומק על פניו. "אוֹלָה גוס! אוֹלָה גוס! פתאום אתה לא יודע להסביר שום דבר!". צעקתי, רצתי אחריו, והוא חמק. הסתגר בחדר.

לא רציתי לפנות לאמא, לא לאבא. אם לסאלק אין תשובה, גם להם לא תהיה. אך משחקו הפעם היה חסר מלים. ידיו נשלחו לכיסים, אולי לבדוק אם יש שם קופסאות מחשידות? העדיף שאמא תסביר.

הלכתי אליה. ואמא הזמינה לבוא אצלה בערב, למיטה. במלים שנבחרו בקפידה דיברה על כתמים אדומים, על בגרותה של אשה. אולי פחדה להסגיר מסודותיה. אולי, תוך כדי הסבר, יפרוץ בכיה? גם זאת, שקשה לה. שאינה רוצה שיקרה לי מה שקרה לה.

אבא נתהרהר. זו אני שפרמתי חוטים, קשרתי זה לזה וגלגלתי לפקעת. עכשיו שוב ניתק החוט...

חזרתי לבקש: "אבא, תגיד, אחר־כך, מה היה אחר־כך. ספר עוד על אמא. ו... על הכינור. מתי תנגן שוב". שעה ארוכה ישב אחוז בשרעפיו, עד שהתעשת, כמו ניער מעליו איזה כובד. שוקל במה ימשיך. היסס רגע וחזר לגולל, איך בהדרגה הלך קולו והתמעט. איך הזהירו אותו כי הלחץ המופעל על מיתרי הקול בזמן נגינה, עת נשען הכינור לצוואר, יפגע בצלילות קולו. מביני דבר אמרו לו לוותר. ניבאו עתיד של חזן. אבל לבו נמשך לכינור. "רק שיעור אחד לקחתי. הכינור. קניתי אותו והלכתי למורה אחד. ביקשתי שיראה לי איך הולכות האצבעות, איך הקשת. שילמתי בעד שיעור ולא חזרתי. הכול למדתי לבד. וכמה ניגנתי. כמה אהבתי לנגן בשבילה...".

בסריגה שלי כבר גמרתי את פס ההתחלה שקוראים לו "פטנט". אחריו התכוונתי להוסיף עיניים, ושכחתי. המשכתי לסרוג מבלי דעת.

8 שם שהתנוסס על אריזות קטנות של אמצעי מניעה.

היה עלי להתירן ולהעלותן מחדש. לחשב לפי הדוגמה. אבא קם, ניגש אל פינת הכיור כמדי ערב, קילף בסכין נתחים של ירק־בהמות שקראו לו ׳ברוקֶב׳ למרק שאבשל מחר. קוביות הירק השמיעו קול בנופלן אל תחתית הסיר, שלא רוחץ, כי מה שעשוי היה לדבוק בו, ולו פירור או סיב של ירק, היה בו מן המזין, והקור ממילא שימר את הכול. כבר תכננתי את יום המחר: אבוא מהר מן העבודה. אבקש מן הקופאית להבה טובה להעמיד את הסיר. גם זאת, שמתחילת השבוע מחלקים תפוחי־אדמה לרחוב שלנו ולזה הסמוך. עלי להביא את המנות. אבא כבר הזכיר פעמיים.

אני מתעלמת מן הקול ההוא. רוצה עוד קצת לברוח... לסיפוריו...

לזמן ההוא, אל קולו, כמו שהיה אז, בתפילותיו שערך כשליח ציבור בימי החגים בכפר.

החגים שהיה בהם ממראות העצים הנישאים, האנשים הקשובים לרוח המסתננת מבין קני הציפורים והסנאים...

אף כי אפשר היה לעשות את החגים כמו בכל השנים, בעיר. אז היתה אמי עונדת את תכשיטיה, נותנת מאחורי אוזניה בושם מבקבוק הזכוכית המקושט, שערה גולש בברק עמום בצדי כובע קטן. שמלתה חגיגית, מחזור תפילות בידה. יומה, מאז בוקרו של חג, עובר בבית־הכנסת. הדודות, גם הן הדורות. כל אחת, מקומה ״קנוי״ בעזרת הנשים. ואני מגיעה יותר מאוחר עם גנויושיה. גם אנחנו חגיגיות, עם סרטים בשיער, לרגלינו נעלי לק על גרביים לבנים. ובלי כפפות ובגד עליון אי־אפשר, על אף שחמים בחוץ. אנחנו מחזיקות ידיים, מגיעות לחצר בית־הכנסת המרעיד בתפילה. עולות במדרגות לעזרת הנשים ומוצאות את האמהות שלנו: רוכנות על מחזוריהן, קוראות בקול נמוך, כמלוות את קהל הגברים הצפוף, הזע ומיטלטל באולם התפילה הגדול. בין הראשים למטה קשה לזהות את אבא, את הדודים, את בני הדוד העוטים טליתות עם אמרות כסופות. ים ראשים נע כמו ים סוף מסיפורי ה״ביבליָה״ שלמדנו בפולנית.

בערבי חג אלה בהקו בביתנו נרות בפמוטים של כסף, כלי שולחן הבהיקו, נברשות חשמל שילחו ניצוצות בכבודת השולחן. בעוד לנרות הכפר, להבדיל, פמוטים פשוטים עם שלהבות נרעדות ברוח ואורות גבוהים, נרעדים אף הם, הנסוגים לאחור מפני כבודו של ירח.

ואילו הקולות חופשיים יותר וברורים בכפר. קל לעקוב אחרי התפילה. ובייחוד, שקול אבי נישא וקרב לשכינה.

גם בשנה זו יכלו החגים להיות חגים־של־עיר, אבל בריאותה הלקויה של אמא, ובעיקר המחלות שלי (שגרמו לי להחסיר באותה שנה לא פחות מתשעים ימי לימודים), הן שהניעו את אמא לשדל את אבי ללכת לדבר על לב המחנכת והמורות כי אוויר הכפר דרוש לחיסון גופי לקראת החורף, ולהחליט כי נאריך שהותנו בכפר ככל שניתן.

ימיו האחרונים של אוגוסט נשקו לחילופי העונות. בזו אחר זו אספו המשפחות מיטלטליהן, השייכים לכפר ולקיץ, דאגו להעמיסם על עגלות גבוהות. אספו מן הקיץ את הילדים – לחזור העירה, להתחיל בה, ביום המיועד, את שנת הלימודים. יום זה, היחיד בשנה, של פגישות עם חברותי הקרובות, המלאות רחשי חופשה, רכילויות קטנות וסיפורים, היה עלי להחסיר.

משעזבו ילדי הקיץ ועוד לא באו ילדי הסתיו, ובהתקרב החגים, יכולתי ללכת עם אמא ביער הדומם, העשוי להעלים את הנעשה בו, ואת הנאמר. סוף־סוף היינו עושות את הדברים שתמיד ייחלתי להם. היא היתה יושבת ומספרת על המקומות החבויים שלה, ואני, גם לי יש מקומות. יכולתי להוליך אותה, ולהראות. אבל הזמן לא הספיק, וסתם קצרה רוחי ונחפזתי לרוץ אליהם, לבדי.

השקט לא נמשך הרבה. תוך ימים אחדים הגיעו קייטני החגים. בפנסיונאט נדלקו בערבים אורות, ובימים נדפו משם והגיעו עם משבי היער ריחות של דגים ממולאים, של תבשילי עוף וגזר.

הפנסיונאט, היחיד בסביבה, היה בנוי שלוש קומות – מבנה עץ סתמי. מעבר למישורת מרוצפת הובילו שלוש מדרגות אל כניסתו. כל זה היה מוקף גדר סרוגה בענפים של יין. בעונה זו הבריקו העלים וצבעו באדום את מבוא הבית. כל הנכנס בדלת הלבנה, מסונוור מן האור, הולם בו ריח רצפת העץ הרחוצה. באפלולית הקרירה של חדר מבוא רחב מידות עמד דוכן קבלת האורחים. ומעבר, מאחורי עמוד תומך של עץ, היתה מרפסת מקורה, הקיר החיצוני שלה מזוגג אריחי זכוכית צבעוניים. בין שולחנות האוכל שעמדו בה יועד אחד לנו, לכל ימי הקיץ.

אותו אגף של הפנסיון הפך בית־כנסת מאולתר לימי ראש השנה ויום כיפור. המרפסת הגדולה היתה לעזרת נשים, חדר המבוא – למקום תפילה עיקרי. נמצא בו ארון קודש נחמד עם ספר תורה.

בצהרי ראש השנה נמלא היער ונרעד תקיעות, תרועות ושברי קולו של שופר. בית־הכנסת המאולתר מלא. בעד דלתו הפתוחה יכולתי לראות ראשים עוטי לבן, רקמות עטרה מכסיפות גובלות בפנים נעצמי עיניים, פסים שחורים גולשים בין קפלי טליתות. קהל גופים מתכופפים ומתיישרים במשבי תפילה, הגואה, שוקעת וחוזרת.

אבא היה שליחו של אותו ציבור. ניהל את התפילה ושר. מביני דבר אמרו כי תפילתו נאה. כל מלה בה צחה ומובנת. אמנם שרו כל המתפללים, אבל קולו הצטלל מכולם ונישא מעל לעצים הכי גבוהים, קרוב לשכינה.

נוסף לאורחי הפנסיון התארחו בכפר משפחות יהודיות ששכרו בו חדרים. הן באו לבית התפילה המאולתר. ילדיהן הצעירים נשארים בחוץ. הבנות לבושות חג, שׂערן קלוע, רגליהן בגרביים לבנים, בנעלי לק שחורות עם רצועה צרה. מהן מופקדות על תינוק, הבורח, נרדף ונאסף בידן. הבנים, לרוב, נכנסים פנימה. וככל שנמשכה התפילה היו מופיעים בפתח, מיוזעים, מסתכלים בכיוון היער.

בערב יום כיפור הוגשה בפנסיון סעודה מפסקת. בסיומה פנינו לביתן שלנו. הורי פרשו לנוח. אני נשארתי בפתח לראות בכניסתו של ערב החג: במתאר העצים המתקדרים, בתשליל שמים הקולטים צבעיהם בחומרה. אבא קרא לי. בלובן בגדיו הניח ידו על ראשי. ברכתו לא נשמעה, אך ידו – כמו שטף ממנה איזה חום ונספג בתוכי. מיד יצא בכיוון בית התפילה. אמא עוד המשיכה להתלבש. מקץ שעה עמדה בפתח. מבטה אל קו העצים, והאור המועט מרצין באפור עיניה. שמלתה הכהה מדגישה את חיוורון עורה. פיה משוח אודם עז. "בואי", אמרה, "נספיק בדיוק *לכל נדרי*".

הקדמנו לבוא. נשים מעטות עמדו בחוץ. אלה שהגיעו בירכו ב"גמר־חסימע־טויבע" ונכנסו פנימה. היו שהשתהו, ניסו לקשור שיחה. אשה גבוהה, ראשה עטור פאה בצבע בלונד, חליפה מודפסת פרחים ורודים הדוקה לגופה, ניגשה לאמא: "סליחה, אתם גרים בפנסיונאט? נדמה לי שראיתי אותך עם בעלך, עם ילדה, אוכלים פה". אמי נערכה להשיב: "אנחנו רק אוכלים כאן, אבל הביתן שלנו

נמצא...״. האשה אף לא השימה עצמה מקשיבה. תוך כדי דיבורה של אמא הסתובבה וקראה: ״סוניה, סוניה, בואי, יש פה ילדה בגילך. אתן יכולות לשחק יחד״. ראיתי את אמי נעלבת ונרתעת, הן ההיא אף לא טרחה לשאול אם מסכימה היא להכיר ביני לבין בתה. לא שאלה דעתי. ואמא, מנסה להגיד עוד דבר־מה, ומוותרת. פונה לעבר הכניסה. מושיטה יד. ואני אוחזת ידה להיכנס אחריה לעזרת הנשים, ובבת־אחת – מנתקת ידי. משאירה את אמא לבדה. משהו חזק ולא נודע מושך אותי בציצית ראשי הצדה, לרוץ אל היער.

שלא כילדים שזה מקרוב באו, הכרתי כל גומחת מחבוא במבנים סביב. יכולתי בחושך לאתר את רהיטי היער. היתה בו מיטת אפריון עם מזרן של טחב, ארון מגזע חלול. בענפיו השפועים של עץ אשוח תליתי זרים וקמיעות שגילפתי מקליפות עצים. הגדול והחשוב ברהיטים: גזע כרות, רחב מידות, ששימש מושב דין ולעתים – דוכן עדויות. מכאן התנהל דין ודברים ביני לבין נציגי ״מסדר הירוקים והשחורים״. מוקף היה עצי אלון צעירים, לרגליו מצע עלים. יכולתי להערים מן הריפוד המרשרש, לשבת ולהתדיין אתם, במשך דקות או שעות. לא היו לזמן משמעות או ערך.

כך תמיד. ואילו בערב זה – כל שבריר דקה נחשב. לשם כך סידרתי בעוד מועד דוכן תפילה מיוחד, נמוך, מכוסה פריחת ספטמבר סגולה. משום כך מיהרתי – להיות כאן בשנייה בה יוגף הווילון על מה שיסתיים וישוב להיפתח. הירח גדל מאוד, הקפיא את הכול לרגע, וזז הלאה. כי הבורר בערב זה יושב מאחור וחותם. עלי להספיק להציג עדות ולבקש על הכול. אז השיג אותי מזמור *כל נדרי*. יכולתי להשחיל את הקולות על קווי האור, אבל בחרתי בַּמיוחד, בַּצלול מכולם: קולו של אבא. הן יהיה עלי ללכת אחרי שייסוגו: הירח, התפילה. אלא שכל עוד נמשכת, שומעים הכול וקולטים: השיחים הקטנים והעצים, גם שורשים אדירי כוח הבולטים מעל האדמה לסימן כי יש מתחת למצע הזה, מתחת לפלומה הסתווית, שלוחות מעמיקות, העושות עבודה חשאית של יער.

עוד לפני שפסקו קולות המתפללים ניתקתי משם ורצתי להקביל את פני אמא בצאתה. חיכיתי לפני הפנסיון, אבל אמי לא היתה בין היוצאות. רצתי לעבר הביתן וראיתי אותה יושבת בחוץ, בבגדיה

הנאים, ראשה שעון על ידה. ניסיתי לומר דבר־מה העשוי להפיס דעתה, ולא מצאתי מלים. חשבתי: בין כה וכה יחלוף הכול לידה. מה פשוט היה לחבק אותה ולומר: "אמא שלי העצובה, אני הכי הרבה אוהבת אותך. אחר־כך את סאלק. בסוף את אבא. בסדר זה דיברתי היום עם הרוחות השחורות והירוקות. ביקשתי מן היושב מעל. האם את חושבת, האוכל לקרוא לזה – תפילה?".

למחר השכמתי לציפורים ולסנאים. זה לא שלא ניסיתי להתקרב לילדים. דווקא יצאתי מן היער וניגשתי, אבל בדיוק אז הציגו לשונות זה לזה, להוכיח, לפי לובן הלשון, כי מאז אתמול הם צמים. הילדים הבחינו בי, נערכו והקיפו. כמו לפי פקודה, בבת־אחת פערו פיות וכל אחד הוציא לשון ארוכה, לבנה. ברחתי, והם רדפו אחרי וצעקו, ולעגו. אחר־כך נגררתי אחרי אמא *למאזכער נשומעס*. על סף בית־הכנסת עצרה ואמרה: "הישארי בחוץ. הקרובים שלך, ברוך השם, כולם חיים". והסבירה כי תפילה זו והמקום בבית־הכנסת במהלכה נועדו רק לנשמות המתים ולמי שבא לומר תפילה למענם.

ואבא, בערוב אותו יום, הפשיל שרוולים ועזר בהקמת הסוכה.

בני הדודים שלי גניושיה וקובּוּש (שאתו יכולתי לשחק שעות בלי לריב) אמורים היו לבוא אלינו לחג. לכבודם הכנתי קישוטים ותליונים לסוכה הגדולה, שהלכה ונשלמה בחצר הפנסיון (היינו תופסים שם מקום, שלושתנו). ברגע אחרון חלה קובוש, והם לא באו. לו ידעתי שכך יהיה, אפשר הייתי משתדלת יותר עם הילדים.

אותה סוכה, היחידה בסביבה – לא היה מנוס מלאכול בה עם כולם. הייתי באה עם אמי, עומדת ליד אבי, המברך על אתרוג ולולב, סופגת מן הריחות, מתנועות עלי הלולב הנע במהופך לגופו של אבא.

כל זה עבר מהר והותיר מעט, פרט לחוויה ההיא, בחג שמחת תורה:

אני זוכרת את ההקפות, את הדמויות בשחור הנעות בשורה עורפית, כל אחת כמו נוצה בכנף חסידה ענקית, הנעה בפיתול רחב, מקיפה את הביתנים העזובים, את בית הפנסיון עם הסוכה בחצרו. זוכרת גברים בקפוטות שחורות, למותניהם שרוך משי עם ציצה, לראשיהם כובעי פרווה או כיפות גבוהות הגזורות בתבנית מגדלון. כתמי אור מסתננים בין העצים, להשחיז כל צורה ולהצית את משי הבגדים. הכול נתון

בריקוד, בזמרה הבוקעת גבולות קולותיהם – לרוחב, לאורך, לעומק היער. מגיעים לכפר והלאה, ושמחתם – זרה למקומות אלה, ובכל־זאת שמחה אדירה.

הנה הם באים, בריקוד ובשירה עוברים על פני הביתן שלנו. הראשון, המוביל את טור הרוקדים, הוא אבא. מחזיק בידיו את ספר התורה העטוף כותונת כחולה של קטיפה מרוקמת, כתר זהב בראשו. מתקרב לפתח הביתן וקורא: "טושיה, טושיה, בואי, קחי אותה, מהר, קחי ורקדי", מפקיד בידי את ספר התורה היקר, הכבד. וידי לוקחות אותו, מצמידות לגופי, מרגישות בנועם הקטיפה, בחספוס חוטי זהב־האריות. מחבקות בכל כוחי. ועד שלא ייקחו אותו ממני, ועד שלא אפול – ארקוד. אפרוץ בראש תהלוכת ההקפות. אוחז ולא ארפה.

ואם שהיתה זו שעתו המיוחדת, בכל־זאת לא אבין איך העז. מאין בא היתר לתת את ספר התורה ביד ילדה. הן בת שמונה הייתי. איך בָּטַח שלא אשמוט את הגווילים הכבדים.

אלא שאבא לא שאל רשותו של איש. אולי היה בכך לבחון כוחי ברגע המיוחד, ואולי סגולה להרחיק מגופי מחלות, שגם בקיץ זה, ובפרט בחורף שקדם לו, הגיעו לשיאן וריתקו אותי למיטה שבועות רבים.

היה זה אחי סאלק שניסה למלא עבורי את שהחסרתי בלימודים. גם את החסר בחבֵרוֹת. הוא ישב לידי, הסביר מעט מספרי המקצועות הנלמדים, והרבה דברים אחרים, חשובים באמת. הביא ספרי עלילות ושירים וקרא באוזני – לפצות על ימי השכיבה. ופעם התוודה כי נהג לגשת ולהאזין אם אני נושמת בשנתי. ובשעת כושר, בעודי ערה, הביא סיפור שכתב הוא עצמו.

גדול ממני ב־13 שנה (עמד לפני גיוס לצבא הפולני), היה גורר כיסא, יושב וקורא. אצבעותיו הדקות מנהלות דו־שיח של נועם עם קצות דפים, המלאים כתב אלכסוני. האצבעות שידעו להטיל כישוף בקלידיו של הפסנתר שלנו, שכוסו בגטו פצעי רעב, שאותן חבשתי מדי ערב ולא הצלחתי לרפא. אז, בין תחבושת ישנה לחדשה, בפינה שלו בחדר, מול נורה קלושה, עושות אצבעותיו הצגות צללים על הקיר: של ציפור במעופה, של איילה הנסוגה וקרבה, עוצמת עין

ומבקשת על נפשה. גם ריקוד מצחיק של חסידים. הצגות קצרות, מתעייפות ומוותרות. אבל אז, בעת חוליי, היה יושב, קורא בקול מתון, ובסיימו שואל אם הבנתי ומה אני חושבת. ואני, מצטערת שכבר נגמר הסיפור, מבקשת לחזור לקטע זה או אחר, מעירה ואוהבת את סיפוריו.

גם את מצחה המתקדר של אמא, שעה שמוציאה מבית־שחיי את המדחום, מסתכלת בו ובי, וכף ידה הקרירה עוברת ממצחי אל הלחי הבוערת, וחוזרת.

היו אלה "גריפות" ו"אנגינות". במהלכן נהגה להשכיב אותי במיטה, קושרת לצווארי קולר של "קומפרס" רווי ספירט, עם שעוונית ושכבות צמר גפן. ואבא, בידיו הזריזות, מפליא להטוטי אש ועורך בגופי טקס של הנחת כוסות רוח. ארבע או שש כוסות. בשתי שורות. הכוסות מושכות בעור, חזק־חזק. אחר־כך במשך שבועות אני כמו חיפושית המסומנת בגבי בעיגולים שחורים. שבועות עוד עלי להמתין עד שיימוג השיעול.

אז מותר לצאת, לטייל בשמש החורפית. כעבור ימים כבר מותר ללכת לבית־הספר. ומה אם השלג נפרש וממשיך, ופתיתיו הדקים, העשויים תחרה משושה, מפתים לטעום מהם כמו מלחם הקודש שילדי הפולנים בולעים בימים אלה? והן קיבלתי גם מלחם הקודש האמיתי. פלורקה הטובה, המשרתת שלנו, הביאה לי: עיגולים דקים, לבנים. "תנסי, זה טעים", הפצירה. "הכומר אמר שאפילו אם את יהודייה גם כן יעזור לך. שלא תהיי חולה כל החורף. ביקשתי בשבילך שלשום בכנסייה". אוי ואבוי. כל הבא מן הכנסייה, אסור אפילו בשמיעה. כמה פעמים חזר אבא והזהיר שכל ה"חגות" האלה של הפולנים אסורות עלינו. עצי האשוח המקושטים בכיכר העיר, בחלונות. התליונים הנוצצים, כדורי הזכוכית המונחים בחלונות־הראווה: הכול שיקוצים ויש להתרחק מהם כמו מאש. "החגים שלנו, הם האמיתיים", היה אומר. ואילו פלורקה סיפרה על "שווִיֶנטי מיקולַי",[9] הבא בלילה ומביא לילדים, ובפרט לחולים שבהם, מיני מתנות. ביקשתי: "אם יבוא אלייך, והלוא את גויה, תעירי אותי

[9] פולנית: סנטה קלאוס.

בשקט שאבא לא ישמע". אבל פתיתים אלה הנושרים ישר מאלוהים, ודאי כשרים. רק אפתח את פי והם על הלשון.

ולמחר אחרי בית־הספר, במקום ללכת בחליפה חדשה ועם זוג מחליקיים נוצצים אל מגרש ההחלקה על קרח, אני חוזרת למיטה שלי הלבנה, לשכב עם חום חדש, עם שיעול, ואין מנוס מלקרוא לדוקטור ברוניקובסקי, התוחב לגרוני מקל של עץ עד שאני רוצה להקיא ומצווה להגיד "אָהההה". אחר־כך מצמיד מלפנים ומאחור מכשיר קר, פוקד לנשום ולחדול, רושם "רצפט" ארוך, מטה לאחור את ראשו החף משיער ומלמד לגרגר. קולות הכי מצחיקים עולים מגרונו, עיניו מדממות וכמעט מאבדות את משקפי המצבט. ואבא, שפוף־מה, ניגש, קולו מתנמך ושואל: "אדוני הדוקטור, בבקשה יגיד, אין בכך סכנה של שחפת? ומה אפשר לעשות, שהילדה חולנית?". נשאר בכפיפותו: אבא, שעוד מקודם גילה ראשו מן הכיפה בפני האיש. ואמא עומדת מאחור – בעיניה הדאוגות, בשערה הבהיר, המכסה ומגלה שני עגילים נרעדים בתנוכי אוזניה: רואה את שפיפותו של אבא, נבוכה ומסמיקה... גם מפני מבטיו של האדון הדוקטור. ואני קולטת את הזיקים המתחלפים בעיניה, רואה את אבא ממשש בכיסו ומוציא את שטר הכסף, לתיתו, בהסבת יד ועיניים, בידו המושטת של הדוקטור... ולא מבינה, הן דוקטור ברוניקובסקי כזה מצחיק ואבא, אפילו שנמוך ממנו בהרבה, בכל־זאת מפליא לנגן בכינור, קורא בספר כמו שחקן ועושה כוסות רוח, שהכתמים בגבי, הנשארים מהן – עגולים – שחורים – דומים... בעצם, עכשיו הם דומים ללביבות תחליף הקפה שאכלנו בערב.

ואני, איפה הייתי?

בכפר –

אחרי שכל המשפחות עזבו והחדשות עוד לא באו לעשות את החגים בפנסיונאט, בתום ימי החופש, היה הכפר שקט מהמולה. מכונס בעונה המתהפכת. צבעיו שולחים דלָקות בעצים המחרישים. עשן בתי האיכרים מנמיך קומתו להיפגש עם משב היער, המרוקן מקולות ילדים ומלא רחש עצמו. בטנת היער מתכסה אז בפריחת ספטמבר סגולה. כרטיסי כניסה עונתיים ליער, תוקפם פג, ואנחנו – אני ואמא – לבד בין עצים, רשאיות להיכנס ולצאת. באות בתוכו,

קוטפות "וְז'וס"[10] ומלפפות שני זרים עגולים, אחד לי, אחד לה. ואל הזרים שלראשינו, כמו אל מצחנו, נדבקים חוטים שקופים, ארוכים, אותם טווים עכבישי העצים והם קרויים "באביֶה לָטוֹ", שפירושו "קיץ של מכשפות". הם פרושים שם כמו משוכות – ללכוד אותנו ואת הדקות הנדירות של קיץ חומק. עוד אנחנו מעמיקות בשבילים, וכבר מוצאות המוני פטריות צהובות. הידיים לא מספיקות להכיל, ושתינו, בר־זמנית, מסתכלות סביב לראות אם אף אחד לא רואה, פורצות בצחוק ומרימות את החצאיות להעמיס בהן.

בערב במרפסת, סביב הביתן המואר היחיד בין רבים דוממים, נישא ריח פטריות עשויות בחמאה, הנאכלות עם פרוסות של לחם כפרי ונבלעות בלגימת חמיצה של סלק בלולה בשמנת (בגטו עוררו בי זיכרונות על אוכל רגשות אשמה. הן לא רציתי לאכול אז, ומה ציערתי את אמא, שתמיד השתדלה). אבל ארוחת הפטריות ההיא לא היה כמוה לטעם, להילה של ריח.

בכול, כמעט, דייקתי. בבליל הריחות. ביריעות הצבעים. לו המשכתי לתאר עוד ועוד, היכולתי לתאר כל אגוז בשל הנוטה להישלח מקליפתו הסדוקה, כל נימת משב המכינה את היער לקראת רוחות הקור? ואך צחוקה של אמא העליתי מנבכי כמיהתי, וטעיתי. כשהלכנו ביער ולרגלינו הצהיבה מושבת הפטריות, משהרמנו את החצאיות, לאסוף. אני זו שצחקתי. אצל אמי הועלה החיוך הנבוך, הנפלא. אבל צחוק... לא. גם לא אז.

לימים חזרתי לנחש. זכרתי את בכיה, את דבריו של אבא: "אסור להתלונן. את חוטאת. צריך להודות לאלוהים על כל הטוב". היה עובר בפתח, יושב בחוץ בכיסא נוח ונושם, לאט ולעומק, את ריחות היער. אחר־כך נכנס לחדר ומתפלל.

בטיולים שלנו אז, לו התמדנו, אפשר היתה מספרת לי את גרסתה. על אף שאם ובת קטנה אינן מדברות על דברים כאלה. ובכל־זאת... הן צריך היה שתאהב אותו, ולו מעט.

הוויתור בא אחר־כך. את שיכלה לומר ולא הספיקה. כשלקחו אותה אז, בחצר, עוד הפנתה אלי את פניה כמנסה לומר משהו...

[10] פולנית: פרח סגול הפורח בסתיו ביערות פולין.

לחם

לולא התביישתי מאבא הייתי נוגסת וגומרת בבת־אחת את שארית הלחם, אחר־כך נרדמת.

אמנם ברור, שלא כך צריך לחלק: לילה, יום, לחם.

כי זמן השינה מסתיר את זמן הרעב. והלחם – אבא חתך ממנו שמינית והניח בשבילי על משטח השולחן.

זו המנה של מחר. לפני זה, בערב, אכלנו מרק של ברוקיֶב[1] וצנון. קינחנו בלביבה של פסולת תחליף קפה מעורבת במעט קליפות תפוחי־אדמה. זה צריך היה להספיק.

את הלחם מחלק אבא בערב. בחרדת קודש אוחז בו. מודד בעיניו. בידו היציבה – סכין, החותכת ממנו שמינית.

בבוקר הכוֹל קפוא. גם אין זמן. צריך למהר לעבודה.

בכל־זאת יכולתי לבקש שיחתוך וישמור את המנה שלי אצלו עד הבוקר. לו נהג כך לא היה עלי להיאבק כל הזמן עם עצמי. עם הרעב.

לפני ששכב במיטה עוד קילף מן הברוקיֶב והכין לבישול של מחר. אני, בינתיים, חתכתי פרוסה דקה ואכלתי. אחר־כך עוד אחת, דקיקה כזאת, שגם יהיה להרגיש בפה, ללעוס ולבלוע, ובכל־זאת – יישאר. עוד.

אבל מה שנשאר – היתה כבר פרוסה לא גדולה.

שכבנו במיטות. כיבינו את האור. השעה עוד מוקדמת. רק בגלל הקור הקדמנו לשכב. עיניו של אבא פקוחות, שומרות על הלחם מפני. הרעב שוכן בתוכי ויודע כי הלחם מונח.

אין שום גבורה בלצאת, לקחת...

בעצם יש. בחדרון הקפוא, להוציא אצבע מתחת לשמיכות, אחר־כך כף רגל, גוף... אף על פי שאפשר גם לקפוץ מהר, לחטוף, לחזור.

[1] פולנית: ירק דמוי צנון ענקי בעל צבע צהוב וטעם דוחה. בימים כתיקונם שימש מזון לבהמות. מנות ממנו חולקו בגטו.

אבל אבא עוד ער, נאנח על משכבו, מתהפך. לא יודעת מה עדיף: שתבוא עליו השינה לפני שתבוא עלי?

הן באות לבד, המחשבות, הודפות מעט את הרעב. אבל הוא מיומן: מתכווץ מעט וחוזר. לו גמרתי אותו (כלומר, את הלחם) אפשר היו מרפות המחשבות ונותנות להירדם. בלי זאת – לא אוכל. אף כי ודאי שאסור, גם ממש, מה חוכמה: לאכול ולישון. השינה צריך שתבוא במקומו. לפחות תכסה על הרעב. די שעות נשארות לו גם כך.

על מה חושב אבא? על אמא, על איך שלקחו אותה ואיפה היא עכשיו.

על סאלק, איך היו הימים האחרונים שלו... בחורף... וכבר שנה...

על עצמו.

עלי.

על הלחם של מחר. על דברים שהיו. שיהיו. אפשר למתוח קשת מחשבות בינו לביני. לעשות כריך של צבעים. למעלה ירוק של מלפפון, מתחתיו גבינה צהובה מעל לעגבנייה אדומה, כמו שעשו פעם עם שתי פרוסות רגילות או, אפילו, עם לחמנייה.

למען האמת, מוטב שהפרוסה מונחת, ואני אירדם ואתעורר, ובבוקר היא – תהיה!

כך חושב ודאי גם אבא. הוא מומחה בלרעוב בלא לומר מלה, אף לא לאלוהים, כי לאחרונה לא ראיתי אותו עומד במקומו הקבוע, אומר תפילותיו.

רשימות

המוות נמצא בהישג יד.
לא היה בו שום אתגר.

אבא שלי, אילו חזר להשפיל עצמו, ללכת ולנסות לדבר על לב אותם אנשים ולבקש עזרה... הלוא היו חיינו שקולים כנגד כל בושה, או גאווה, אם עוד נשאר מהן. אלא שאבא זה כבר הגיע אל קְצה כל השתדלות, וראה כי אין בכוחו.

היה עלי לקחת על עצמי וללכת.

״יש רשימות. כל מי שקיבלו פעם תמיכה של כסף – רשומים״, אמר. משגמרנו לאכול, עוד העביר אצבעו על פני הצלחת לאסוף כל פירור מלבִיבות ה״אֶרזָץ־קָפֶה״.[1]

קצת התפוררו לי הפעם, כי הקמח נגמר. כמה טוב ששמרתי כשתי כפיות סוכר חום. זה כמה ימים רציתי לשים קצת על פרוסת הלחם, והתאפקתי. הערב לקחתי הכול ופיזרתי על הלביבות. זה עשה אותן מעדן.

אלו שעות טובות. בזמן האוכל. לאחריו. אבא אינו מתלונן שמעט או שנחרך לי דבר אוכל יקר. אומר, ״הכול טעים, למדת לבשל כמו עקרת בית אמיתית״. לפעמים מוסיף כי מוכן היה לקנח בלפתן של אמא. ומתקן מיד: ״כשאמא תחזור, היא תבשל לנו את כל הדברים האמיתיים. אבל פעם בשנה, יום אחד, נשמור כזה חג, כמו פסח. אז תעשו אַת או אמא קניידלעך מ׳אֶרזָץ־קפה׳, דגים מעלי סרפד, יין... ממה נעשה יין? ואיך נברך? איך נברך...?״.

כל הערבים האלה לא היה בהם אחד שלא הכיל את אמא. דיברנו בה כאילו לשתף בארוחה, ובעיקר כדי לא לתת שתתרחק. אני. אבא.

[1] גרמנית: תחליף קפה עשוי גרגרי שעורה. היינו מרתיחים מים ומכינים ממנו קפה לשתייה. את הגרגרים שמרנו להכנת עוגות או לביבות.

אף פעם לא הבנו איך אפשר שלא תהיה בהישג צרכיו של הבית. אמנם תרגלנו עוד קודם, משהתה שבועות על גבי שבועות בבית־החולים של הגטו. אז, אחרי העבודה, הייתי עומדת באולם הבישול המשותף, מבשלת בשבילנו ארוחות רגילות ובשבילה משהו טוב במיוחד, ורצה להביא לה. פעם, מרוב חימום בחדרי בית־החולים, התקלקל המרק הטוב שלה. לקחתי אותו. האטריות הלבנות העלו ריח רע. חבל היה לשפוך, ואכלנו. אחר־כך לא יכולנו להיפטר מן השלשול. הסיר הגדול שבישלתי בו את המרק לא רוחץ כמעט, בפרט בחורף, כי חבל היה להסיר את השארית הדבוקה, שגם היא הכילה פרודות של מזון. ומזה לא חלינו כלל.

אבא, אם מאמין הוא באמת שאמא תחזור, מנין לו שרשימות אלה נוראות כל־כך? "יבואו וייקחו אותנו מהמיטות, באמצע הלילה. צריך ללכת לגברת סֶר. מחר. תלכי ותבקשי ממנה".

מה יש, לקחו את אמא, ייקחו גם אותנו. דווקא הייתי מאוד רוצה לראות את המקום שלשם לוקחים. לדעת איפה הוא. אולי נוכל לפגוש אותה, שם.

רק חשבתי. לא אמרתי. פניו של אבא הלכו לאחרונה והחשיכו. עורן נמתח בקווים חדים. עיניו, גם כשעלה בהם חיוך־מה, היו מפחידות יותר ממאירות. אבא תמיד גרם כי אאמין בעשייה שלו החיונית, במרצו הבלתי־נדלה. גם אפחד מעט ממבטו. לאחרונה הלך והתפוגג פחד זה, פינה מקום לפחד חדש. הריחוק הצטמצם. שעת העוצר המוקדמת עשתה שנתכנס בקיטון הדחוס.

היה זה המטבח שלנו. בהתחלה השתמשנו בו. אחר־כך, במשך שלוש שנים נקרא "מטבח", אבל שימש מקום אחסון ומעבר. לפעמים לעשיית צרכים למי שחולה (שאחר־כך חייבים להוריד למטה).

הבישול נעשה בחדר כירות הגז הגדול של הבניין, בקומת הקרקע. כל אחד קיבל להבה בתשלום לפי שעות. בתום הבישול הייתי מעלה את הסיר לחדרנו, מטמינה אותו בין הכסתות לשמירת החום. והיה שחיממנו, כשהיה במה, מעל תנור האריחים החומים, בחדר הגדול. אותו חדר שבהתחלה הכיל את שבעתנו.

כה גדל החדר מאז נעדרו ממנו אחי, מיניה, אמא. בחורף קפא, בקיץ נמתח והתקדר. כי בינתיים עזבו גם רלה ורוחמה.

ואילו בחדרון ששימש תחילה מטבח והפך למקום מגורים לאבא ולי, נמצא תנור ברזל עם צינור פח ארוך, חלוד, בעל שתי כפיפות "ברכיים", האמור להגביר ולנצור כל שארית של חום, אם ייתנו את מנת העץ והפחם. את שינוי המגורים סידרתי על דעת עצמי, לעשותם מקום מצומצם יותר וניתן לחימום. אבא לא מחה. גם לא אמר כי טוב. אולי כעס על שביטלתי כך את מקומה של אמא. כי הרי את מקומו של סאלק ידענו. על אף שהשארנו אותו בשדה המושלג של בית־הקברות, בכל־זאת היה לו מקום. לו רק תחזור אמא. אשיב הכול למצבו הקודם. החדר הן נשאר מעבר לדלת. דווקא שמורים בו ריחות — הטובים של ניקיונה, הרעים של מחלתה. ובפינה, ליד החלון, מקום ריק. משם לקחתי את מיטתו של אחי.

אותו ערב לא היה ככל הערבים, שבהם, אחרי שגמר את האוכל המועט, נהג אבא לספר על ימי נערותו. איך פרץ ממשפחתו העניייה ונתן נדוניות לאחיותיו. איך התאהב באמא. ובכינור, שלמד לנגן בו בכוחות עצמו. הכינור עוד היה בארון הגדול, בחדר. אבא לא נגע בו. על אמא סיפר: "היתה עדיין נערה עם צמות, קופצת על החבל בחן כזה, צוחקת צחוק כאילו שלושה רבעים שמח ורבע עצוב. כמה רציתי לשמח אותה. חיברתי לה מנגינות והתביישתי". באותן שעות מתרחב היה מצחו, שגם כך היה רחב ונמשך עד לכיפה הקטנה, המבריקה. חוטמו מרובע, ואילו פיו גזור במלאות מתונה, השפה העליונה והשפה התחתונה נעות בתואם בנבוע סיפוריו, ובשעת האוכל בהודיה על המזון והדיבור. רק עיניו, להן לא יכלו שום תירוצים. ממלכת העיניים של אבא תמיד השיגה אותי. עכשיו מְשַדרות קריאה של התנצלות, בין שמופנות למעלה ובין שמונמך מבטן אל הפירור האוזל, האחרון.

בלילה האזנו. החצר היתה דמומה. בעד החלון המואפל חדרו צעקותיה של חנה השכנה, שפסקו וחזרו. חיכיתי להן כל ערב, להיווכח כי עוד היא כאן, מעבר לזווית הבית.

בבוקר, כמו בכל בוקר זו השנה השלישית, הלכתי לעבודה. הרחוב אותו רחוב. בהמשכו גשר עץ בנוי מעל עורק תנועה, בו נסעו אנשים בחשמליות, בוהים בנו, מסומני הטלאים מחזה ומגב, גוררים קבקבים של עץ.

באותו בוקר לבשתי את שמלתי הטובה, שהתקנתי משמלה של אמא. לא ממש שיניתי. רק מעט קיצרתי, שהרי אני עוד גדלה. השמלה רחבה. במותניים הצרתי אותה ואספתי בחגורה. נעליה גדולות עלי. לא לקחתי אותן. לבד עשיתי שרוכים ממקלעת צמר, חיברתי לסוליות ישנות והיו לסנדלים של קיץ. לא רציתי שיראו אותי בקבקבים. גברת סֶר – בתה ניושיה היתה חברתי מלפני המלחמה. ובעצם, הודות לה עוזרת לי גברת סר. מקור עזרתי האחד. הלוואי שלא ייסתם והיא לא תסרב. בעלה, האדון סר, הוא החשב הכללי וגזבר הגטו. לפני המלחמה עבד אצל אבא כמנהל חשבונות במשרה חלקית, כי את רוב החשבונות ניהל אבא, אם מטעמי חיסכון ואם כנגד עין רעה, בכוחות עצמו. בגטו, משאזל הכסף בגלל מחלתה של אמא ולא נמצאה לאבא עבודה הלך אליו לבקש, אולי יש מקום פנוי אצלו במחלקה. אדון סר קיבל אותו בלשכתו. ״שקים אתה מוכן לסחוב? תבוא מחר״. אבא חיקה את קולו, כמו שידע לחקות קולותיהם של דז׳יגָן ושוּמָכֶר,[2] ועוד שחקנים. מאותו ערב כמו הצטמק בראש שלם. שכב והרעיד.

מאז הוטל עלי.

צריך להגיע לאותן רשימות, לחפש ולמחוק. אלוהים, גברת סר בטח לא יכולה לבדה. ואדון סר אולי, אבל ממנו אני פוחדת. ומה אגיד. בטח לא ירצה להאזין. גם כן רעיון, ללכת אליו. ולמה אני?

מה אגיד. איך אדפוק על הדלת. בשקט. אולי הם נחים. במה אתחיל את הדיבור. אחר־כך, אפילו יצעק עלי אדון סר, כבר לא ישנֶה. כל כמה שהשתדלתי להתרכז בעבודה, חזרו ונשנו והשתנו פתיחות הדיבורים, והכניסה.

משער הרסורט הקפדתי לצאת ברגל ימין. אנשים רבים יצאו באותה שעה ומילאו את הרחוב. הגעתי עד העיקול, משם היה עלי להמשיך בכיוון הפוך מזה הרגיל – לרחוב בז׳ז׳ינסקה. לא הייתי רגילה לפנות לרחוב ההוא. והן עברתי בו כמה פעמים במשך שנות היותנו כאן, ותמיד מכורח של מצוקה. לפני שנתיים הלכתי בשליחותה של אמא, בעניין העבודה של אבא. עכשיו אבא שולח – בעניין החיים.

[2] זוג שחקנים שהציגו טקסטים היתוליים ביידיש.

כמו היה זה אתמול. כאילו לא עבר נצח מאז הלכתי פה.

מה השתנה מאז? לא ממש אכפת מהחיים, אכפת הפחד של אבא. ואם בשביל החיים אני הולכת, מה אכפת אם העלבון יפתח לי, כמו שפתח בפעם הראשונה, משהוסרה מבפנים השרשרת והדלת זזה כדי חריץ. אדון סר עמד בה. פניו גדולים, לבנים: ״מה יש?! אשתי לא בבית. תבואי בפעם אחרת״. לא אמר להיכנס. לא שאל בשביל מה באתי. נדמה שראיתי את ניושיה מציצה מתוך החדר. ירדתי משם במרוצה. גם אז היה קיץ.

הרחוב כמו התקצר. הפרצופים השחורים של הבתים, השערים הישנים בשני צדדיו. המרצפות העקורות התרבו. הבורות העמיקו. לא קפצתי מעליהם, הלכתי סביב. מקפידה עם כל צעד, שלא אכשל, הרי בשליחות אני באה. דווקא רציתי שהדרך תתארך. אולי מן העיקול, כמו אז, כשהלכתי פה לפני שנתיים, באותו זמן ממש, יופיעו כמו בהצגה חוזרת וילכו לקראתי שני זמרי רחוב גמלונים, מלווים שובל בטלנים, יסיחו דעתי מן הדברים שאני משננת מאז הבוקר. יקהילו עוברי רחוב, כמה ילדים.

גם זה: מעט ילדים נראו לאחרונה בגטו. ולמי מן ההולכים פה, חלקם כבר בקושי גוררים רגליים, יש ראש לשמוע את שיריהם השטותיים. אף כי עדיין נמצא בכל תור למרק ברסורט אחד המדקלם בקול, לפני שמושיט את כלי הפח המכונה ״מֶנַשְׁקָה״ לאשה המיוזעת, המושכת במצקת ומעלה מן הסיר הענק כף מהבילה של מה שאינו אלא מים עכורים עם שתיים־שלוש חתיכות תפוח־אדמה בצבע לא מוגדר.

זה השיר: ״פאַני וידז׳יעלאַצ׳קאָ, כ׳מיין נישט קאַ געלאַכטער — אַ ביסעלע טיפער, אין אַ ביסעלע געדאַכטער״, וזה תרגומו: ״הגברת המחלקת, אנ׳לא רוצה לצחוק — מעט יותר סמיך וקצת יותר עמוק״. הכוונה לאותו עומק בו מונחות פיסות תפוח־האדמה היקרות. כל אחד בוחש בכלי שלו ומונה כמה קיבל. הן שעשו את יומו עשיר ומוצלח או יום שיש לשרוד אותו ולנסות להמשיך עד המרק של מחר. את הפזמון השני שרו רק בזמן הראשון: ״אינזער געטאָ שטייגער, סע׳קלאַפּט שוין ווי אַ זייגער — נישט דו — — קאַ בעזראָבאָטנאָ. מ׳עסט געברוטן, מ׳שפּילט אין קורטן, דער גאנצער בייראַט — דער פּרעזעס שטאַרק, ער איז אַ כוואַט״. הפזמון מספר על שחיתות הנהלת

הגטו, על סמכותו של ה״פְּרֶזֶס״,[3] על הגטו המנוהל ו״דופק כמו שעון״. אין בו מובטלים. מלות היידיש (המושרות בז׳רגון לודז׳אי עילג, בלחנים שנלקחו הראשון משיר־עם יהודי והשני ממארש פולני) נמהלות עתה בצבעיהם העכורים של רחובות באלוטי.[4] והמלים עוקצניות, חצופות מעבר למותר. נדרשה עזות מצח לשיר כך בקולי־קולות, ברחוב. גם לעמוד שם, להאזין.

שהרי בעניין זה הלכתי אז. בדבר האבטלה. לבקש איזו עבודה בשביל אבא. וגברת סר השתדלה והשיגה עבודה דווקא בשבילי. ואבא – הרבה יותר מאוחר, כשכלו כל הקִצים.

גם את הזמרים לא ראיתי מזמן. אולי הלכו בעקבות הילדים? שניים אלה: האחד צהוב, השני שחור. פרצופים של קוף עם כובעים מוזרים. בגדיהם, מרוב שמטולאים, כמעט לא נראו בהם הטלאים הצהובים.

היה יום קיץ קר במיוחד. הלכתי כנגד הרוח, שהדביקה ומרטה מעלי את שמלתי הדקה. עננים הנמיכו. רציתי להחיש צעדי ומשהו עצר בעדי ועיכב. המדרכות הסדוקות הכינו לי מלכודות. שערי הבתים הזקנים, המופקדים על חצרות פנימיות, פערו לועות. טיפות כבדות נשרו והתגברו. אחד השערים כמו משך אותי. נכנסתי בו להסתתר. השער מפולש, במוצאו חצר ארוכה עם גדר. שני עצים היטלטלו בה, ולי נדמָה כי אלה שני הזמרים, מניעים ידיים לתאר את מחלקת המרק השמנה, את תסרוקתו התפוחה של האדון הפְּרֶזֶס. נפרדים וחוזרים, מתכופפים ומסמנים שאתקרב. כל־כך דקים. מגודלי זקנים ירוקים. אף כי הפזמון בקושי נשמע, בגלל הגשם המכה באבני החצר. ביקשתי לרוץ אליהם, כי לא נמצא להם ולו שומע אחד. החלונות בחצר סגורים. כל פרוטה לא נשלחת. אבל הגשם גבר והפריע. אחר־כך באו עוד אנשים למצוא מחסה בשער. השעה נקפה. כבר הייתי מוכרחה להתעשת ולרוץ. פרצתי לתוך הגשם ורצתי. רצועות נעלי נמתחו והיה עלי לחלצן. יחפה, השמלה והראש נוטפים מים, הגעתי עד הבית ועליתי במדרגות.

[3] יידיש: ״איש הייצוג״. תואר של כבוד.
[4] רובע ישן ועני של העיר לודז׳, בו שכן הגטו בשנים 1939-1944.

גברת לוניה סר, אמה של ניושיה, פתחה את הדלת כאילו כלום. כמו מחכה לי, מאז.

(לוּ סיפרו לי שכך ייראה המלאך הטוב אולי הייתי רואה את השמים והארץ ואת צאן הברואים בלב אחר, ולא צוחקת מאף אחד, גם לא מאמה של ניושיה סר, שפרט לעיניה החומות ולשערה הגולש גלים ותלתלים נוצקה קומתה בתבנית ענקית בחומר שהיה משהו בין הגולש למוצק. כמה צחקנו, אני, סטפקה ומרילקה (שהיינו שלישייה של ידידות קרובות) מגברת סר הבאה לקחת את ניושיה הביתה, אחרי הלימודים. הילדה הכי קטנה בכיתה והאמא הכי גדולה. המצאנו השוואות מרושעות).

עכשיו עומדת בדלת, באותו סבר פנים, כאילו מחכה לי. "היכנסי. כמה גדלת, לא ראינו אותך מזמן. מה נשמע?". מושיבה אותי על כיסא מרופד, אף שכולי נוטפת מים. מביאה מגבת ובמו ידיה מנגבת – את ידַי, ראשי, רגלי. מביאה חלוק. "תני את השמלה. נייבש אותה בינתיים. ספרי מה שלום אבא". ומיד שמה בידי צלחת קטנה עם פודינג וניל. אלוהים, מה זה? זו מלאך, וזה מאכל של מלאך. הבית – כמו שזכרתי, כי פעם היו בתים עם וילונות, עם שולחן מנוגב מאבק, מכוסה מפה של תחרה. הפודינג הזה – פעם, כך נדמה, לא אהבתי סוג זה. אמי נהגה להכין קינוח אחר. באותו רגע, גם אחר־כך, הבנתי כי יש טעמים שכדי לעמוד עליהם צריך קודם לדרוך בתחתית מצוקה, כמו בניסוייו הנודע של פאבלוֹב.[5]

גם עוגיות העמידה. "ספרי מה הבעיות". אצל גברת לוניה כבר לא קשה להגיד את הכול.

"אבא אמר שאנחנו ברשימות ההן, שבאים בלילה לקחת. אנחנו מפחדים לישון בבית".

"מנין לך שאתם ברשימות?", שאלה.

"הלוא קיבלנו כסף של תמיכה. אז בסיום בית־הספר, רומקובסקי בא לנאום, ואני התכוננתי, כתבתי בקשה, נדחפתי ונתתי בידו, שייתן עבודה לאבא. אחר־כך הגיעה התמיכה. שלושה חודשים קיבלנו כסף. עבודה לא נתן". סיפרתי ברצף. רגע ארוך הסתכלה חליפות בי ובכפות ידיה.

[5] חוקר שערך ניסויי התנהגות בקרב כלבים.

"נראה מה אוכל לעשות, חכי כאן", ויצאה מן החדר. ניושיה, שעמדה כל אותו זמן בצד, ניגשה, הוציאה מהיכן־שהוא דפים. "תראי", אמרה, "אלה תמונות שאני גוזרת ומדביקה בכל מיני צורות. ראי כמה מצחיק". נראה כי רצתה לבדר אותי. סיפרה בדיחה ועוד בדיחה.

חיכיתי לשובה של לוניה, אבל ידעתי כי עלי להיות נחמדה לניושיה. כמה זמן עבר מאותם הצחוקים, בכיתה ב׳, כשגברת סר עוד לא הספיקה להשיל את עודפי השומן שלאחר הלידה, כי זמן קצר לפני־כן נולד לניושיה אח. מה הבנתי אז.

גם הוא היה בחדר, ילד שובב, אדום שיער.

אמא של ניושיה נכנסה. "עם בעלי לא אוכל לדבר", אמרה. היה בקולה מעין וידוי, כאילו מדברת אל אחת השווה לה בגילה. "השכנה שלנו מכירה אותך. קוראים לה גברת טַבַּקְסְבְּלַט.[6] היא תשתדל. אמרה שתנסה לדבר עם בעלה. תצטרכי לבוא עוד פעם, מחר. ברבע לחמש". הבנתי כי גברת סר עשתה כמיטב יכולתה. היא מבינה בדברים. ואני באתי. אמרתי הכול. מי אותו איש שיהיה עלי לבוא ולדבר אתו מחר?

שוב מיהרתי לשם, להספיק לפני רבע לחמש. כל הדיבורים כבר סידרתי, להגיד בעל פה.

בדרך שקשקו ועברו לידי בזו אחר זו עגלות מתים, נהוגות בידי אנשים בלויי בגדים, גופם נוטה קדימה במאמץ למשוך. והן מתֵי הגטו אינם כבדים כל־כך. הסתכלתי בפנים הסחופות. עיניהם הוסבו. גם שלי. רק דרדור חישוקי הברזל על חלוקי האבן, קרב, עבר, התרחק.

הגעתי קצת לפני הזמן. גברת לוניה הקישה על דלת שכנתה. נראה שחיכתה לי. אשה צעירה. תווי פניה וידיה רעדו מעט בדברה. עיניה הקרינו, מבעד לעשן הסיגריה, משהו הדומה לזיק אוהד. "הנה באה הילדה עם הטמפרמנט. הכניסי אותה הנה". אחר־כך פנתה אלי. "היכנסי לחדר. תחכי. בעלי עוד מעט יבוא". ישבתי על קצה הכיסא,

[6] גברת זו היתה אישתו של מנהל מחלקת החינוך בגטו.

מנסה לשנן את ההתחלה. חושבת איך ייצא לי להגיד הכול לאיש הזה שאיני מכירה. שמעתי כי הוא איש מחמיר.

אם ישאלו אותי מה המראה שלו, לא אדע, כי לא הרמתי עיני; גם לא אם הושיט לי יד. זוכרת שצעדיו לא נשמעו על השטיח. תכף התחיל לדבר. דבריו לא התייחסו לנושא שלשמו באתי. זה הדאיג אותי והכביד, כי רציתי כבר לומר את שלי, והיה עלי לשבת ולהקשיב. אבל בעצם הושט אלי קצה של פתיל, להיאחז בו ולגלוש לתוך סיפור על אב ובתו...

"בבוקר מעונן הגיעו לנמל. זה אך הועמס על הספינה הקטנה העוגנת שם ציוד רב". בתחילה עוד חיכיתי שיעצור וישאל בשביל מה באתי. אבל סיפורו נמשך: "צוות חוקרים, בתוכם אבי הנערה – עוד מעט יפליגו. אחר־כך ימשיכו במסע אל שבטים רחוקים ביבשת אפריקה, להכיר אורחות חיים, מנהגים...". לא היה בסיפור ולו רמז על אם, רק קרבה של אב ובתו. הם החליטו כי תיקח חופשה מלימודיה כדי להיות ביחד. קיוויתי שבזמן ההפלגה אולי יתעו. אולי בכוונה לקח אותה, בתקווה שיגיעו לאיזה אי ויתברר כי האם שבויה בו. יום אחד מי מן הצוות פתאום יגלה... אבל הכול נמשך צבעוני ומרתק. אף נמצא בתוך הצוות איש צעיר שלימד את הנערה שפה אחת משפות אותה יבשת. גם סיפר לה פרק ועוד פרק על אנשי שבט רחוק החי לרגלי הר בשם קילימנג'רו. על בגדי נוצות, צבעים ומסכות של טקסים, על התבגרותו של נער בתוך שבטו. איך נדרש למעשי גבורה. נשביתי בסיפור, עד כי לא הרגשתי איך החליקה כף ידו על ראשי. קולו השתתק וחזר בנימה של רוך: "את לא צריכה להגיד לי דבר. הכול אני יודע. עכשיו רוצי מהר אל אביך, שעת העוצר מתקרבת. הלילה, גם בלילות הבאים, אתם יכולים לישון בשקט".

✧✧✧

אני חייבת ללוניה סר, לניושיה, שהיתה נמוכה מכדי לעבור את הסלקציה באושבינצ'ים. והיא, לוניה, הן לא הניחה לבנה הקטן, מארֶצֶ'ק, ללכת לבד.

אדון סר: (פגשתי אותו אחרי המלחמה). נישא מחדש לאשה מצוינת. ילדים לא נולדו לו עוד.

קבקבים

בשעה שהשער מחשיך לפנות ערב, אני יכולה לראות אותו. זאת אומרת, את ראשו הנישא על חלקת צווארו, חולף באלומה של אור הנשלחת מן החלון הקטן. בעוברו יפנה לחצר הארוכה, לכניסה השמאלית, לקומה השלישית. באותה שעה, מדי ערב, אני עומדת בצדו השני של החלון, גומרת לבשל את המרק ולפעמים מטגנת משהו, איזה ירק או לביבות. שעות העבודה שלי קצרות מאלה של המבוגרים. בהגיעי עם הסיר שורר עדיין שקט בחדר הבישול[1] הגדול, המואר בנורות קלושות. הקופאית יושבת בפתחו ומחלקת פתקים עם מספרי להבות. אנשים מעטים עומדים בתוך האולם, כל אחד ליד הסיר שלו. רוב כירות הגז שסביב הקירות כבויות עדיין ופנויות. אני מבקשת מהקופאית להבה חזקה, שתרתיח מהר את המים בסיר. אבל תמיד בסופו של דבר מבשלת בזאת החלשה, שליד החלון.

הוא גר מעבר לחצר הארוכה. בקיץ אני יושבת על אדן החלון ורואה את צדה המרוחק. איני מתכופפת החוצה, שלא לראות את הצד שלנו, הקשור בזיכרון הנורא מכל שחוויתי בגטו. היא מונחת שם, החצר, כמו קלף מלבני גדול. בצדו התחתון, שמתחת לחלון שלנו, שרוע מְפלץ – כולו שריון ורוע. מאותו מקום לקחו בסתיו האחרון את אמא. מאז הוא רובץ שם, וכל־אימת שאני מתכופפת להסתכל למטה פוער אלי לוע שחור ושולח טלף. בצדו העליון מצויר נער אביר. בידו גוויל עם כתובת סמויה, הכתובה בקווים של לב ומובנת רק לי.

החצר שלנו צורת מלבן לה, והיא מרוצפת חלוקים של אבן. נשקפים אליה חלונות הבית הסוגר עליה סביב, הכולל שלושה אגפים היוצרים רצף אחד (בפולנית קוראים להם אופיצינות). שלוש קומות לכל אגף, וכניסה נפרדת. בירכתי חצר זו נמצאים האשפתון

[1] בתחילת קיומו של הגטו הוחרמו כירות הגז. בהמשך אורגנו חדרי בישול שבהם ניתן היה לשכור להבת בישול בתשלום, לפי שעות.

ובתי־הכיסא האפופים אדי צחנה. בכל־זאת אני הולכת לשם ברצון (אם כי עלי לעקוף תחילה את המונסטרום), כי אפשר שאפגוש את הדודה שלי, הגרה בתוך החצר (פעם, כשנפגשנו, הזמינה אותי לארוחת צהריים. היא עובדת בחלוקת מצרכים לפי "טאלונים"[2] ויש לה חדר בכניסה השמאלית הראשונה), ו... **אותו**, הגר בכניסה השמאלית השנייה.

בקיץ אני יושבת הרבה בחלון, ולפעמים יכולה לראות בחלון שממול את פניו, מלפנים או בצדודית, כשהן מוארות, כי לשם מגיעה השמש לפנות ערב. גם חושבת שבעוברו לידי הוא עשוי לעצור ולפנות אלי, כמו פעם, כשעוד הלכנו לבית־הספר במרישין.

ירדתי אז במדרגות ואמרתי לצאת לרחוב, והוא בא לקראתי. שערו החום היה כמו אדמה רטובה עם שבילים של סירוק. בידו החזיק תיק עבה (לי היה ילקוט עם רצועות. לבשתי את חצאית הקפלים וחולצה קיצית, גרביים וסנדלים). בידו הפנויה החווה תנועה של הזמנה. "את הולכת לבית־הספר?" שאל, "בואי אתי". בדרך עוד שאל לאיזו כיתה אני הולכת ואמר שהוא בגימנסיה. עניתי שאני בכיתה הששית של היסודי. הרי גם כך ראו לפי הילקוט ולפי הגובה. לא יודעת מה הניע אותו לבקש חברתי, כי עד מהרה, משעברנו את הגשר לצד השני של הגטו, נהייתה הליכתו מהירה והתקשיתי להדביק את צעדיו. שוב לא חזר לדבר אתי. בדרך הצטרפו עוד בנים ובנות, כולם גדולים. גם בני גילי זרמו מהרחובות ויצרו קבוצה נפרדת. עברתי מן הגדולים – לקטנים.

לפני שפנינו מן הרחוב הסלול לדרך כפרית המוליכה לבית־הספר יצאו מבין הבתים כמה נערים מהכיתה שמעלי. הם הלכו מהר ועקפו אותנו. אחד מהם היה מוכר לי עוד מן הקיץ שלפני המלחמה. בחולפו על פני נפנה אלי והשהה מבטו כמתכוון לברך או לרמוז משהו. רציתי להחזיר לו מבט ואיחרתי, כי כבר הסב ראשו והמשיך לדבר עם חבריו. אבל גם כך לא היה לבי נתון אלא **לשכן** שלי, שהספיק כבר להתקדם הרבה וראשו החום עוד נישא מעל ההולכים.

לאחרונה, מאז סגירתו של בית־הספר ואחרי שהתחילו כולם להסתדר בעבודה, ראיתי **אותו** כמה פעמים, בקרבת הבית או עובר

[2] טאלון: כרטיס מזון שניתן זמנית לחולים, ותכופות לנבחרים.

בשער ופונה לחצר. ידעתי שאין לו חברים. פעם אחת האט וחייך אלי. שמתי לב כי בזמן שהוא מחייך מצטמצמת מעט עינו השמאלית. כמו אצל אחי.

בקיץ האחרון הגיעה העגלה השחורה עד פתח הכניסה שלו, העמיסה ושבה. זו היתה ההלוויה של אמו.

הוא הלך שם עם אביו. אחר־כך ראיתי בחלון ממול את אביו עם זקן מכוער. מאוד רציתי ללכת ולומר להם דברי נוחם. כבר הייתי מוצאת מה לומר, אבל חסר לי האומץ. שהרי גם אלינו לא באו כשישבנו שבעה אחרי אחי. לא הם ולא אחרים. אולם אז היה חורף... ובקיץ יותר קל.

לו הלכתי, אפשר שהיינו מתיידדים. אחר־כך יכולנו לבקר, אני אצלו והוא אצלי. העוצר לא היה מפריע, שהרי זו אותה חצר.

הוא נראה חכם. בראשו, שאינו תמיד מסורק, יש ודאי מחשבות יפות וקשות – מאז מות אמו. שכן כך זה אצלי מאז הילקח אמי ומיום פטירתו של סאלק.

היה לנו מה לומר זה לזה. גם יכולתי להתקרב ממש אל עיניו... שהירוק בהן מצופה קווים דקים כמו עלי תלתן בחפיסת הקלפים של אבא. ואולי... להחזיק בידו.

אבל בינתיים היו ידי בסריגה, ועיני בעיני לולאות הצמר שעל גבי הצינורה.

כעת חורף. החלון סגור. זה הזמן לשבת, לסרוג צעיף וגרביים ולחשוב שהוא יראה אותי לובשת אותם. יותר נעים לסרוג כשחושבים על מישהו מלסרוג סתם, בפרט כשאבא איננו ויש בסביבה מחשבות, שאם איני הודפת אותן הן מתיישבות בגרון וחונקות. הכובע כבר מוכן. חבשתי אותו בערב, בחדר הבישול שלמטה. אחדים מדיירי הבית עברו בחוץ, הציצו בעד אדי הבישול שהדיף החלון אל חלל חדר המעבר, ראו אותי חובשת את הכובע החדש, וחייכו.

את הצמר פרמתי מאפודה. הוא יספיק גם לכפפות. הקושי הוא בנעליים. זאת אומרת, יש לי שני זוגות. אחד עדיין כמעט שלם, אבל קטן. כבר בחורף הקודם היה צר. ומרוב שהיו כפות רגלי כפותות בפנים, נוצרו אצלי פצעי הקור החוזרים ופוקדים מדי חורף. השנה

גדלו כפות רגלי, ויהיה עליי לוותר עליו ולתיתו למישהו שיש לו ילד. הזוג השני הוא של אמא. הוא בדיוק במידה המתאימה. בעוד זמן אוכל אולי לנעול אותן. אבל כעת איני יכולה.

וישנם הקבקבים.

טוב, עכשיו בגטו, למעטים יש בגדים יפים וחדשים.

מעיל החורף שלי... אני משתדלת לכסות בצעיף חדש את קצות הצווארון הבלויים, לחפות על קוצרו בגרבי הצמר הסרוגים עם הפומפונים, ויודעת: ברגע שיראה אותי השכן ממול נועלת את קבקבי העץ, יאבד לי כל סיכוי אצלו.

בקיץ עוד הסתדרתי עם סנדלים מאולתרים. בחורף אין חוכמות. האמת, הקבקבים הסגורים, עם אבזמי המתכת וסוליות העץ, שומרים על חום הרגל, ובפרט כשהם גדולים מעט (אבא אמר בזמן הקנייה שכדאי לקחת מספר אחד קדימה כי הרגל שלי עוד גדֵלה). אבל ברחוב, אפילו שגורבת את הגרביים היפים, שמצחצחת את רצועות העור ומשתדלת להרים את הרגליים בזמן ההליכה, בכל־זאת יש הבדל בין מי שעוד נועל נעליים למי שהולך בקבקבים, המקישים את צלילם העצי על המדרכות או נגררים בקול חורקני.

נראה שגם אבא הבחין בעליבות בגדי, כי ערב אחד קם מעל טורי הסְפרות שלא הספיק לסכמם בשעות העבודה, ישב לידי ואמר: "עכשיו את כבר נערה מתבגרת. צריכה מעיל הגון. כאן, לא רחוק, גר חייט. נביא אליו את המעיל של אמא. הוא יהפוך את הבד ויתפור לך מעיל טוב". קולו היה נחוש. פניו חרושי הצער אמרו מעט מן החסות הישנה. ואילו לי היו דבריו כתגלית – שעל אף הרעב, האֵבל, האִיום השרויים בכול, הייתי לנערה מתבגרת, אף כי גופי לא גילה סימן של התעגלות, רק צבר רזון וגובה.

גם זאת ראה אבא.

וכשהיה המעיל מוכן, הביא את נעליה של אמא: "קחי אותן ונעלי", אמר.

צריכה הייתי לציווי. לבד לא הייתי מעיזה. גם כך, בנועלי אותן, הרגשתי כאילו לידי בוער הסנה, ואני נעולה, ומשילה, וחוזרת... הן היו גבוהות, עשויות עור רך, עם שרוכים נכרכים סביב קרסים של מתכת, עם עקב קטן. וכפות רגלי, בתוכן, חוסות במקום של קדושה נרמסת. ועם זאת, הן צריך שתהיה הקדושה שורה על המקום הכי

כואב בגוף. ורגלי – כך היו. אם כי יכולתי להסתפק בקבקבים ולהניח לנעליה.

באותו יום פסקו השלג והרוח. את מקומם תפס כפור יבש. כבר לא צריך היה שאבא יזכיר. ידעתי לבד: בימים אלה מחלקים תפוחי־אדמה לתושבי הרחוב שלנו ולזה הסמוך. אם לא אלך להביא את המנות, תיגמר החלוקה ונישאר בלא כלום. אמנם היו שאמרו כי תחילה מחלקים את תפוחי־האדמה המקולקלים ומי שיבוא בין האחרונים יקבל את שארית התפודים הטובים, הנחים מתחת לקפואים (ידיעות אלה נשמעו באולם הבישול ובורסורט שבו עבדתי. הן היו של הגטו. אבל היו אחרות, שעברו מפה לאוזן והגיעו ברדיו ישירות מן ה"פרונט", מהאזנת סתר לתחנות אסורות – אם אמיתיות ואם בדויות או סותרות. למקור ידיעות אלה קראו "י.וו.אַ" ופירושו: "יידן ווילן אַזוי").[3]

האמת היא שלא בשל שמועות או השערות כאלה או אחרות דחיתי הליכה זו, ולא מפני מקומה המרוחק של החלוקה, אם כי לא בחינם השחיז כנגדי אבא לשון באומרו, "שליח עצל הוא כמעט כמו נביא". כי ניבאתי קלקולים ובכל פעם נמצא לי תירוץ: שהתורים עכשיו ארוכים מאוד ובעוד יום־יומיים עשויים להתקצר, שהשק שאקבל יהיה רקוב וייקרע בדרך... אך לאמיתו של דבר דחיתי הליכה זו בגלל הקבקבים שאצטרך לנעול ושכבות הבגדים שיהיה עלי ללבוש מתחת למעילי המרופט.

אבל תפוחי־האדמה... כמה חיכינו להם. צריך שכבר יהיו. ואבא לא יכול, הוא מסיים עבודתו שעתיים ולפעמים שלוש שעות אחרַי.

מרחוק הזכיר התור את חיקוי פרוות שועל הכסף המדובללת שנהגה פלורקה, העוזרת שלנו מלפני המלחמה, לנער ולהכין על שידת המטבח לפני צאתה בשעות אחר הצהריים של ימי ראשון. זנב רזה, שחור־אפור, גוף שלוח גפיים, סומר מחטים של כפור, עם ראש עיני זכוכית מתות ופה פעור (שאחר־כך נשך וסגר על זנבו).

[3] יידיש: כך רוצים היהודים.

בזנב התור, לאורך קיר המחסן, מוגנים מעט מנשיכות הקור, עמדו זה בעורפו של זה, על גבי השלג המרופש. באמצעו התרחב התור והעומדים ניסו לשלוח יד, לגרש את ה"נדבקים". נמצא גם מי ש"התנדב" לעשות סדר. והיה שעמד במשימה עד הגיע תורו, והיה (ובפרט בהתעורר החשש כי או־טו־טו אוזלים תפוחי־האדמה) ומעל באמונם של העומדים מאחור ונצמד לראש התור. אבל שם כל הנצמד צריך לדחוף חזק. ומפני זה כדאי לקטנים לעמוד ליד הקיר, כי ממילא נדחפים וה"דבוקים" מגינים מפני הרוח. כל זה בתנאי שהחלוקה נמשכת. שאם עומדת להיפסק החלוקה, מתחילים הכול לדחוף וצריך בכל הכוח לדחוף חזרה, כי אפשר להימחץ.

ילדים עמדו בו ומבוגרים, עוברים מרגל לרגל, שואלים: מה ואיך תפוחי־האדמה, אם קפואים. אומרים: "כן, בטח, לפרוטקציות שלחו הביתה כבר מזמן, שק ועוד שק. את הרקובים השאירו לנו". ואחרים: "יכול היה רומקובסקי לחלק לפני שקפאו", הבל פיהם מיתמר בכפור. והשאר נאטמים מן ההבל. מאפירים.

שכבות הבגדים, ובייחוד קבקבי העץ, שמרו עלי בתור שלא היה בו סוף – לזמן, לאדם, לקור, לכורח. איכשהו, מכוח הדחיפות, הגעתי, גם נחלצתי מפתח שהדיף צחנה של ריקבון. זוג ידי־כפפות מטונף תלש פיסות רבועות משני כרטיסי מזון שהושטתי. זוג אחר זרק כשליש שק תפוחי־אדמה.

לו פתחתי אותו ובררתי יכולתי להיפטר מן הרקב הקפוא שהפשיר אחר־כך ולהקל על הכובד והצחנה. אלא שכזאת לא עלה בדעתי. לא לשם כך עמדתי שעות. ומה אגיד לאבא? קודם יש להביא את הכול למקום שלנו, המרוחק כחמישה רחובות מכוסים שכבת קרח חלקה כזכוכית.

כאן נגלה חסרונם של הקבקבים, שהחליקו וגרעו מגמישות כפות רגלי. התחלתי לגרור את השק, לנוח, ולשוב ולגרור. איש אחד עצר לידי ואמר: "ככה לא תגיעי רחוק. קחי על הכתף. התכופפי! ככה... גב, ברכיים". והראה איך. "אני אגיש לך. תפסי חזק, ולכי".

שלא כמו הילקוט, שלפעמים "התפוצץ" מספרים ומחברות, היה השק כבד ממש (שמתי בכיסים את כל שהיה בידי). החזקתי בקצהו מעל לכתף והלכתי תחתיו, זהיר־זהיר, על פני הקרח. ברחוב שמעבר לעיקול פוזר מעט חול ויכולתי להתקדם. השק הכביד. חששתי

שבצעד הבא יישמט מידי ותפוחי־האדמה יתפזרו. השתופפתי עוד, וכמעט... עליתי על פנס. היתה שם בליטה בחלקו התחתון של העמוד. השענתי את השק, ועמדתי. הצלחתי להתיישר לאט ולראות את הרחוב.

הוא הלך שם, **השכן שלי**! בצדו השני של הכביש. בכיוון הפוך משלי. מעילו האפור ארוך, צדודיתו בכובע "אוזניות" שמוט, חיוך על פניו. נעליו החומות לרגליו... המתקדמות בצעד גמיש כאילו אין סכנת החלקה. עיניו שלוחות קדימה, מתכווצות בחיוך. עכשיו הוא ממול. בעוד רגע עשוי ראשו לפנות אלי. אולי בכל־זאת לא יכיר... בבגדי המסמורטטים, ועם שק על גבי. ושמא יכיר? לפי הכובע? כדאי שאסיר את הכובע, אסתיר פני בכפפה.

אבל מה זה? מאותה נקודה שהוא מסתכל בה, באה בכיוון שלו דמות עטופה מעיל, צעיף, צמות, כובע, חיוך.

הם קרבים. **הוא** מושיט לה יד... אי־אפשר לשמוע מה אומרות שפתיו הנעות לעומתה, מסתדרות בחיוך. עכשיו ידו נמשכת מידה... מחליקה ומונחת על כתפה. הם עומדים ו... מתחילים ללכת... יחד.

נשימתי חדלה. עוד רגע נפלט מפי קול לא קרוא... אד עלה בכפור.

זו המדרכה שלהם זורמת. הם מפליגים. אני קשורה לתורן. זה טוב, כי לא תיקח אותי הרוח, וזה רע, כי הכוח שלי... אין לי. זה המְפלץ לוקח אותי... ומצליף: "חתרי! את שפופה. כך. בסדר. עלייך לחתור!". שוב מכה. שורף פני. מקפיא.

עוד ארבעה רחובות. אני יודעת... זה עתה קיפל הנער־האביר את הגוויל שלנו הסודי, הרים את קצה הקלף וגלגל כמו שטיח דהוי צבע בהצגת קוסמות מקולקלת. בחצר יהיו מעתה: בתי־כיסא דוחים, כמוהם — האשפתון, אבני ריצוף, קומות, ו...

אבא מחכה! הוא דואג נורא! בטח הכין משהו לאכול! מתי אכלתי לאחרונה?

והוא? אולי זיהיתי אותו שלא במדויק, וטעיתי, כי הצדודית אמנם **שלו**. אבל הצטמצמות העין שעה שחייך ותנועת היד, אינן כמו אז.

משכתי את השק. היה מאוחר. במרחק לא רב ראיתי פנס נוסף. דמויות חורפיות עברו. לא היה אכפת, העיקר להגיע.

בכל־זאת, ביקשתי בלב: די, לא רוצה להיתקל באף אחד מאלה המכירים אותי, כי אפילו שבית־הספר נסגר מזמן, בכל־זאת שמעתי שאחדים עוד לומדים ומתלבשים טוב. ההורים עוד אתם, והמשפחות. לא רציתי שמי מהם יראה אותי ככה.

עוד אני מהרהרת, וכאילו שלא מספיק היה. מי בא מולי, אם לא הנער מהכיתה הראשונה של הגימנסיה? זה האחד שבדרך לבית־הספר עבר, סובב ראשו, רמז משהו. ההוא שבקיץ האחרון שלפני המלחמה חיזר אחרי בהיחבא, גם עשה "סלטות" נהדרות באופניים.

נראה כי אהב אותי, קצת.

אלוהים. הרי אי־אפשר שביום אחד אאבד גם אותו.

הוא זיהה אותי. נדמה שבפניו עלה צבע, מתחת לעיניו הכהות, המלוכסנות.

נשענתי על הפנס, מסתירה בגופי את השק. אבל הצחנה דבקה בי... והקבקבים.

גם הוא נבוך. עשה תנועות כמתאמץ להחזיק מאחורי גבו איזה מטען, וויתר. שברי קרשים נשרו מידיו והתפזרו בשלג.

העמדתי פנים שאיני מבחינה. השהיתי עיני על הכוכב הצהוב, הפרום והתלוי על חוט בכתפו של מעיל מוכתם בוץ קפוא.

גם עיניו הלכו לשם. אחר־כך אלי.

"מה את עושה פה?".

"לקחתי תפוחי־אדמה. את המנות. הגיע הזמן".

והוא: "אנחנו קיבלנו שק מלא. אבא שלי סידר. ארבע מנות. היה כבד לסחוב". כאן חכך בדעתו ואמר, "את יודעת, באתי אלייך פעם, לפי הכתובת שנתת לי עוד בבית־הספר. מצאתי את הדלת נעולה".

ודאי ראה בחוסר האונים שלי, כי מיד הוסיף, "חכי כאן. עוד רגע אני חוזר. אעזור לך. זה לא רחוק. רק אביא את הקרשים הביתה". צמצם עין אחת ופלט כממתיק סוד: "עקרתי מגדר. רק אני יודע איפה. אבל הבטיחי. את מחכה פה".

אמרתי, "טוב".

הוא אסף את הקרשים ורץ. הסתובב וקרא, "אבל חכי!".

צעקתי, "אני פה, רומק, אל תרוץ!".

✧✧✧

...קילו וחצי או שניים של תפוחי־אדמה מספיקים לשבועיים, לפחות (כמה נחוץ לשני קשישים שילדיהם עוד "קופצים", לפעמים, לארוחה של שבת?). אנחנו עושים את הקניות השבועיות במרכול: בעלי רומק ואני.

את השקיות הכבדות הוא נושא, לבדו, מן הרכב הביתה.

כמה שנים זה כבר?

זמן קיצי

אין זאת כי חריץ האור הדריך את ידו של אבי לדחוף את הדלת. היא נענתה בכובד, בחריקה יבבנית, ונפערה. שקט שרר מעבר לה. עיני התרגלו זה כבר לחשכת חדרי המדרגות שבהם מצאנו מחבוא ארעי, נדבקים לקירות בהישמע קולות מאיימים של פקודה וגידוף הנורים בשפה גרונית ומלווים נקישת נשק, או קולות נשרכים, נמוכי תחינה, אנחה ובכי — מתקרבים וחולפים מעבר לרחוב. וחמקנו כשנדמה כי הוקל מעט, וחזרנו להתחבא. הבית שאליו נכנסנו — נראה ששליחי השטן כבר רוקנו את קרביו. הרחוב סביבו דמם. עמדנו בפתח הדלת. הקשבנו אם פועם מבעדה איזה וריד חי, כי אפשר שההם יחזרו עוד מעט לשתק גם אותו.

בבית הזר פחדנו להקיש על דלתות. עלינו בחושך, קומה ועוד קומה. דלת אחת עמדה שם פרוצה, וחריץ האור התגרה...

אבא עבר ראשון. נעצר במבוא. באתי אחריו. פס של אור ריצד על רצפת החדרון לרגלי דלתו הפתוחה. עברתי עוד סף כדי לראות את פנים החדר, והאור הכה בעיני והכריח לסגת. אבא נכנס. הורדתי מעל גבי תיק ותרמיל כבדים ושמתי בפינת המבוא. זהיר־זהיר, בולמת קול צעדי, פסעתי בעקבותיו. משהו זז, נפל ונשבר בפנים. וילון הוסיף להתנועע. מהר חזרתי לאסוף את החבילות ולברוח. אבא נשאר על עומדו והשקט חזר והתחזק. מסתבר שהיתה זו רוח פרצים שעברה בין חלון לדלת. אבא חזר אל חדר המבוא ונעל את הדלת מבפנים. השתהינו רגע להרגיל עינינו לאור, ונכנסנו.

בחדר עמדו שקט ובוהק חמים של מחצית אוגוסט. הכול היה ברור בו, וכמו ממולכד: קמטי סדינים במיטה הסתורה, פני ארון הבגדים. דלתו האחת היתה פתוחה. בפנים זעו שמלות תלויות, חולצות, מעיל שעיר. שמלה שחורה עם פרגים אדומים — שרוולה תפח וזע. נמשכתי לגעת בו ונרעדתי. מגעו היה חם, לטפני, כשל יד.

הווילון שקט ונע בין משב למשב. צלליו נעו בחדר.

לא רחוק מהדלת, על רצפה של עץ, נח חלוק מכווץ. לידו, הפוכה, נעל בית. ונדמה היה כי רגלה של אשה עוד נועלת אותה, ורק זמנית התהפכה וחדרה אל מתחת לרצפת הפרקט, להתחבא שם. עוד מעט תישלף ותחזור לעמוד. אחריה יעלה הגוף. היד תאסוף את הבגד לכסות עירומו, ואפשר תניח אותו מקופל על מסעד הכיסא. והגוף יחזור לריחו המוטבע במיטה ואל מחלתו. כי גם ריח של רעל תרופות עלה, והאור התנדנד בשבריה של כוס ליד המיטה. בקבוק עמד פתוח.

הפחד שליווה אותנו כל אותו הזמן כמו מיהר והקדים להיכנס פנימה.

בכל־זאת היה בו, בחדר, פיתוי להישאר. הפינות היו רכות והדברים בהירים, לעומת חדרי מדרגות ופינות של סחי מצחינות בחצרות השונות, שנהיו למחבוא מאז עזבנו את הבית בצדו השני של הגשר, את החדר בקומה השלישית, שצבר רובד על רובד של זמן הגטו. כל רהיט בו שמר טביעות אצבעותיה של אמא. ריחה נשאר בבקבוקים הקטנים, ושל אחי – בספרים. וריחן של שלוש בנות המשפחה שחיו אתנו שם – נשאר בכול.

כי הגטו עמד בחיסולו.

באחת התהפכו הסדרים שלמדנו לאט וכבר היינו מורגלים בהם.

מהר. צריך לקחת רק מה שנכנס בתרמיל, במזוודה קטנה ובחבילה, וללכת לתחנת הרכבת. משם יסיעו אותנו למקום יעד לא ברור. אומרים "מחנה עבודה" שתנאיו טובים בהרבה מאלה שידענו עד כה (הלוואי שיכולנו להאמין בהבטחות אלה). לעזוב את הכול, מפני חיסול. כלומר, מפני צו והודעה לכל תושבי הצד הזה של הגטו: "לעבור לצד האחר...

"...ומי שלא יציית, דינו: (נחתם באותיות שחורות וברורות) TOD".[1]

ליד החלון הפתוח עמדה מיטה זוגית גדולה. צריך היה לשמור שלא להתקרב אליה מפני האור הרב ושברי הזכוכית, גם מפני עיניים שבחלונות ממול הרואות מבעד לווילון הדק, המוסט קמעה.

[1] גרמנית: מוות.

כבר התרגלתי למצעים קשים. שכבתי על הרצפה ונרדמתי. עוד ראיתי את אבא, כמה עייף הוא, נשען על מסעד הכיסא. מצחיית כובעו ואפו מטילים צל על צל, בצדודית פניו הסחופות, המכוסות זיפים קצרים. נחירה קלה מרעידה את שפתיו.

הקצתי במצולה של אור. היה חם.

מסונוורת מן הזוהר שקדח בעיני, רחקתי מפינה זו המוצפת שמש. ראיתי את צללית הכיסא והיא ריקה. איפה אבא? אולי יצא ותפסו אותו? ״אבאאא!״ שמעתי עצמי צועקת. איש לא ענה. רצתי למטבח, להול. הדלת לחדר המדרגות היתה פתוחה. משהתרגלו עיני לחושך ראיתי אותו יורד מן הקומה העליונה, אצבעו על שפתיו: ״למה צעקת? הייתי בעליית הגג. אפשר להציץ משם אל הרחוב. הם מובילים משפחה, אשה ואיש, שני ילדים. אפשר לשמוע הכול. עכשיו לוקחים ממול״. אחרי רגע המשיך: ״יש כאן עוד דירות פתוחות. ניסיתי למצוא קצת אוכל ונכנסתי לכמה. לא מצאתי דבר״. אמרתי, ״בוא ניכנס, לא טוב כאן במדרגות״. ואבא אמר, ״היושב למעלה יודע איפה טוב. אולי נחליף מקום? בדירה הזאת אנחנו כמו על במה. ואין כאן אוכל״. אבל הרגשתי שלא נוכל, אולי בגלל השרוול של אותה שמלה? בגלל הנעל ההפוכה?

אבא הזכיר אוכל והרעב עשה לי תופים בבטן. דווקא כשמתחבאים הוא דורש ומציק פי כמה. ביומיים גמרנו את חצי הלחם שאבא חסך ושמר ל״שעה השחורה״.

הלילה הקודם (השני לנדודים) והיום שאחריו עברו עלינו במקומות מחבוא, אחרי לכתנו מביתם של בני הדוד, שהעברנו בו את הלילה הראשון.

זמן רב עבר מאז ראינו אותם לאחרונה. ידענו את הכתובת שמעבר לגשר. האבות שלנו הסתכסכו עוד בימים הטובים, ובאותו ערב עוד היה מזה באוויר. אבל בת דודתי הגדולה, טוֹבּוּלקָה, שמשום יופיה הוענק לה הכינוי לָלָה,[2] לא נתנה למשקע הזה לעלות ונהגה כאילו בואנו בצל קורתם הוא מובן מאליו. גם בני דודי הצעירים, גניושיה וקובוש, חלקו אתנו את מרק הערב שלהם (אבא, מצדו, הוציא מן

[2] פולנית: בובה.

התרמיל והניח על השולחן ארבעה סלקים מבושלים משלנו). ללה סידרה בשבילי את מיטת אמה, שמתה לא מזמן. גם לאבא הציעה משכב. לא יכולתי לישון, כי דווקא בשוכבי במיטה המוצעת והנקייה נזכרתי בגודל האובדן והתגעגעתי לאחי, לאמי ולדודה זו, שהיתה אחות אמי הבכירה. בכיתי ובת דודתי חיבקה אותי וניחמה. בבוקר למחרת הם יצאו למקום הריכוז של עובדי הרסורט שלהם (ידעתי שדודי ניהל שם איזו מחלקה). אבי יצא מן הדירה מעט אחריהם. אני נשארתי. ביקשתי לסדר את הכול, להדיח כלים של אתמול, להציע מיטות, לסדר הכול בזמן היעדרם. תיארתי לי את ארבעתם שבים בערב ורואים את הסדר והניקיון שהשכנתי. בראותם זאת יבינו כי שוב אינני הילדה המפונקת, בת הטובים, הבאה אליהם לשחק וכעבור רגע משתעממת, וחוזרת לביתה המלא כל טוב בלא להינגע בעוניים. היה עלי להוכיח זאת לגניושיה, שתמיד קינאה בי והציקה. כמעט גמרתי לסדר הכול כשהגיע אבא ושיבש את תוכניתי, אמר שנלך עכשיו ונחזור אחר־כך, כשיהיו גם הם בבית.

בשובנו, בערב, היה ביתם פתוח ו... ריק. עוד ניכר בו הניקיון שעשיתי בבוקר, וסימנים... שאולי לקחו אותם... לפי חלקי לבוש פזורים באי־סדר בהול על הרצפה וספלים מלאים עד חציים על שולחן. נראה כי הופתעו באמצע ארוחה. ברור היה שלא ישובו. התעכבנו שם. עברנו ממיטה למיטה, והסתלקנו. בהמשך אותו רחוב נכנסנו בשער אחד שהציע עצמו...

עלינו במדרגות לעליית הגג ועצרנו חסרי נשימה.

מתחתינו היה חושך ושלוש קומות. גם מעלינו ומסביב היה חושך חם ומחניק. מיששתי את דרכי ותוך כדי כך נגעתי בקיר, במשקוף ובקרשים של דלת. רציתי לפתוח אותה (אולי דרכה יחדור משב רענן?). נשענתי עליה ודחפתי בכוח, והיא נסוגה ונתלתה על ציר. מבעד לפתח פרצה צחנה.

אבא ישב כבר והתמקם במדרגה העליונה. הוציא את הלחם. בנדוף הריח הרע רצה לאסוף את הכול וללכת, אבל היה עייף מדי. גם לי לא נשאר עוד כוח לזוז. ישבנו רגע ארוך, כשבתוך חלל הגג זז משהו. מישהו כמו הריח את הלחם וקרב אלינו. כעבור רגע יכולתי לשמוע רחש צעדים. דמות קרבה מתוך החושך. היה זה נער. הוא ניגש קרוב, ולפי לובן עיניו ראיתי איך ליווה כל תנועה של אבא. קולו נשמע

מהסס משהו, והלך והתייצב. ״גם לנו היה לחם״, אמר. ״עכשיו יש לנו כרוב. זאת אומרת, אמא ואבא שמרו אולי שש פרוסות בתיק. הן היו גם שלי, ושל אחותי. אני נשארתי לשמור עליה. הם הלכו למצוא מקום יותר טוב והבטיחו לחזור עוד מעט. אמרו לנו להתחבא ולחכות. ולא חזרו. זה היה לפני יומיים״. הוא היה די נמוך. בגדיו הדיפו צחנה. בדברו הוציא מן החושך ראש פחוס של כרוב. ״יש לי עוד אחד. אחותי ואני אוכלים מזה, אבל אחותי כל הזמן משלשלת. אני חושב שיש לה חום״. הוא דיבר מהר והסתכל לאחוריו. ״אם האדון מוכן להחליף שתי פרוסות בעד הכרוב הזה?״. ידו הצביעה בכיוון שממנו הגיע. ״אולי יש אצלכם איזה תרופה בשבילה? הייתי מבקש... שיבוא לראות. אבל אי־אפשר לגשת שם, בייחוד בחושך. כי החבאתי אותה״. היתה דאגה בקולו ובגרות שבירה. כבן גילי היה, אולי בוגר מעט, רזה. פניו פנו לאבא. רציתי לבקש מאבא שיסכים. אפילו יחתוך לו פרוסה או יותר. אבל אבא לבד אסף שתי פרוסות דקות והושיט לו. ״תודה״, הוא אמר, ״קוראים לי פְּיוֹטְרֶק״. ומיהר לתקן: ״פְּיוֹטְר, קוראים לי. לאחותי קוראים סימקה. הנה, קחו את הכרוב״. באומרו זאת קירב את ראש הכרוב אל אפו של אבא. אצבעות שלא רוחצו זה ימים החזיקו בכדור הירוק. אבא נרתע לשנייה ומיד חזר ולקחו מידיו, הפך אותו מצד אל צד והתחיל לקלף בזהירות, בזה אחר זה, ארבעה עלים. את שני העלים הפנימיים קיפל והניח על הפרוסות שלנו. את הראש המוקטן החזיר לידיו של הנער. ״זה מספיק. חכה. יש לי כאן קצת אבקה מן השלשול האחרון״. מישש בתרמיל והוציא פקעת נייר לבנה. ״קח, זה לא הרבה. תן לה בבת־אחת עם מים וחכה קצת, אחר־כך היא יכולה לאכול לחם. גם אתה״. הסתכלתי באבא ובחנתי לרגע את פניו דקי התווים של פיוטרק, לפני שנעלמו בחושך.

את הפרוסות האחרונות שלנו, אז, האחת עם עלה של כרוב למעלה והשנייה ריקה — כרסמנו לאט.

נשאר עוד הסלק. שמונה סלקים מבושלים. הם בתיק. תכף כשפותחים ומכניסים את היד אפשר למשש. גם אבא אמר שהגיע הזמן, ועקב אחר ידי שהוציאה אותם והניחה: שניים לו, שניים לי. הם התקלפו בקלות בלחיצת אגודל. את הקליפות הנחתי בצד, לקינוח (שני עלים של כרוב עוד נותרו בתיק. עוד מעט ארחץ אותם במי ברז,

במטבח). שיני שקעו בסלק המתוק. גם אבא אכל. רכנתי אליו ואספתי באצבעות טיפה של עסיס אדום שניגר בזווית פיו. רציתי להגיד לו, ראה, כזה צבע לא ראינו בגטו. אולי הוא היה, כשנורו אנשים ליד הגדרות. אבל לא הלכנו לראות. מה שראינו היה צהוב, אפור, שחור... לעסתי לאט – להרבות ולשמור את הטעם.

אחרי זה לא יהיה עוד דבר, ובין לא דבר לבין לא דבר משהו הפרידו ארבעה סלקים, שני עלים... בעוד כמה שעות ארצה לכרסם את הפרגים המצוירים של השמלה.

רציתי לגעת בה. הפרחים כמו ניתקו מן הבד השחור. בקפלי חצאית חתכו סכיני צללים. מיששתי את השרוול המשיי. השרוול השכן, של המעיל העשוי צמר שעיר, דגדג בתוך האצבעות. עלה בדעתי לקחת אותו, זאת אומרת – להחליף. להשאיר את המעיל שלי ולקחת את זה.

"אבא, בוא רגע. תראה, המעיל, השמלה, כמו שפעם היו לאמא". לא שאלתי בדבר ההתחלפות, רק חשבתי, מה אכפת, אנשים אלה לא מכירים אותי וממילא לא ישובו. אבל אבא הבין, כי סימן בידו ברמיזה, כאילו פניתי אליו באמצע משפט של תפילה. ובהמשך אמר בקול נמוך, בחומרה, כמדגיש כל מלה: "החבילות שלנו צריכות להישאר כמות שהן. אין לגעת פה בשום דבר. חוץ מזה, דברים שמשאירים אנשים מאחוריהם בזמן מצוקה של אסון ומישהו לוקח אותם – לא מביאים מזל".

רציתי להבטיח לעצמי חורף חמים באיזה מחנה עבודה רחוק האמור לקלוט אותנו, ואין מנוס מלנסוע אליו יחד עם אבא, ברכבת... כי בחדר הזה לא נוכל להחזיק, רק באותם רגעים חולפים של אור, הקוצב זמן קיצי, בצללי וילון, בפינה אחת מוצלת, שבין קירותיה הבהירים נחבא לחשן, להזכיר כי הכול מראית עין וכעין הפסקה. התפקיד הראשי הוא של אלה המכריזים עליו בצרחות, דורכים נשקם. וכניסתם עשויה להתרגש כל רגע. ומי שיבואו כבר לא יהיו האיש מן המיטה והאשה של המעיל.

אבא ניגש לסגור את דלת הארון, ובאחת הוכפל הכול. בדלת היה ראי.

נבהלתי לפגוש את עצמי ואת אבא, ואנחנו כפולים. ארבעתנו רזים, חתומי לכלוך ותלאות.

בהתגלות הראי כמו הוכפל הפחד.

והיה בצדו יתרון. אפשר היה להזיז אותו, ובלי להתקרב לחלון לראות מה קורה בחוץ. אמנם לא את מה שהתרחש בגובה המדרכות, אלא רק את החלונות ממול וצמרת של עץ קרוב.

והיתה סכנה שאם השמש תבוא בחלון ותפגוש בראי, והראי יזוז, ייראה האיתות למרחוק. כמו שפעם תפסתי את השמש במראות קטנות, וסִנוורתי.

ועם כל אלה, על אף הפחד, לוּ נמצא לנו אוכל במקום הזה היינו מנסים להתחבא. אף שלא היה כל סיכוי מלכתחילה, כי מחבוא יכלו להכין לעצמם מעטים מבין אלו שגרו בצד הזה של הגטו (לאתר איזה כוך, לאגור בו קצת אוכל). מי שבאו מן הצד שלנו לא יכלו לארגן דברים כאלה.

יהיה זה הרעב שיכריח אותנו, בהיחסם כל מקור מזון, להתייצב לטרנספורט. מה גם שבמודעות כתוב כי בתחנת הרכבת ראדוֹגוֹשץ׳ נותנים לחם שלם לכל אחד. למה אם כן מסתתרים, לא נוסעים מרצון? הן חיכינו ליום זה של חיסול הגטו. אלא שהכול פוחדים לבוא לרכבת. יש שמועות קשות ופחד (והמצוד המפחיד? הן נחוץ להסיק ממנו דברים).

גם כדאי עכשיו להמתין במקום, כי בלילות, בהיפסק כל רעש, שומעים מרחוק קולות מלחמה אמיתיים. אומרים שאלה פגזים של חזית מתקרבת. גם לה חיכינו, אף כי איבדנו איברים ויקירים לאורך חמש שנות הגטו. וזה אומר שהמשחררים קרובים. למה זה נברח מהם וניסע בכיוון ההפוך, למקום לא נודע? מוטב לחכות, בכל תנאי... אף להתחפר מתחת לרצפה, כמו הרגל בתוך הנעל ההפוכה...

הלילה היה הביל, חם ומפחיד, כמו נשימה של חיה רעה הרובצת לפתחו של סוף קיץ.

אבא, אני, הפחד, הלילה הקודם שהעברנו בפתח עליית הגג...

עוד היו לנו ארבעה סלקים מבושלים ושני עלים של כרוב. הסלקים באו מחלקת האדמה שלנו. לא כמו הרקובים למחצה שקיבלנו במנות, אלא טריים מן הערוגה.

אמרתי לאבא שאין ברירה. ארוץ בחושך אל הצד ההוא, אגיע לדז׳יאלקה[3] שלנו ואקח מן הגזר, מהסלק, מכל הירקות שנשארו. הם שלנו. הן השקענו בה את שארית הכוחות, ויבולה אמור להקל מעט על הרעב. בשומעו זאת נבהל, הסתכל בי בחרדה והשביע אותי שלא אעז ללכת. אבל גם בלי זה היה ברור שמסוכן, הכול אבוד ואין טעם ללכת. הכול מוקף שם ושמור. אי־אפשר לבוא, ולא לחזור.

היו לנו שם, בצד ההוא של הגטו, שתי ערוגות.

באחד המגרשים שבשנים הראשונות של הגטו העלו עשב שוטה, ומאוחר יותר חולקו בין התושבים כדי שיעבדו אותם ויגדלו ירקות, הוקצו לנו פס אדמה ומעט זרעים. זו השנה השנייה שאנו מעבדים אותה. באביב האחרון עקרנו אבנים מן הכביש הסמוך. בידיים גררנו אותן. כך הוספנו פיסת אדמה. הפכנו אותה ועדרנו. יום־יום שבנו מן הדז׳יאלקה תשושים, כי את מי ההשקיה צריך היה לסחוב מרחוק. ופעם, לפני שנה, ילד אחד עזר לי לשאת את המשפך הכבד. נדמה שזיהיתי בו את נער־עלי־הכרוב מאתמול.

התרד והצנונית כבר נאספו בראשית הקיץ. גם בצל ירוק וסלק צעיר. נחוץ היה לדלל בו, לפנות מקום לשורשים שצריכים עוד לגדול, כי זה אך התחיל להתעגל ולהתמתק (מן העלים האדמדמים הכנתי מטעמים). מתי זה היה? כמו עבר עידן מאז.

היה זה באחד מימי הפינוי. השוטרים כבר סגרו על השטח. השתחלתי ביניהם והגעתי. ראשי הירקות עמדו בשלל צבעים, ושקט היה. מרחוק נשמעו מדי פעם ירייה וצעקות. התגנבתי לחלקה שלנו. אפילו סל לא הבאתי. תלשתי אותם בלי רחמים. משכתי בעלים ועקרתי, אולי חצי מהם. אלא שהמון עלים היו, ומעט סלק, כי לא הספיק לגדול. אספתי אותם לערמה, לחצתי בכוח אל גופי ורצתי. אחר־כך מיתנתי צעדי. אולי זר הסלק שהלך לפני הציל אותי, כי עברתי וראיתי מבעד לעלים איך הוקפו אנשים, והובלו.

עוד הספקתי לנקות אותם מן החול, לרדת לבשל באולם הבישול ולחזור, לארוז מעט דברים. אבא האיץ בי. השעה דחקה. מהר שמתי בתרמיל קצת בגדים, חולצה אחת של אמא ותליון עם תמונה שלה. את הסלק החם ארזתי לחוד.

[3] פולנית: חלקת אדמה מעובדת.

לא הבנתי מה קורה לאבא. לא יכול היה לראות את הכול נעזב. כאחוז שיתוק ישב על כיסא ליד המיטה של אמא, הליט פניו בכפות ידיו. בסוף נשא ראשו ואמר: "בואי, עוד מעט נאחר. מה כבר יש לקחת?". אבל ברגע אחרון זרק למזוודה קטנה את הסוודר שסרגתי לו בחורף שעבר, את נרתיק הטלית והתפילין שלו, ועוד דברים. הביא את הלחם העטוף במגבת וארז בזהירות (כמו שפעם נהג בנסיעות העסקיות שלו, ולהבדיל, כי אז היתה אמא מכינה את צידת הדרך). עוד הספקתי להסב ראשי ולראות איך הכול נשאר: הספרים והמון נקודות מגע, דברים שכמו צמחו מאתנו והיו לאיברים (אף שלא היה זה הבית שלנו האמיתי. האמיתי היה בעיר, והגירוש ממנו — כמו אתמול. כשעוד היינו משפחה שלמה, עם אח ועם אמא).

בין האחרונים עברנו בגשר.

בצד ההוא ראינו מהומה נוראה שלא הכרנו עד כה. שומרי הגיהנום, שעד כה עמדו או סובבו מחוץ לגדרות, ירו לרוב באוויר כדי להגביר את הפחד או הרגו את מי שחשדו בהם כי רוצים לעבור לצד האחר, הלכו ברחוב בצמדים, סגרו על אנשים שזה אך הגיעו מבעד לגשר, והוליכו אותם. צללי אדם מיהרו להיעלם בפתחי בתים.

עוד מעט ונגמר היום. מקום המסתור שמצאנו באחת החצרות היה חלקלק מסחי והדיף צחנה קשה. היה עלינו למצוא מקום אחר לעבור בו את הלילה. דרך חצרות אחוריות חמקנו, מבית לבית, עד שהגענו לביתם של בני הדוד.

(את הלילה שלאחר־מכן העברנו בעליית הגג).

למחרת, בשעות הבוקר, הגענו לדירה הנטושה ובה החדר המואר יותר מדי.

וכבר צריך היה שיעבור היום (החושך היה ידידותי יותר, כי בלילה היו הצוררים הולכים למאורות שלהם ומניחים לנו).

מיטה אחת, גדולה, עמדה בחדר.

בהתקדם הערב לקחתי כרית, שמתי בפינת הרצפה והתכוננתי למנוחה של לילה. לשמיכה לא הייתי זקוקה, מפני החום.

אבא השגיח במעשי ומחה: "תשכבי במיטה, אני אסתדר כבר, את שומעת?!".

לא יכולתי לסבול את המחשבה שישכב על הרצפה הקשה, כי כל גופו עוד היה חבול מאז שובו מן ה־KRIPO,[4] יימח שמם.

זה היה לפני כחודש.

שניים באו. לבושים חליפות אפורות. עמדו בפתח ואמרו: "פליק ציגלברג! יבוא!". בלי הודאה מוקדמת או אזהרה הגיעו ולקחו אותו. לא ידעתי מי האנשים שבאו בבוקר מוקדם. כשעה אחרי לכתם דפקה השכנה בדלת. פחדתי לפתוח, והיא דיברה אלי מבעד לדלת הסגורה. "פתחי רגע", אמרה, "לא אוכל לדבר בקול רם. תני להיכנס להגיד לך משהו". פתחתי, והיא נכנסה, הגיפה את הדלת ואמרה, עדיין בקול מהוסה: "אלה ה־KRIPO". העיפה בי מבט רחום והוסיפה: "כדאי שתישארי בבית, שאם יחזור אבא שלך, או אם יחזירו אותו, מוטב שתהיי פה. אבל את, אסור שתלכי שם. רק חכי בבית". והזהירה משכן אחד שגר בקצה הפרוזדור, שלא אגלה לו דברים, כי הוא "מוּסֶר מלוכלך",[5] מרחרח בשבילם. חושב שאף אחד לא יודע.

שלוש יממות שמעתי את השקט. אטמתי וזקפתי אוזני לשמוע אם עולה במדרגות. הודעתי בעבודה שעלי לחכות לאבא ולא אוכל לבוא. שאם מגיע לי עונש על היעדרי, גם אז לא אוכל. עלי להישאר בבית, ולחכות.

הוא חזר ביום הרביעי. בבוקר. מהחצר קרא לי. רצתי מהר במדרגות: "חזרתי", אמר, "את רואה". פניו היו נפוחות ועין אחת בלטה. קומתו התקצרה. הוא הושיט ידיו, חיבק אותי ושתק. אחרי זה פנינו לעלות במדרגות. תמכתי בו ועלינו לאט, מדרגה אחרי מדרגה.

אחר־כך שכב במיטה.

מקץ שעות שמעתי אותו, משנן לעצמו:

"האוצר... איפה האוצר? ווי האָס'טו באַהאַלטן סְ'פעקעלע?".[6] מתאמץ לחקות את קולם ופולט אנחה.

---

[4] Kriminalpolizei: – "המשטרה הפלילית" הידועה לשמצה, שניסתה לקחת מן היהודים חפצים יקרי ערך בעינויים. גרמני בשם Sutter ידע יידיש והשתמש בה בחקירותיו.

[5] יידיש שמקורה עברי: מוֹסֵר קרי מלשין.

[6] יידיש: איפה החבאת את החבילה.

את גופו לא ראיתי.

ארבעה ימים שכב בלי לפשוט בגדיו. בחמישי ישב במיטה וקם, רחץ גופו. רק אז יכולתי לראות את הכתמים האדומים והכחולים שעל גבו ועל פרקי ידיו. כי עד אז... כל שנגע בגופו של אבא, לא נגע לי.

ועוד חזר לשנן: ״לא גיליתי להם, גם לו הרגו אותי. לא רציתי לתת. נצטרך את זה פעם״.

הפנים של אבא כבר כמעט חזרו לצבעם הרגיל, האפור. גם העין. הרזון חזר. הסימנים בגבו החליפו צבעים, והצלעות מתחת לעורו הדק נדמה כי שקעו.

כבר כמעט נמוגה גם תחושת הרעב. רק עייפות פשטה.

הבנתי שאבא החליט לגבי מחר.

רציתי לישון. בכל־זאת לא ויתרתי, לקחתי כרית ושכבתי בפינת החדר. חום רב נצבר שם, זיעה נתווספה על זיעה. הרצפה הקשה הציקה לעצמות שגם להן חסר כיסוי של בשר. עליתי למיטה. אבא נרדם כבר. שכב בקצה המיטה, אסף ידיו אל חיקו כאילו מחבק מישהו בשנתו. שכבתי בקצה האחר. בכל־זאת קרובה לנשימות שלו, לנחירה הקלה, במרחק נגיעה בגופו. אולי אגע בו וארגיש בכוח נחישותו השפופה. הושטתי יד והחזרתי. היא זרמה גם כך, מבעד לידיעה שביני לבין אבא אין להפריד. לא עכשיו, ולא אף פעם. זה המקום האחרון שלנו בגטו. יש פה ריח טוב של רעל ובעד החלון אפשר לנגוע בקיץ סומר עורו, מודע לחדות ציפורניה של החיה הרובצת לפתחנו. פתע חזר בי זיכרון של לילה אחד, בחורף אשתקד. דרך הר המצעים שכיסה עלי בא הכפור, מלמעלה, מהצדדים. בשחור הקפוא היה מקור אחד של חום, במיטתו של אבא. הסדין שכיסה את שוליה היה קפוא. חתרתי מן הגומה הריקה שהטביע גופה של אמא, והוא פינה מקום לידו, את חציו של הכר המחומם והשמיכה. התכסיתי מעל הראש ונשמתי הבל חם של גופו, עד שחדלתי לרעוד ונרדמתי.

עכשיו קיץ וחם. בתוך השקט נשמעים מרחוק הדי הפצצה, יריי תותחים.

משב בא בחלון.

התעוררתי מוצפת אור. רגע ארוך שכבתי בלי לזכור איפה עומדת המיטה, מה עושה מעלי נפנוף הינומה זו של וילון מוצף שמש. באחת השתחזר הכול ונבהלתי מהיותי שוכבת במיטה הנוחה. אבא לא היה בה. גם בחדר לא ראיתי אותו. זרימת מים רחשה בקיר ורמזה שמתרחץ. לקראת מסע? (איך שאבא עושה תמיד את הדבר הנכון. לפי מעשיו הקטנים אני יכולה לנחש את כוונותיו הגדולות). נזכרתי שאסור לגופי לעבור למצב של ישיבה. עלי לגלוש מן המיטה לאט, בראש מורכן. מה יביא יום זה? מה ייצא לחוות בו? החלקתי על הסדין וגלשתי לרצפה. עוד רגע ישבתי לרגלי המיטה, ובצאתו של אבא מן הרחצה נכנסתי לחדר אמבטיה קטן, שהכיל ברז, כיור, סבון, מגבת. ואני, בזמן הזה, כבר שכחתי מותרות כאלה.

ברחצת אותו בוקר נדמה היה כי רבדים של שנות הגטו נשטפים ממני (אף שנהגתי להתרחץ יום־יום, גם בחורף. כעצתה של אמא ניצלתי את שארית החום שנותרה במי הבקבוק החם שהנחתי לרגלי המיטה בערב, העברתי אותם לקערה והתרחצתי). קרצפתי ראשי בסבון וכך עשיתי לגופי. שטפתי אותו במים קרים וסיבנתי שוב. נתתי לסבון לצרוב בעיני. פתחתי את הברז עד שעלה רעש המים ואבא הקיש על הדלת שאהסה אותם.

אחר־כך שב הצורך, הנוגד כל היגיון, להשאיר אחרי מקום נקי. מה גם שחדרון הרחצה הקסים אותי. רציתי לגמול לו. ניגבתי הכול ופתחתי אוורור. ניסיתי למשוך את הזמן (ארוחת בוקר זו תהיה ממילא האחרונה. מוטב לדחותה כל כמה שניתן. כך לימד אותי אבא, בלא הצלחה יתרה).

אחרי הרחצה לבשתי את בגדי המרופשים וחזרתי לחדר.

הוא עמד בפינה, דמותו העטויה טלית פונה לקיר. זה זמן רב לא ראיתי אותו מתפלל... עוד כפף ברכיו והניע גופו, כיסה ראשו בטלית, השתהה... וכמו ניעור מעולמו המרוחק, קרא לי ברומזו שאביא את האוכל.

ארבעה סלקים!

הסתרנו אותם בתרמיל, שלא להיכנע ליצר ולזלול בערב.

מכיס התרמיל עלה ריח חמוץ. הוצאתי אותם אחד־אחד: עבשים! ניסיתי לגרד את העובש וידי מעכה עיסה מימית, מתפוררת ואסורה לאכילה.

נשארו עלי הכרוב.

החזקתי באחד מהם. התחלתי ללעוס. בראי יכולתי לראות את העץ העומד ממול לחלון, את צדודית דמותי הכהה על רקע האור, שערי הרטוב... כמה צמח! כבר חששתי שאאבד אותו, כשנשר אחרי מחלת הטיפוס שחליתי בה בחורף לפני שנתיים. עכשיו כל ראשי תלתלים רטובים.

פשטה בי קלות מוזרה.

עלי משי שחורים ריחפו... הרגשתי מים ניתזים על פני... משהו רטוב ומחוספס התחכך במצחי... מעלי רכנו פני אבא...

לפתע נשמעו צעדי ריצה במדרגות, קלים ומהירים. וצעדים נוספים, קלים מן הראשונים, וקול ילדותי מבוהל: ״איפה אתה? למה אתה לא נותן לי יד? אני לא רואה כאן שום דבר בחושך״. וקול שני, ילדותי גם הוא, אך בוגר מן הראשון: ״הנה פה. סימקה, עלי במדרגות! מהר!״.

זיהיתי את הקול, זה פיוֹטרֶק, הנער של הכרוב, עם אחותו. רציתי לפתוח את הדלת, להכניס את הרצים.

העילפון חלף ונותרה רק החולשה. עד שקמתי לפתוח שמעתי אותם חולפים ליד הדלת, ממשיכים לעלות. אחר־כך נטרקה איזו דלת בקומה מעלינו. חשבתי שאולי מוטב כך. הם מצאו מקום בטוח יותר מזה שלנו, הגלוי יותר מדי. עוד מעט אתחזק ואעלה לדבר אתם.

אלא שבאותו רגע נשמעה צעקה מתחתית המדרגות:

״Verflucht, Donnerwetter![7] תביא כאן פנס, היינץ, איזה חושך. Schnell, komm![8] הם נכנסו לכאן!״.

נשמעו צעדים במדרגות, כשל חיה שועטת.

הם עצרו במישורת שלנו! דפקו על דלת שכנה! באגרופים! אחר־כך במכות כבדות! קתות רובים שימשו להם מפתחות. שמעתי את הדלת השכנה נפרצת...

אני ואבא נדחקנו אל מתחת למיטה. עוד הושטתי יד לאסוף מן הרצפה את המגבת הרטובה, את עלה הכרוב שנשמט בזמן עלפוני. שכבנו וחיכינו. עוד נזכרתי בחבילות העומדות ליד הפתח ועלולות

7 גרמנית: ארורים, חזיז ורעם!

8 גרמנית: מהר, בוא!

להסגיר. לא נותרה שהות לקחת אותן, כי המכות ניתכו ישירות על הדלת שלנו. ידעתי שהדלת תתנגד. היא כבדה. התעצור בעדם...? אך בתוך רגע נשמע ניפוץ העץ. אחריו נפרץ מנעול. הם היו בחדר! ראיתי את קצות המגפיים בהתקרבם. שמעתי עצמי נושמת כמו קטר. אולי זה לבי, מכה בקול ויסגיר אותנו? ולבו של אבא, היעמוד בשתיקתו? אבל קול צעדיהם גבר והרצפה חרקה (הם מחפשים את פיוטרק המתחבא עם אחותו באחת הדירות למעלה ועכשיו... מגלים... אותנו!). זכרתי את החבילות שליד הדלת, שלא טרחנו להחביא. אבל הדלת, מן הסתם, עכשיו פתוחה בכיוון ההוא, ומסתירה. והאור... לאן נופל? האומנם לא יסגיר אותנו? חשבתי, ובו בזמן התרוקן ראשי, גופי נצמת וההולם הדם בו עלה ועמד לפוצץ דופנות עורקי.

הם עברו למטבח! לחדר הרחצה!

וחזרו.

"כאן נקי. הם לא כאן", אמר האחד. "רגע... אולי בארון?". ראיתי את הבזק הראי, את שמלת הפרגים נושרת. הפרגים אדומים באור. הוא מישש אותה או שסתם החליקה?

"הם לא כאן. נעלה למעלה!".

הם יצאו בריצה. נשמעה שעטת רגליהם במדרגות, מכות על דלת למעלה, דלתות נפתחו ונטרקו. אחר־כך באו דפיקות ופריצה של דלת. לא ממש מעלינו, אלא מצד ימין... וקולו של פיוטרק: "אני... מה? .. Bitte... Bitte[9] אל תיגעו בה!".

"Los! Los, verflucht!"[10], צווח קול אחר.

שמעתי אותם במדרגות. כל זוגות הרגליים. יורדים. הדלת שלנו עוד היתה פתוחה. שכבנו מתחת למיטה...

...כשזוג רגליים אחד טיפס חזרה במדרגות... קרב... ונכנס לחדר! שני מגפיים נעצרו מול המיטה. לפני הארון.

היה שקט. שמעתי את דלת הארון נעה על צירה. ובתוך השקט: נקישה של מתכת! ורעם קרוב! (האומנם היתה זו ירייה? ועמה קול המון זכוכית נשברת).

[9] גרמנית: אנא, בבקשה.

[10] גרמנית: החוצה! החוצה, ארורים!

(הוא ירה באיש שבראי?!).
שברי זכוכית נורו אל מתחת למיטה. אחדים, דקים, נתקעו בזרועי... טיפות דם גלשו לרצפה.
(עכשיו, בתוך שברי הראי... אולי רואים אותנו?)
אולי האור הציף וסנוור, ועשה לנו מה שלרוב עושה החושך?
"Schnell, komm schon Heinz!,[11] מה קורה שם?!", שמעתי קול במדרגות, ו... צעדים מתרחקים בירידה.

✧✧✧

הרעב עשה שניקח את מעט הדברים שהיו אתנו ונלך.
וליתר דיוק – נגרור את רגלינו לתחנת הרכבת. והן יכולנו להחליט שעוד אנחנו מנסים לשרוד בחדר ההוא.
ובכל־זאת החלטנו.

מה זה הדבר הזה, הַ־חְ־לָ־טָ־ה?
החלטתי להסתכל למֶנגֶלֶה בפרצוף! החלטתי להחזיק/לעזוב... את ידו של אבא... לבלוע את הלחם בלי מים גם אם אחָנק, כי עוד מעט אולי אני נגמרת ואז מוטב להיות שבֵעָה...

באושוינצ׳ים.
כבר אחרי הסלקציה.
אבא עוד עמד לידי, לפני שנצטוו הגברים ללכת.
דמות משונה קרבה מצד המחנה. כשהגיעה אל הגדר פתחה בצעקה: "תזרקו את הלחם! זרקו אלי את הלחם שלכם! ממילא לא תזכו לאכול אותו!". שתי שורות גדר הפרידו בינה לבינינו. לבו של מישהו נכמר ונענה לקריאה. הוא זרק את לחמו אליה. אלא שהלחם עבר שורת גדר אחת ונחת לפני השנייה. היא הושיטה יד להשיג אותו, והחשמל הדביק אותה. רעד איום אחז בחבילת אנוש מפוספסת, שהתפחמה לנגד עיני. לאחר זמן קצר באו דמויות משונות נוספות, שמיכות בידיהן, ומשכו אותה מעל הגדר.

[11] גרמנית: מהר, בוא כבר.

אז / כבר קראו לגברים לצעוד לחוד / ולנשים לחוד / אמרו להתפשט ולעזוב את הכול / — — / ברגעים שלפני המקלחת החלטתי לדרוך ברגלי על החצאית החדשה, על החולצה הטובה והז'קט שבכפתור שלו היה תפור יהלום של אמא / פחדתי להוציא אותו / אז מעכתי! דרכתי!

אחר־כך ישבתי על אדמה צהובה, בשטח מגודר. לידי ישבה טופצ'יה (החברה שלי מן הרסורט) עם אחותה. ואני לבדי, אף שנראינו כמו קבוצה של תאומות תמהוניות עם ראשים מגולחים, בחלוקי פסים, כולן בוגרות טקס זהה של השפלה בלתי־ניתנת להגדרה. אמרתי: "טופצ'יה, תזכרי אותי. אני הולכת לגדרות, אין עוד טעם לחיות, אין איש שכדאי לסבול בשבילו". היא נגעה בידי בלי להפנות ראשה ולחשה: "ומה אם פעם יחזרו אבא שלך, ואמא? ויחפשו אותך! מה יהיה אז?". ועשתה שאחליט להמשיך... לשבת, לקום, ללכת...

עוד אנחנו יושבות, קרבה ועברה לידֵנו דמות בחלוק פסים. שערה לא גולח. מבטה נישא מעלי. בפניה היפות הכרתי את ללה, בת דודתי (היינו אצלם בבית עם אבא, לפני יומיים, שלושה?). קפצתי מתוך השורות. שאלתי: "מה את עושה כאן?". היא נראתה ותיקה במקום, בגלל השיער שנותר על ראשה. בחיקה נחה נעל גדולה. היא אימצה אותה אל גופה כדבר מחמד אחרון ויקר, ו... הכירה אותי. עוד שאלתי: "ללה, איפה קובוש, גניושיה ודוד בעריש?". "הם אינם! הם שם! עכשיו אני ממהרת... שם... שם...". הפנתה אצבעה בכיוון מבנה עם ארובה המעלה עשן. "והבלוק שלי שם" (אולי בלוק של ניסויים?). היא רצה, יחפה.

כל זה נמשך... (לא ברור כמה) / אחר־כך כמו הועף ראשי במכת אלה / נשמע גידוף / הורצתי ל"אָפֶּל"[12] עם השאר / — — / שכבתי על הדרגש הכי גבוה / עם ארבע תאומות גורל

[12] מסדר של עמידה בחמישיות, ששימש לספירת האסירות כמו גם למטרות עונש.

החום חנק בדרגש שמתחת לגג המלוהט. פשטתי את הפָּאשְׁיַאק[13] ושכבתי עירומה. בין קרשי הגג, מעלי, היה סדק. אור חדר מבעדו וסנוור, לבש ופשט צורה. הקרשים לחצו בגבי ואילצו אותי להתהפך. מישהו למעלה תיקן את הגג וזפת רותחת התחילה לטפטף על גבי. רציתי לצעוק, לזוז משם. יד רכה הושמה אל פי לעצור את הצעקה. הזפת דבקה בגבי והפכה פצע צורב. תוך זמן קצר הוצעדתי במיון נוסף. הפעם פקדו עלינו להתפשט וללכת עירומות... והפצע? באושוינצ׳ים (כי המקום שאליו הגעתי היה מחנה אימים זה, ששום הגדרה לא תתאים לו)... באושוינצ׳ים לא ממשיכים לחיות עם פצע כזה. הכול קרה תוך שניות. פשטתי את הבגד. לא החזקתי אותו ביד כמו כולן אלא הנחתי על כתפי, מעל הפצע, כמו שתולים מגבת. יחפה, הלכתי על פני החצץ בצעד קל.

נמצאתי כשירה להישלח ממחנה זה למחנה אחר. תוך זמן לא רב ולא מוגדר יצאתי מבעד לשער הברזל אל רכבת אחרת. כשנדחסתי לקרון עמד בחוץ זמן קיצי. בריחים חרקו ודלת כבדה הוגפה על חריץ של אור.

[13] פולנית: בגד פסים.

שמיכות

לפעמים, כשהיושבת מולי נבוכה קצת, מסתכלת מעל קו עיני, שולחת אצבעות בשׂערה להעביר תלתל, אני תופסת כי שׂערי הוא הצָריך תיקון. אבל קורה שמעבר לראש המסודר שממול נגלים ראשיהן הגלוחים של מי שישבו אז על רצפת הקרון. מדי פעם הורמה אליהם יד, ונסוגה...

רק השתקפות היתה, של האחת באחרת, ובה מעין ראיה: איך אנחנו נראות... איך... **חיות!**

עוד באושיבינצ׳ים...

כי באותו קרון כבר היינו מעֵבר...

מעט מלים נאמרו בו. והן הכול נלקח. אחת נשמעה לעתים: ״מסרק, למי יש מסרק?״, ונשארה תלויה, כמו זווית פי השואלת. והיו עיניים, אף, פה, שהיו בעצם פנים. בגדי פסים עם מספר שעשה אותנו קרובות... במספרים... בדחיסות... בשותפות לכמה שעות, ימים, של טלטלה, למלתעות שזה רק נפלטנו מהן, או שמא אנחנו עדיין נתונות בבית הבליעה.

בפינת הקרון, מולי, ישבו שלושתן: דודה רלה, רוחמה (המשרתת שלה הנאמנה עוד מלפני המלחמה) ודודה אידָה.

בסוף אותה נסיעה ראשונה, אתן יחד, ועם אבא, יצאנו אל הרמפה. עברנו את הסלקציה. הדודות, גם להן היו בנות. עכשיו הן אימצו זו את זו. לא אותי. אולי כי לא מספיק חיפשתי את קרבתן. לא ביקשתי מהן דבר או ניסיתי לתת. הן רוואת אותי, לחוצה בין נשים זרות, ולא ברור אם לִבן נכמר עלי. ואני רואה אותן: מצופפות, זהות בבגדי הפסים.

לא יודעת איך יצא שנפגשנו בתחנה בגטו, בצהרי יום היציאה, כי את ימי המחבוא האחרונים עשיתי רק עם אבא. אבל לקרון ההוא עלינו ביחד.

מכל הדיבורים שלפני העלייה לרכבת שבין הדודות לאבא ועוד אנשים הבנתי שצפוי... ושיש להיערך... לגרוע מכול.

באותה נסיעה נוראה, כמו ביעד המחכה, בסופה.
אבל...
אשר ראו עיני מאשנב הקרון לפנות בוקר, בהיעצר הרכבת באותה תחנה, כשאבא עוד היה... וידי בידו. ועדיין לא ניחשנו שהגיע הזמן וצריך להיפרד.
אחר־כך...
מי שסובבו, צרחו, שתקו, בין "אָפֶּלים", "בלוקים", "קאפוֹאים"[1] – היצורים שלא ברור אם אנשים הם, אם היו, אם יהיו. התחנה ששמה המפורש **אושבינצ׳ים**, שנשארנו בה, על אף שיצאנו לדרך.
באותו יום של שלהי קיץ. אותה יד שהביאה, היא ששילחה ליעד לא ידוע.
וזה שנשאר מאחור... כבר ידענו ! **ראינו את הארובה !**
והמשכנו.
מן המקום בעל השֵם. בתוך קרון העושה את דרכו הלאה.
בחוץ, מעבר לחרכים, חולפים שדות, חורשות, כפרים, יום, לילה. בפנים – חם, צפוף, אי־אפשר להגיע לצוהר הזעיר. אבל אפשר, לפי התחלפות האור בחושך, לנחש מן החוץ – פנימה.

לתחנה החדשה שֵם : Bommlitz.[2]
הדלתות נפתחות לקול מטר צעקות, נביחות כלבים ופקודה (אף אם פחותות מאלה שהקבילו את פנינו שָם...). אנו יורדות מן הקרון ברגליים צבות, וכבר צריך להסתדר בחמישיות. סופרים אותנו. חוזרים, סופרים ומצווים לעמוד ב"אפל". קומנדנטים מקשיחי דיבור ומשגיחות בשכמיות אפורות, האַלות שבידיהן נוחתות על ראשי הבֵיצה. ומעל הראשים : שוב מגדל שמירה עם חופת סְנוור חודרת עיניים וגוף, שורות עמודים עם תיל מנוקד חרוזים לבנים מושחלי חשמל וזמזום זוועה בחוטיו. השער פתוח ואנחנו עוברות, חמישייה אחר חמישייה, נערכות ל"אפל". אחריו – לעמידה בתור לפני אשנב... אני בין כולן. כמו כולן. זה עדיף, להיות דין אחד וגורל עם כולן. ודיני בתוכן : לבלוע פרוסה עם נוזל דמוי קפה. לקבל דרגש בבלוק. לשכב

[1] קאפו : ראשי תיבות של Kazetpolizei – משטרת המחנה.
[2] עיירה בשטח גרמניה.

על מזרן, לבד, עם שמיכה אפורה. סוף־סוף מותר לישון! ו... שנתי... יש בה... כי מתוכה זוחלים על רגלי, על צווארי, מכריחים לגרד, ידי מנסה לתפוס אותם ומועכת. צחנת פשפשים עולה. וכבר מטלטלים וצועקים "לקום!". חשמל דולק בצריף. גופי בוער מעקיצות וגירוד, אבל קשוב, שמא מחלקים משהו לאכול! צריך לרוץ! גופי מורגל ברעב ובקשב עוד מן הגטו.

בחוץ יש תור לשתייה חמה ותור לשירותים חשופים לרוח. עדיין חושך גמור וכבר צועקים "חמישיות! להסתדר!". העטלפית בשכמייה צורחת "אפל! אפל!". דוחפת אותי תוך כדי ספירה, מצווה לזוז! הרגליים שלי ועוד הרבה רגליים נגררות... עוברות בשער. באור הזרקורים. אחר־כך בחושך (אילו אפשר היה לישון בהליכה!) אנחנו באות בשער המפעל. המייסטֶר[3] מקבל אותנו בטקס חילופי דברים עם אשת העטלף, מפצל לקבוצות, מראה מבנה ענק הבנוי תאים־תאים. צריך לשלוף מהם תבניות מלאות, להעביר, לשפוך למְכָל, למלא גרגרים חומים ממכל אחר, להעביר, להרים, לדחוף לתא של תנור. התבניות כבדות. אנחנו עובדות בצמדים ואין מספיק כוח. אחת מרימה, האחרת שומטת. הגרגרים נשפכים ויש קללות ואזהרות, שכל רגע עשוי המפעל להתפוצץ (עלינו! עליהם! לו אפשר היה לשלח הכול באוויר. אבל איך?), ומכות ניחתות לצורך הבהרה שגרגרים אלה אינם אלא חומר נפץ.

שתים־עשרה שעות. תבניות ענק. להרים. להעביר. לרוקן. למלא. לגרור רגליים חזרה למחנה. לקבל מנה של לחם. בצריף. על מזרן של קש. כיבוי אורות. פשפשים. משמרת יום. משמרת לילה. עמידה של שעות ב"אפל". השפלות. קללות. מכות.

זה נורא. וזה הכי נכון שאפשר. כי אחרת... איך יכולנו לחיות עם ההיעדר? עם הקרע הטרי מאחיות. מאמהות. מאחים קטנים. מ... **אבא?!**

בעבודה הם משגיחים, אנחנו מרימות, סוחבות. אבל ברור ש"זה לא ילך", אפילו יצעקו ויהרגו במכות, כי מתברר שזה לא כבר עבדו במקום הזה שבויות רוסיות. אותנו הביאו במקומן, וכוחותינו דלים משלהן.

[3] גרמנית: מומחה, מנהל עבודה.

בצמד לידי עבדה נערה הבוגרת ממני במעט. בהפסקת המרק ישבנו על אותו ספסל והיא אמרה: "את יודעת, בקצה המחנה, ליד המטבח, יש ערוגה של סלק. מחר בבוקר, כשנעמוד בתור לקפה, אני אשמור ואת תרוצי לקחת. אחר־כך נתחלק". והסבירה איפה הערוגה ובאיזו דרך כדאי לרוץ.

הסכמתי. עוד באותו בוקר נתפסנו. קיבלנו מכות ועונש:

סגרו אותי בצינוק, בלי אוכל, בלי לומר לכמה זמן. בתא השכן סגרו את חברתי לפשע. יכולנו להקיש על הקיר ולאותת כמה אנחנו פוחדות ומה יהיה...

למחרת הועברנו לקומנדו עונשין. שוב לא הלכנו למפעל, אלא לעבודה אחרת. שמונה בנות, מן הצעירות (לי מלאו 15). הוביל אותנו זקיף. בעוברנו בשער גידף וצעק, כנהוג, אבל אחר כך הִרפה ולא החמיר. רק השגיח שנלך בסדר ולא נברח (כאילו שהיה לאן). אבל אפשר היה לפזול הצדה ולראות שדה חרוש תלמים שחורים, מחובר לדרך בתפר מצהיב של עצים סתוויים. אחריו בתים הדורי מבוא של פאתי עיירה. ובעיירה עצמה: רחוב עובר בין בתים עם וילונות תחרה בחלונות, עם דלת וחלון־ראווה של חנות מכולת וחנות נקניק. ילדים הולכים לבתי־הספר עם ילקוט על גבם ותיק אוכל ביד. אשה דוחפת עגלה עם תינוק. אלא שכולם עוקפים אותנו, מפנים ראשם. היה שם רחוב עם בתים הרוסים לגמרי או למחצה. בפתח אחד הבתים אשה עם מטפחת לבנה טאטאה את רצפת המבוא, והגניבה מבט. פנינו לרחוב שכן. הזקיף פקד לעצור ליד ערמה של לבֵנים. איש אחד צולע נתן לכל אחת פטיש ואזמל והראה איך מפרידים טיט מלְבֵנה. אחר־כך לימד להניח אותן בגוש מלבֵני מסודר. את המרק שלחו לנו מן המחנה. בסיום העבודה, מדי ערב, אספנו תפוחים שנשרו מהעצים שלצד הדרך. אכלתי מהם, ותפוח אחד או שניים החבאתי בשרוול להביא לדודה שלי, רלה.

מלאי הלבֵנים הספיק לשבוע. הלוואי שנמשכה עוד אותה עבודת עונשין, אבל זמן שהותנו במחנה עמד להיגמר. לא נמצאנו חזקות מספיק לעבודת המפעל. לבנות נודע שאמורים להעביר אותנו למחנה אחר. ויום אחד, לפנות בוקר...

היה עצוב ונוגע ללב, מפחיד ו... מצחיק.

כמדי השכמה, כלומר בחושך של בין ארבע לחמש, הסתיו כבר התקדם וקשה היה לעמוד בקור של טרם שחר, בבגד הדק, בלי תחתונים, עם ראש קירח חשוף. ובזמן שה"מלאכית" לא השגיחה היטב בחמישייה שלנו נהגנו להילחץ זו אל זו, ובכל כמה דקות היתה הראשונה הולכת לאחור, שייצא לכל אחת לעמוד בתווך, בין שתיים אחרות, במשך רוב זמן העמידה. אבל לא צחוק נבע מכך, אלא חימום מועט של גוף. אותו נוהג למדנו עוד באושבינצ'ים, ב"אפלים" ארוכי שעות, שבמהלכם היה גם למשגיחות נמאס לעמוד כך, והיו מתעופפות מן ה"אפל" שנמשך והוכפל ושולש כל־אימת שמישהי נחשדה בעֲברה אמיתית או מדומה.

בהתגבר הקור בבקרים נתפסו בנות אחדות לְרעיון: היו עוטפות עצמן בשמיכות ומעליהן לובשות את הפאשיאק. בבוקר ההוא היה האוֹבֶר־שטוּרמבַּהן־פיהרֶר[4] נרגז במיוחד. האַוּפזֶהֶריוֹת[5] צעקו וזירזו. והוא גידף וצעק: "Verdammt, Donnerwetter, das ist zum kozn!"[6] והמלה קוֹצְן בגרמנית פירושה "להקיא", ובז'רגון היידי הלודז'אי משמעה: "שמיכות". הבנות הבינו שלמפקד נודע מעשה לבישת השמיכות וייעשה חיפוש על גופן. מרוב פחד העדיפו צרה אחת על רעותה, החמורה פי כמה. תוך הסתכנות, בחשכה, חמקו מן השורות, לרוץ לצריף ולהשיב למקומו את פריט הלבוש האסור. האַוּפזֶהֶריוֹת ספרו שוב ושוב. גם לא יכלו לבדוק מי חסרה, כי בינתיים מילאו האחרות את מקומה בחמישייה. והסורחות חזרו מהר. אבל הבלבול הגביר את רוגזם של הנוגשים, שגידפו וצעקו, ולא הבינו מה גרם למהומה. ורק כמה בנות רועדות מקור ידעו, והחביאו צחוקן.

כשעמדנו סוף־סוף סדורות בחמישיות – בנות המחנה כולו – נשא לפנינו השטוּרמבַּהנפיהרֶר נאום קצר: "מפני שלא רציתן לעבוד בשביל הרייך כמו שכולנו מצווים לעבוד בשבילו מעבירים אתכן למחנה אחר. ה־Lager שאליו תובאו הוא בֶּרגֶן־בֶּלזֶן, והטרנספורט

4 דרגת מפקד המחנה.

5 משגיחות.

6 גרמנית: טיפשות, חזיז ורעם, אפשר להקיא מזה.

יוצא עוד היום!״. עמדנו בשקט. השם בֶּרְגֶן־בֶּלְזֶן לא לבש שום דמות, כשם שלא לבש אושבינצ׳ים לפניו.

על מעשה המהומה והעיכוב של מסדר אותו בוקר לא נענשנו במיוחד. הרי ממילא העונש ניתן בעצם שליחתנו למקום ששמו הודגש בחומרה.

שָׁם, שעדיין לא הספקתי לקלוט.

הרכבת לא היתה שונה מקודמתה. לא הקרון, אף לא מצוקת הצפיפות ששרתה בו. שוב הייתי בדרכי אל הלא נודע והלא ייאמן. לבדי בתוך המון יושבות סביבי, נדחקות זו אל זו מחוסר מקום לזוז, בתוך הטלטלה החדגונית של הרכבת, היו באות המחשבות... וחסר נוראי... של אבא! של אמא! של אח!

כעסתי על הילדה מן השיר שאהבנו לבדר בו את שעות העבודה ברסורט בגטו, שמלותיו נסבו על ״קרונות אדומים, כחולים, ירוקים״, על ״קטרים השורקים לילדה עזובה בתחנה...״. איך נתפתתה לעלות על אותה רכבת? (אף שבכל נסיעה יש משום הבטחה של הרפתקה ובידור, ורק הנסיעה מן הגטו, וזו של עכשיו, חוץ מאסון ואיום אין בה כלום).

והיותי לבד – הֲקַל...

ומה יעשו בי? ירביצו? ירעיבו? הן לא נשאר עוד איש קרוב – לקחתו ממנו.

אך גופי המשיך לדרוש שאמנע ממנו קור, כאב, רעב.

באנו בנוף שערי ברגן־בלזן. מלוויו של הטרנספורט מסרו אותנו, ממוספרות כדין, לידי אחרים הדומים להם אך מיומנים פי כמה בקשיחותם המתאכזרת. טעמו הראשון של המחנה היה ״אפל״ של שעות. נשבה רוח וגשם ניתך. עמדנו רועדות, רטובות מקודקוד עד קרסול, בלא שנראה קץ לאותה עמידה ולא לגשם. חוץ מזה לא ננהג שום מסדר של ניקיון ולא ניתן שום בגד (הנעליים חולקו עוד ביציאה מאושבינצ׳ים).

אחר־כך הולכנו בשורה אל דוכן אספקה ובעוברנו נזרקה לכל אחת שמיכה מבאישה, דוקרנית. ניגשנו לפי תור: רלה, רוחמה, אני.

משקיבלה רוחמה את השמיכה והגיע תורי ראיתי בין השמיכות הסדורות אחת מבצבצת, ורודה ודקה. בדיוק אז הורמה מעליה שמיכה מהוהה, פרומה בקצה, ועמדה להיזרק אלי, בעוד הוורודה, בדוגמה של זוג דובונים לבנים – נחשפה. חשקתי בה. לא זוכרת איך הושטה ידי, ובמשיכה אחת צנפה אותה בבית־שחיי. מיד אספתי את התקנית וכיסיתי על זו.

רוחמה, רלה, אידה (במחנה אבד להן התואר "דודה" ולא חזר) – ראו שלקחתי. בעוברן נמשכו ידיהן לגעת בה, כמו היתה תינוק של ממש. חיבקתי את השמיכה הרכה והידקתי בזו שמעליה.

לאחר־מכן צווינו ללכת משם ולעמוד בגשם הגובר (כך היה גם טעם ימינו הבאים בברגן־בלזן, אם כי שפר מזלנו כי עדיין יועדנו להישלח למקום עבודה, לכשנידרש). האַופזֶהֶריות לבשו שכמיות עם ברדסים והיו מוגנות, ואנחנו, רועדות מקור ורטובות עד לשד עצמותינו, החזקנו שמיכות נוטפות מים בלא שנורשה להתעטף בהן.

מקץ שעות הוצעדנו לעבר מחנה אוהלים. דשדשנו בדרך הבוצית, והן התחילו לזרז. פתאום נהיה הכול דחוף. האלות נכנסו לפעולה. כמעט בריצה נדחסנו לאוהל שצורתו מלבן מוארך. היה עלינו לתפוס מהר מקומות על גבי גבבה של קש טחוב, לשכב בארבעה טורים. הכול התנהל כמתוך איזו כוריאוגרפיה סוריאליסטית, מודרנית, חד־פעמית. אלא שהחזרות למופע ההוא נערכו ערב ובוקר. בין אלה לאלה נמתח שיממון הבטלה הטובעני של סתיו ברגן־בלזן (שהיה למקום שבו הַמְתנו למוות או להישלחות לעבודה), בו שקע הכול בגבולות לא ברורים של בוץ, התעללות, קור, רעב – בין בליעת פרוסה זעומה לפנכה של נוזל עכור.

באותו ערב ראשון, אחרי ששכבנו (כל אותו יום לא בא אוכל אל פי), הובא אל קדמת האוהל דוד מהביל. האד שעלה ממנו עורר מהומה בקיבה. עוד מעט תתחיל החלוקה והמרק החם יבוא אל פי להחיות את גופי. אבל מפקדת האוהל, האֶלְטֶסְטֶה[7] החדשה, נעמדה ליד הדוד והכריזה: "עכשיו מאוחר. בחושך אי־אפשר לחלק. מחר בבוקר, דבר ראשון, כולן מקבלות את המנה שלהן. אוי למי שתעז לקחת לבד!". דווקא רציתי להעז ולקחת את המנה שלי! אבל ביני

[7] גרמנית: הזקנה ביותר, ובהשאלה: האחראית.

לבין קדמת האוהל שכבו אידה, רלה, רוחמה, ועוד שורה ארוכה של גופות חצי־מעולפים. ראשים, רגליים... איך אעבור ביניהם? וממילא לא ייתנו.

אבל הרעב, כמו טורף מושחז חושים, לא נתן מנוח. זה שנים הוא אורב לצַיד, ולו עלוב ביותר. חשבתי לעצמי, שאם תגבר עליו השינה, אחסוך לעצמי הסתכנות חדשה זו. ומה אם יסרב להירדם וימשיך לתבוע? כי אז לא יהיה מנוס מלנסות, לקחת... רק את המנה שלי. ואם אחטוף מכות, יידע שעשיתי למענו ויקבל את הדין. וכך, אמנם, כעבור שעה, מצאתי עצמי מדלגת מעל הישנות, מניחה כפות רגלי בזהירות בפרצות המעטות שלרגליהן, מתקדמת לעבר הטרף. ורק אקפיד ללכת בשקט, שלא לעורר מהומה. אבל הכול היו תשושות מכדי להתעורר. מקץ דקות עמדתי מול הסיר. צמודה לדופן שלו נתלתה הפנכה. לקחתי אותה בידי וטבלתי עד גדותיה בנוזל הסמיך ומשכתי חזרה. היא עלתה משם מלאה על גדותיה, נוטפת. הטיתי אותה אל פי ואכלתי, ובלעתי היישר ממנה. למרק היה טעם של לחם מבושל וממותק. מאכל תאווה כזה לא טעמתי מעודי, חומו נכון לבליעה. עמדתי ליד הסיר, ראשי סובב לכל צד לראות אם לא אורבת סכנה. וזללתי. ככל שאספיק לבלוע הריהו שלי. אם אתפס, מה בכך, שהרי לפחות אספיק לשבוע. רוקנתי את הפנכה ואיש לא זע. משׁשקט יצרי עלה בדעתי שבבוקר, עם חלוקת המרק, אתלבט אם לקבל את המנה שתגיע לי לפי הדין והתור.

ואולם, כנראה שהיו עוד בנות יוזמה כמוני, כי השכם, לפני ה"אפל", היה הדוד ריק ואני פטורה מלבטים.

את הלחם חילקו בצהריים. אחר־כך — מרק של יום נוסף.

בערב הוצאתי ממחבואה את שמיכת הצמר הוורודה שטמנתי מתחת לקש ונתתי לרלה. ביקשתי שתחלק אותה בינינו. זאת אומרת: תקרע אותה לארבע.

רוחמה עשתה את הקריעה. למחרת בערב השיגה מחט ונתנה לי לתפור ראשונה. את פתח הצוואר חתכתי בנשיכות שיניים. בחושך, פרמתי חוט ועוד חוט ליד רגלו החסרה של דובון, שנשאר בלי אף ובלי בת־זוג.

תפרתי גופייה.

מאז אותו לילה ועד סוף המחנות חיממה שמיכת התינוק גופיהן של שלוש נשים ונערה.

משמרת יום / משמרת לילה

מחנה, "אפל" ראשון

אך זה עמדנו על הרמפה של ברגן־בלזן. הערפל רבץ סביב ודחס למטה את עשן הקרמטוריום שדבק בנו, זה שבועות. הקור חדר לעצמות. אחת־אחת עלינו וישבנו צפופות על רצפת הקרון, שנסגר והיטלטל...

עד שבאחד מימי הסתיו האחרונים עמדנו בשערו של מחנה חדש. שמו היה Elsnig.[1] מראהו הזכיר את מחנה העבודה הקודם שצריפיו מלאו פשפשים ולעבודה בו לא נמצאנו חזקות מספיק. הכול כאן היה דומה: הרציף, השער, עמדות שמירה. רק הצריפים היו צפופים יותר ושטוחים, מתחת לגגות מכוסים יריעות זפת. האפור הכפיל עצמו בקלסתרוני הצריפים, בשבילים, במגרש המסדרים שבתווך. כבר לא קיווינו למקומות נעימים, עם צמחייה וצבע... אף לא הספיק הזמן להשהות מבט על כל אלה, כי מיד נסחפנו למהומת ההתארגנות שרחשה במגרש המסדרים המרובע, שהכול התנהל בו תחת מטר של פקודות, בין משגיחות וכלבים, מול עינו הפקוחה של "העוף הדורס".[2] אלא שהמוות שוב נסוג מעט, על אף שהחיים לא הוסיפו כוח, ורק דרשו אותו ביתר שאת.

באותו מסדר ראשון קפצו הזריזות ונענו לשאלות שנורו: "מי יודעת גרמנית?", "מי רופאה או אחות?", "מי סנדלרית?", "מי תופרת?", והצביעו וצעקו "אני! אני!" גם מי שלא ידעו את המלאכה, רק למדו להריח הזדמנות של רגע ולהתברג במקום הנכון. אחר־כך מילאו סוליות במסמרים שפצעו את הרגליים, תפרו טלאים עקומים בפאשיאקים הקרועים.

הראשונות להיבחר היו "אחראית המחנה", יהודייה ילידת גרמניה בשם קלארה, וחמש אחראיות לחמישה בלוקים, שנתמלאו כל אחד

[1] אלסניג אשר על נהר האֶלְבָּה, בגרמניה.
[2] עוף דורס פרוש כנפיים היה סמלה של גרמניה הנאצית.

במאה נשים צעירות. גם מבשלות מונו, ועוזרות למבשלות. ופקידה אחת למזכירות (מבין נוסעות הקרון שלנו). היא, וכמוה כל נבחרות אותו "אפל", נועדו לשמש בצוות המחנה והיו בעלות סיכוי למנה נוספת של אוכל ולשעות עבודה סבירות. כל השאר, והן רובו של הגוש הערוך חמישיות־חמישיות במגרש המסדרים – מחציתן תצא מחר, עם שחר, למשמרת ראשונה של שתים־עשרה שעות של עבודת יום; המחצית האחרת תטורטר עוד ב"אפלים" ותצעד בערב לעבודה של שתים־עשרה שעות של משמרת לילה. שכן כך חולקו שעות העבודה במחנה הקודם ושמו בומליץ, שבו עבדנו ונכשלנו. הפעם עלינו להשתדל יותר, אם כי הזמן שהפריד בין שני מחנות העבודה, שעבר עלינו ב"המתנה" ב־KZ[3] ברגן־בלזן, לא הוסיף כוחות, אלא רק מורא וידיעה שהפעם אסור להיכשל!

הכול ידעו כי רק הפעם עוד שיחק לנו מזלנו ומילט מן המשרפות.

עמדתי במגרש בלא תפקיד. אחת מרבות, שמחר לפנות בוקר תגרור רגליה בדרך שאין שיעור לה, אל מקום שמן הסתם יהיה שוב בית־חרושת לחומרי משחית.

(...למה לא הצבעתי כשנשאלו השאלות ההן, הוצעו התפקידים? כמו אבא בשעתו).

בעומדי שם הוקפתי המון נשים זרות. אחרי שכל מי שהיו אתי עד כה, אלו שנסעו בקרון ודשדשו בביצות ברגן־בלזן, כבר נהיו ליחידה אחת הקרויה "טרנספורט מלודז'", ועל אף שהזמן כמו כופף כל אחת מהן בצורה דומה והדביק בה נוהג וריח זהים – נותרו בהן סימני היכר בין פנים לפנים – הרי ביום בואי לאֶלסניג נמצאתי מוקפת נשים בעלות סימנים קשים מאלה, וזרים. שְׂעָרן הגזוז הספיק כבר לצמוח, לעומת ראשי, שהצמיח בקושי זיפים קצרצרים. היתה בהן פראות זרה וממוקדת, שתבעה לעצמה קדימות בכל דבר שאמור היה לשמש את כולן, כמו קפה או מרק, מקלחת או בית־כיסא. תמיד הופיעו וצמחו לפני, ונגדי – לתפוס מקום, אוכל, מעמד. רק מה שהותירו ניתן לבנות לודז', "הירוקות הטריות".

[3] Konzentrationlager– מחנה ריכוז.

מוצאן היה מעיירה בשם פְּיוֹנְקִי. אך לפני שצורפו אלינו הספיקו לעבור במחנה רצחני בשם פְּלַאשׁוּב, שהו בו זמן רב, ראו ועברו מה שגוף אדם לא חווה ועין לא ראתה, ולמדו "חוכמת־מחנות". אמנם גם אנחנו למדנו: בגטו ובאושבינצ"ים (אף שהיינו בו "רק" שבוע), גם בשני המחנות שקדמו לזה האחרון. ובכל־זאת היינו לעומתן כלהקה של שיות מבויתות מול עדר זאבות – שעלו עלינו, גם במספרן. ואף שגם אותן גם אותנו הדריך אותו מורה, הוא הרעב, הרי מרגע שבאנו בקָרבן הפכה העמידה מולו למאבק שנדרש לו כוח רב יותר, וניסיון. עד שלא פעם, כשניתן סוף־סוף לנוח קצת, גם אם תוך כדי עילפון של רעב – התפללתי שלא יחלקו שום דבר, כי אין כבר כוח לרוץ, להידחף, להילחם.

כך נחלקה אוכלוסיית הלאגֶר החדש לשני שבטים: אחד גדול שהתמקם בארבעה בלוקים ראשונים ונקרא "פיוֹנקֶרקי", והאחר של בלוק אחד, ושמו "לודז'יאנקי", שמיום בואן למקום החדש הפכו בנות שבט זה למיעוט בו. למרות הקושי היומיומי של עימות עם מכשול זה, של בנות פיונקי, שכמעט עד יומו האחרון של המחנה היו לגוש אחד שאין סיכוי לעמוד נגדו, בכל־זאת עם הזמן יכולתי להבחין במה שמעבר לאורך השיער, לעילגות השפה, להבדיל בין פנים לפנים, שלרוב סומנו בקווי מרירות הגולשים בזוויות הפה ובזיק פרוע בעין.

זכור לי מפגש, בתור למרק של יום ראשון, עם נערה קטנת קומה בעלת עיניים של חיוך מתעתע, ורגע אחד מתוכו שפיה נפתח בו ומבעד לשיניה, שאחת החותכות חסרה בהן, פרצו קטעים של וידוי: "את אמא שלי ואת אבא הם הפרידו. אחר־כך הכו מול עיני. אחר־כך ירו בה. ואבא שלי, והאחים. שלושתם נגמרו, בצד השני. קודם אבא... אחר־כך הם... במשך שנתיים. עד שיצאתי...". אחר־כך השמיעה מה שדמה לצחוק קצר, מלווה עצימת עיניים נרעדת. ידיה נתהדקו על קערת הפח. "פה זה גן עדן. ואת, נדמה לך שיודעת משהו על מחנות". הבנתי שהווידוי שלי, לעומת זה שפרץ מפיה, יהיה עלוב. הן כל שקרה ליקירַי, קרה בהיעדרי. וגורלם... פחדתי לדעת מהו. עטפתי עצמי בחוסר הידיעה, שמא תנחת עלי האמת, כי אז לא יהיה עוד טעם ללכת לשום עבודה, או מקום, פרט לחוטים המחושמלים המציעים עצמם.

מאז אותה שיחה חדלתי לקבול על שאותן בחורות מתייחסות אלינו כאל בנות־פינוקים עירוניות, שהגטו חישל אמנם אבל המחנות עוד לא הספיקו לעקור מהן סימנים של משפחות, של כאב טרי על אובדן ושל געגוע שיש עמו תקווה מעורפלת להתאחד אתן כשייגמר כל זה... כפי שעליהן היה להתגבר זה כבר, במחנה ההוא.

כשם שיהיה עלינו?

היו לנו צרות משלנו. וחיכוכים משלנו.

ל״פיונקֶרקוֹת״ היו אחראיות בלוקים שמקרבן באו. ואילו לנו היתה – הֶלֶנְקָה.

משלהן היו שתי אחיות זקופות קומה, שחרחורות, שאפשר לסמוך עליהן, כי מתוכן ״קפצו״ לתפקיד (הן ועוד שתיים שאת פניהן לא אזכור).

הֶלֶנְקָה ״שלנו״ נבחרה על שום יופיה, גובהה וזרותה, שבלטו באותו מסדר ראשון, בהיותה צמח שונה ואציל: עדינה, תכולת עיניים, דוברת צ׳כית וגרמנית, בת של פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטה של פראג – לא מתאימה לנו, כשם שלה לא התאימו: המחנה, בגד הפסים, התפקיד.

בכל־זאת, הותאם הכול בסוף...

לאט, בהדרכתה של פוֹלָה, סגניתה הנמרצת (כי גם סגניות נבחרו באותו ״אפל״), מתוך חיכוך בינה לבין כמה בְּנות מענה לשון מן היותר אמיצות, הפכה למנהלת בלוק אחראית אמיתית... וזרה, עד הסוף.

ואף על פי כן, ולמרות הקשיים מבחוץ, התנהל הבלוק שלנו והיה רְשות לעצמה, עם חללי קיום, חוקים וסדר שהוטלו ונמתחו למידתו, עד שהיה לאכסניה קשוחה לנשים ונערות שאורח קיומן הוכתב בידי קשי העבודה הנמתח עד קצה יכולתן, כבידי רעב בלתי־פוסק, שעשו אותן בו־זמנית תשושות וערניות, עסוקות כל העת בתרגילי הישרדות.

רוב פעילותו של הצריף רחשה בחדר האוכל, שתפס כשליש משטחו. צמוד אליו היה הקיטון של הלנקה ושל פולה (הסגנית). מעבר לו השתרע ה־Schlafraum, הוא אולם השינה. תקרתו הנמוכה

נבנתה קורות־קורות, שהחזיקו דרגשי שינה הבנויים קומתיים. בכל אחד מזרן של קש ושמיכת מחנה אפורה.

הצריף שלנו, היינו "בלוק מספר 5", היה הקיצוני בשורה. שביל של בטון רץ בצמוד לו והלאה לאורך ארבעת הצריפים הנוספים. ממול לשורה זו של צריפי מגורים, מעבר למגרש ה"אפלים" – שכנו צריפי השירות (שכללו את מזכירות המחנה, מתפרה, סנדלרייה ומרפאה קטנה שבה שתי מיטות), והקיצוני בהם שימש את משמר ה־S. S. בקצה האחר, ממול לחלונות אולם השינה שלנו, נמצא ה־Waschraum, הוא צריף הרחצה, שהכיל בתי־כיסא – שלא היו אלא חורים ברצפה של בטון, שצריך להתכופף מעליהם בזמן עשיית הצרכים. נהגתי לרוץ אליו עם שחר, לפני התארך בפתחו התור שגזל מזמנו של תור אחר – הוא התור לקפה, ומזמן אכילת שארית לחם האתמול – שהיה הזמן העיקרי, הקצר תמיד. אחריו, בעוד חושך סביב, בתוך חרוט האור הניתך ממגדל הזרקור, התנפח הזמן והיה לספירת ה"אפל" המהדהדת במחנה בקולה הצורם, חסר הרחמים, המנוצח באלות של גומי. אחריו, לקול גרירת עשרות רגליים, נפתח השער וטור החמישיות הארוך התחיל להישפך החוצה. לעבודה.

קווי ההליכה שלנו, בשטח המחנה, עברו תמיד בניצב או באלכסון לשורת צריפי השירות: כך בעת חציית מגרש המסדרים, שבהישג עינו של משמר ה־S. S, בעוד הנוגשים המופקדים עלינו פוסעים במקביל, כלומר על השביל שלפני החלונות הקטנים של אולמות השינה והאכילה; ומצעדם מלווה צעקה, קללה ונביחה של כלבים, של האַוּפְזֶהֶרִיוֹת, האַוּפְזֶהֶרִים והשְטוּרמבַּנפִיהרֶר (כולם אנשי S. S), פוסעים בפמליה או בזוגות מזרי־אימה, שיש להתקשח לקראתם. אם כי, כל כמה שנתנסיתי, תמיד נפנה לעברם הבשר הרך, מחכה למכה שתונחת.

ובגבם של צריפי השירות נחבא מבנה נוסף, שהיה למקום המשיכה העיקרי – הלוא הוא צריף המטבח, המכיל בתוכו גם מחסן מצרכים.

כל מבני המחנה נדחסו לשטח צר, שלא היה אלא מכלאה מוקפת גדר שנמתחה בין עמודים גבוהים מעוקלי צוואר, מן העורף פנימה. בגבו של כל אחד שורה של בליטות לבנות, לפופות תיל חשמלי. בקדמתו, בצמוד לשער הראשי, ניצב מגדל שמירה, ובצדו האחר היה שער קטן שהוליך לבתי המגורים של ה־S. S. ראינו את בתיהם,

הצבעוניים מעט יותר משלנו, מבעד לשתי שכבות גדר – הראשונה מחושמלת, פונה לצד שלנו, והשנייה נמוכה יותר, פונה לצד שלהם.

עם חלוף השבועות והחודשים למדתי את מראות המחנה על זוויותיו השונות: מחלון אולם השינה, ממגרש ה"אפל", מן התור שליד המטבח ומן הדרך בה קרבנו אליו, תמיד בחושך אחרי עבודה של יום, או לפנות בוקר בתום משמרת לילה.

השיבה אליו, המתורגלת יום־יום, שכל צעד שלה קירב את מנת הלחם המובטחת.

אבל תחילה צריך היה שייפסק דשדוש הרגליים העייף בקילומטר האחרון שלפני השער המואר זרקורים, הנפתח בחילופי פקודה. האופזהרים יעמדו בשני צדדיו, וטור החמישיות ינוע אל מגרש ה"אפלים", יעבור לעמידה של דום – לטקס ספירה מתמשך, ובסיומו יתפזר לצריפים.

ועוד היתה היציאה ממנו, בתוך גוש החמישיות הנע בחושך.

בדרך, ביער, ב־WERK[4]

בראש ההולכות חתכה את ערפילי השחר צדודיתו של זקיף S. S. משני צדי הטור – צלליהן העטלפיים של המשגיחות בשכמיות עם כובעי ברדס.

בלכתי שם ניסיתי להמשיך ולשהות בתוך קורי השינה הדבוקים, המפרידים ביני לבין דקירות הקור בחזי, בכתפַי, בראשי החשוף, וביני לבין הכאב שעלה בכפות רגלי מן המסמרים התקועים בסוליות (בצדן הפנימי החוכך ברגל), לשמור צעידתי ישרה בעקבות הגב הנע לפני, שלא לסטות מן השורה ולחטוף מכת אלה.

בצדי הדרך השחירו שדות סתוויים שאחר־כך כוסו מעטה לבן. אחריהם השחיר היער שהתחלפה בו רוח השדות המישורית ברחש ענפים קריר ולח, שבתחילה, ביום לכתנו בו לראשונה, דמה לגוש שחור, לוחש. ולאט, משהבהיר הבוקר, חשף צדודיות גזעים ערומי ענף. אחריהם ניצב קהל עצי אשוח, שקידם את פני העוברים במועל ידי ענפיו. יער זה, יותר משראיתי אותו הרגשתי בו, כי לא יותר מפעם

[4] גרמנית: מפעל.

או פעמיים הרמתי ראש, לראות ענפיהם הקירחים של אלה והמחטיים של ההם. וגם זאת רק לפי פסי האור הדקים הגולשים בגבה של ההולכת לפני, ומן הצורך לדרוך בזהירות כדי שלא למעוד על פני מצע עלים רווי גשם וחלקלק בקטע יערי זה של הדרך, שמבואה במישור המחנה, והמשכה עליות ומורדות מגודלי יער. ואורכה כששה קילומטרים מתמשכים. באותה הליכה ראשונה נדמה היה שלא יהיה עוד סוף – לדרך, ליער, לחשש מן המקום המחכה בסופה. הן זה כבר נלמד איום היעדים... מפני מה שצפוי בהם לגוף ההולך ונחלש.

עוד אנחנו הולכות, האשוחים עדיין בשני צדדיה, ובלא שהבחנתי מתי ואיך הפכה הדרך סלולה מתחת לרגליים. וכמו מתחת לאדמה קמה לרוחבה גדר של ברזל, התחילה להתגלגל לאט ונעלמה בתוך קיר של אבן. איש ה־S. S זרק פקודה וכיוון את טור החמישיות לפתח שנוצר. עלינו על פני רחבה. הסבכה הכבדה חזרה להתגלגל וסגרה מאחור.

בקדמת הכיכר שלפנינו נראו מתקנים בנויים. ליד אחד מהם עמדו גברים בסרבלים כחולים, לראשיהם כובעי מצחייה. מִפֶּתח אחד המבנים יצאו שני גברים לבושים במעילי גשם, לראשיהם כובעי לבד חומים עם תיתורה. לפני שנפנו אל הזקיף הסתכלו בנו שעה ארוכה במבט של ביטול. אחר־כך פתח אחד מהם בדברים עם לובש המדים שעמד בראש התור ונראה כמי שמציע אותנו כסחורה דפקטיבית. ואכן, תנועותיו של בעל המעיל העידו על חוסר שביעות רצון. דיבורו היה רם. קלטתי אותו במקוטע: "Sind die neuen? Kann ich mir kaum vorstellen..."[5] ובלי לחפות על סלידתו הצביע לעברנו. אחר־כך לכסן מבט וגיחך. איש ה־S. S שמר על קור־רוחו, אף על פי שדבריו נאמרו בקול שנמהלה בו נימת התנצלות. אך מהר שב והשתחץ: "Doch die Weiber sind ja Verbrecher..."[6] העיף מבט מעל לראשים ופקד ליישר שורות. אכן, בראשינו הקירחים היינו גוש אדם ממין לא ברור. לבושות בצורה משונה: רק מקצתנו לבשו מעילי פסים, והשאר עטו עֵרב־רב של שמלות משונות, כטוב ידן המהַתלת של עובדות מחסן הגרדרובה בברגן־בלזן, שהותאמו בזדון

5 גרמנית: אלה החדשות? בקושי אני יכול לתאר לעצמי...

6 גרמנית: הנשים, הרי הן פושעות...

ובמהופך – באורָכים, בגדָלים, בצבָעים: שמלות שהגיעו עד קרסול או בקושי כיסו על ירך, רחבות כשקים או צרות להתפקע. מיני אופנה שקיבלנו, זמנית, במקום בגדי הפסים, שנלקחו לחיטוי מיד עם הגיענו לאלסניג והוחזרו רק כעבור שבוע.

לי היתה שמלת צמר תכולה, ארוכה ומסומנת בגבה בפס אדום של קלון, שעם החזרת הפאשיאק לאחר־מכן נלקחה ממני והוטלה למחסן בגדים כלשהו, ונעלי עקב רפודות מסמרים שניתנו לי או, ליתר דיוק, נזרקו אלי בצאתי מאושבינצ׳ים.

תוך ימים אחדים קיבלנו חזרה את הפאשיאקים. זה שלי, שבימי הבטלה של ברגן־בלזן הצרתי במותניים והתאמתי למידתי, שב דהוי וקרוע. היה עלי למוסרו בידי המומחיות, שתפרו בו טלאים עקומים.

בהמשך אותו בוקר, הראשון לעבודה, סקרו אותנו בעלי ה־Werk (הם הגברים בלבוש האזרחי). אחריהם התחילו המייסטֶרים לבחור מתוכנו – החל בטובות המראה וכלה בעלובות, בלי לשאול לכישורים. ורק עינם הבוחנת עברה מאחת לאחרת וקבעה ייעודה.

איזה להק חסר ערך של עבדים היינו. לא לחינם הציב המשגיח בחמישייה הפותחת את החסונות שבבנות הטרנספורט. הן היו הראשונות להיבחר לעבודה הקשה, של פריקה והעמסה של פצצות והובלתן בדרכי המפעל, Wasag שמו, שהיה בית־חרושת לפצצות מסוגים שונים. בין הנבחרות למלאכה זו היו טולָה וגוטָה מן הבלוק שלנו. הכרתי אותן במחנות הקודמים, גם בקרון נסענו יחד.

כעינו של המייסטר שמחה גם עיני להביט בגופה החסון של טולה התמירה, הנושא את ראשה המגולח בזקיפות, כמו הונח עליו איזה כתר שיש לשומרו מנפילה. ואילו גוטה – גוצה רחבת כתפיים, היתה ניגודה הגמור. כולה עמידות נחושה, המחפה על רוך של דאגה לזולת.

כל שאר הנבחרות לאותה עבודת סבלות באו מקרב בנות פיונקי.

בכל־זאת היה משום עידוד בידיעה שגם בנות לודז׳ נמנות עם ״העילית החזקה״ של עובדות המפעל.

לא אזכור מי ישבו לידי בקרון שהתרחק מברגן־בלזן. ההיו אלה רלה ואידה, שאליהן הייתי קרובה במחנה ההוא, כששכבנו צמודות זו לזו על גבבה של קש טחוב? האפשר שלא עלינו יחד לקרון? יכול

להיות שאני זו שהחמצתי את קרבתן, והן לא דאגו להחזיר? כי באלסניג לא נמצאנו באותה חמישייה, ויצא ששלושתן (עם רוחמה) הופנו לביתן שהעבודה בו היתה קלה יחסית. עסקו בו בגימור פצצות קטנות. הפועלות ישבו סביב שולחן ועשו עבודתן בשרשרת.

אותי שלף מתוך החמישייה איש גבוה וחמור סבר. נראה שעינו הבחינה בגילי הצעיר, כי נבחרתי לשמש "לוֹיפֶרית". זה אומר: שליחה לכל דבר של אחד הביתנים היותר קשים ב־Werk. ייצרו בו ראשי להביורים. העבודה נעשתה בו בעמידה, תוך נשימת האבק שזרעו המחרטות ואדים רעילים של העיסה הרותחת שנוצקה בגופי הפצצות. תפקידי היה לדאוג לניקיונו של הביתן ולבצע שליחויות, שהעיקרית בהן היתה להביא למעבדה, המרוחקת מרחק ניכר מן הביתן, דוגמאות של חומר מכל דוד חדש שעורבל והוכן ליציקה. ובכל יום עבודה רוקנו ומולאו שלושה דוודים. ואף שנחוץ היה לצאת בשליחות ראשונה מיד בהגיעי ל־Werk, בעודי מותשת מן ההליכה הארוכה, בכל־זאת התאימה לי עבודה זו, שהוציאה אותי אל מחוץ לאדיו הרעילים של הביתן. ו... עוררה בי רגש חרטה! לו רק ידעתי לכשף את הקוביות הצהובות, להפוך את נוסחת ההרס שלהן, ובעיקר של החומר המבעבע בדוד הערבול שממנו נוצקו. ידעתי שעליו למלא פצצות האמורות לפגוע במי שעתידים לבוא ולשחרר אותי... האנשים הנלחמים, הקרבים, על האדמה ובאוויר. השבעתי אותן לעשות את ההפך מן המוטל עליהן, ולהתפוצץ בפרצוף הנושאים אותן. ואת אנשי האווירונים השבעתי – שיפציצו!!! אם אי־אפשר את הרעים לבד, אדרבא, יפציצו גם אותי! עם המפעל, עם ערמות הפצצות, המייסטר, האופזהרים.

גם הרהרתי: ומה אם אפוצץ עצמי בחומר זה, התהיה בכך משום עזרה לקמים על הרשע? והן קץ הסבל כבר נותן סימנים רחוקים, והרצון להגיע אליו גובר על הכול.

הסתכלתי סביב, לצדדים, למעלה. ראיתי את המבנה המחוכם, החבוי במעבה האדמה, את עבודת הנמלים הנעשית בו. הבנתי ששום מטוס ידיד לא יחשוד ב־Werk הרשע. כביש האספלט שהלכתי בו חופה בגג בטון, שיצר כעין רציף עילי לאורכם של נתיבי הליכה ומבנים הצמודים זה אל זה בשני צדדיו. צדודיתם המפותלת של שולי הגג יצרה אשליה של זרימה עילית בלתי־פוסקת. סרט השמים נראה

כמו נהר מפותל גדות המצמיחות רפידה ירוקה של יער הגדל במהופך, משתקף במים אלה, הכחולים, שלאחרונה טסים בהם עננים לרוב. הידידים שיטוסו שם לא יראו אלא צמרות עצים של יער, שבאחד משביליו הולכת נערה ונושאת... (דוגמאות של פצצות!). איך יידעו לאן היא רצה? מה היא נושאת בידיה?

אבל שום ידיד ממילא לא בא. אולי צריך, כמו בסרט *שלגייה*, שתמות קודם, ואחר־כך תינתן לה הנשיקה שתעיר אותה? המון נשיקות יינתנו! לכל הנסיכות! הן איני לבד. יש רבות כמוני, המחכות. פה. ובכל המחנות!

מאז יומו הראשון של הגטו... כמה שנים זה כבר?

החשתי צעדי, כאילו שיכלה ריצתי להרחיק אותי מן הכישוף, ובייחוד – מכפות רגלי... שיוכלו להישאר כל הזמן באוויר, בלי לדרוך על אדמה, כמו רגליו של הדוב שלמד לרקוד בירידים, כשהעמידו אותו על מכסה של פח לוהט, מעל למדורה. שכך למדתי מיום צאתי מן היריד של אושבינצ׳ים.

הייתי חוזרת מריצות אלה ותופסת מטאטא לנקות בביתן. לוקחת סל ורצה למחסן להביא סמרטוטים של ניקוי. מצחצחת מכונות. עושה הכול לשביעות רצונו היחסית, החולפת, של איש גבוה, לבוש סרבל עבודה כחול וכובע מצחייה, הוא המייסטר של 820 Gebeude,[7] הנוהג יד קשה בנתונות למרותו. המשתדלות בכל כוחן. בגלל דיבורו הקשה הפורץ מדי פעם מפיו הקפוץ, המעליב; בשל עיניו המזרות שנאה קשה מזו של האופזהרים, שבזמן העבודה הולכים להתבדר באיזו קנטינה ומרפים קצת, בעוד הוא ממלא מקומם ביתר שאת, בניצול ובביזוי. לולא היחס הזה, המשפיל, של המייסטר, הייתי מוצאת את תפקידי נסבל.

ואילו הוא, בראותו כי נותרו בין מטלותי פה ושם פרצות של פנאי, הטיל עלי להיות מחליפה ליד המחרטות. היה עלי ללמוד פעולתן של עשר מכונות ולשרתן כל־אימת שאחת הבנות ביקשה לפרוש לצרכיה. שאז היה עליה להתייצב לפניו ולדווח: ...Haeftling Nummer" meldet gehorsam dass es braucht an's Closett"[8] – והוא היה פוקד

[7] גרמנית: ביתן.

[8] גרמנית: אסירה מס׳... מודיעה בהכנעה שהיא צריכה לבית־הכיסא.

עלי למלא מקומה, ומשחרר. הייתי משתדלת עם מלאכה זו, שלא יתרגז בהיעדרן ויוכלו לשהות בבית־הכיסא מה שיותר. כך הפך בית־הכיסא של ה־Werk למועדון לעת מצוא לבנות הביתנים הסמוכים – למנוחה ולרכילות.

לאור כל אלה, ועל אף העבודה הקשה, היו החיים במחנה אלסניג מאוימים פחות, כשם שפחותה היתה מידת ההשפלה בו מזו שהיתה נהוגה בברגן־בלזן, שהיה מחנה ריכוז ומוות, ועל אחת כמה מזו של אושבינצ׳ים. אם כי ראשון להשפלות היה ונשאר הרעב, שהכביד כאן ושם באותה מידה.

נעליים מעץ

יום אחד שמתי נפשי בכפי וניגשתי אליו... זאת אומרת: לאיש הגבוה במעיל הגשם בצבע בז׳. היה זה בדרך למעבדה. על פני אספלט הכביש באה לקראתי עגלה עמוסה פצצות, מונעת בידיהן של שתי עובדות הובלה. בעוברי לידן הבחנתי במאמץ הרב הניכר בפניהן, בגרירת רגליהן האטית. המשכתי ללכת וכבר כמעט הגעתי למעבדה, כשראיתי בימין הדרך את שני האדונים הלבושים אזרחית, שאחד מהם, ביומנו הראשון ב־Werk, העווה פניו ונזף באופזהר, אחר־כך שינה נימתו, גיחך וקיבל אותנו לעבודה. שמו היה Wappniz, זאת ידעתי מביקוריו בביתן, שבמהלכם היה המייסטר קופץ לעמידה של דום ומאנפף: ״Jawohl Herr Wappniz״,[9] מטה צווארו בכניעות ושומר צעדיו, כשהלה מעביר אצבעו ומרים בזו אחר זו פצצות, שוקלן בידו העטויה כסיה של עור רך ומחזירן למקומן בחיבה. גם לנו יוצא לעצור נשימה ולזרז ידיים בשעת ביקוריו, שמגיח אליהם לבדו או בלוויית איש נוסף הלבוש כמוהו ונצמד אליו כמעט דרך קבע.

גם הפעם הלכו בצמד, במעיליהם הבהירים, בכובעים חומים.

הכאב השתחל מרגלי ומילא את גופי. לא יכולתי לשאתו עוד. הוא זה שגרם לי לעצור נשימה, לקרוא לעזרה את הדקדוק הגרמני שלמדתי בבית־הספר בגטו ולבוא לפניהם, לקפוץ לדום ולדקלם

[9] גרמנית: אכן, אדון וואפניץ.

ברצף: "Bitte Sie um Verzeihung, אבקש סליחתכם. אסירה מספר 300111 ולויפֶּרית של ביתן 820 מודיעה בהכנעה שאת העבודה המוטלת עליה היא עושה כמיטב יכולתה. אבל הנעליים האלה – אי־אפשר לרוץ בהן". איכשהו יצאו הדברים. השניים עמדו מולי תמהים, ונראה כי שמעו את הנאמר... ואני דיברתי אל האיש שלפי הבנתי היה הבעלים של המפעל הענק Wasag. לא הסתכלתי בפניו, רק אספתי כוח לעמוד ולומר את ההכרחי! שנאמר כבר, ועדיין... המכה לא ניחתה. אזרתי אומץ, הרמתי רגל, חלצתי נעל וקירבתי לעיניו. "יראה אדוני כמה מסמרים. והרגל, כמה פצועה. יכולתי לעבוד יותר טוב לו היו לי נעליים מתאימות". בירכתי את המורה לגרמנית שציידה אותי במלים. עוד אמרתי "סליחה, אני צריכה לרוץ". ורחקתי מהם, בצעד הכי מהיר שידעתי, בכיוון המעבדה. בהגיעי עוד רעדתי מעוצם ההעזה. הנחתי על הדלפק את הקוביות ופניתי לחזור.

במרחק־מה משם התרחב הכביש והיה לכיכר קטנה, מקורה אף היא בגג רחב של בטון. במקום הזה עבדו הבנות החסונות של המחנה. בגופן כבפניהן, איכשהו, לא ניכר הרעב. שתיים מהן היו מן הבלוק שלנו. אחת מהן, גוטה, היתה שכנתי לדרגש. מדי שוכבי לישון פנו כפות רגלי בכיוון כפות רגליה. גופה, כפניה, היה בעל תווים גסים משהו, לא מעוצביםדנים כראוי. לצדה עבדה טולה גבוהת הקומה. שתיהן עסקו בהעמסת פצצות כבדות על קרוניות שהמתינו במסילה שבקצה המפעל. לרשות כל אחת היה רכב ננסי שקראו לו איידֶקסֶה (משמע "לטאה"). הן עבדו בצמד, בשני תאומי רכב. אחרי טעינה משותפת התניעו ונסעו בעמידה: לטאה ליד לטאה.

חלצתי נעלי ועצרתי בשולי הכיכר. כפות רגלי צוננו מעט עם מגע האספלט הקריר. התפעלתי מיפי תנועתן של חברותי לבלוק שהסיעו את רכבן הזעיר, ו... נזכרתי במייסטר! שוודאי מסתכל בשעון! שוב רצתי, להדביק את הזמן המבוזבז! פחדתי שמא עוד עומדים מעבר לעיקול שני האדונים בכובעים החומים. מה דעתם על עזות מצחי? ומה אם שמו לב שהתעכבתי בכיכר? אבל אדון וואפניץ ומלווהו שוב לא נראו בדרך.

הימים הבאים התנהלו בשגרתם הרגילה, עד שיום אחד נשמעה בביתן הקריאה, והיא הפעם בהולה מן הרגיל: "לויפֶּרין! איפה

הלוִיפֶרין!?". זיהיתי את קולו של המייסטר, קומתו הגבוהה בולטת בקצה הביתן והוא חותר בעיניו וקורא "איפה היא?!", ובקורבו אלי – נוזף. "בואי כבר!", גורר אותי לאמצע האולם, שם עומד האיש במעיל הבהיר, מסתכל עלי ואומר: "Ja, das ist die Lauferin, komm mal her" (כן, זאת הלויפרין. בואי הנה!). ולפני שאני תופסת מה קורה מרימות אותי ידי־כפפות־העור, מושיבות על שולחן שפונה מהכלים המונחים עליו דרך קבע. את פניו איני רואה, כי כובעו מסתירן, אבל ידיו... חולצות את נעלי העינויים שלי. וקולו אומר "רגע". אחר־כך מתיישרת קומתו, ידיו פותחות קופסת קרטון מלבנית, שולפות קבקב שחור עם אבזמי מתכת ו... מנעילות על רגלי, סוגרות אבזם ועוד אבזם. אחר־כך עושות את אותם דברים ברגל השנייה. ואני חושבת שכל זה תעתוע מטורף ותוצאה של כאב. אי־אפשר שכך קורה. גם המייסטר ממצמץ בעיניו כמסרב להאמין, אבל עומד בצד, תוהה בלא לתפוס מי בביתן שלו השתגע... אבל רואה שזה האדון Wappniz מנעיל ל־Lauferin שלו, כלומר, של 820 Gebeude, נעליים מעץ, חדשות. והאדון חדֵל מתנועותיו. עכשיו באמת נגלה קמצוץ של חיוך מתחת לתיתורת הכובע, והוא שואל "Passen die Schuhe?".[10] ואני מסמיקה עד לשַד נשמתי, שכמעט פרחה, אומרת "Ja ja passen gut. sehr gut" (כן, כן, מתאימות מאוד), ונורא בא לי לנדנד ברגליים, כאילו אני עוד ילדה שמלבישים לה. ואילו האיש וואפניץ מעיף אותי קצת למעלה, מעמיד על רגלי, ומרצין. אני אומרת "דַאנְקֶה שיין",[11] והם כבר עוזבים: הראשון וואפניץ ואחריו המייסטר, פונים לבדוק את דוד הערבול. רק עכשיו אני מבחינה במבטי הבנות העומדות ליד המכונות, מסתכלות בפליאה ובקנאה... כי המייסטר, מרגע זה והלאה, חדל לגעור בי, ורק מנחה.

וכעבור כמה ימים שוב מופיע אדון וואפניץ, מחפש ומוצא אותי, מושיב על שולחן ובלי גינונים חולץ מעל רגלי את הקבקבים, מלביש חותלות של בד, מחזיר למקומם את קבקבי החדשים, סוגר אבזמים ושואל "So Lauferin, ומה עכשיו, טוב?". ודאי טוב. קודם היה טוב, ועכשיו – עוד יותר טוב!

10 גרמנית: הנוחות הנעליים?

11 גרמנית: תודה רבה.

ובאותו יום, בלכתי לכיוון המחנה, יצא לי לשיר שיר אחד שלימדה המורה לגרמנית. שמה היה גברת יאהרבלום, אבל אנחנו קראנו לה "Morgenstunde", כלומר "שעה־של־בוקר", בגלל פתגם יפה שלימדה אותנו: "Moregenstunde hatt Gold im Munde", פתגם שבמטאפורה השנונה שלו אמור היה ללמד שמחה של חריצות, ולפיו אין כשעת הבוקר לעשיית כל עבודה. תרגומו לשפה העברית יישמע כ"שעה של בוקר יש לה מלוא הפה זהב". ואמנם כך היה פיה של המורה טובת הלב, שהצליחה ללמדנו בזמן קודר וקצר שירים של היינה, בלדה אפלה של גתה, וגם לאהוב את תלמודנו, אף שהזמן הורה אחרת. וכך המשכנו לכנותה, אם כי שכחנו, בעצם, על שום מה. ואף על פי שבעת שלימדה ראינו את שיני הזהב שלה, היה לבנו עם מרגליות פיה (שיני הזהב של דוקטור יאהרבלום, שאחרי הגטו ודאי הותכו לזהב טהור, באושבינצ'ים?).

אבל אז, בדרך היער, הרגשתי נוחות חדשה ברגלי ושרתי. האופזהרית אוּשָׁה הסתכלה בי במבט משועשע, ומעט אוהד... ודאי שמעה כבר את סיפור הקבקבים. ואילו אני הלכתי ושרתי בגלל קבקבים שלא הכאיבו, ומפני הפיתוי להאמין כי רק סיוט הוא... ולא אמת... מה שידעתי זה כבר.

במשך שבועיים הייתי היחידה שנעלה קבקבי עץ חמים וחדשים. כל השאר, בנות פיונקי כבנות לודז', התהלכו בנעליהן "האזרחיות", שקיבלו מאותה ערמה מפורסמת של מוזיאון אושבינצ'ים, שבצאתן משם הוקצה ממנה זוג לכל אחת.

כתום הזמן של היותי לשיחת המחנה על מעשה שזכרו נשחק, קיבלו כל עובדות ה־Werk קבקבים חדשים, בתוספת חותלות חמות. שלי הספיקו כבר להתבלות ולצבור שכבה של אבק, כשברגלי האחרות הבריקו אבזמים וסוליות של עץ המשוחות לכה שחורה, אך גם הם נשחקו תוך זמן קצר.

אחרי הקבקבים, בא תורו של סרבל. הפעם בלי ביקוריו של אדון וואפניץ ובלי מדידות. יום אחד קרא לי המייסטר, הושיט סרבל עבודה כחול ואמר: "לכי למחסן להביא אספקה, ותלבשי את זה, שם". בדברו הסתכל במכונות, אחר־כך בשעון, ופקד: "בעוד

שש־עשרה דקות תהיי כאן ותתחילי לנקות את השַׁייסֶה[12] שאלה עושות״.

גם הסרבלים חולקו לכל עובדות ה־Werk – כחולים ודקים. מיום זה השתנה המראה שלנו ונהיה אחיד בתוך הביתנים ומחוצה להם. התלוותה לו גרירה עמומה של סוליות עץ, שבתחילה היתה דשדוש, ואחר־כך הפכה לרשרוש חדגוני בדרך שכוסתה בוץ, אחר־כך שלג, שהפשיר וחזר וקפא, נהיה חלקלק ואילץ להקפיד על כל צעד. רק קצה המכנס הכחול בצבץ מתחת לפאשיאקים, שכיסו על הסרבלים כשם שכיסו תחילה על השמלות. עליהם ניטעו ראשים שנהיו אחידים אף הם בשׂערם הקצרצר האדום – שכך נצבע באדיו הרעילים של החומר למילוי פצצות (ועם זאת היה בו משום יתרון, כחיטוי נגד שרצים, שלא הטרידו עוד). לכל כתף שמאלית הודבק סימן אדום שמשמעו Juedisches Haeftling, אסירה יהודייה, ומתחתיו פס לבן עם מספר שספרותיו האחרונות הבדילו בין אחת לאחרת (שמשום־מה לא קועקעו על הזרוע, רק הוטבעו על הבגד לשמש במקום שֵׁם). שלי היה 300111, והוא שימש לצורך פנייה לאחד האופזהרים או למייסטר. גם בשעת דחק היה עלי לדקלמו בנשימה אחת, שאם לא כן היו מונחתות על ראשי אַלות וקללות. אף על פי שמאז שהתחלנו לובשות בגדי פועלות נהייתה נחיתתן פחות תכופה.

אלמלא הרעב, ההשפלה והעייפות, שהיו בני־לוויה קבועים, היה אפשר לשכוח לשעה קצרה דברים אחרים וללכת בנוף הירוק־חום, שהפך לבן בחלוף הסתיו, ביער שכמותו לא ראיתי מעודי.

דסקית צהובה

איני יודעת אם ננזף הבעלים של המפעל או נענש על מעשה החמלה שנהג באחת הפועלות, אבל עונשי כבר היה נכון על הסף (ושמא נענשתי על מעשה השכחה ומשובת הליכתי המלווה שירים ?).

יחסו המתון של המייסטר עוד נמשך זמן־מה, עד כי מרוב אמון שרחש לי הוסיף על מטלות עבודתי גם אחריות להבאת מקדחים וחלקים למכונות. היה עלי לרוץ בתחילת כל משמרת למחסן הכללי,

[12] גרמנית: טינופת.

להצטייד בהם ולחזור ביעף. היתה זו טרחה שהסיר מעצמו והעביר אלי... יחד עם דסקית שצורתה אסימון, שאוכל בעזרתה לפתוח את ארון הכלים במחסן. במשך זמן־מה מילאתי חובתי לשביעות רצונו, והכול היה נמשך היטב לו נמצא בבגדי איזה כיס או מקום מחבוא אחר לשמירת הדסקית. אבל הסרבל, כמו הפאשיאק, היה ללא כיסים. היה עלי להחזיקה ביד, כל הזמן, בדרך ל־Werk וחזרה, לשמור מכל משמר.

עד שיום אחד אבדה הדסקית. אולי נפלה בדרך? או במקום אחר?

זה היה בשבת. יום אחד הפריד ביני לבין שבוע עבודה חדש.

יום ראשון עבר כולו בחיפושים. בחלוף השעות נתקפתי בהלה: מה אומַר למייסטר? מה יעשה לי? חיפשתי מתחת למזרן, סביב המקום שעמדתי בתור למרק. רצתי לחפש ב־Waschraum, בבית־הכיסא, בפנים ממש. שאלתי בנות מהבלוק, "אולי מצאו דסקית של מתכת צהובה, בגודל עשרה מרק של רומקוֹבסקי[13] בערך?". היתה זו גוטה שניסתה לעזור (זו מההובלה, השכנה מצד הרגליים). בראותה אותי זוחלת אל מתחת לדרגשים וחוזרת, עולה להרים את מזרן הקש, יושבת ובוהה מסביב – ניגשה אלי ואמרה שדווקא יש אצלה משהו שדומה למה שאני מתארת. "אולי זה יעזור לך?", אמרה והוציאה מאיפשהו דסקית מתכת צהובה, דומה לזו האבודה (אולם דקה יותר וחסרת חריצים), והפצירה: "קחי. ממש מזל שיש אצלי דבר כזה. למה לך צרות עם המייסטר. המנוול. גם אצלנו בהובלות מכירים אותו. את רואה, כשיש בעיות, תמיד אפשר לסמוך על גוטה". דבריה נאמרו בסמכותיות. לא היה בי אומץ לדחותם או לשאול מאין לה דבר המתכת הדומה למטבע (במחנה שאפילו סיכה היתה בו חפץ נדיר). נאחזתי בחסות המוצעת, מה גם שפחדתי לבוא אליו בידיים ריקות. הן אי־אפשר שאספר על האבֵדה. כבר ראיתי אותו בדמיוני, מקלל וזועף. אולי מכה אותי. שמי הטוב, שיצא לי בזכות הקבקבים, לא יגן עלי.

והלוואי שעשיתי כן, הלכתי אליו וסיפרתי. אבל לא נעים היה לדחות את עזרתה של גוטה. ושמא בכל־זאת יעשה עיגול המתכת את אותה פעולה, בלי שייוודע דבר? החלטתי לנסות את הדסקית

[13] מטבע שהיה מקובל בגטו, עשוי אלומיניום וצבעו אפור־מתכתי.

החדשה, שבבוקרו של יום שני... לא פתחה שום ארון. לא היה מנוס מלבוא לפניו, ולגמגם: "איבדתי... ומצאתי דסקית... וחשבתי...". הוא עמד נדהם כלא מאמין למשמע אוזניו. מיד התחיל לחקור: "מאין לקחת? מי נתן לך??!". לא היו לי תשובות מוכנות. ניסיתי להתגונן ואמרתי: "בחורה אחת נתנה...". "מי הבחורה? דברי!". נבהלתי שמא אערב את גוטה בעניין, שוודאי ילך ויחמיר. הן רצתה רק לעזור. חוץ מזה, צריך שאהיה בזה לבד. חזרתי לגרסה הראשונה: "מצאתי...". "את משקרת. Verflucht,[14] כולכם שקרנים", וסטר על פני. קרא לאופזהרית ודיווח לה על דסקית שהיתה ברשותי, והוחלפה, ועל "כל מיני דברים מוזרים" הקורים במחנה שלה. עכשיו הלויפרית משקרת, ומחפה על כל מיני רמאויות שהיא שותפה להן.

מי שהוזעקה לקבל את הדיווח היתה האופזהרית אושה, שקראה מיד לאופזהר הראשי. הלה הגיע תוך דקות – חמוש ומצווה: "Haeftling Nummer 300111 – לעזוב מיד! ולבוא אחרי!". עמדתי מולו וניסיתי לצמצם עצמי. הוא סקר אותי מראש עד כף רגל, ופקד לבוא אחריו.

בתחילה פנה בכיוון המוכר שנהגתי ללכת בו יום־יום למעבדה. מעט הלאה משם היתה כיכר קטנה, מוכרת. רחובות צרים הסתעפו ממנה. הוא פנה באחד מהם והמשיך לאורך מבנים שלא ניכרה סביבם שום תכונה שתעיד על עבודה הנעשית מעבר לקירות נטולי הפתחים. בלכתו לאורך הרחוב לא הביט לאחור לראות אם שמרתי עקבותיו – שקשוק הקבקבים הדהד ברחוב הריק והעיד על נוכחותי. הוא עצר ליד מבנה שלא נבדל במאום מן השאר. גם זה היה ללא פתח כניסה. רק חריץ אנכי ניכר בו, ועל הקיר החלק שלפני היתה לוחית רבועה עם ספרות. הוא לחץ על אחדות מהן. מקץ שניות התחיל הסדק להיפתח, יוצר פתח רחב כדי מעבר אדם. הוא נסוג ודחף אותי פנימה. הפניתי ראשי וראיתי אותו, חמוש, על רקע מלבן האור ההולך וצר. הוא חלף ועבר על פני, נעץ בי מבט מזרה אימה וחזר להוביל. עברנו מבוא אפל והגענו לפרוזדור מואר בנורות פלואורסצנט. אחריו עוד פרוזדור, מואר גם הוא. קולות הצעדים, שלו, שלי, הכפילו עצמם לאורכו, הדהדו וניתכו מן התקרה הנמוכה. בקטע זה של הליכה נעצר

[14] גרמנית: ארורה.

ונפנה אלי, פתח איזו דלת וחידש צעידתו לתוך חדר שאורותיו דלקו בעוצמה. משם הובילה עוד דלת. כבר איבדתי את חשבון החדרים והפרוזדורים. עד שנדחפתי למקום חשוך וצר. משדחף אותי פנימה, עוד עמד בפתח. סוף־סוף דיבר, אך דיבורו דמה יותר לנביחה: "להישאר כאן! יקראו לך". והוסיף: "אתם היהודים, רציתם את המלחמה – Verflucht!", ויצא. הדלת נסגרה אחריו. חושך הציף אותי. התקרה נגעה בראשי ואילצה אותי להתכופף. מיששתי את הקיר וישבתי. לא ידעתי את חשבון הזמן, אף שלפי הרעב התקרבה שעת צהריים (בביתן מחלקים עכשיו מרק). לגופי היה סרבל דק, כי נקראתי מן הביתן, ובעבודה נאסרה לבישת הפאשיאקים, מחשש שייתפסו במכונות. למזלי, לבשתי מתחתיו גופייה חמה, התפורה משמיכת צמר שגנבתי בברגן־בלזן. ניסיתי לגבור על הרעד שאחז בי. מקץ זמן נרדמתי. ו... הקצתי מעוצם טלטלה, ודחיפה, ואלומה של אור. הם קראו לי והוליכו לחדר כלשהו. מסנוורת אור יכולתי להבחין בריבוע שולחן. לידו ישב אדם לבוש אזרחית. אדם אחר עמד מן הצד. הראשון, שישב ליד השולחן, פתח לדבר: "Haeftling Nummer 300111 bleiben stehn und antworten – אסירה מספר (...) להישאר בעמידה ולענות!". בזו אחר זו ניחתו השאלות: "עם מי נפגשת? מה ידוע לך על המחתרת? מה שם הבחורה שנתנה לך את המטבע?" עניתי: "Jawohl, כן, היתה בחורה, אפילו יותר מאחת. מן הבלוק שלנו, שמספרו 5. סיפרתי לבחורות שאיבדתי דסקית ומצאתי אחרת, בדרך מן העבודה. אני מוכנה ללכת למקום ולהראות איפה...". ברגע זה ניחתו סטירות על פני, אחת ועוד אחת. ראשי אמר להתנפץ. החדר הסתחרר. הרגשתי שאחת מעיני אינה רואה. שפתי תפחו ומלאו טעם של דם. שוב הובלתי לצינוק... ושבתי ונקראתי לעמוד, לענות לשאלות שחזרו על עצמן: "אותה בחורה! שאמרת בהתחלה! שנתנה לך את עיגול המתכת! איפה הכרת אותה? איך קוראים לה?!". שוב הכה אותי. החוקר צווח: "אסירה מספר 300111 משקרת. נחזיר אותך לברגן־בלזן. מחר, דבר ראשון, ישר מהעבודה תילקחי למספרה. יעשו לך לאוּזֶנְפּרוֹמאנאדֶה!". (משמע, "טיילת כינים" בלשון המחנות: יגלחו לי פס רחב, מהמצח עד העורף, לאות קלון).

שוב נשנו: הכליאה. החקירה. המכות.

בכיתִי. דבקתי בגרסתי. אוכל לא קיבלתי.

כשהוציאו אותי משם היה חושך. "לכי אחרי!", פקדה האופזהרית, "מחר ייבדק עניינך". מנין לקחתי כוח לחזור למחנה, לשוב בבוקר... הבנות תמכו בי. הושיטו יד. לא נתנו ליפול.

על חוויות אותו יום לא סיפרתי לגוטה. תשושה מכדי לדבר, הבנתי שממילא יודעת. לא היה אכפת. אפילו הלחם שחולק בערב לא היה בכוחו להזיז אותי. היא זו שהביאה פנכה של קפה ולחם, הרטיבה את קצה הפאשיאק שלה ושמה על פני הבוערות. ישבה בדרגש שלה, הצמוד לשלי, בקומה העליונה של הדרגשים. עטפה ידי בידה. אחר־כך שכבה ונרדמה. בחושך שמעתי את נשימתה הקצובה.

בבוקר שלמחרת לא הורשיתי לבוא לביתן, רק ישר למקום החקירה. שוב חזרו על עצמם: החקירה, ההרעבה. בסוף אותו יום צריך היה לגרור אותי חצי מעולפת. היתה זו אושה האופזהרית שבאה לקחת אותי. לא ברור אם מרצונה באה או בפקודת האופזהר הראשי. באותו ערב כמו התרככו פניה. דחפה אותי קלות והעמידה באחת החמישיות. מי כמוה ידעה מה מופרך הוא עניין המחתרת. גם זאת, שדווקא היא וכל משמר ה־S. S עשויים להימצא אשמים בהעלמת עין. מוטב שלא תגיע השמועה לאוזניו של מפקד המחנה, האוֹבֶּרשטורמבַּנפיהרֶר, שאם נטו מנהלי ה־Werk לחשוד בעניין, הרי למופקדים עלינו היה ברור שגם אם רצו בכך האסירות, גם אם ייחלו לכך בכל לִבן, לא היה הדבר אפשרי. בשום אופן. בשום תנאי.

"טיילת" הובלות

כך יצא שלא הוטל בראשי שום אות קלון, אך עונשי היה חמור לא פחות. נגזר עלי להיות מורחקת לחודש מתפקידי כשליחה ולעבוד בהובלה של פצצות, באותן עגלות שהייתי פוגשת לפנים בדרכי המפעל. באחת תמו "ימֵי הקלים" והתחילו משמרות אינסופיות של שתים־עשרה שעות: בהעמסה, דחיפה ופריקה, מההשכמה של לפנות בוקר, לאורך כל היום ועד חשכה, ומתחילת השבוע שלאחר־מכן: מן השקיעה, דרך הלילה הארוך ועד לפני זריחה חורפית – של משמרת לילה.

באמצע שעות העבודה הארוכות היתה הפסקה של חצי שעה, שבמהלכה היינו עוברות לאולם האוכל, לקבל מרק של לילה, שהיה בו כדי לחמם את הגוף אך לא להשביע. אחר־כך היתה השינה

משתלטת. היה עלי להילחם בה, עד שהדופק מילא את גופי והלם בגרון, ועד שביקשתי את נפשי למות ובלבד שלא לחזור לעבודה הארורה.

נערה אחת מעובדות הביתן ישבה בסמוך. בזמן הרגיל התחלפנו בשמירה ובדאגה להעיר זו את זו מן התנומה החטופה. בתקופת העונש המשיכה היא לשמור על שנתי בדקות שנותרו עד סוף ההפסקה, ולטלטל בהישמע הצלצול. הכי קשה היה לצאת אחר־כך החוצה, אל הלילה הקפוא.

והיו פעמים שלא עלה ברגלינו (שלי ושל שותפתי להובלה, כלומר, שלי בעונשי ושלה בעבודתה הרגילה) להגיע לתחילת ההפסקה, כי היינו משתרכות אי־שם בדרך, ומאחרות. ומאבדות מזמנה היקר של ההפסקה. לו אך היה המאמץ כמידת כוחותי. אלא שלא כן היה. כי היתה אותה עבודה קשה בכל שלביה, שבמהלכם היה עלינו למלא עגלה בפצצות (הקרויות פָּאנצֶרפָּאוּסטים)[15] המוכנות למשלוח, להובילה מן הביתן עד הכיכר והלאה, לתחנת הרכבת שעמדו בה קרוניות על פסי מסילה, ולפרוק, להעמיס גופי פצצות ריקים ולהובילם לביתן, לחזור ולהטעין, לצאת לדרך...

הלכתי לצד זוגתי להובלה, אוחזת בצדו הימני של מוט שחובר לרוחבו של גב העגלה, ודחפתי. אלא שכבר ביומה הראשון של העבודה הבחנתי כי בין דחיפה לזו שאחריה מאבד הרכב מתנופתו ונעצר. ניסיתי להתקדם בלי להפעיל את מלוא כוחי על המוט, וכשהרפיתי, עוד לפני שהתקדמנו צעד – שוב נמצאנו עומדות: העגלה, שותפתי, אני. כך הבנתי שזוגתי רק משימה עצמה. הולכת כשכפות ידיה אוחזות במוט, מבלי לדחוף. ניסיתי לרמוז שלא אוכל לבדי לעשות עבודה של שתינו. שגם לדחוף חצי עגלה הוא למעלה מכוחי. אמרתי, "מה יהיה? אי־אפשר להמשיך כך". היא שמטה כתפיה, נתנה בי מבט קהה, וענתה, "מה את רוצה, זה קשה. אני כמו בהמה, הולכת בהובלות מיום שהתחלנו פה. עכשיו תורך. נסי איך זה, לעבוד ככה". הבנתי את ההיגיון שבדבריה, גם את צדקתם. זכרתי את עצמי רצה למעבדה, רואה את הבנות הנשרכות לעומתי עם העגלות המלאות, חשה בקלות רגלי (על אף הפצעים, שגרמו לי לרחם פחות

[15] ראשי להביורים. התרגום המילולי: "אגרוף משוריין".

עליהן ויותר על עצמי). וכי יכלו רחמי לעזור למישהו? או לשנות? זה היה תפקידי, וזה תפקידן. הייתי חולפת לידן, וממשיכה. עכשיו בא תורי להירתם בעול הארור. ולהרגיש שגופי... לא יוכל לו. המשכתי לעמוד לצד העגלה, אף שידעתי כי אסור להיכנע, צריך לאסוף כוחות! ולהתניע! הפעם היא עשתה זאת. מתחה ידיה, הטילה מלוא רזון גופה... והעגלה זזה! אלא שכעבור זמן לא רב שבה לסורה. השותפה שלי... שמשום הטינה שליוותה אותנו אז נמנעתי מלשאול לשמה, והיא לא שאלה לשמי. שוב ושוב חזרה להשתמט, לא לדחוף. עד שנמאס להעיר. והן היה עלי גם לעמוד על משמר הכוחות, שהלכו ואזלו, עד שהרגשתי כי גופי לא שייך לי עוד וכי בצעד הבא אקרוס. אז חדלתי מן המאמץ, והעגלה עמדה. לעתים היה עובר לידֵנו האדון וואפניץ, מביט, ומתעלם מן "הנערה עם הקבקבים" שהבטיחה לעבוד הכי טוב... גם אני השפלתי עיני, והמשכתי לצד שותפתי, שהוספתי להתנצח אתה, לבקש, לצעוק "אי־אפשר...!".

ואנחנו... הן בלכתנו שם, כמו זוג תאומות, בראשים קירחים, בבגדי הפסים שכרכנו על הסרבלים מפני הקור, בידינו הקופאות שהובילו את עגלת הפצצות כמה שיותר קרוב לקירות המבנים – להתגונן מן הקור הנושב לאורך כביש האספלט המתמשך במבניו התחתונים, כשמעל לראשינו גג אפור, המנוקד פה ושם אורות כחולים של הַאֲפֵלָה ומעליו יער טובל בנהר השחור, ההפוך, של השמים... יכלה לקום בינינו אז שותפות לכורח הנוראי, ולחזק, אף לעשות אותנו ידידות בצרה זו, כשמתוך נהר החושך של מעלה הרעידו לרוב, התעופפו באור הכחול ונפלו שקטים – פתיתי שלג. ונערמו.

לא היה בפני מי לשפוך את הלב או לבכות... רק להתפלל לתהום השחורה שתעשה אותי קלה כמותם. לא מרגישה... לא חושבת...

שהפצצות שאנחנו מובילות... הלוא אמורות הן להישלח במי שאולי יבואו משם, מכיוון הצטלבות פסי האור התרים את החושך, מוחקים כל תקווה. שעבודה זו, הארורה, מתחת לגג המשוריין, הגלי... הלוא היא נגדנו ונגד מי שאנחנו מחכות להם.

והלוואי שיבואו כבר! לא אכפת למות בהפצצה, רק שיפציצו!

והנוגשים שלנו – כל האופזהרים, המייסטרים – נראה אותם רועדים מפחד, רצים למקלטים.

הן כל יום שעובר, האמור לקרב אותנו להצלה, אפשר שרק מרחיק? לפני כמה זמן שמענו את הדי ההפצצות. הכול ודאי חופשיים מזמן בעיר שלנו. ואותי עם אבא עוד הספיקו להעביר בגיהנום.

מי יודע היכן הוא עכשיו...?

כי למען האמת, מי שקרובה אלי כאן בתופת הרי זו דמותה של העובדת אתי בצמד, התאומה הדוחפת אתי את העגלה.

ואולי גם גוטה?

באותו ערב ראיתי אותה מרחוק.

טוּלָה, גוּטָה

ברקע אור כחול, קלוש. צללית מול צללית, מתכופפות להרים מרכבן הזעיר פצצה כבדה ולהעבירה לקרונית. הלכתי לקראתן עם שותפתי להובלה מאחורי העגלה שדחפתי בשארית כוחי. ראיתי את תנועותיה הקצרות, המדויקות, של גוטה, ואת אלה של טולה, העצורות כטעונות איזה כוח סודי. הוקסמתי מכוחן המתעמת עם האדמה, שאינה צריכה להפעיל שרירים, בעוד עליהן להתאמץ ולהרים פצצות שנועדו בין כה וכה ליפול.

היה עלינו למהר ולהתחיל בפירוק כי נמצאנו בפיגור של זמן. הגענו עד המסילה והתחלנו לתמרן את העגלה, להעמידה במקביל לקרונית הריקה. עצרתי רגע ובהיתי בהן. הרגשתי שראשי סחרחר. ובלא להבין מתי ואיך... נפלתי.

לא ברור כמה זמן עבר עד שיכולתי לראות... את גוטה עומדת לידי, מסתכלת סביב לראות אם לא קרב מישהו. מרימה אותי למצב של ישיבה ומשעינה אל דופן העגלה, אומרת: "שבי. לא נורא, שום דבר לא יברח. התעלפת. ועכשיו כבר טוב. לפחות נוחי קצת". ובמו ידיה מתחילה להעביר את הפאנצרפאוסטים מן העגלה שלנו. שותפתי עוזרת לידה. וטולה... עומדת ומחכה ברכב שלה, זקופת קומה כמו פסל אדיש. אחר־כך מאבדת סבלנות ומתחילה להאיץ: "די. בואי כבר. צריך לחזור. כמה זמן את מתכוונת להישאר פה?". וגוטה, כבר כמעט גומרת, מושיטה לי יד ועוזרת לקום. עוד שולחת מבט של עידוד. עולה על האיידקסה שלה, ותוך רגע נשמע רעש מנועיהם של

שני הרכבים, נדלקים פנסיהם הכחולים. טולה וגוטה מסובבות את ההגאים ופונות לחזור. צלליהן מתרחקים ונעלמים במורד הכביש.

לוּיפֶּרית חדשה

בתקופת העונש מונתה במקומי לויפרית אחרת, שנבחרה מבין עובדות הביתן. בזמן ההפסקה סיפרה הבחורה שישבה לידי, זו שדאגה להעיר אותי מתנומתי הקצרה, כמה משתדלת החדשה לרצות את המייסטר, איך מקפידה לפזר מים על הרצפה לפני כל טאטוא, לכבוש את האבק. עוד סיפרה על אותה נערה, בלומצ׳יה שמה, שאמה מדריכה אותה כל הזמן איך לנקות. היא זו המשתדלת להטות את לבו של המייסטר לטובתה. ״לבד ראיתי איך ביקשה שישאיר את בלומצ׳יה בתפקיד, שהרי היא יותר מסודרת ונקייה״.

בכל־זאת הושב לי התפקיד, ורק נדרשתי להתיז מדי פעם מים על הרצפה ולא לעשות שוב ״שייסֶה עבודה״ כבעבר.

שאלמלא קיבלתי חזרה את תפקידי, אילו נשארתי לעבוד בהובלות, הייתי אובדת. גם כך נחרתה בי מזכרת השעות ההן, כחתימת המכות, כזרותה של אחותי לעגלה ששמה לא נודע לי מעולם. כל־אימת שהיה עלי לעבור לידה וליד בת־זוגה – התביישתי בקלות רגלי. אם כי שוב לא היתה זו ההליכה של פעם, כי בין מטלה למטלה, בין לכתי למעבדה להבאת חומרי ניקוי מהמחסן, הרגשתי שעלי לאמץ כוחות כאילו נחוץ לשוב ולהתניע את העגלה הכבדה, אף שהיה עלי להניע את גופי בלבד. גם טעם ניצחוני על בלומצ׳יה, הלויפרית הזמנית, שחזרה לעבוד ליד המכונה, היה נטול שמחה.

השתדלתי שלא לחשוב עליו.

יוֹנְטקָה, אוּשָׁה, מאטילד, מאנפְרֶד

מקץ זמן קצר חזרתי לשיר בהליכה. היתה זו ״יוֹנְטְקָה האיומה״, האופזהרית האכזרית מכולן, שפקדה עלי לשיר. ״את יתומה״, היתה אומרת. ״אני שונאת את אלה עם האמהות. לכי לצדי ושירי!״.

הילוכה היה שפוף, ראשה נע בלא הפסק. פניה הכעורות נרכנו מדי פעם לאדמה וחזרו להעיף מבט מזרה אימה. לא היתה בהופעתה שום נוֹרדיוּת גרמנית. שערה השחור התקרזל, עיני נץ זעירות קדחו באש

קרה מתחת לגבותיה הסבוכות, המתאחות מעל אפה. לא ברור איך קיבלו אותה ל־S. S. אולי בגלל פראותה ושנאתה לכול, שאותן הוכיחה על כל צעד באַלה שלא נחה בידיה. "שירי!", צעקה. "מה את חושבת! צריך שיהיה כאן שמח". צחקה את צחוקה הפראי, המשתלח, ואיימה באלת הגומי השחורה. ורק פעם אחת גברה מחאתה נגד שיר אחד וצווחה נתמלטה מפיה: "תשתקי! מי הרשה לך לשיר את זה?!".

שרתי אז את שיר הלכת: Ich hatt` einem Kammera-a-den. Einem besseren finds`t du nicht. Ein Trommel schlug zum Stra-ei-ten...er ging an meiner Sa-ei-ten... מלות השיר דיברו על שני חברים שקול התוף ליווה אותם לקרב (גם אותו לימדה, בכיתה שלנו בגטו, דוקטור יאהרבלום הזכורה לטוב). על שניים שצעדו זה בצד זה, עד שכדור פגע באחד מהם. הלה קרס לרגלי חברו, ובנפלו ביקש שיושיט לו יד. אך ידידו לא שעה אליו, וענה: "את ידי לא אוכל להושיט. עליי להטעין, ולהמשיך. הישאר לנצח, כאן, חברי הטוב". יונטקה אטמה אוזניה. "די!", צווחה, "השיר הזה... שלא תעזי שוב!". והמשיכה עגומה, מסתובבת מדי פעם לבחון אם מי מאתנו מרימה ראשה לראותה פגועה. ללמדה נחת זרועה, ואַלתהּ.

צעידה יומיומית זו בתוך היער התנהלה בשעות החשכה, אם על פני הטחב של שארית הסתיו, אם בשלג שחרק מתחת לרגליים או קפא בענפי העצים, עד שהלבינו והיו לתמרורים המשמשים כמסַמנֵי מרחק שעוד נותר ללכת... עד תחילתה של נסיגה אטית של החורף והחושך, עד היות פלומת השלג בענפים ספוגית ומתדלדלת, וענפי האשוחים דומים למסרקים צפופי שיניים ירוקות העוברים בראשו החפוף של היער, מזילים את הכפור המופשר על ראשינו. אחר־כך, בהתקדם ימים, היה מקדים החושך לסגת. ואנחנו חוזרות בעוד אור ממשמרת יום, עושות היכרות מחודשת עם יער שסומנו בו מורד ועלייה, עץ וקבוצה של שיחים, שלפיהם אפשר לחשב את מידת המאמץ. מה נותר עוד מן העלייה, עד שנעמוד במקום הכי גבוה, שממנו תיראה השקיפות מבעד לקבוצת העצים האחרונה בדרך, ומעליה תחשיך לאט כיפת שמים, שבחשכתה מצטלבות אלומות זרקור, ומתחתיה, במרחק, מצטנף מחנה, המואפל לאחרונה מפחד התקפות אוויר.

כנוף זה, שבתחילה היה שחור ולא צפוי, נהיה עוין עוד יותר לקראת החורף ועתה הוא הולך ומפשיר, כן האנשים ההולכים בו: צפויים יותר ומוכרים. אף המשגיחים הגרמנים, שבתחילה היו גוש אחד אפל ומלוכד, נראו כעשויים להפשיר. וכבר ניתן להבדיל ביניהם, ולסמן... אם כי לא לפענח או לנחש מה זוממים.

כולם יחד, וכל אחד לחוד.

וכבר אפשר לקרב עדשה ולזהות, אף להגדיר:

את אושה, הפחות אכזרית מכולם, ששכנה בה איזו חיה חתולית, מאולפת, שלא אחת נדמה היה כי הנה, מתוך אפור המדים, מגיחה איזו ברייה מתונה שאין לבה לטרף. והיא חוזרת ומתחבאה, שולפת ציפורניים, בעוד יופיה קורן מעיניה המישירות, שקשה להחליט אם ירוקות הן או תכולות. כי אסור להסתכל בהן, כבשׂערה הגולש על כתפיה, כבעמידתה הזקופה. בהיחבא נמשכתי להסתכל בה והשפלתי עיני, שלא להעיר את החיה הפורצת מדי פעם.

את מאטילד האימתנית, סמוקת הפנים, גדולת הגוף ובעלת דרגות השררה, שהציעה עצמה למאנפרד האופזהר הראשי, ופזלה לעברו, בעוד זה מבקש את קרבתה של אושה. ואדישותו של מאנפרד לחיזוריה היה בה להוסיף על חומרת עונשנו, אם במכות ואם בעמידה של שעות במגרש ה"אפֵּלים". היא זו שמדי הַקיפה את הגדר (מצְדה החיצוני) וכניסתה עם בוקר לשטח המחנה – עוד בראותנו אותה מרחוק – ניסינו לפענח לפי עמידתה והעוויית פניה הגסים את סימניהם של מעללי לילהּ, ולנחש מה צופן היום.

את מאנפרד גבה הקומה ורחב הלסת, שפניו לא ממש נבנו לפי "תבנית הגזע", אם כי הבליטו מידות רבועות: כך מצחו, כגבות עיניו הכהות, כסנטרו הגברי, השלוח קדימה.

את יוֹנטקֶה "המשוגעת", שלא ניסתה להתחבב או לחזר אחרי איש, כי היתה שנאתה בכול.

אלה האופזהרים שליוו את בנות לודז׳ במחנה העבודה המסונף ל־KZ ברגן־בלזן ושמו אלסניג, כי היו גם אינספור אחרים, שתקצר היריעה מלתארם. וראש לכולם מפקד המחנה הנרגן, הממושקף, שדמה בקומתו לפיהרר, השתדל להידמות לו והפיל חיתיתו על הכול. הופעתו בשטח המחנה בישרה תמיד פורענות ועונשים מיוחדים.

בשבוע האחרון של מחנה אלסניג (במחציתו הראשונה של חודש אפריל 1945), כסיום משמרת היום, התנהל טור החמישיות בכיוון המחנה בשעות האור. בזמן הזה כבר היו פניהן של הרוב מוטבעות רזון, גופיהן שבירים, הראשים עטורים שיער קצרצר שהאדים באור השקיעה בגוון נחושתי עמום. גם המחשבות היו זהות: צריך להתאמץ עוד קצת ולהגיע, לעבור בשער, לעמוד ב״אפל״, לתת לגוף לצנוח על ספסל, להניח יד על שמינית הלחם, לשים בפה וללעוס.

להחזיק בנשמה – עוד יום.

לטפס לדרגש ולישון... עוד לילה.

✧✧✧

בלוק מספר 5

באותו זמן כבר היו הימים צבורים זה ליד זה כמו קווי אנך החרותים על קירות תאי כלא בידי אסירים היודעים את יום שחרורם, שלא כמונו, שלא שעון, לא לוח, לא קירות קבועים... רק פסי אנך הצולבים קווי אופק, בצריבה, יוצרים סבכה על פני הגלובוס, ואנחנו הולכות בינה ובין הגלובוס: צוברות ימים בלי לדעת יום.

בעוד הגוף נתון היה בלא שיור למאמץ העבודה המפרך, הרי שנפש חיי המחנה כמעט שלא יצאה מבין קירות הבלוק (מספר 5). משם ליוותה אותנו בלכתנו ובשובנו. מעוז אותה נפש היה הלחם המחולק. בעבורו רחשו דברים. אך עזות כמעט באותה מידה היו כמיהות לקרבה של נפש, עד כי מלא חלל הבלוק חיכוך סמוי ותחרות של זו על קרבתה של זו, אם מרצונן של החזקות להעניק מחסותן ואם מכמיהת החלשות להסתופף אצל החזקות מהן. כל כמה שנתנסו בקשיחות הסובבת, כמה שביקשו לסגלה לעצמן, נותר בהן הצורך למלא מקומם של בני המשפחה החסרים. מתוך חיכוך זה נוצרו זוגות, שלישיות, רביעיות. גם בדידויות הופרשו אל מחוץ למעגלי הקרבה שהתהוו.

לא כן בזמן שהיה שייך לשינה, שאז היתה כל נפש הולכת אצל יקיריה האמיתיים, לרוב בנשימות קצובות ובשקט, ולפעמים בצעקה נוראה שתקפה בכל לילה, עד שהלמה והעירה מהשינה הכי כבדה.

ובזמן הערוּת, היחידה שהיתה בה מן האתנחתא מהמאמץ המכלה של אינסוף שעות העבודה והצעידה היתה השהות הקצרה של התכנסות בצריף, אחרי העבודה, במקום שהותרו בו לשעה קצרה חבלי הבדידות – בחלל הצפוף, הגס, שמשום גודלו לא ניתן לכנותו חדר, אם כי קטן היה מלהיקרא אולם. בטבורו עמד תנור ברזל שהיה מקור החום (בהיותו מוסק). מוסטים ממנו כדי מעבר אדם עמדו שולחנות וספסלים מעץ גס. עליהם, סביב כל שולחן, ישבו שמונה נשים שנתגבשו לכדי קבוצה של ישיבה ביחד, ובעיקר: לשותפות ללחם האחד, המחולק.

עוד מוקד אחד של קרינה היה בו, והוא נוכחותה של טולה. פניה הסגלגלות, שתוויהן כמו עוצבו ביד אמן אוהבת, האירו על כולן, אף כי טולה עצמה לא נהגה כלפי אף אחת התקרבות של ממש, אך גם לא דחייה. גם מעבר לחוגה הקרוב קרנה נחישותה הנוקבת, העזה.

קרינתה... כצעקתה.

השולחן שלה עמד קרוב אלינו ויכולתי לשמוע שיחתן של היושבות לידו: האחיות בּוֹריכוֹבסקי (שהיו בין המעטות שקראנו להן בשם משפחתן). פניה של הבכירה בהן, לוּצ׳יה שמה, כמו גם עיניה, היו עטורות מסגרת שחורה, ושפתיה בשעת דיבורה נפסקו אך מעט, כשומרות יוקרת המלים המסתננות בעדן. ואחותה עדה: ירוקת עיניים, ג׳ינג׳ית ודברנית.

בחברה החדשה, שהלכה והתגבשה בבלוק שלנו, נחשב לכבוד להיות קרויה בתואר מלא הכולל שם פרטי ושם משפחה. כבוד זה הוענק ליחידות סגולה. הראשונה בהן היתה טולה. שמה המלא, וליתר דיוק – תוארה, נישא בפי בנות הבלוק, בהטעמה שהיה בה קורטוב של הערצה, שבּצִדה ידיעת הנורא מכול. שמה המלא, שנישא לעתים קרובות על שפתינו, היה טולה לאגז׳יצקה[16] (אף שלימים תהיתי על משמעותו של שם זה, שבשפה הפולנית כמו אמר "אני של הלאגֶרים", משמע "של המחנות", ואפשר ששימש רק שם זמני עד יעבור זעם, ואז יושבו לה שמה האמיתי וחייה האמיתיים). ואילו שמה הפרטי, גם לו אפשר היה לייחס סגולות ומשמעויות, מאחר שבשפה הפולנית נגזר השם טולה מן המלה Matula, שמשמעה אמא.

16 פולנית: Lagrzycka – משֶל ה־Lager.

וצירוף של שניהם התפרש כ"אמא של המחנות", ואפשר "מאדונה של המחנות", שאיבדה את הילד שלה...

אלא שבזמן ההוא התקבל שמה בלא תהיות, כדברים רבים, בלתי־אפשריים, שהתרגשו.

התקשיתי לקלוט את תוכן השיחות שהתנהלו בסמוך בגלל הצטלבות הקולות, כי גם לשולחן שלנו הסבה אחת שופעת דיבור. שמה היה גברת קון. לידה ישבה בתה, אֶלָה קון, שחרחורת ערנית, בוגרת ממני במעט ופיקחית בהרבה. עד היום מהדהדים באוזני קולה התקיף של האם ונימתה הרמזנית של הבת, שידעה למתן את מתח תביעותיה של האם בנהלה את סדרי השולחן. היתה זו גברת קון שהספיקה להמתיק לנו (בעוד השולחן השכן ממתין לבואן של היושבות סביבו) ש"טולה נתנה את התינוק שלה", ומיהרה לפרט: "היא מסרה אותו לשמירה ביד אשה אחת, על הרמפה של מנגלה. עכשיו היא מחפשת אותו. בבלוק שלנו דווקא. ועוד בלילה". שמעתי את הנאמר והתקשיתי לקשר בינו לצעקות שפרצו מדי לילה מאחד הדרגשים.

הייתי מקיצה אז בבהלה בהישמע קולה הקורא, "נו, מה זה? יָאנוּש, יָאנוּלֶק! חוֹדז' יוּז'! גדז'יֶה טי יֶסטֶש!".[17] בהיפסק הצעקה הייתי נרדמת בלי לנסות לאתר אם הגיעה מבחוץ או מתוך הזיה של חלומי שלי. הן כל שאר נְהָגֶיהָ עמדו בסתירה למצוקות ההן, הליליות, שניגודן הגמור היו ימיה ב־Werk, שבהם הסיעה את רכבה הממוכן, הטעון מלוא הכובד פצצות, וישיבתה ליד שולחן חדר האוכל, שאז נהגה להרים את ידיה החסונות, כאילו אומרת לבקע בהן את תקרת החדר, שולחת נכחה מבט כחול ואומרת בקול תקיף: "כמו שקוראים לי טולה, כמו שאתן רואות אותי... אני נשבעת! לכולכן פה! שאראה את היום שאחרי המלחמה!". ומלותיה גורמות לכולן להאמין שגם הן, כלומר אנחנו, עוד נראה את היום! יחד אתה... אם כי קשה, ובעצם אי־אפשר ממש, להתקרב אליה, ועוד יותר נורא לחשוב על מה שעשתה, ונשארה – שלמה וחזקה.

לכן...

טולה יודעת להחזיק את הרוח ולגרש את הפחד.

[17] פולנית: נו, בוא כבר. איפה אתה?

הדודות שלי, רלה ואידה (עם רוחמה, הצמודה אליהן דרך קבע), ישבו בשולחן שעמד בקצה הנגדי של החדר. כמו בעבר, כן בצריף המחנה, ידעו עיניה החומות של רלה לעודד ולקרב נשמות. קסם עיניה והליכותיה הנעימות ידעו לזמן חמש בנות לבוא לשבת אתה. אלא שהבנות, שביקשו קרבתה של רלה, דחו את אידה המזדקנת, שניסיונותיה למצוא חן בעיניהן לא קלעו לטעמן. היתה זו גברת קון שנכמרו רחמיה על דודתי הבוגרת, עד כי פינתה לה מקום בשולחן שלנו.

דודתי אידה (איך זה שבהתרחקה הוחזר לה תוארה "דודה"?), גם בלילות הלכה למצוא מקום אחר, ובחרה לישון בדרגש הפנוי שלידי. לא היה בכך כדי להעניק מחסותה, כי אם להפך – היא זו שביקשה חסותי. ואמנם, ככל יכולתי נעניתי לצורך זה שלה, על אף טעמה הטרי של הדחייה.

גברת קון זו, תושייתה ידעה להסוות מחלת לב קשה וגיל מתקדם, "להסתדר" בצוות המחנה ו"להבריג" את אידה באחת מעבודות הדחק, כי גם גילה התקרב לחמישים.

בתקופה זו הציעה גוטה להיות "אחותי הבכירה", אף שהיתה מסירותה שמורה בראש ובראשונה – לאחותה האמיתית, הצעירה ממנה.

שמה היה חֲנוּלָה. היא ישנה בסמוך לאחותה הגדולה, ברביעיית הדרגשים של הקומה השנייה שלנו, כשכפות רגליה פונות לאלה של אידה.

ימי ראשון

ימי ראשון הפנויים מעבודה עברו תמיד ביעף, מאחר שהכילו רגעים ארוכים של פעילות שלא נמצא לה זמן אחר. החשובה בהן, ואף המהנה, היתה פולחן הרחצה של יום ראשון, שאותו קיימתי באדיקות באחת המקלחות הפרוצות לרוח שמעבר לבלוק. בחרתי שעה שבה התמסרו הכול למנוחת אחר הצהריים כדי להיות שם לבד, לסובב את הברז עד אחרון סלילי ההברגה ולתת לסילון המים להכות בעורפי. הם היו קרים כקרח והיה בהם טעמם של טהרה וחיסון. עמדתי בתוך

המפל וספרתי – אחת, שתיים, שלוש... עשר... שש־עשרה! היה זה יום הולדתי השששה־עשר, יום חשבונו של הגוף עם עצמו ויום חשבונה של הנפש עם מי שעשויים היו להיות לידי.

חשבתי על אמא. רציתי להסב לה קצת נחת. אמרתי: ברכי אותי, שוב איני מצוננת, ראי איך... עומדת מתחת למים החותכים בבשר ולא נרתעת. זה מהשיעור שלך! הסילון הקר יזרים את דמי. גופי יתחסן, אולי אף... מפני המוות. כי המחלות של ימי ילדותי נעלמו. עוד תראי איך אעשה דברים ואשיג פרוסה נוספת. עכשיו... רק תני להאמין שאת באיזה מחנה. חבל שלא אתי כאן. הייתי משתדלת לדאוג לך כמו שחנולה דואגת לגוטה. כבר מוצאת דרך להשיג תפקיד כלשהו... מה גם שהיית מעודדת אותי ב״אפל״ ההוא, הראשון. לו רק יכולתי להאמין שאת חיה.

הרחצה כמו ניקתה מעט מן החוב שחביתי לה, ומחרפת היעדרה.

היה בעמידה זו מתחת למים, לבדי בחלל הקופא, כדי מפלט מן הנוכחות הדחוסה של הצריף. בסיומה כיבסתי את סרבל העבודה באחד הכיורים, לבשתי את הגופייה ומעליה את בגד הפסים ורצתי לצריף לתלות את הסרבל לייבוש ליד התנור. לפני שרחקתי מן ה־Waschraum, גופי עוד רטוב מתחת לבגדים, נשקפו אלי בזגוגית החלון פנים שהיה עלי להכיר מחדש: איך התמעט סביבן השיער. איך העמיק הרזון. טוב שלא ראו את הצבע, כי בזגוגית לא משתקפים צבעים.

אחר־כך עוד נשאר זמן של שכיבה על הדרגש, של האזנה לקולות, לנשימות.

כך בימים הטובים. כי בימים הרעים... היתה עמידה אינסופית במגרש ה״אפלים״, עונש על עֲבֵרה שהוכרז עליה בקולי־קולות.

ובאמצע היום היתה קבלת־המרק־של־יום־ראשון, שנבדל אך במעט מן המרק של יום רגיל. ורק התור היה נינוח יותר, אם כי ארוך כפליים, בהכילו את עובדות שתי המשמרות, כשפניהן עייפות פחות מן הרגיל.

פרוסות לחם

באחד מימי ראשון נראו בצריף שלנו דברים שחרגו מן השגרה הרגילה. בשובי מן הרחצה יכולתי לראות את האחיות בוריכובסקי

יושבות בחדר האוכל. על השולחן לפניהן עמדה שכיית־חמדה שלא נראתה כמותה במקומות הנכאים שעברנו עד כה, והיא תיבה רבועה, מצופה בד קטיפה אדום. הן רוכנות מעליה ופניהן אפופות סוד, ידיהן מניחות על פניה פיסות קש זהובות. באותו אחר צהריים לא שכבתי לנוח. נשארתי לצפות בהכנת התיבה ובזריזות האצבעות העוסקות במלאכה. בהמשך אותו יום נודע לי כי התיבה מוזמנת על־ידי קלארה, אחראית המחנה, להינתן מתנה לאחד מאנשי ה־S. S לרגל איזה חג משפחתי.

באותו ערב חשבתי שכדאי גם לי לנסות כוחי בעשיית דברים. והן עסקתי בכך בגטו. החומרים יימצאו במחסן הסמרטוטים של ה־Werk. זה כבר שמתי לב לפיסות של קטיפה ומשי, שחבל היה לקחת לניגוב המכונות. גם מראות שבורות התגוללו שם, ובדלים של מתכת. כשסרקתי את המחסן למחרת, לקחתי כמה מהם, החבאתי על גופי והבאתי לבלוק. ובאחד מימי ראשון הוצאתי מפינת המזרן (ששימש מעתה מחבוא לחומרי־גלם) פיסות קטיפה ומשי, וחריץ קטן של ראי שבור. במחט ששאלתי מרוחמה תפרתי מהם נרתיק למסרק, שחלון עם ראי בבטנתו. יכולתי לראות בו עין אחת, חצי אף עם פינה של מצח ומעליו שיער קצרצר, אדום. הראיתי את הנרתיק לגוטה, שהבטיחה לדבר עם מישהי "שהיא בעניינים כאלה. שאם תהיה מעוניינת להזמין או לקנות אחד כזה" תסדר לי פגישה.

היתה זו המנהלת של בלוק 3 שהזמינה ראשונה "קומפלט" שיכיל את אותו נרתיק עם פודרייה תואמת, והבטיחה בעד שני הפריטים שתי פרוסות לחם ומרק אחד. אף השיגה מספריים ונתנה מרק "על החשבון". כשסיימתי את הפודרייה הלכנו יחד עם גוטה לבלוק שלה. הגענו לשם בהיעדרה. בזמן ההמתנה הורתה לנו סגניתה על דלת פתוחה לקיטון שלהן, המשותף. היו בו שני דרגשים בנויים זה מעל זה. קשה היה להאמין שקיים בתוך המחנה מקום של פרטיות מעין זה (כי אל חדרה הסגור תמיד של הלנקה לא יצא לי להציץ. מרגע זה והלאה נכספתי לחדרון קטנטן משלי, במקום כלשהו).

תוך שעה הגיעה אחראית הבלוק, כיבדה אותנו בספלי תחליף קפה ונתנה את שתי פרוסות הלחם. רציתי לקרוע מהן ולתת לגוטה, אבל

היא אמרה, ״בשום אופן. הן שלך. אני, די לי בתוספת המיוחדת שנותנים בעבודה״.

כזאת היתה גוטה, אלי.

מאותו יום מלאו ימי ראשון בהכנת ״הזמנות״ למתנות, שחברותי ללאגר ביקשו לגמול בהן למי שפרשׂו עליהן חסות או לקנות באמצעותן פינה באחד הלבבות האכזריים. ופעם אחת ניגשה אלי פולה הסגנית וביקשה שאכין בובה, הכי יפה שאוכל, במחיר שלוש פרוסות לחם, והוסיפה: ״תש־תד־לי! שתהיה יפה! זו צריכה להיות מתנת יום הולדת לבתו התינוקת של המפקד. אוי לנו אם לא תמצא חן בעיניו״. נמלאתי פחד וסירבתי. אמרתי שתלך לאחיות בוריכובסקי, הן מומחיות יותר גדולות. פולה לא אבתה לשמוע. אמרה לי להכין בדים, בעצמה השיגה מספריים, ולפני שנתנה אות להתחלת העבודה עוד הוסיפה על החרדות, באומרה: ״בראש שלך! ושתעבדי יפה! ולא תעזי לספר לאף אחת! ובטח לא לאלה של בלוק 3 ו־4, המנוולות״ (כאילו שאני אחת ש״המנוולות״ ההן מדברות אתה).

בין סמרטוטי המחסן מצאתי שארית של בד פרחוני בשביל שמלה וטריקו ורוד לגוף. הברחתי אותם למחנה והחבאתי בפינת המזרן. חשבתי על הפנים שאעשה לבובה, על השיער – שאוכל לעשותו בכל אורך שאבחר. דווקא רציתי לגזוז אותו, שתהיה הבובה דומה לחנולה, אחותה של גוטה, שבעצמה דומה לבובה אמיתית עם שיער שחור ומבריק, עיניים שחורות ופה אדום, חתוך בצורה של לב.

חנולה זו עבדה במטבח בקילוף תפוחי־אדמה ובניקוי סירים. היתה זו גוטה שדחפה אותה לשורה הראשונה במִפקד שנבחר בו צוות המחנה. רציתי להחניף לה, להראות את הבובה העשויה בדמותה, שמא תתרצה ותביא לי קצת מרק. תהיתי איך צמחה לגוטה, שתוארה סתמי ומסורבל, אחות יפה כזאת, אבל קנאית. לא יכולה לסבול שאחותה מדברת עם מישהי, לא מודה שזו סיבת הריבים שלהן. ואני מדברת עם גוטה בהיעדרה, אחר־כך מתייסרת. מרגישה כאילו גנבתי משהו, אפילו שיכולה החיבה של גוטה להספיק לשתינו. שתיקח חנולה כמה שנחוץ לה, ולי יספיקו שאריות. עוד חשבתי שלפעמים, כשאין אהבה שלמה, צריך להסתפק בחלק ממנה, לחשוב שהוא שלם.

גם הבנתי שלא בעבודה מקבלת גוטה את תוספות האוכל. זו חנולה שגונבת בשבילה מן המטבח, ומסתכנת. היא זו שחסותה פרושה על אחותה הבכירה.

כמה שהדברים הפוכים, לפעמים.

בסופו של דבר תפרתי את הבובה בדמותה של האופזהרית אושה. רק את הפה גזרתי בדוגמת שפתיה של חנולה: מדויק ואדום. בראשה נתתי חוטים שפרמתי מסמרטוט צהוב. מתחת למצחה שמתי עיגולים כחולים בתור עיניים. שתהיה פולה מרוצה, גם התינוקת, ועל כולם – ראש וראשון לכול – אביה המפקד.

את שלוש פרוסות הלחם קיבלתי למחרת. הן היו לא עבות ולא דקות. אכלתי אחת מהן, ואת שתי הנותרות החבאתי מתחת למזרן. אלא שבאותו ערב הכנסתי יד כדי למשש אותן, ומצאתי מקום ריק. מישהי השיגה אותי, ולקחה. רצתי לחדר האוכל – לספר, לשאול: אולי ראו מי לקחה? אולי אציל... לפחות ידיעה!

חזרתי לדרגש, ובפעם הראשונה זה זמן רב בכיתי מרעב, מעלבון, מכעס...

על מי שגנבה את הלחם, שהרווחתי.

ועל אבא. שכך לימד אותי, לא לבזבז בבת־אחת, אלא "לדאוג למחר".

לבדי לא הייתי מעיזה להטיל חשד. גם אחרי שאחת מהבלוק גילתה שראתה את (–), שתמיד גומרת את הלחם עם חלוקתו, יושבת בפינת ה־Schlafraum – כלומר, בפינה של אולם השינה, עיניה בולטות מרוב שגרונה נחנק, ורואים שמסתירה ביד.

היתה זו אחת שהכרתי עוד מלפני המלחמה. היום היא גרה בעיר אחרת. אני פוגשת אותה לפעמים, ו... כועסת, מדברת מתוך ריחוק (אף כי דבר אשמתה לא הוכח). אבל באותן שעות הרגשתי כעס שלא אבה להימחק.

והן יכולתי כמעט לשׂבוע!

והיתה עוד פעם שקיימתי בה מצוותו של אבא. זה היה לפני העלייה לקרונות האחרונים.

✧✧✧

לצורך אותן מלאכות בלשתי במחסן, ופעם מצאתי בתחתית ערמת הסמרטוטים סרגל קטן של פלדה והחבאתי בנעל. אחר־כך, כשיצא המייסטר, חתכתי בו חתך אלכסוני על גלגל ההשחזה. את שני החצאים השחזתי לחוד, והיו ללהבי סכינים. עטפתי אותם בסמרטוט, תחבתי בין דופנות הקבקבים לחותלות והבאתי לבלוק. באותו ערב ביקשתי מגברת קון, שניהלה את ענייני השולחן – לתת בידי, לערב אחד, את רשות חלוקת הלחם.

הוא היה צר ומוארך. היה עלי לחותכו לשמונה חלקים ולמוסרם בידיה (לחלוקה בין שמונה יושבות השולחן). הנפתי מעליו את הסכין וחתכתי לאורכו, אחר־כך חתכתי כל אחד משני החצאים לארבע. נתתי את הנתחים בידה של גברת קון. היא בדקה אותם, השוותה בין אחד לאחר, ולא חדלה להתפעל: "איזה חיתוך! שיהיה הכול אותו דבר, עוד לא ראיתי. אף אחת כבר לא צריכה לחטוף מה שיותר גדול ולהשאיר את החתיכות המסכנות בשביל המסכנות. היום כולן שוות. מעכשיו תהיי את המחלקת בשולחן, ולא פולה, שלא אכפת לה, ועושה בשלומפריות איך שמתחשק לה ואחר־כך זורקת לי שאין לי מצפון לחלק דבר כזה". ועוד כהנה וכהנה דיברה גברת קון, עד שבפעמים הבאות באו גם משולחנות אחרים, הפקידו את הלחם אצלי וביקשו שאחלק. לקח שעה ארוכה עד שהתפניתי לאכול בעצמי. עד שיום אחד נתתי את אחת הסכינים מתנה לגברת קון – שתחלק בעצמה, כי הכבוד מגיע לה.

עלילת הלחם

זה קרה בבוקר שאמור היה להיפתח ליום של מנוחה, והפך לסיוט.

מיד בהשכמה גברה תנועתם של "מלאכי השרת". קולותיהם רעמו וקרבו לבלוק. הלנקה נקראה לצאת, לעמוד בחוץ ולענות לשאלות. משהו מאיים התחיל להיגזר...

קלארה, אחראית המחנה, הלכה וחזרה, הרימה קול צעקה על הלנקה, דרשה שתפעיל את הסמכות שניתנה לה ולא תעמוד כמו גולם שאין לו שליטה על הנעשה בבלוק הנתון לפיקודה. היא זו העומדת לדין, ולא פולה, שתמיד לוקחת הכול על עצמה וחוסכת ממנה.

זמן קצר מרגע הישמע הגערות רעם קולה של מאטילד ברמקול המוצב בפינת מגרש ה"אפלים": הבלוק שלנו, הַיְינוּ כל אסירות בלוק 5, נדרשות תוך שתי דקות לעמוד ב"אפל". הכול נעשה בחיפזון שהודרך בקולה הצורם. כולן עזבו באחת כל עיסוק ורצו למגרש. מיד הקיפו ארבעה מאנשי ה־S. S את מלבן החמישיות, וידם על הנשק.

פחד אחז בכול.

תהיתי מה יקרה הפעם. כבר נקפו שעות הצהריים, עמדתי סחוטה עד לשַד עצמותי, ועדיין לא הוברר על מה המהומה ומה צפוי.

הכול חיכו לבוא המפקד.

עמדנו על רגליים צבות וקיבה מתהפכת, והזמן עמד גם הוא. בסוף הגיע האוֹבֶּרשטוּרמבַּנפיהרֶר, קצר קומה וקופצני. מצחיית כובעו משיקה למשקפיו הנתונים במסגרת דקה, מצילה על פניו שהן אך מעט יותר מסנטר ארוך, משולש. במרכזו שפם גזוז, מתחתיו חריץ הפה ומעליו בליטה של חוטם. לבוש היה מדי חג: אפורים ומגוהצים. בהגיעו לראש מגרש המסדרים עצר, שם ידו על נרתיק האקדח, פרגולו בבית־שחיו – כחכח בגרונו ופתח בצרור הברות שאת רובן לא הבנתי, פרט לקללה אחת שגורה והברה מאונפפת, "Fünf", שפירושה "חמש", ששב והשמיעה פעם אחר פעם. משחדל לנאום פתחה קלארה בקול נרעד, שהלך והתייצב והעביר לשפה מובנת את שהכיל את התמצית: "שתי כיכרות לחם. האופזהרית הראשית ראתה במו עיניה את הגנֵבה. והגנבות הן שתיים מן הבלוק 5. כעונש על מעשה זה יילקח האוכל מכל האסירות של בלוק 5 למשך היום. במקום זאת

תקבל כל אחת, לפי התור, שלוש מכות על בשרה המגולה – מידו של האוֹבֶרשטוּרמבַּנפיהרֶר".

כך דברו של המפקד, המתורגם לשפה שקולה בפיה של קלארה, שהיתה דוברת גרמנית צחה. ואף שקשה היה להוציאה מכליה, ראו אותה סמוקת פנים ואחוזת אימה. והלנקה עומדת לידה, כולה אובדן עצות, מכריזה ש"בנות לודז' צריך שייעשה בהן הצדק כי אין לדעת למה מסוגלות...", וחוששת למעמדה.

ואילו המשגיחות – לא ברור מי מהן נהנתה, או זעמה יותר בבוקר זה: מאטילד המשגיחה הראשית? יונטקה? או שמא אושה?

ומאנפרד – שמא דווקא הוא האשם בנקמתה של מאטילד... בגלל מעלליו בלילה שקדם לבוקרו של יום א' זה?

עמדנו במגרש בלי להבין מדוע.

רק באיחור של ימים נודע לי מעשה כיכר הלחם החסרה.

ומי שהשגיחה במעשה היתה לא אחרת ממאטילד, האופזהרית הראשית. ואילו הן, כלומר הגנבות, היו מהבלוק שלנו: שתיים שעלה בגורלן באותו בוקר יום ראשון להיות נבחרות לתפקיד שפרוסה של לחם בצדו. בסוף אותו מסע תקף עליהן יִצרן והעזו לגנוב עוד כיכר, בדיוק ברגע שבו יצאה מאטילד מהביתן והלכה בין שתי שורות גדר בכיוון השער הקטן. אז, לפני שנכנסה דרכו, ראתה את עגלת הלחם, שבעוברה ליד ה־Waschraum נזרקה ממנה כיכר לחם וחדרה היישר בעד חלונו הפתוח.

(ושמא כל אלה לא היו אלא פרי דמיונה והצורך שלה בשעשוע?).

בתום דקות מספר סימן המפקד לשתי אופזהריות: להתחיל במלאכת השילוח! ובעצמו צעד אל ביתן המפקדה.

בהיכנסו השאיר את הדלת פתוחה.

היו אלה יונטקה ואושה שניגשו לראש התור והתחילו לשלוח – אחת ועוד אחת אל חדרו.

מקץ דקות בקעה משם הצעקה הראשונה.

עמדתי נפחדת. גופי נתקף רעד.

היה זה רעד שכבר חוויתי כמותו. בכל־זאת היה הפעם מוחשי יותר, מטלטל את הגוף החושש לעצמו. אף כי מה נחשב גוף כשהוא אחד

מני רבים של התנסות קבוצתית, שאם יהיה בו כאב או השפלה, אפילו מוות – הן יהיה זה עונש של ביחד, שבצדו השפלה משותפת, על מה שיעשה בו ה"מטר־וחצי־הקטלני". הרשע.

עמדנו בתור למכות, בלי להסתכל זו בעיניה של זו.

ניסיתי להתעלם, לחשוב שהגוף אינו רק שלי. אף כי הכאב, אמנם כן... והמינון שנגזר לא יהיה "חמש" (כלשון אותו נאום), אלא "שלוש".

לוּ היו חמש, לא הייתי קמה. הוא ידע זאת, והן לא לצורך מכות נכלאנו כאן, אלא (כך נדמָה) לצורך עבודה. ומה שהושיטה לו כל אחת לא היה אלא עצם מכוסה עור דק, מתוח.

גזלת האוכל של אותו יום היה דינה כמעט כאותן מכות.

כמעט!

כי... איך שיצאו משם...

הסתכלתי בהן, והסבתי עיני שלא לראות – את הכפיפות, את השפתיים הנשוכות, הידיים המחזיקות במצח – שלא ירכן יותר משהינוּ.

בבוא תורי – נכנסתי. הוא עמד בפישׂוק רגליים, כמאלף חיות, פרגול בימינו. פקד עלי לשכב על שולחן נמוך כשגבי התחתון למעלה ולהרים את שכיסה עליו (תחתונים לא צריכה הייתי להוריד, כי לא היו לי). הוא התחיל למנות!

בר־זמנית – נתקיימו והגיבו – הנביחה שלו... הבשר שלי! הפרגול שלו... הכאב שלי! העובר כל גבול של כאב! הצעקה שלי... המניין שלו: אחת. – – שתיים. – – שלוש. – –

בצאתי, אפשר שעוד עמדו במגרש, בתור... לא ראיתי. הכול בפנים נקרע. אבל הכי הרבה נקרעה הצעקה: א־מ־א!!! ונשארה כלואה.

מה הייתי נותנת שתשכב לידי גוטה, בטווח גופי, לא בכיוון רגלי, שלשם לא היה עוד כוח להגיע. שכבתי מכורבלת. אבל גוטה בכל־זאת היתה קרובה, גם גברת קון, שצחוקה הרצוץ באותו ערב... גם דברי ניחומיה... הדהדו וכוונו אל בתה אלה, שבכיה מילא את הבלוק. לא ראיתי את ידה המלטפת. רק קולה נשמע: "די, שלא יקרו אסונות גדולים מזה. לא מתאים לך ככה. נו, די". ואימצתי את גברת קון, בלב, שתהיה קצת אמא שלי.

באותו ערב חילקה פולה קפה. הביאה אותו לדרגשים. אף אחת לא הלכה לשבת על הספסלים, לא בערב זה ולא בזה שאחריו. ובעבודה? בין כה וכה בביתן שלנו לא ניתן היה לשבת. ובביתן 821, שעבדו בו בישיבה, איך נהגו ביום שני, הראשון שאחרי המכות? לא שאלתי. אף שרֶלה היתה בין היושבות בו, ורוחמה, ועוד...

ובשעה שאנו, כלומר גוטה, חנולה, אידה וכל שאר נשות הבלוק, מתקשות להתהפך על יצועינו מחמת הכאב, נשארו במגרש המסדרים, בפקודתו של המפקד, שתי "גַנבות" הלחם כשידיהן מורמות מעלה – כל אותו לילה.

תחתונים

בינתיים הגיעו התחתונים. החורף כבר היה בעיצומו, ועדיין לא היה לחלקו זה של גוף (שמתחת לסרבל הדק) שום כיסוי לשומרו מן הקור או לחפות על כתמי המכות, שהלכו ושינו צבעים.

ובעת חלוקת התחתונים האיר לי המזל פניו... אצל יונטקה האופזהרית המשוגעת, שקראה לי באמצע מרק של צהריים, כשבועיים אחרי המכות. חדוות טירופה זרחה בעיניה הקטנות. "בואי לויפרית יתומה. תראי מה יש לי פה. את תהיי הראשונה לבחור". וכנוח עליה הרוח הוסיפה: "זו יונטקה שמחלקת, הפעם!". מיד אמרה לי להרים את הפאשיאק, קירבה אל גופי זוג אחרי זוג והחליטה שהגדול מכולם הוא גם הנדיב בהם ומתאים ליתומה. הם היו רחבים ונחו עלי בקפלים שהגיעו עד ברכי. "מעכשיו לא תקפאי עוד", צחקה, דחפה אותי מאחור ופקדה להגיד להלנקה שתשלח, לפי תור, את האחרות מן הבלוק.

למחרת, בדרך מהעבודה, נופפה עלי באלתה ופקדה: "שירי. חזק. כאילו שהזמר יוצא לך מ'שם'". והצביעה על המקום שעליו מכסים התחתונים החדשים. ציוץ עלה מפיה, מְנַחַת בדיחתה התפלה. גם אלתה הונפה ליד ראשי: "אם לא תשירי, תקבלי עם זה. גם בראש וגם שם. מה את חושבת... יונטקה עדיין מצווה מה לעשות ואיך לשיר! Donnerwetter!".[18]

שרתי ונגררתי לצדה.

[18] גרמנית: חזיז ורעם.

גם השבועות נגררו. דומים זה לזה. המפעל הואפל בחומרה יתרה ואי־אפשר היה ללכת בלי להיתקל במשהו. לילה אחד, בלכתי חצי־מנומנמת, עליתי על איזו רמפה גבוהה, ונפלתי. כנראה שאיבדתי את ההכרה ושכבתי זמן רב. כשהקצתי ניסיתי לחלץ את איברי, והתברר שכולם נעים. דבר לא נשבר. קמתי ללכת והגעתי לביתן. המייסטר צעק, "איפה היית? מה עוללת שוב?". צעקותיו ריחפו בלי לגעת. לו גם הרביץ... הן היו אלה מכות על פני מכות, שאפשר... יבואו שוב... לא היה אכפת. המשכתי מאותו מקום ועשיתי הכול כמו בובת קפיץ צולעת.

בתקופה זו התחילו האזעקות. הסירנה זעקה והזעיקה את הכול למקלטים. ראיתי אותם מבוהלים, רצים להסתתר. בעוד אני וחברתי לעבודה לא בזבזנו רגע. בהישמע היללה שכבנו על ערמת הפאנצרפאוסטים מלאי חומר הנפץ שבתוך הביתן, והתפללנו: שתימשך, שתימשך האזעקה, והמנוחה. אף אם זו המנוחה האחרונה. אבל תוך זמן קצר היתה נשמעת היבבה הממושכת לסימן שהסכנה חלפה והעבודה מתחדשת.

האביב — גם הוא נטה להתחדש. לא באחת, אלא טיפין־טיפין, החלו להפשיר השלגים. עירום הענפים התחיל להיחשף. ניצניהם הדקים, העטופים פלומה, התאפקו עוד, אבל תפחו והתכוננו. בשובנו ממשמרות היום בשעות האור היו השקיעות מתאחרות, אבל השמים חיכו להן ונערכו לקראתן. ובצאתנו מן היער לדרך היורדת אל השדות שהפשירו והתכסו פלומה דקיקה עלו מעלינו עדרים אטיים שהלכו לאט והוורידו, והאדימו, עד מעבר לאופק, שמעבר למחנה.

שירים, סיפורים

בין זמן של חורף לזמן אביב, בימי ראשון אחר הצהריים (הרבה דברים מיוחדים קרו בימי ראשון), נערכו בבלוק שלנו שני ערבים של תרבות. שירים הושרו וסיפורים סופרו. בחורה אחת, שחרחורת, היטיבה לספר עלילות מתוך ספרים: אחת על מחרוזת פנינים, האחרת על מתנת אוהבים, שלא היתה אלא מסרקים יקרי ערך לשיער גזוז. בחורה אחרת שרה שירים עצובים ביידיש. גם טולה עצמה את עיניה ושרה. הבנות הצטרפו ללוות אותה בקול שני. שירן נרעד כשלהבת נר

ברוח, המנסה לאותת על קומץ בנות שאם לא תבוא להן ישועה בזמן קרוב – ידעכו ויהיו לאפר.

בתנור לחשו גחלים. אחראיות הבלוק, הלנקה ופולה, התכנסו אתנו. אפילו קלארה הוזמנה ובאה. היו אלה השעות שלפני חלוקת הלחם. בחוץ התחיל להתמעט האור והקפדנו להגיף תריסים, שלא ייראה אור החשמל, מפני מורא התקפות אוויר.

לפני לכתי לישון עוד חמקתי החוצה לשירותים. גבוה מעל המחנה סירקו שני פסי אור בכחול חוטי שיער מסולסלים, שגלשו כאילו נשלחו מתוך סרפנטינות שמישהו נשף בהן והעיף מתוך ידו או, ליתר דיוק, מתוך כתב־ידו המסולסל של אבא, שנכתב תמיד בדיו כחולה, בעט נובע שכתוב עליו "פָּארקֶר". ואותם חוטים שהלכו והחליקו נהיו דקיקים יותר ועדינים ונדמו לשערותיה של אמא, וסביבם המון כוכבים צהובים שלכל אחד מהם שש פינות, והם תלויים על חוט במעיל החורפי הכחול של בת דודתי. הפסים לא נחו, רק ניקו וניגבו, כמו מגב ענק בשמשה הקדמית של השמים. ואני... נסעתי לאט... לקראתם... בקבינה.

אבל היה עלי לחזור. מישהו עשוי היה לראות אותי עומדת שם.

קליפות תפוחי־אדמה

יום אחד, לפני משמרת הלילה, מעט לפני שאמרו לכולן לצאת ולהסתדר בחמישיות, קרבתי לתנור המוסק לחמם מעליו את ידי, ופתאום חשכו עיני ו... אבדה הכרתי. כשפקחתי אותן עמדה לידי הלנקה. ידיה היו רכות ולבנות והושיטו לי פנכה של קפה, גם פרוסה קטנה של לחם. שתיתי מן הקפה ובלעתי את הלחם.

היתה זו גברת קון, רצינית שלא כדרכה, שרכנה מעלי בהתעוררי בפנים טובות ונחושות. היא הסתכלה בי רגע ארוך ושאלה, "נו, הוטב לך?". אחר־כך, בלי לחכות לתשובה, הפטירה: "ככה אי־אפשר. בואי, שבי אתי רגע. יש לי עצה. קחי שתי חתיכות תפוחי־אדמה מן המרק שלי, ותלכי לעבודה. תשתדלי שלא להתעלף שוב. ומחר, כשתחזרו בבוקר, הלוא עדיין חושך כשאתן חוזרות, רוצי ליד המטבח. יש שם ערמה של קליפות תפוחי־אדמה. אני אדבר הערב עם חנולה שתקלף קצת יותר עבה. תרימי את הפאשיאק ותמלאי בו כמה

שייכנס, או כמה שתספיקי, ורוצי ישר לבלוק. אני אחכה לך. אחר־כך תרוצי חזרה ל׳אפל׳, שלא ירגישו שברחת״. ועוד אמרה, ״אין לך ברירה. עיני רואות איך את נראית. אני ממילא בבלוק. ארחץ אותן, אבשל, ולפני שתקומי למשמרת לילה יהיה לך סיר קטן של קליפות תפוחי־אדמה מבושלות. מה שיישאר, אקח בשבילי ובשביל אלה. אל תדאגי, יהיה לך כדאי״. נאום גברת קון הנבונה, הפותרת דיני רעב.

עמדנו בהסכם, אף שכרוכה היתה בו סכנה רבה. המכות עוד בערו בגבי התחתון. אלא שהצדק היה עמה. קופסת פח קטנה (שלא ברור מנין השיגה), בגודל של ספל הגון, מלאה קליפות מבושלות, יכלה לרפד את קיבתי לפני התווסף עליהן מרק הערב, שלא היה אלא מים עם מלח ושתיים־שלוש קוביות תפוחי־אדמה.

אחרי שבלעתי את שניהם הייתי כמעט שבעה.

ובאשר לגנֵבת הקליפות: חזרתי עליה מדי בוקר ונהייתי מומחית בגריפתן לתוך כנפו של בגד הפסים. היה עלי לשמור את עיסוקי בסוד, ורק גוטה, שהובאה בו, אמרה לאחותה לפזר קליפות עבות יותר מלמעלה. ואף שלא קשה היה לנחש את תוכנו של הפח הקטן בעל הריח המוזר שחיממתי כל ערב על גבי התנור, עשתה גברת קון ככל יכולתה לתרץ את מנהגי החדש. עוד הבאתי מן ה־Werk צרור קטן של מלח (שהיה אחד המרכיבים בחומר למילוי פצצות) והפקדתי בידיה של שותפתי לקליפות, שגם היא, גם בִּתָהּ, יצאו נשכרות מן העסקה.

בזכותה של שותפות זו שב מעט כוחי וההתעלפויות לא נשנו.

פתיתים שחורים, דפים לבנים

ביום אחד של אביב עלינו שוב לקרונות.

כשם שהגענו... (שגם אז היה יום חמים). לפני כמה זמן זה היה?

לא קדמו שום הכנות לאותו פינוי. לא אריזת דברים.

רק את עצמנו.

שוב נדחסנו: שִבעים בקרון. כמעט כל נשות הבלוק שלנו, אף כי חלקן הופרדו ועלו עם בנות פיונקי. בקרון שלנו היו הדודות שלי, ששוב היו ביחד. לידן, בצדה של רלה, ישבו מצופפות חמש הבנות מן השולחן שלה. בצדה האחר, רכונות זו אל זו, ברכיהן משוכות עד

סנטר, ישבו האחיות בוריכובסקי. קצת הלאה מהן, נשענות לקיר, מעברו של הפתח שלא נסגר עוד, בלומצ׳יה, ״הלויפרית הזמנית״, ואמה. לידן, כתף אל כתף, גברת טְשְׁצ׳ינְקָה עם בתה טולושְׁיָה (שלא הזכרתי קודם, אף שישבו בשולחן שלנו שנוהל בידה הרמה של גברת קון, שגם היא נלחצה אל בתה על פני הקש הדל, הפזור על רצפת הקרון). סביבן, עד אפס מקום, נדחסו בנות הבלוק. את שמותיהן לא הזכרתי, שלא יהיו צפופים מדי על פני הדף, כמו שם.

האחיות גוטה וחנולה ישבו אתי.

הלנקה לא היתה בקרון שלנו. גם לא פולה. ובעיקר – לא טולה.

גברת קון ידעה לספר שהלנקה ופולה לקחו לקרון שלהן לחם ומים ואוכל אחר. הן עלו יחד עם קלארה ועם כל מנהלות הבלוקים, אחרי שצירפו כמה ״יחסניות״ שהתכוננו לנסיעה יותר מבנות המחנה הרגילות. ועוד סיפרה, ואחריה החרו־החזיקו יודעות דבר, ש״טולה נוסעת בקרון אחד עם מאנפרד ועם כל האופזהרים והאופזהריות של ה־S. S. זאת אומרת...״

זאת אומרת –

שסיפור אלסניג אינו סיפור שרידה בלבד.

הוא מראה נוספת שכעבור יובל אני מנסה להעמיד מול מקום שרחש בו שקע אנתרופולוגי של תת־חברה ארעית וסגורה – להציבו כנר, אם בוער ואם כבוי, מול נשמת אפה...

אף זאת, ובעיקר: סיפור אלסניג הוא מַצֵבה גנוזה לזכר שבועתה של טולה.

הרכב שבו הובילה את הפצצות... כמו קומתה שלא ידעה כפיפות... כעיני ההבטחות שבהן קידמה והוליכה כמו חלילן פלאי את כל בנות הבלוק, שהועמסו תקוותיהן לבוא אחריה ואחר שבועתה... עד כי לא היה אלסניג שעל נהר האלבה בגרמניה כאשר היה: מחנה עבודה מגודר תיל חשמלי, עם בלוק מספר 5, ויער שמפעל של פצצות מסתתר בקרבו...

כל אלה לא היו כמו שהיו בלעדי טולה, שהתהלכה בהם, עבדה בהובלות, ישבה ליד שולחן מול כל הנושאות עיניהן אליה, בעוד לבה נתון למאנפרד, האופזהר הראשי.

ולא לבה בלבד, כי אם כל שהציע גופה...

אם כי גם גופינו שלנו היו שייכים למאנפרד, ליונטקה, לאוֹבֶּרשטורמבַּנפיהרֶר (למי לא), אבל באופן אחר.

אתנו מאנפרד לא דיבר, לא גרם שנביט בכמיהה לעברו

לטולה – כן. אם כי,

לפני שעשה זאת לטולה, הן במו עינינו ראינו שעשה גם לאושה, גם למאטילד.

אך לעורר תשוקתה של טולה – היה אחרת.

זה הזמן לציין כי האיש בעל הקומה לא היה, אולי, רשע גמור, כי עיניו לפעמים בגדו בקולו המרעים והגניבו קורטוב של גיחוך. לא שהיה בכך משום גילוי רחמים. לא כדי כך. אלא שאז היו עפעפיו יורדים עד חצי בליטת העין להסתיר משהו העשוי להתפרש כאנושי.

על כל פנים, בתקופה זו של ראשית האביב, שקדמה לפינוי המחנה, היה מאנפרד כנראה כרוך אחרי טולה, שיפתה להפליא. גופה היה חסון וקפיצי, פניה כמו אצרו איזה סוד שאיים להתפרץ ולהכריז...

שאולי... אולי גופה כלל אינו שייך לו, והיא אינה מאוהבת... אלא רק רואה דרכו את היום שאחרי המלחמה. הן הבטיחה להראותו לנו, ואף בראש ובראשונה לתינוק שלה, שמסרה ביד איזו אשה זקנה על הרמפה של מנגלה, שתשמור עליו... בעבודה.

ומאנפרד? לא ברור איך סידר עם כל הפמליה של ה־S. S שיסכימו לקחת את טולה לקרון. אולי סיפר להם שאינה יהודייה, והם האמינו. הן גם אצלנו הילכו שמועות... אולי חשבו שתוכל לשמש להם מליצת יושר ביום שלא יאחר עוד לבוא. אף כי גם אני, גם כמה מאתנו, יכלו להעיד שבניגוד למפקד המחנה, למאטילד וליונטקה (אף שנטתה לי־חסד מה), ולעוד כמה רשעים שירדו לחיינו, נהגו מאנפרד ואושה רק למנות אותנו, לצעוק וללוות יום־יום בלא להרים יד, כמעט על אף אחת.

בקרון שלנו היתה טולה חסרה. בלעדיה היינו יתומות, מעבירות עיניים רעבות מאחת לאחרת נוכח דיבורה המונוטוני, החוזר על עצמו, של גברת קון: "למה לא דאגו גם לנו? אולי הפיונקארקות ידעו על הפינוי והכינו צידה לדרך? האחראיות שלהן בטח לא נתנו להן

לנסוע על בטן ריקה, כמו שהלנקה נתנה לנו, ועזבה... וטולה! שנוסעת עכשיו עם מאנפרד ועם כל ה־S. S בקרון המלא בכל טוב מחסן המחנה...".

הסיכויים שלנו לראות בעינינו את סופה של המלחמה הלכו ואזלו עם כל שעה שחלפה, עם כל יום שהחשיך (עוד לא הבנו שכך תוכנן מסע המוות שלנו, שאחרים עושים אותו ברגל ואילו לנו הוא צפוי בתוך הקרונות). כל מזון שהוא לא חולק בהם מרגע שהוגפו הדלתות, במשך חמש היממות של הנסיעה (שתי פרוסות הלחם שלקחתי אתי לקרון "הספיקו" ליומיים). מדי פעם היתה הרכבת עוצרת לשעה ארוכה, ממתינה להיתר מעבר. בשעת עצירתה היו ה־S. S מקיפים את הקרונות, משגיחים שלא נפתח אותם מבפנים וננסה לברוח. לפעמים הביאו קצת מים. גברת קון היתה מושיטה את קופסת הפח, זו שבישלה בה את קליפות תפוחי־האדמה. מיד הושטו אליה ידיים. היא ניסתה להגן עליה, שלא יישפכו המים ושתעבור מיד ליד, להרטיב לפי תור את שפתי היושבות. פעם עצרנו מול רכבת שהסיעה תפוחי־אדמה. באותה פעם אחת יצאו האופזהרים וזרקו לתוך הקרון כמה תפוחי־אדמה. הבנות חטפו מהם והחביאו. והיו מי שנתנו מהם לגברת קון, שתחתוך בסכין שלה לפרוסות דקות ותחלק.

ביום הרביעי חזרו ההתעלפויות. אפשר שכך קרה גם לשאר היושבות בקרון (אם לא גרוע מזה). לא יכולתי לדעת, לא לשים לב. אף אם נדמה היה שכל אחת נתונה מכבר לעצמה, בכל־זאת... כשהתעוררתי... הרגשתי נגיעות של פח קריר בשפתי, וטעם של מים. משהו רטוב דבק למצחי. היה זה קצה הפאשיאק של גוטה. ידה טלטלה אותי, לא נתנה להיעלם בתוך הלא־כלום שאפף, והחזירה למצב של ישיבה מצופפת רגליים בין שאר הדחוסות בקרון, שעדיין המשיכו לשבת, ורק ראשן צנח על כתף סמוכה.

ראשי שב ושקע בעילפון... ונתרומם. שוב ריחפו מול עיני כתמים שחורים... אחר־כך לבנים... שטים מול עיני וגדלים... נעשים רבועים... לא בתוך הקרון, כי אם בחוץ. מאחר שמבטי היה ממוקד במלבן החלון האופקי, הזעיר... המון פתיתים ריחפו שם, קרובים ורחוקים, שאינם שלג, כי אם דפים... כמו התיר מישהו ספר ענק בשמים, והשליך למטה.

(ספר אמריקאי, כתוב מלים גרמניות).

שני דפים חדרו בעד החלון, ריחפו ונחו בצד שלנו (שישבנו בכיוון הנסיעה). בכל אחד מהם אותיות שחורות, מבשרות: "Alle besten Wuensche zum Adolf Hitlers Geburtstag – den 20 April. Wir vorbereiten eine schoene Ueberraschung."[19] שמו הפרטי ושם משפחתו של הפיהרר היו כתובים באות חגיגית במיוחד.

הרכבת עצרה. הדפים המשיכו לרחף בחוץ כמו נחיל פרפרים שמעופם הופרע ועליהם לצנוח מטה, בשקט. מבעד לחלון נראה שכל השאר חדל מתנועתו. תוך דקות נשמעו צעקות ה־S. S. אחד מהם רץ בחוץ, קרב לקרון והתחיל להזיז את הדלת הסגורה זה שבוע. אחר־כך נכנס ופתח בצווחה ״ראיתן דפים? Donnerwetter!״.

שתקנו. הוא קילל, ניסה לחפש באפלולית. לא יודעת מה ראה. אפשר שכמה גופות חסרי חיים, אם כי קשה היה להבחין בינם לבין מי שחיו עדיין. הוא ביקש דפים ולא השיג, כי מי שתפסו אותם – קיפלו והחביאו. כעבור רגע פנה לצאת. בצאתו שב והזיז את הדלת החורקת, ונעלה על בריחיה.

המתנה שהובטחה (בעלונים המוצנחים) אמנם הגיעה, וחדרה פנימה, על אף הדלת הנעולה. היא עלתה מאי־שם, בהמון קולות אדירים, שטחנו את האוויר במרחק והלכו וקרבו, נתלו מעלינו כענן של סערה אימתנית. הרעש עמד לתלוש את גג הקרון. דבר עצום התפוצץ בקרבת מקום וההדף הימם אותי והדביק לקיר. עשן מילא את הקרון, שהיטלטל, קפץ ונתלה באלכסון. לא היה במה להיאחז כדי שלא ליפול אל פינתו התחתונה של הקרון, לתוך גל הגופות המוערמות, הגולשות מטה כמו לתוך משפך המושך את הכול עד כי אי־אפשר לראות מי נמצאים בו. גם לא לנשום מרוב עשן וחום הלהבה האוחזת בקרשים, בפינה העליונה של הקרון. שאם אפשר לקפוץ דרכה...? לו אך ניתן להגיע... אף כי, אמנם... לידי... קרוב למקום שאני נמחצת כמעט – פרוצים שני קרשים. גוטה מכה בהם בשתי ידיה, ודוחפת. מנסה להשתחל החוצה. אני חותרת אליה. הנה

[19] גרמנית: מיטב הברכות ליום־הולדתו של אדולף היטלר, ה־20 באפריל. אנחנו מכינים הפתעה יפה.

חוסם גופה את הפתח. עלי לדחוף בכל כוחי את גופה בין הקרשים, שהאש תכף תגיע אליהם. ומאחור, גם אותי דוחפים. לתוך המחנק. הנורא. כל מלוא כובד גופן של אלה הדוחפות מגבי לוחץ קדימה. וגוטה... כבר מעבר לפתח. הנה היא קופצת... כבר עומדת למטה, צועקת: "חנולה, טושיה! מהר! תקפצו!". חנולה צועקת, "גוטה! גוטה!", הודפת אותי הצדה, בעוברה מסתבכת בפאשיאק וכמעט נחנקת, אבל מצליחה להיחלץ. עכשיו תורי. לא קשה להידחק בין הקרשים. אני דקה... הנה, אני בחוץ! נאחזת בדופן הקרון התלוי גבוה מעל הפסים. עלי לקפוץ. מסביב עשן ומהומה. למטה עומדות גוטה וחנולה. צועקות: תקפצי! מהר! אני ניתקת. קופצת מגובה רב שבו נתלה הקרון. עכשיו, רק לרוץ... לרוץ... יותר מהר... לעבור את המסילות. מסביב חושך. איזה כוח נושא אותי, משליך לתוך מכתש שחפרה פצצה. אני מועדת, לא מצליחה לטפס חזרה. צועקת: "גוטה! חנולה! חכו! אולי תיתנו פה יד, הכול נשפך עלי. אני מתחפרת! באדמה!". ברגע זה נוחת, קרוב מאוד, משהו כבד. האדמה מכה בגושים גדולים. אני חולצת את הקבקבים ומניחה על ראשי. צריכה לשמור על הראש! שאם איהרג... ניחא. ואם אפצע... מוטב ברגליים. הנה, לתוך המכתש שלי גולשת... בלומצ'יה. הפאשיאק שלה קרוע והירך מדממת. אני קורעת מתחתית הפאשיאק שלי פס רחב וקושרת לרגלה. צועקת: הנמיכי ראש! היצמדי לאדמה! אבל לא שומעים ברעש המחריש... כשלאחר כל רעם נוחתים זיקוקי מתכת בוערים... זו החגיגה שלנו, שייחלנו לה זה עידן. אני ובלומצ'יה: גוש אחד מחובק, רועדות מפחד.

כששוכך מעט הזעם, היא ניתקת. צועקת "אמא, אמא", וחוזרת להיצמד.

(בימים הבאים התברר כי הזיקוקים לא היו אלא התפוצצויות שעלו מקרונות עמוסי תחמושת שחנו על אחת המסילות. אולי הכילו פצצות שהכנו במו ידינו?).

גוטה וחנולה ניתקו ממני.

עבר זמן רב עד שנפגשנו, אף שניסיתי לחפש ולהתחקות אחריהן, ותוך כדי כך נודעו הדברים.

ההפצצה שככה. אני ובלומצ׳יה, נעזרות זו בזו, הצלחנו לטפס ולצאת מהחרוט העמוק החפור באדמה. לפנינו התפתלו מסילות עקורות על אדניהן, נערמו שברי קרונות. נחוץ היה לדלג מעל לשברים המושלכים סביב, להיזהר שלא למעוד לתוך אחד הבורות, ולעבור הלאה בין פסים שקטעים מהם ניצלו מן ההרס והם הבליחו בשעה זו כנגד אורה של השמש שחדרה בעד ענן והדגישה את הכול בחריפות אכזרית. מעבר למסילות נעו דמויות משלנו, לבושות פאשיאקים. רציתי לבוא ביניהן, ללכת לאן שהולכות. לא עלה בדעתי לברוח משם, לעשות משהו אמיץ ביוזמתי. לא בלבוש הזה. לא בתשישות. הושטתי יד לבלומצ׳יה, לחצות יחד אתה את המסילות שנותרו (התברר כי בסך הכול היו 16). היא צלעה עכשיו. התלוננה על כאבים ברגלה הפצועה.

במחצית הדרך, ראינו אותם מגיעים אל הרציף, דמויות מוכרות במדים אפורים. הכרתי בהם את מאנפרד. את מאטילד, יונטקה, אושה. הם דרכו את נשקם ו... ירו לעברנו. אף כי אושה... אולי לא ממש לחצה על ההדק?

היה מוזר לבוא לקראתם, כך...

והלוא לפני־כן, כל עוד היו אתנו, לא ירו. אף נדמה שנהיו עם הזמן פחות מאיימים, מכירים כל אחת כמעט אישית. גם אנחנו אותם. בייחוד נוכח הסכנה המשותפת להם ולנו, אחרי ההפצצה הנוראה, נוכח המוות הזרוע בקרונות וליד המסילה.

איך שלא חסר מהם אחד, לא נהרג או נפצע?

ורק טולה, שישבה אתם, לא נראית בשום מקום?

עכשיו הם יורים בנו?! אולי בטעות? אולי לא זיהו אותי ואת בלומצ׳יה... שעבדנו, הלכנו וחזרנו בהשגחתם? התחלתי לנופף בידי, שיכירו אותנו. אבל לא! הם מכוונים אלינו! ממשיכים לירות!

בלומצ׳יה נפלה. הכדור השיג אותה ופגע בכתפה. דמה התפשט על הפאשיאק. משכתי בידה השנייה, והיא קמה. חזרנו לרוץ, יותר לאט. שינינו כיוון ורצנו באלכסון המסילות, לעבר בניינים שהסתמנו ברקע...

עוד מעט... עוד קצת... נגיע...

הימים שאחרי

אחר־כך באו ימי דמדומים, שלא היו עוד ימים של מחנות ועדיין לא ימים של חופש. לובשי המדים האפורים („משלנו" ואחרים) עוד היו בסביבה וצריך היה להישמר ולחמוק, להשיג אוכל, לינה, מסתור של יום... בכל מקום אפשרי ובלתי־אפשרי, כי הרשות דווקא עכשיו היתה קשובה במיוחד, ידה שלוחה לציִד. זאת הבנתי תוך כדי ריצה, מול הרציף.

גם בהמשך...

זמן ניכר אחרי שקרה כל זה נודע לי גורלן של האם והבת לבית קון: מפיה של טוֹלוּשִׁיָה טְשְׁצ׳ינְקָה. פגשתי אותה אצל חברים. היא הראתה את ידה שהתקצרה במרפק ואיבדה מכושר תנועתה. „את רואה", אמרה, „דחפתי את הקרשים. אי־אפשר היה לחכות עוד. אצלכם נדחפו הכול. האש התקרבה. הקיר לידֵנו נסדק ורציתי לפרוץ. הכיתי בו במרפק... עד שנכנע הקרש... ו„הלכה" היד. ולמרות זאת אמי לא חיה!

„הם באו...". טולושיה עמדה מולי ובכתה, התקשתה להשליט סדר במלים. „את זוכרת את אמא. עד הרגע האחרון היינו יחד, בקרון. אחר־כך הם תפסו אותה. גם מאלה שישבו בשולחן שלנו. גם את אָלָה קון. ועוד הרבה מהבלוק שלנו, ומאחרים. כבר אחרי ההפצצה. אספו איזה מאה משלנו. אני בינתיים הלכתי לראות את הסביבה, עם עוד שתי בנות. דווקא אז הם דחפו את כולן לחדר אחד, סגרו את הפתח... ושרפו. באש... את אמא שלי, את אלה קון. כל מי שתפסו והביאו לבית ההוא. ככה... ברגע האחרון".

נשארה גברת קון, ערירית, אחרי המלחמה. טולושיה הלכה לבקר אצלה. לבכות ביחד, שהרי גם אמה, הגברת טשצ׳ינקה, היתה בין נרצחות הרגע האחרון. היא ראתה על קיר ביתה תמונה יפה של אלה, עם חיוך חכם, עם פסוקת באמצע. נראה שהיתה תמונה זו עוד מימי הגטו, שהשיגה איכשהו, והגדילה. שהרי ידעה גברת קון להשיג דברים.

אם כי לא נכדים.

שלא כגברת טשצ׳ינקה, שכמיהותיה התגשמו (אף שלא זכתה לחוות זאת), כשבתה טולושיה נתקבלה אחרי המלחמה ללימודים באוניברסיטה של לודז׳ והשיגה תואר. אחר־כך נישאה, וילדה בת.

וקורותיהן של גוטה ושל חנולה, מן הרגע שחלפו לידי בעת ההפצצה והמשיכו לרוץ?

היה עלי לחפשן ביתר התמדה, ולמצוא. אף כי שאלתי כל אחת שנזדמנה אם יודעת איפה גוטה, ומה עם חנולה.

בעוד גורלי לקח אותי למקומות אחרים.

רק ברבות שנים נוצר הקשר. ושוב ניתק.

ביקרתי אצל גוטה, באחת הערים הסואנות שליד תל אביב. החנות שלה שכנה ברחוב הראשי. גרתי בסביבה ונהגתי לעבור שם ולהיכנס. שמחנו זו בזו, אם כי ריחוק השנים, והמקום... אי־אפשר היה לגשר עליו. לו נפגשנו היום ודאי היינו מתחבקות ויושבות להיזכר. הייתי שואלת אותה בדיוק מה ואיך, אומרת עד מה יָקרה לי. אבל הדברים לא עלו. על כל פנים – לא אז.

כל אותו כובד עוד לא הבשיל... ולא הכוח... להרימם ולהעבירם ממקום למקום... כאותן פצצות, בשעתן.

החלפנו דברים שנגעו רק לזמן החולף. כל שנחקק בזיכרון – נשאר חסוי. פחדתי לשאול יותר מדי. מה גם ששמעתי כי חנולה נאנסה זמן קצר אחרי השחרור בידי חייל רוסי. שאלתי לשלומה (ודאי שלא על האונס. קיוויתי שהשמועות אינן נכונות). גוטה סיפרה שחנולה גרה בפרבר של עיר סמוכה. הכול בסדר אצלה. היא ובעלה מנהלים חנות, ועסוקים. יש לה ילד חמוד.

וקורותיה של טולה?

כל־אימת שמזדמן לפגוש מישהי מן המחנה, תמיד מתוך פליאה וכאב, נאמרות המלים: ״איך זה שאנחנו חיות... וטולה לא?״.

אמרו שקורה בוערת נפלה על רגלה, לא נתנה לצאת. והם, ״הכנופיה של מאנפרד״, יכלו לחלץ אותה, אבל ברחו. השאירו את טולה.

עוד סיפרו כי בשעה שרחקה מישהי מן הקרונות הבוערים, עוד שמעה מתוך הרעש את קולה הקורא, ״הצילו!״.

הוא הלך לפנינו בצעד נמרץ, כבד משהו, נטול אותו שחץ שידענו עד כה. איש S. S מן הקשישים, גופו רחב וגוץ, רובה תלוי על כתפו. ארבעתנו נשרכנו אחריו, משתדלות לשמור על קצב צעידתו.

הימים שבין ההפצצה לאותו אחר צהריים זוהר של סוף אפריל-תחילת מאי עברו עלינו בנדודים בין הריסות בתים, שבהן מצאנו מחסה, לבין גיחות אל מחנה שבויים שגילינו בקרבת מקום. ניתן היה למצוא בו שאריות של אוכל. השער אליו אמנם נשמר עדיין, אך בידי שומרים מסוג שונה מן המוכר. אפשר היה להתגנב אליו דרך פרצה בגדר. משעלה הדבר בידי ונכנסתי לאחד הצריפים, פגשתי גברים לבושי קרעים של מה ששימש בעבר מדים של צבא כלשהו. עיניהם הופנו אלי במידה של רחמים, נוכח גופי הכחוש, הנתון עדיין בבגדי המחנה ההוא. ידיהם של אחדים הושטו... והיה שהכילו פנכה עם תבשיל או דבר־מה שניתן במושגי הימים ההם לכנותו "אוכל". ואפשר שעיניהם ראו מעבר לבגד הפסים והרזון – את המין שהיו רעבים לו. ואני, כמו חיה למודת רעב שלא צוידה בשפה של הידברות עם בני־אדם, הייתי לוקחת את האוכל וממהרת להסתלק. אף על פי שהחושים שפיתחתי באותם ימים לא ידעו להגדיר את מהות הסכנה, בגלל חוסר ידע בנושאים שבין גברים לנערות. ואפשר היתה זו תמימותי ששמרה עלי.

בשפה המשותפת לכל שוכני המחנות, היא הגרמנית, לא ניסיתי לפנות לאיש, מתוך תחושה שאהדתם תאבד לי אם אפנה אליהם בשפה השנואה. אחרי כמה ניסיונות של היחלצות מידיהם המיטיבות חדלתי להיכנס לשם. עדיף היה לנבור בפחי האשפה הניצבים בחוץ, ובהם תבשיל נקרש כלשהו, או קליפות של פרי, או כל פסולת אכילה אחרת.

מאצל עיסוק זה שלף אותי שליחם של ה־S. S וצירף אל שלוש בנות שנתפסו לפני, באומרו: "לא כאן עלייך להיות. נא לבוא אחרי תכף ומיד! למקום של איסוף! הטרנספורט שלך שייך לשם. למקום

קוראים... (הוא ביטא את השם לאט ובהדגשה U-ran-ien-burg״.
והוסיף: ״מי שתימצא במקום אחר, או שלא תבוא מיד, מקבלת עם
זה!״. פרט לרובה התלוי על כתפו היה לו אקדח, שלצורך הדגשת
דבריו הוצא מנרתיקו.

הלכנו אחריו, ארבעתנו, בדרך שהסתעפה מאותו מחנה והתחברה לכביש סלול. לאורך נתיב צעידתנו לא נראה סימן לקרבתו של מקום יישוב, שכן בזמן לכתנו בו לא הופרע השקט על־ידי רכב כלשהו, אלא רק על־ידי המיה חרישית של מים שזרמו במורד, בתעלה ירוקה מלאה עד גדותיה. במקביל לה ובמרחק מועט ממנה, ככל שהשיגה העין, נמתחה חומה כהה של יער.

מעבר מזה, בצדו האחר של הכביש... לא אזכור מה היה. סביר שהיו שם שדות, ואפשר תהום שלשִׂפתה הלכנו בבלי דעת... תוך זמן לא רב היה עלינו להאט את הליכתנו, משהחלה העלייה להקשות על הצעידה, ומימיננו גָבַר שצף מֵי התעלה. היתה שעת אחר צהריים. השמש עמדה מאחור וחיממה מעט. צללינו נעו לפנינו, דקים וארוכים על פני אספלט הכביש.

הקבוצה הקטנה, ואני בתוכה, הורכבה באופן מקרי וככל שצלחה ידו של איש ה־S. S לצוד אותנו. נמנו בה שתי האחיות קָרוֹלָה ודז׳יוּנִיָּה (שלא התחברתי אתן במחנה אף שהיינו באותו בלוק), וגֶנִיָּה היפה, אף היא מן הבלוק שלנו, מן הנערות שישבו באולם האוכל ליד שולחנה של דודתי.

מקץ שעות של הליכה, בעוד אנחנו מטפסות במעלה הכביש, הופיעה מרחוק, במקום בו נגע סרט האספלט בשמים, דמות שהלכה ובקעה מתוך פס הבוהק, והצטיירה בבירור כשהיא מוארת בקרני השמש. בתחילה נגלה ראשה, אחר־כך גופה, שגלש לאטו וגדל בהתקרבו אלינו. היה משהו מפעים בלכתנו לקראתה בכביש שלא עברה בו נפש חיה (ניתן היה לשער כי זו אחת הנשים הגרמניות הגרות בסביבה). מקרוב יכולתי לזהות בה אחת מאסירות המחנה שלנו, ראשה עטוי מטפחת תכולה ששיער קצר מבצבץ ממנה. היא לבשה מעיל אזרחי, שלא נודע איך השיגה. לרגליה קבקבי העץ המוכרים. בהתקרבה, בצדו השמאלי של הכביש, פנה מבטה נכחו, יציב, ונשמר שלא להצטלב עם מבטינו. רק בעוברה את זקיף ה־S. S,

והיא קרובה כמרחק של צעד, מצמצה בעיניה והניעה ראשה מצד אל צד, כרומזת שלא נלך! צלבה אצבעות והניעה ידה לסימן שלא טוב ללכת לאן שמוליכים אותנו, וחלפה על פנינו בצעד מהיר. סובבתי ראשי אחריה בתקווה שגם היא תסתכל לאחור ואוכל לראותה שוב, כי בעת שחלפה לידי דימיתי לזהות בה את מי ששמרה עלינו במחנה והיתה חסותה פרושה על כל בנות הבלוק, טולה שמה.

אפשר זו היא, שחזרה יחידה מלב איזה טבח להזהיר אותנו, ואולי לצוות, שנבוא אחריה... והמשיכה, בלא להפנות ראשה או להיעצר, עד שרחקה וקטנה במורד הכביש.

כך יכולנו להבין שהמקום אליו אנחנו הולכות הוא מקום של פורענות ויש להימנע מלבוא שמה. לשם כך נחוץ לפעול מיד. היתה זו גניה שנקטה יוזמה, פניה העדינות לובשות ארשת של נחישות. היא החישה צעדיה עד שהגיעה כצעד אחד מאחורי האיש שהוליך אותנו.

הוא היה זקן, ומתחת לכובעו הצבאי בצבץ שיער לבן. נחישותו, אף היא, נראתה מעורערת קצת. גניה אספה את מלוא אומץ לבה ופתחה בדברים, שואלת על אותו מקום של איסוף, אם נותר עוד הרבה ללכת אליו. הזקיף ענה שאכן, המרחק עוד רב, עלינו ללכת בשקט ולהפסיק עם הקוַּץ.[1] בכל־זאת לא ויתרה והתקדמה עוד קצת, עד שכמעט הושוו צעדיה עם צעדיו. שוב פתחה לשאול: "איך זה שיצאנו לדרך ארוכה כזאת, ואנחנו רק ארבע? ושמא כדאי לחכות לעוד נשים מן הטרנספורט? ומה יקרה אם ננוח קצת, ונחכה שאולי יבואו אחרינו?".

במקום לנזוף בה נראה מלוונו כמעוניין בדבריה. אפשר שברצון היה נפטר מאתנו וממדי ה־S. S ומנסה להימלט, בדומה לחבריו לובשי המדים. הבנו שהרגע יקר ויש לנצלו. החלפנו מלים בפולנית: "Uciekajmy do lasu" (נברח אל היער).

לשם כך נחוץ היה לקפוץ לתעלת המים העמוקה, לטפס בצדה השני ולעבור את המרחק שבינה לבין היער. וה־S. S הלוא יכול לירות בגבנו...

(כל הצעידות והמכשולים שעברנו עד כה כמו לא היו אלא אימון לקראת קפיצה זו אל התעלה, שמימיה הגיעו כמעט עד כתפי, ולשליפת עצמי ממנה). עם צאתנו מן המים פתחנו בריצה בכיוון

[1] שטויות.

היער. גם בפתחו לא חדלנו, אלא רצנו קדימה, שוקעות באדמתו הטובענית המגודלת צמחי שרף, נשרטות בענפים שחבטו בפנים, עוצרות רק כשסגר הקיר הירוק מאחור ולא נותרה עוד כל שקיפות מבעדו. אף כי גם כך התחיל האור להתעמעם, וצבעיו קדרו והעמיקו.

האחיות קרולה ודז׳יוניה החזיקו ידיים. קרובות זו אל זו עמדו נשענות אל עץ. גניה עברה מרגל אל רגל כבודקת את הקרקע, אם ניתן להתיישב עליה. אני צנחתי על מצע שיחי שרף שגדלו צפופים. היה עלי לנוח, לוודא שאמנם זה מקומי הראשון בחופש. להקשיב לשקט החשוד.

הם ניעורו באחת ורגשו סביב – קולות הציפורים, שבתחילה נדמו לשריקות של מרדף שבא הפעם מלמעלה ומהצדדים. בהמשך נהיו לשותפות למצב, מכריזות על חירותי החדשה. רק אחר־כך הבנתי שאינן צוהלות בעטיי, כי אם לעצמן ולאהבתן האנוכית, שכל צורכה להעמיד דור חדש ורעב – בעוד אני, הן זה כבר הייתי גוזל נטוש ורעב, גם רטוב, שנולד בקן לא להן ומשום כך אין אחריותן חלה עלי. ועוד היה מן הזמזום הקרוב של מעופפים שבאו להתעניין ולחדור בעיני. בטנת היער רחשה אותם – רכה ובוצית. יכולתי לשבת רק כשרגלי מקופלות תחתי. הקבקבים והבגדים שמלאו מים בעת חציית התעלה דבקו לגופי כתחבושת קרה. לא ברור כמה זמן עבר מאז מצאנו בו מחסה, עד שהבנו כי היער עוין. לא מתוכו תבוא ההצלה, בהיות בטנת היער חשוכה ונטולה דבר מאכל כלשהו. האור הלך והתמעט. רעדתי מקור. שמעתי את קרולה, הבכירה בשתי האחיות, מטכסת עצה עם גניה, וזו אומרת: ״אין ברירה. ננסה להתקרב לכביש. נוכל להתקדם בחסות היער. אולי נגיע למקום כלשהו ונשיג אוכל״.

התחלנו לחתור חזרה בין העצים, עד שנותר בינינו לבין הכביש מרחק מועט ואפשר היה לראות מבעד לעלווה את גזרתו השטופה באור שקיעה. שום תנועה לא ניכרה בו. הסתבר שהגענו בזמן הנכון, כי תוך רגע קצר ראינו עוד קבוצה מתקרבת. כמונו תחילה, כך הן עתה – בראשן זקיף חמוש, ואחריו צדודית מוכרת של יַאנקָה קטנת הקומה והמתולתלת מן הבלוק שלנו, שעבדה במזכירות המחנה ותמיד ידעה להסתדר על הצד הטוב יותר, בגלל מזגה הטוב, שׂכלה, ובעיקר על שום ידע השפות שלה. אחריה הלכה גיסתה בֶּרְטָה

הגבוהה והיפה ממנה, ששמרה קרבתה במשך כל ימי המחנות, ועוד שתי נשים שלא הכרתי.

היה עלינו להחליט מהר איך ננהג.

קרולה, אחותה הגדולה של דז׳יוניה, שהיתה מסוג הבריות שלא בלטו בשום מקום אבל בכל מקום ידעו לנהוג ולומר את הדבר הנכון – אמרה ראשונה: ״איפה שיאנקה נמצאת, אהיה גם אני״. וגניה אמרה, ״זהו. נצא מכאן ונצטרף אליהן. נלך עם יאנקה. כמו שהמזל תמיד הולך אתה, אולי ידבק גם בנו״. כך יצאנו מבין העצים, צלחנו את התעלה ועלינו לכביש – להידבק במזלה של יאנקה. שוב נמצאנו במצב שממנו עלה בידינו להימלט. אלא שהפעם רעבות פי כמה ורטובות עד לשד העצמות. מי שצעד בראש אותה קבוצה לא נבדל במאום מזה שהוליך אותנו. בלי לשאול מה ואיך צירף אותנו לשיירה והמשיך להוביל במעלה הכביש. היינו שמונה. גניה משכה את יאנקה אל זנב השיירה ושתיהן התלחשו רגע ארוך. השמש שקעה מאחור והאוויר נמלא דמדומים. לא היו פנסים לאותו כביש, ולו היו, גם אז לא היו מדליקים אותם מפחד ההפצצות, אם כי בזמן הזה כבר חדלו אלה, והכניעה היתה מוחלטת. רק אנחנו השתרכנו אל מקום כלשהו, בעל שם עלום, כדי שיתקיים לפחות חלק זה של ניצחונם של מי שמינו עצמם על טיהורו של עולם.

הערב היה צלול. קרירות ספוגה ריחות של יער נשבה לתוך בגדי הרטובים. גופי הרעיד והתאמץ בעלייה. פעם או פעמיים עבר איזה רכב, שפנסיו המואפלים נעטפו הילה כחולה. אחר־כך שוב התרגלו העיניים לחשכה, המוארת באורות רגילים של שמים. מקץ הליכה ממושכת נִגלה מרחוק שדה מעובד ומבנים כלשהם, המעידים על מגורי אדם. היער היה עדיין לימיננו, גם תעלת המים.

יאנקה התקדמה זה כבר אל ראש התור ומשכה אחריה את גניה ואת ברטה היפות. כעבור כמה דקות פנתה לדבר אל הזקיף, שנחרד למשמע קולה כניעור מנמנום, ומיהר לאחוז בנשק. זהיר־זהיר צירפה יאנקה מלים זו לזו, הטעימה ושאלה, ש״אולי יש עוד צורך בעבודה שלנו. אולי אפילו בסביבה הקרובה. אבל מה טעם ללכת כל־כך רחוק? ומה יקרה אותנו שם?״. ״יש פקודה״, ענה. ״ואם אשמע מלה נוספת, אני יורה בך. על־המקום!״. ״אבל לאחותי כואבת הרגל והיא לא יכולה להמשיך. גם לא אכלנו מאז אתמול״. ואחרי הפסקה קצרה

שבין הנאמר לנעשה – הרימה את הפאשיאק של ברטה, הראתה לזקיף את רגלה היפה והחבולה ואמרה בנמיכות קול: "כאן יש כפר. אולי נלך לשם. נמצא קצת אוכל וננוח. מחר נמשיך ללכת לכל מקום שיידרש". האיש הביט בה רגע, חזר, היטיב את כובעו והאט את צעדיו. היה בהם היסוס־מה שלא ברור איך חדר אל מעבר למדיו ההדוקים. ספק אם רגלה של ברטה רופפה את דבקותו במטרה. סביר יותר שהיו אלה רגליים אחרות וראשים שחיכו בבית, ורגליו שלו עצמו, הזקנות ומשום כך אולי מטומטמות פחות מן הראש, שפתאום קלט שכבר מזמן צריך היה להישמע להן ולהסתלק, כי גם הפיהרר, בעצם, כבר לא ברור אם עוד עומד על רגליו, והלא אי־אפשר שעל רגליים זקנות של זקיף אחד תישען כל אותה משימה. אין מנוס. ירוצו אלה, השרצים, בין הבתים. אי־אפשר שניקיונו של עולם יוטל על כתפיו בשעת דחק זו. הוא פנה לרגע והסתכל במרחב הכחול שלמעלה. הירח היה נקי. עננה קטנה קרבה ועמדה ללכלכו, זמנית...

ירוצו אלה... יברחו. אחר־כך עוד נעשה בהם צַיִד, עם חצוצרות ובירה. עם כלבים. יש המון שותפים לעניין הזה. ועוד יהיו... הוא המשיך לעמוד.

לא כן אנחנו. יאנקה נתנה אות – לקפוץ הצדה ולהסתלק. גניה זינקה לכיוון התעלה. ואילו אני, לא היה בי כוח לעשות ולו צעד אחד בכיוון ההוא. כי רגלי כבר היו מאובנות ומורגלות לתנועה המושכת קדימה, אבל לא הצדה. לא כל שכן בעייפות זו, אחרי הניסיון הקודם של קפיצה למי התעלה.

מישהו חזק פי כמה קם בתוכי ואמר, "אין מוותרים עכשיו! עוד מעט, עוד קצת, וזה נגמר". מישהו גייס כוחות "לעשות את זה!". לא אזכור מתי ואיך הייתי שוב ביער, אחר־כך באסם. זוכרת במעומעם שהיתה זו גניה שהתחלקה אתי בבֵּיצה החמימה שנמצאה על פני הקש היבש, החמים. שכבתי עליו והתכסיתי בו. מן הסתם גם ישנתי... עד שהעירה אותי צעקה בהולה של ילד, ופגיון אור שחדר עם קרקור נרגן של תרנגולות שקיפצו מעלי.

בתוך המהומה קמו בזו אחר זו: יאנקה, גניה, ברטה, אַלינה והשאר, ניערו מעליהן את הקש הדבוק בבגדים ובשערות. שבבי זוהר נתפזרו וחגו במלבן האור שחדר מבעד לדלת פתוחה. הילד הסתלק כבר והזעיק את אדוני הבית, שהגיעו ועמדו בפתח.

הן היו שתיים: אשה בוגרת ואשה צעירה (כנראה אמו של הילד). שתיהן מביטות בנעשה באסם שלהן, מפוחדות לא פחות מאתנו, שהננו חבורה של אסירות נמלטות, לבושות בגדי פסים של מחנות.

היתה זו שוב יאנקה שדיברה ראשונה. השפה הגרמנית עולה מפיה בנמיכות קול ודבריה נשמעים בבירור: "אנחנו פולניות מטרנספורט שנשלח לסביבה הזאת. הרכבת שלנו הופצצה לא רחוק מכאן לפני כמה ימים. בקושי ניצלנו וברחנו ממנה. כל לילה אנחנו במקום אחר. כבר יומיים לא בא אוכל אל פינו". בדברה לא נשבר קולה או נתהסס, שהרי השקר היה גלוי לעין. הסימנים שעל בגדינו העידו שלא פולניות אנחנו אלא אסירות יהודיות שנמלטו ממחנה ריכוז.

הבוגרת מבין הנשים התעשתה כבר ואמרה, "כן, ראינו מרחוק את ההפצצה. לא היה מחסור בהפצצות אצלנו. אנחנו לא ממש יודעות מה היה שם. Bitte, בבקשה, תיכנסו לבית. אכין משהו לאכול".

מקץ שעה קצרה ישבנו במטבח הגדול ששימש גם חדר הסבה. האש בערה בתנור. האשה הבוגרת העמידה מחבת גדולה והצעירה קילפה תפוחי־אדמה מבושלים. ריח של טיגון פשט וגירה את מיצי הקיבה. היא טרפה לתוך המחבת, בזו אחר זו, ארבע ביצים, וכעבור דקות העבירה את תוכנה לארבע צלחות. אני וגניה קיבלנו שני מזלגות וצלחת אחת מלאה עד שפתה. אכלנו בעמידה, משתדלות שלא לטרוף מהר מדי ולנהוג באוכל כאילו רק אתמול יצאנו מבית שכולו חינוך טוב. והוא – האוכל, אכן הזכיר את טעמו של הדבר האמיתי. כשגמרנו לאכול אספה הצעירה את הצלחות והבוגרת פתחה לדבר. "כן, בקשר לאותה הפצצה. שמענו שהיו הרוגים ופצועים. אנשים שלנו ואחרים. הרבה דברים יש בקרונות". כאן עצרה, כאילו אמרה כבר יותר מדי. יאנקה לא נתנה לשקט להימשך ואמרה, "במשך ימים אלה לא יכולנו להתקרב לשם, אבל עכשיו נלך. נשתדל לברר מי ניצלו ואיפה הפצועים. ולפני זה נודה לכן על הכנסת האורחים, על הארוחה והלינה".

לא לשווא הלכנו אחריה. נעים היה להיות מיוצגת על־ידי אשה קטנה זו, שידעה להתאים עצמה למצב ולהשיח עם כל אחד. גם להנחות אותנו בתוהו, גם להרגיע את שתי האיכרות, שהנה עוד מעט נשחרר אותן מנוכחותנו. לא יצטרכו לעמוד במבחן השכנים במעשה הטוב שעשו.

לא אזכור אם שבעתי באותה ארוחה, אך יצאתי מבית האיכרות ואני שונה מזו שנכנסה באישון לילה אל האסם, שמשום־מה לא הוצב בפתחו כלב אימתני. והאיכרה לא הזעיקה אף אחד ״לטפל בי״, ורק האכילה אותי ואת חברותי למצוקה ושילחה אותנו לדרכנו.

פנינו לחזור בדרך שהגענו בה, שהוליכה אל תחנת הרכבת המופצצת, כדי להתחקות אחרי הנשים הפצועות שלנו (ואולי... למצוא נתיב או מסילה שיובילו ליקירים שנלקחו והגיע הזמן לחפש אחריהם). הלכנו בעקבות הנערה שבעוברה כאן אתמול אותתה שלא נמשיך בדרך ההיא. בגדי הפסים שלנו צעקו למרחק את זהותנו, בכביש שצדו נפער אל תהום... אם כי, קרוב לוודאי שבעצם היו שם ריבועי שדות צבועים בירוק אביבי של חיטה ובחום־שחרחר של אדמה. עצים ביניהם וכתמי צל למרגלותיהם.

כאז כן עתה, עוד פעור בזיכרוני צד זה של הדרך.
נתתי ליאנקה להוליך אותי אל מחוז האסון, שהיה לי למחוז הצלה.

אף שעדיין לא נגמר המצוד, כשם שלא הובטח כי נגמרה המלחמה ועברתי מרשותו של דיכוי לרשותו של שחרור, בכל־זאת מן הראוי היה שנחגוג, אני וחברותי, יום זה של מאי, שהתמלאו בו כיכרות הערים ורחובותיהן בשמחת חוגגים.
כי עלי להזדרז ולשמוח, לפחות יום אחד, לפני היוודע גודל האסון.

תחנת הרכבת השתרעה לפנינו. היום עמד בעיצומו, מאיר על ההרס שחלקו נאסף כבר ונמחה, והותיר פסי רכבת מעוקמים ושיירות של קרונות פגועים. אנשי הרשות סבו ברציף לשמור מפני ביזת הרכבות המשותקות. ניגשנו לאחד, הלבוש אזרחית, שהתג בשרוולו העיד על תפקידו. עוד לפני ששאלנו הכיר בנו את אסירות הטרנספורט ההוא ואמר, ״הפצועות שלכן, עכשיו הן נמצאות בבניין המנהלה. הנה שם״. והצביע על בניין של שלוש קומות שעמד בקרבת מקום מבלי שניכרו בו סימנים של הפצצה.
פנינו ללכת אליו.
עוד לפני שנכנסנו בדלת החזית נעצרה גניה, הליטה עיניה בכפות ידיה ואמרה כמתוך תפילה: ״מי ייתן ואמצא כאן מיושבות השולחן

שלנו. אולי רלה? דינקה?", מיהרה להסירן ולטפס באחת את כל שלוש הקומות. אחר־כך התנשמה, היססה רגע, פתחה את הדלת שלימין מישורת המדרגות ונכנסה. גם אני מיהרתי בעקבותיה, ונכנסתי, ותוך רגע... מיששתי בחושך את דרכי החוצה, הדפתי את הדלת וצנחתי בפינה שליד מעקה חדר המדרגות. לחצתי בשתי ידי על מצחי, שלא להקיא.

רגע ארוך ישבתי שם. אחר־כך נשמתי עמוק, התגברתי על הבחילה ונכנסתי שוב.

צחנת אימים עמדה בחלל, שתקרתו נטתה באלכסון ונגעה בקצהָ בחלון זעיר. בהתרגל עיני לאפלולית המקום יכולתי לראות בתחתיתו ערבוביה של שברים צפים על פני ים שנרגע בשוך סערה – בכל אחד מהם ניצול עירום למחצה, שכן כך שכבו הבנות. אף סדין לא כיסה על המזרנים ספוגי השתן, המרוחים צואה ודם. והן עצמן – מעוותות מכאב, חבושות קרעים. אנחות עלו מבין השברים, ובקשות עזרה.

באמצע ים זה, כמו הר מעלה עשן, עמד תנור ועליו סיר ענק מעלה קיטור. לידו, בתוך ענן האדים, עמד אדם. ידיו החזיקו מוט ונעו במעגלים מעל לדוד המהביל. כל אותו זמן, שנמשך דקות בלבד, היה גופו נתון למעשה החתירה, שלא היתה אלא בחישה בתבשיל שהכין להאכיל בו את הנתונות לחסותו.

שמו היה בּוֹהוּמיל. הוא זה שאסף את הפצועות מן הרכבת המופצצת והביאן לבית בן שלוש הקומות, גרר מזרנים והשכיב, השיג מזון והאכיל.

ממוצע קומה היה, בעל ידיים שריריות ופנים שמזמן לא ראו תער. שערו דבק למצחו ובגדיו אל גופו. שום סימן מלאכי לא ניכר בו, אבל ברור היה כי כזה מתחבא בתוך כיסוי הבגדים המיוזע. דיבורו היה צ׳כי, מעורב בניב כלשהו. מתוך ביטול עצמי, במלים מעטות, סיפר לגניה ולמי שהתקרבו אליו על איסוף הפצועות.

לא, עדיין לא יצר קשר עם אף אחד. עדיין מסוכן... הוא פשוט שומר עליהן, זה הכול... שום עזרה. יש לחשוב. לארגן משהו.

כל זאת סיפר לגניה וליאנקה: על נשים חרוכות שמצא ואסף מן הרכבת, על שתיים שמתו לו בחדר, והוא גררן למטה. עכשיו הוא מוכן לעשות עבור אלה הנאחזות בחיים. אחר־כך התכנס בשתיקה. עטור הילה של אדים המשיך לבחוש בדוד, ומדי פעם הסתכל בגניה.

ביום זה הגיעו כישוריהן של יאנקה, ובמידת־מה של קרולה, לידי מימוש.

עד מהרה צירפו אליהן את ברטה ויחד הלכו לסדר דברים. בשובן הביאו, יש מאין, שתי נזירות דוברות פולנית במבטא גרמני. הן היו אחיות רחמניות שהעידו על עצמן כי נמנו עם "הפוֹלקסדוֹיטשים", כלומר בני העם הגרמני שחיו בפולניה וצורפו לעם הגרמני בשל מוצאם והשתייכותם הגזעית הנכונה. שתי הנזירות, בליווי שלוש בנות משלנו ושני גברים ממחנה שבויים סמוך שגויסו למשימה, הלכו לאן שהלכו וחזרו עם מטען של סדינים ומגבות, חלוקים וחומרי חבישה. אחר־כך נרתמו הכול לגרור מיטות ולהכשיר חדרים – בבניין ששימש זה לא כבר מִנהלה של עובדי־רכבות־גרמניה (כי אותה תחנה מופצצת, נויסֶדין שמה, לא היתה אלא תחנת רכבות ראשית בין ברלין לפּוֹטְסדאם,[2] והיא בעלת 16 מסילות ברזל).

הכול התארגן בימים המעטים מאז שובנו לאותה תחנה. ואנחנו, שזה אך חזרנו מטלטלה בת שבועיים שבין בריחתנו מהפצצת תחנה זו, לשובנו אליה, וחוץ מן הסעודה שאכלנו בבית האיכרה לא בלענו דבר – נרתמנו לפעולת ההצלה. רחצנו את הפצועות והלבשנו חלוקים לבנים, השכבנו במיטות נקיות והעברנו לרשותן של האחיות – שחבשו פצעיהן, קיבעו וחיזקו גפיים שבורות.

מיום זה והלאה כמעט לא יצאתי מבין כתליו של הבניין, שנדרשתי בו לתורנויות של יום ושל לילה ליד הפצועות.

באותן שעות רחשו בבניין וסביבו דברים.

ראש וראשון להם – דבר אהבתו של בּוֹהוּמיל לגניה.

מדבריה הסקתי כי בעצם אותה חיפש בין הפצועות... ומצאה שלמה ובריאה ומלאכית.

וזאת אשר אמר לה: רק משום אהבת אלוהים ותקווה למצוא נפש טהורה שהובטחה לו בזמן עינוייו במחנה חיפש אותה בין הפצועות,

[2] פוטסדאם: עיר קרובה לברלין. ביולי-אוגוסט 1945 נערכה בה ועידת השלום האחרונה של "שלושת הגדולים", הלוא הם סטאלין, טרומן וצ׳רצ׳יל, ובה הוסדרו גבולותיה של אירופה לאחר מלחמת העולם השנייה.

וחיכה להתגלותה מתוך ענן – יפה וקדושה כמלאך מצויר בכנסייה של כפרו בצ׳כיה. עתה ברור כי לא לשווא היו תקוותו וחיפושיו.

כך, מהיום הראשון לבואנו לנויסֶדין חברו גניה ובוהומיל והיו לזוג אוהבים־מלאכים... בין סדינים, לזריקות, לאנחות.

ועוד דברים מופלאים קרו:

בתיווכה רב־התושייה של יאנקה הגיע לבניין שלנו קפיטן רוסי גבה קומה וירוק עיניים, בעל בלורית ג׳ינג׳ית מתולתלת, שלא היה אלא דוקטור לרפואה וכירורג, ונוסף על אלה, ובעיקר, אחד משלנו, משמע יהודי הנכון לעזור ולתרום זריקות ותחבושות ככל הנדרש לניצולות היהודיות שבבית החולים המאולתר. מדי בואו לביקור היו פניה של יאנקה מסמיקות עד קצות אוזניה.

אזכור את הודעתה החגיגית כי מתכננת היא לבלות עמו לילה אחד לפחות, ומבקשת שנחזיק לה אצבעות ונאחל הצלחה... במפעלה הצפוי.

באותם ימים קיבלנו תגבורת בכוח אדם. על שתי הנזירות ששימשו ליד הפצועות נתווספה נערה מקומית ושמה גרֶטכֶן. היא הופיעה יום אחד וביקשה מקלט לילה מפחד הרוסים, ובתמורה עזרה בעבודות ניקיון ובסידור מיטות. היא הביאה מזרן מביתה וישנה בחדר השינה שלנו (במקום שהתפנה מאז הלכה גניה לחלוק את יצועה עם בוהומיל, בחדרם שבקצה המסדרון).

חדרנו זה שבקומת הקרקע התמלא חפצים אישיים שעלה בידה של כל אחת לארגן לעצמה. שמירה מזוינת (עליהם ועלינו, מפני בריונים שונים שלא חסרו בסביבה) הובטחה לנו מטעם המפקדה הרוסית. את דבר הבטחתה הביא הקפיטן הרוסי כמתנה לאחת מפגישותיו הליליות עם יאנקה.

אותם גורמים עוינים שנחוץ היה להישמר מפניהם (בשעות היום, כבאלה של לילה) היו חיילים שתויים ששוטטו לבדם או בצמדים. מי שלפני כחודש סיכנו גופם בקרבות עם אויב, בעוד גופינו היו נתונים להצלת עצמם בלבד. החיילים שהכו בצורר ושחררו אותנו, עתה היו אותות גבורה בחזיהם וגופם זקוק לעידוד. הם באים לפרוק את מורא הקרבות ולהשיח, אולם אין לדעת אם יסתפקו בשיחות ובבילוי תמים. כי אמנם נהגו לאנוס נשים גרמניות, אך בשכרותם לא טרחו להבדיל

בינן לבין שורדות המחנות. מה גם שדווקא אלה ולא הראשונות נמצאו חבות להם את חירותן.

כך היה המצב בתורנויות הלילה שעשיתי לבד, שבמהלכן לא ניתן היה לסמוך על המשמר, כי אתו, או בלעדיו, קרה שנכנס חייל שתוי ומתנודד, ובלי להתחשב בלובן המיטות של בית־החולים שילח ידיו להיאחז בי... ולייצב גופו... ושמא, לתבוע את גופי?

נהגתי לשמור למקרים מעין אלה סיר עם צואה טרייה – ערוכה למרוח ממנה בהינף נואש על ידו ועל שרוולו, ועל כל עצם שיושיט. עם הופעתם בפתח הייתי רצה לשירותים ומושיטה את הסיר אל מתחת לחוטמם. בדרך־כלל הספיק התמרון. אלא שמבקרַי הליליים כנראה לא סיפרו לחבריהם על נשקי, ולא עלה בידי להרתיע את האחרים, שהמשיכו לבוא.

ועוד לא סיפרתי איך השגנו אוכל לעצמנו ולשוהות בבית־החולים, ועל המעבר ממצב של רעב למצב של אכילה... במשׂורה (כי במקום ההוא לא נחשב האוכל לדבר מובן מאליו).

כשם שהחמצתי את חגיגות היום של אחרי המלחמה כן לא חגגתי את יום כניעתו של הרעב, כי לא זו, אף לא זה, באו אל קִצם. מה גם שנוסף על הדאגה לעצמי היה עלי לדאוג לנשים הנתונות לחסותי, שמדי יום צריך היה להאכיל ולחבוש. לצורך זה הייתי חומקת בין המשמרות ומתגנבת לקרונות. כך הוכתרה פשיטתי הראשונה בשלל – שק שלם של סוכר. שכן, באותו קרון ראשון שהצלחתי לחדור אליו היה סוכר, ושום דבר מלבדו. סחבתי את השק עד בית־החולים. וכך, בהיעדר מזון אחר, אכלנו במשך ימים רק סוכר, שהיה בו להשיב נפש אחרי הרעב הגדול ולהכשיר את הגוף לאכילה רגילה (שלא כבמחנות אחרים, שרבים בהם חלו ומתו אחרי המלחמה מן האוכל הגס שגופם לא הסכין לעכלו).

אחר־כך הלכו יאנקה וקרולה לעירייה הגרמנית ולמפקדה הרוסית וקיבלו הקצבות מזון. את השאר סיפק בוהומיל, שסחב מאיפשהו זוג אופניים ודהר עליהם לכפרי הסביבה, להביא כמה ביצים, גזרים או ירק. גם אני עוד יצאתי לפשוט על הקרונות, ותוך כדי כך השגתי לעצמי ולפצועות בגדים, שישמשו אותן בעת שיקומן. הן שמחו בהם

וגרמו לי לרוץ להביא עוד ולחטוף מכות משומר אחד, עד שחזרתי פגועה ונשבעתי שאף אם יהיה שם זהב לא אלך עוד.

ואיך אוכל שלא להזכיר את מותה של דוניה, תופרת המחנה, שנפצעה בשדה וביקשה לחובשו בעלים של כרוב. לצורך זה היינו שולחות את גרטכן לרוץ לשדה כרוב ולהביא עלים טריים כדי לחבוש בהם את השד. עד שיום אחד עלה חומה של דוניה והרופא הרוסי קבע הרעלה של דם. לא עזרו הזריקות שנתנו לה. דוניה מתה במשמרת שלי. קשה היה לראות בייסורי גסיסתה. הזעקתי את דז׳יוניה, ויחד ישבנו, החזקנו בידיה והחלפנו תחבושות קרות על מצחה. תוך כדי כך חדלה לנשום, ידה הפסיקה לרעוד בידי ונעשתה רפויה וזרה. בצהריים באו מן הקומנדנטורה לקחת אותה והרשו לנו להצטרף ללוויה. בבית־החולים נשארו על משמרת הפצועות שתי האחיות הרחמניות עם גרטכן. ואנחנו, כל השמונה, ישבנו במשאית עם גווייתה של דוניה.

לכבוד הלוויה לבשתי, לראשונה זה עידן ועידנים, חצאית וחולצה מצמר בצבע חום, עם כפתורים ואמרות אדומות בצוואר ובקצות השרוולים. ניכסתי אותם לעצמי מתוך ערמה של בגדים שסחבתי מאחד הקרונות. רק שני אלה. לא עלה בדעתי לקחת עוד. הן לא אלבש אותם זה על זה.

לו נמצא ראי בסביבה להשתקף בו! אך גם בלעדיו היה נעים להתחכך בסריג הצמר, לחוש את הלא ייאמן, שהנה, אני – לבושה כנערה. ושמא, כאשה צעירה. אלא שנדרש בכל־זאת ראי, לעשות בו היכרות עם דמותי החדשה, שעדיין אינה בעלת זהות ואינה שייכת לשום מקום. ורק באקראי נקרו בדרכי זגוגיות כהות והחזירו בבואה דקה. והיה שעוותה זו, התרחבה או הוצרה. מוזר היה לשחק כך עם מי שצמחה יש מאין, אחרי שהושלך מעליה בגד של פסים וסרבל אחד, כחול ודק. אותן זכוכיות נטו חסד, והוסיפו מדי פעם בליטה בחזי או במקום אחר (לא רצוי), ואהבתי לעבור לידן, להוסיף ולהחסיר בליטות. היה בכך כדי להשיח עם דמותי, להיווכח עד מה שטוחה היא עדיין.

אף על פי שמעט עֵרך צמח מראיות אלה, המתעתעות... לזהותי, לשמי, שלפי שעה לא היה בו צורך. חזרתי עליו ושיננתי, דווקא כנגד

הזכוכיות. איש לא שאל לו, בעוד גופי נזקק לזיהוי. לוֹ היו דורשים, אם כי אקראיים ובלתי־רצויים, לפי שעה.

כל אלה היו בעיות שפתרונן לא דחק. לא כן השגת נעליים. כבר אי־אפשר היה לרוץ בקבקבי ה־Werk, כלומר בקבקבים השחוקים שעשו אתי אינספור קילומטרים בימי המחנה ואחריו. והנה, בפינת אחד החדרים של מְנהלת הרכבות מצאתי זוג, אף הוא של קבקבים, אבל יפים לעונה של אביב. סוליותיהם צבועות בחום ורצועה של עור משמשת להם גפה. הם תאמו את רגלי ונראו לא רע, ורק קול נקישותיהם בשעת ההליכה הדהד כשל קודמיהם.

גופתה של דוניה, שהיתה תופרת המחנה וכמעט שרדה את הפצצת הרכבת, מצאה משכב עולם בבית־קברות שלא היה של יהודים כי אם בית־קברות רגיל של עיירה. כשהורידו אותה אל קברה – בכיתי. אחר־כך, במצבים רבים ושונים – בכיתי ובכיתי. לא ידעתי לבלום את פרצי הדמעות שבאו בלא התראה, בנוכחות אנשים. כל כמה שביקשתי לעוצרם, לא הצלחתי. רק להפנות פני ולהתרחק... עד שנסתם המאגר וסירב להיפתח; גם כשלפעמים ביקשתי לדלל בו עלבון של נעזבוּת ופגיעה, ולא היה בו.

ביום ההלוויה נשאר בוהומיל לשמור על הפצועות, שעם מותה של דוניה ירד מספרן לעשר. לו נסע אתנו אפשר היה מוסיף יתר תוקף לבקשתנו להתחקות אחרי קִברן של הרוגות הטרנספורט. במקום זאת לקח אותנו נהג המשאית לפרבריה של פוטסדאם העיר, ששכנה במרחק קילומטרים ספורים מעיירת עובדי הרכבות. גם במעשה זה היה משום מחווה והסתכנות של הסעת נשים שאינן שייכות לשום עניין צבאי. מה עוד שבפקודת יומו לא הוזכר הביקור בעיר זו, שעוד מעט והגענו לפרבריה.

מבעד לכיסוי הברזנט אי־אפשר היה לראות את שנגלה מקדמת הקבינה, אלא רק רחובות הבורחים לאחור, דומים לערוצים שנחסמו בהריסות. לאורכם שורות גדמי בתים עקורי גג, פעורי חלון. אחדים מהם, בדומה לבתי בובות, חושפים כלפי חוץ טפטים ורודים ותכולים של חדרים. אף שברובם נשתמרו קירות החזית שתבניתם ערופה מלמעלה, יוצרת קו שמים משונן הפוער לסת תחתונה, מפויחת.

המשאית קיפצה. הנהג ניווט בין מהמורות שנִבעו ברחובות. אחדים מהם כבר פונו מן הלבנים, שנאספו בערמות ליד הבתים, מותירות ערוצים פנויים למעבר. במבט מלמטה, מבין סדקי הברזנט המוגף, שהותיר אך פתחי הצצה, ראיתי לכל אורכן של מלתעות אלה קרעי חלון מתים, חדורי תכלת, עטורים וילון לבן ורך של ענן.

היה בכך משום סיפוק של נקם, ואימה נוכח עיר רפאים זו, הבנויה לגובה ונעצרת באמצע שברה.

אף על פי שזה מכבר הורגלתי לקבל את שברי שלי...

ידעתי כי רבים מבין המסתתרים בתוך ההריסות ובמרתפים שמתחת לפני השטח גזרו עלי ועל משפחתי גזרות נוראות, רדפו וחיו מפרי עבדותי.

הנהג עצר את רכבו ושאל אם ברצוננו "לטייל ברחובות, שהרי מראה נלבב להם". הצביע בגאווה לעבר הבתים: "עבודה טובה עשו כאן", אמר. והאחר, שהתלווה לו, הוסיף: "כך נראים הבתים שלנו. גם שלכן. משום כך אנחנו חברים". ושאל, "למה אתן עצובות?".

חשבתי על הבית של לפני המלחמה. האומנם ניצל? ומי שחיו בו... מה אתם? לא נתתי לעצמי לשמוח, כי מוקדם מדי.

ההרס הנגלה סביב, וההרס שלי הפרטי – לא השתוו, לפי שעה.

ערב אחד זה קרה. היינו שש בחדר, יחד עם גרטכן – הנערה הגרמנייה שמצאה אצלנו מקלט מפחד אנסים. גניה פרשה זה כבר אל חדרו של בוהומיל. גם ליאנקה נקבעה לאותו ערב פגישת אהבים עם הקפיטן שלה. ברטה יצאה לתורנות לילה אצל הפצועות שהלכו והחלימו, והתעגלו מעט מן הטיפול המסור, מן הזמן שחלף ורשם את השבוע הרביעי של אחרי ההפצצה, ובייחוד מן הארוחות שדאג בוהומיל לבשל מדי יום, אף שמעדיף היה לשכב כל שעות היממה לצדה של גניה, שגם היא לא תמיד התפנתה אליו אחרי שהקפידה לשמור על מועדי תורנויותיה.

קרולה, דז׳יוניה, ברטה, אלינה, פֶּלָה ואני שכבנו לישון מוקדם, בארבע מיטות שהופרשו מריהוטו של בית־החולים וסודרו באחד מחדרי קומת הקרקע, שנהיה לחדר השינה שלנו. הן היו רחבות ונוחות, ודי היה במחציתן לכל אחת. שכבנו בהן בזוגות. עוד פטפטנו קצת, פיהקנו, וברגע שאמרנו לכבות את האור – נשמעו מכיוון הדלת

הראשית המולת קולות בשפה הרוסית ודשדוש רגליים. לא ברור מה גרם לאנשי המשמר לתת לכך לקרות. לא נותר זמן לבירורים. הם קרבו לחדר שלנו והתדפקו עליו. משלא נענו, לחצו על ידית הדלת ופתחו אותה.

באותם ימים עוד לא ידענו לנעול דלתות. קרוב מדי היה הזמן שבו נעלו אותנו. תמיד צריך היה להישאר ולו פתח אחד של מילוט. אף שממילא לא היה לאן לברוח, גם לא לצאת, שלא להיות נאספות בידי משחררינו.

היתה גם סיבה מוחשית שבגללה נשארה דלתנו פתוחה – שיוכלו אחדות מאתנו להיכנס בלילה ולהחליף משמרות בלא להעיר את השאר.

הפולשים כבר היו בפנים. קולו של אחד נשמע ברור:

"אַ צ׳טוֹ אֶטוֹ, דיֶאוושקי, פַּאידז׳יוֹם, נוז׳נוֹ פּוֹגוּלאץ׳![3] הבאנו מתנה. בושם גרמני מברלין. הכי טוב שיש". הם היו ארבעה. בזה אחר זה התקרבו למיטות. כל אחד ליעדו. "ניצ׳יבוֹ",[4] אמר הדברן שביניהם, "אתן יכולות לכבות את האור. יש פנס גדול אצלי. חוץ מזה, אפשר גם בחושך". המלים היו מובנות בחלקן, בשל דמיונן לקרובותיהן הפולניות. דוברן פרץ בצחוק, התנודד ונאחז בשולחן שעמד בתווך. מן הסתם יצאו לדרך, הוא וחבריו, בעידודה של שתייה הגונה. ריח וודקה פשט בחדר. משכתי את השמיכה מעל לראשי. שכבתי לצד הקיר, שעה שאיש המלים קרב לפֶּלָה השחרחורת, שותפתי למיטה, ששכבה בצדה החיצוני. זה כבר היו ידיו שלוחות אליה, בהישמע צעקתה: "מה זה? מה השעה? עלי לרוץ לתורנות! אַני שְד׳יוֹט מְנְיָא. נַאשיֶה בּוֹלנְיֶה טוֹבַארישצ׳קי".[5] השפה הרוסית היתה אוצר בלום, שהתחלנו, בלחץ הימים, לאמץ לאט ולבנות ממנו מחיצה פריכה בינינו לבין האַרמיָה הידידותית שהקיפה אותנו והתהדקה עלינו.

[3] רוסית: מה זה, בנות, בואו, צריך לבלות.

[4] רוסית: אין דבר.

[5] רוסית: הן מחכות לי, החברות החולות שלנו.

בצדו השני של החדר נשמעה השתנקות גרונה של קרולה, על רקע מצמוצי שפתיו של גבר שפתח בדברי שכנוע: ״נוּ, צ׳טוֹ ס׳טוֹבוֹי? אִידזְ׳י סיוּדָא. מִי טְיֶאבְיָא אַסווַאבַּז׳דַלִי, א טְיֶפֶּיר נַאדַא פוֹגוּלאץ׳״.[6] אין זאת כי אם התקף של אסתמה תקף את קרולה. שיעולים קורעי לב נשמעו מצד מיטתה, אולי בגלל הבושם שהותז בנדיבות סביב מיטתן המשותפת, שלה ושל אחותה דז׳יוניה. תשומת־לבם של הפולשים הוסטה מעט ותוך רגע שבה להתמקד, במשנה מרץ, בפעילות שלשמה הגיעו. פלה ניצלה רגע זה של היסח־הדעת וחמקה החוצה. שכבתי לבדי במיטה, והוא גילה אותי... ״נוּ קרַאסַאביצה? דַאוואַי. אַ צ׳טוֹ ס׳טוֹבוֹי?״[7] שאל בנימה שלא הותירה מקום לספק, ומשך אותי מן הקיר שאליו נצמדתי. התחלתי לבקש על נפשי: ״אני... צריכה פיפי. ברגע זה! רק פיפי!״. המלים נאמרו בפולנית כי ברוסית עוד לא הספקתי ללמוד את הביטוי. שום תירוץ אחר לא עלה בראשי. כאילו זה העומד עלי באמצע לילה אינו אלא אבי החושש שארטיב סדין. ״לשירותים!!!״, צעקתי. ״מנְיֶה נַאדַא נַא טוּאַלֶטוּ!״.[8] הרוסית שלי באה איכשהו, מן הקרביים, עונה בקושי על צורכה להיות מובנת. כי חשוב שדורש גופי יבין, וגם אם לא יבין, נחוץ שייאמרו המלים בשפתו או בדומה לה... שיהסס רגע... וירפה. אז אוכל לברוח! ״שיוּשיוּ! שיוּשיוּ!״[9] צעקתי, החזקתי את המקום המיוחס אנטומית לפעולה שעוד מעט לא יהיה מנוס ממנה, ורצתי לדלת שנותרה פתוחה עם צאתה של פלה. הגעתי לפרוזדור ומיהרתי לחדרם של גניה ובוהומיל – להזעיק אותו. יפסיק נא רגע להיות ״המלאך של גניה״ וייצא אל הגברים, להגן עלי. גניה החזיקה בו. ״אל תלך, הם יהרגו אותך״, בכתה. בוהומיל כיסה אותה בנשיקות, אסף את תחתוניו ולבשם תוך כדי ריצה. מכנסיו בידו וראשו פרוע – רץ אל הפרוזדור והלאה, אל החדר שלנו.

נצמדתי לגניה והתפללנו יחד – לשלומו.

[6] רוסית: מה אתך, בואי הנה. אנחנו שחררנו אותך, עכשיו צריך לבלות.

[7] רוסית: נו, יפהפייה, מה אתך?

[8] רוסית: אני צריכה לשירותים!

[9] פולנית: פיפי, פיפי.

נראה שנרדמתי בחיקה, כי רק בבוקר הרגשתי את ריח העשן וראיתי את החדר החרוך. כל שנודע בא מפיה, אחרי שסופר לה מפי בוהומיל, שהיה מלא כוויות והסתובב חבוש ידיים וראש. הוא רץ והזעיק אנשים לעזרה, אחרי שעמד לבדו מול האש וקפץ לתוכה למשוך את גרטכן, שבבגדיה ובשׂערה אחזה כבר הלהבה. גרסה דומה, הצילו מאוחר יותר, אחרי שהחלימה מכוויותיה, מפיה של גרטכן עצמה – העדה היחידה להתרחשות שאחרי בריחתן של הבנות מן החדר, כשרק היא (שמעולם לא נזדמן לה ללמוד את הפולנית המעוותת שנחשבה בעינינו לרוסית, ועוד דברים שאנחנו, בנסיבות מיוחדות, למדנו...) נותרה בו. גרטכן זו מצאה מחבוא מתחת לאחת המיטות, בעוד מבקרי הלילה, בזעמם על שכך התקבלו אצל מי שלמענן שפכו את דמם "לשחררן מעולו של היטלר", שפכו את תכולתם של בקבוקי הבושם שהביאו כמתנה על כסתות וכרים, על שולחן העץ שעמד בתווך, על מעט החפצים שהצליחה כל אחת לארגן לעצמה, שאמורים היו לשמשה בעולם העתיד להיפתח... והציתו הכול, והעלו באש.

את גרטכן דאג מישהו להבהיל לבית־החולים, וכל שהוצל מפיה סופר כהד מאוחר של עדות מפיו של בוהומיל, שהלך לבקרה. בעוד היא עצמה לא שבה אלינו.

בוהומיל נשאר – נאמן ונצמד לגניה, עד שאופיו המלאכי דבק גם בה... ושמא להפך.

בקומנדנטורה הרוסית ראו בחומרה את אירועי הלילה. למחרת באו שני קצינים והודיעו רשמית כי אין עוד צורך בשהותנו בשטח הגרמני. הנשים המאושפזות יועברו לבתי־חולים מקומיים וישוחררו עם החלמתן. כל השאר ייסעו הביתה. משמע – לפולניה. תוך יומיים יסודר הכול. יינתן לנו קרון שלם של רכבת עם שמירה צמודה, לבל יעז גורם עוין ובלתי־ממושמע לפגוע בנו בדרך.

הרבה דמעות נשפכו בלילה זה מעיניה של יאנקה, שהיה עליה לוותר על הקפיטן שלה. עדיין נשארו לה שני לילות עמו. שאלמלא יקרו לילות אלה לאיש שהיטיב עמנו ובראש ובראשונה עם יאנקה, אפשר היינו מסולקות למחרת. גם זאת, שהיה בכך כדי להשיג מן הרופא את הבטחת השמירה.

רק בוהומיל הוסיף לדבר על לבה של גניה ולא שקט עד שהסכימה להיפרד מאתנו ולבוא אחריו לעיירה שבטבורה ניצבת כנסייה ובה פסלו של מלאך, העשוי בדיוק כדמותה.

הביתה

היו בו ששה זוגות דרגשים, ארבעה מהם צמודים לקיר האחורי של הקרון (בין שני אשנבים צרים, ועוד שניים בדופנו הקדמי, משני צדי הפתח). תנור של ברזל עמד בתווך. כל מותרותיו של הקרון, שבזמן המלחמה שימשו את הצבא, עמדו לרשותנו – ואנחנו רק שבע. לא היה כמעט מה לשים בו חוץ משק קטן של תפוחי־אדמה, קצת סוכר, לחם, קנקן של מים. רק לפני חודש לא ייחלנו ליותר מזה. עכשיו חבל היה על הבגדים שנשרפו בחדר שבבניין איגוד הרכבות, שעברנו בו את סף המלחמה ונשארנו עוד־זמן מה לשמור על נפגעות הטרנספורט שלנו. גם שמיכות לקחנו לדרך, להתכסות בהן, גם לכסות את הדרגשים העירומים. אף על פי שהלילות של תחילת יוני היו לטפניים וחמימים, נוסכים תקווה קלושה, שבצִלה חשש מאכזבה.

תחנת הרכבת שממנה התחיל המסע שכנה בלב גרמניה, היא אותה תחנה שהופצצנו בה. ואותן פצצות שנפלו עליה גם הבעירו ופתחו סדקים בקרונות, והפכו את מסע המוות למסע ההצלה של קומץ מאתנו.

תוך שבועות מעטים לשהותנו שם תוקנו המסילות וחודשה תנועת הרכבות. ובצאתנו, עוד אנחנו ברציף – הוצפנו מבטי גברים.

נראה כי כל שאר הקרונות, מלפנים ומאחור, מלאו לובשי מדים השבים, כמונו, למקומות שמהם גרפה אותם המלחמה. מהר עלינו לקרון, להסתגר בו ולתת מבטחנו בשני חיילי משמר שפינו עבורנו קרון ובעצמם עלו מאחור. השניים מונו מטעם המפקדה הרוסית לשמש לנו משמר דרך עד גבול פולניה. בזמן רגיל היתה נסיעה מעין זו נמשכת יום או יומיים, אולם בזמן ההוא, כשהמון אדם במדים של צבא פעיל או משוחרר משבי, כשפליטי מחנות בני עמים וגזעים, כלי מלחמה ושלל – צבאו על הרכבות, ואלו נעו לרוב בכיוון אחד, במסילות המעטות שלא נהרסו בימיה האחרונים של המלחמה, כשקטרים בשריקות וגניחות חזרו ושבו להינתק משרשרת קרונות אחת ולחבור לאחרת – ארכה דרך זו ימים רבים.

הסכנות היו מתעוררות וקמות עלינו בלילות שבהם עצרה הרכבת ועמדה שעות באמצע יער או שדה בלי שניתן היה לחזות מתי תזוז. אז הפכו גם אנשי השמירה לזאבים, וחברו למתדפקים על דלת הקרון. צריך היה לגבור על הפחד ולהושיט להם נתח, שהיה במקרה הטוב חיוכן החביב של היפות בינינו – ברטה, שעיניה הירוקות ניבטו מפניה הנישאות מעל צוואר גבוה וחזה עגול, ודז׳יוניה בעלת עיני הקרמל התמימות, שהביטו מבעד לחומת כתפה של קרולה אחותה הבכירה; ובמקרה חמור יותר דברי שכנוע מפיה של יאנקה קטנת הקומה וחריפת השכל, שכבר הוכיחה עצמה במצבי חירום. בדרך־כלל נעצרו תמרונים אלה מול קולה היציב, שהיה בו מן התוכחה והתזכורת על היותנו פליטות של מחנות ריכוז ששילמו די והותר בעד המלחמה, שהצבא הרוסי הגיבור ניצח בה (אכן, השכילה יאנקה לאחוז בנשקם, אף כי לא למדה עדיין את מלות הקסם ״החבר הגיבור סטאלין״, שיכלו לחסוך משפטים מסובכים ולקצרם בהרבה). בכל־זאת, קרה שבאמצע לילה ניתכו מכות אגרופים על הדלת, שאותה הגפנו ואבטחנו מבפנים, והושמעו מונולוגים מדיפים אדי וודקה, מלווים מבטים שדלקו באשנב המסורג.

ואף על פי כן, ועל אף חרדות הדרך, היתה השליטה על בריחי הדלת לראשונה זה זמן רב – נתונה בידינו, ועמה ההחלטה מתי לפותחה. כי אי־אפשר היה שלא לרוץ לצורכי התרוקנות ליער שלידו עצרה הרכבת, או לרדת בתחנות ולהצטייד במי שתייה ובמים לבישול תפוחי־האדמה. לגיחות אלה נהגנו לצאת בקבוצות של ארבע, ממהרות לסדר עניין ולחזור, להסתגר.

באחת הפעמים עצרה רכבת המשא שלנו בסמוך לרכבת נוסעים נטושה. מולנו עמדו קרונות שסומנו בכתובות של מחלקה ראשונה ומחלקה שנייה. אי־אפשר היה שלא להתפתות ולהיכנס לאחד מהם. דלתו נענתה ללחיצת ידית ונפתחה. עליתי בשתי מדרגות ובאתי פנימה. הקרון, שזוהרו החיצוני כמעט לא הועם, אצר בקרביו עקבות אונסה של מלחמה. הרוח שחדרה בלא מפריע בזגוגיות המנופצות לא יכלה לסירחון הצואה ולנכות המושבים, שריפודם נעקר ופאותיהם, מוקפי מסמרים זהובים, שילחו דבלולי קטיפה פרומה. קרביהם חרושים שתי וערב עקבות של סכין, שעברה בנתיב היד שחתכה להשחית וליטול שלל: פיסות קטיפה הדורה שצופו בה מושבי רכבות

העילית. מיהרתי לצאת משם ולשוב לקרון, שמא תנוע הרכבת שלנו ולא אספיק.

עד שיום אחד התדפק על דלתנו חייל, ודיבר באופן שביאורו לא חדר מבעד לדלת הנעולה, אך נימתו היתה מתונה ונשמעה כהישבעות ב״הן צדק״ והבטחה, שאין עמו נשק, הצעותיו כנות ועוול נעשה לעצמנו אם לא נפתח וניתן לו לומר דברים ישירים.

התביישנו שלא להיעתר. אחרי הכול אנחנו שבע והוא אחד. הזזנו את הדלת.

הוא לא ביקש לעלות. ממקום עומדו לפני הפתח הצהיר שקוראים לו מיכאיל. הכול היה מתוח עליו: העור השחום בעצמות לחייו, כובעו הצבאי על ראשו, הרוּבָּשקה[1] הקמוטה על חזהו. רק עמידתו וקולו היו נינוחים. ״אני לא מבין״, אמר, ״איך אתן סוגרות, ככה, הכול. המלחמה נגמרה ונוסעים הביתה״. הוא בחר מלותיו אחת־אחת, פשוטות, שנספיק להבין לפני שיתעורר החשש ונחזור להגיף את הדלת. בראותו שפנינו מתרככות הוסיף בנימה מסוקרנת ״אומרים אצלנו... זאת אומרת, אנחנו יודעים שאתן מהמחנות, ומגיע שבכל־זאת נחגוג את הניצחון, ואת השכנות. חוץ מזה, יש לנו פראזניק[2] והפילוֹף[3] בדיוק מוכן. מי שלא מאמין יכול להריח, מכאן״. כאן עצר, כמי שמבין שדיבר יותר מדי. אחרי אתנחתא חזר והזמין לקרון של ״החברים שלו״, שאינם רוסים ממש, אלא אוּזבֶּקים מארץ רחוקה ויפה שבירכתי ברית המועצות. ״הם מחכים בקרון השלישי מפה. הכול מוכן כבר. פאז׳אליסטָה. פאז׳אליסטָה. אנא. כבוד תעשו לנו אם תבואו״. הוא היה צנום. מתחת לכובעו הצבאי בצבץ שיער חלק, שחור. עיניו נצצו מתחת לקשתות גביניו, והצטנעו, ועודדו.

ואנחנו נענינו. אבל קודם הטלנו גורל מי תישאר בקרון לשמור על מעט האוכל והחפצים. הגורל נפל על פלה ואלינה, שעיוו את פניהן אך הסכימו להישאר בתנאי שנביא להן מן הכיבוד ונספר על מהלכו של האירוח. אחר־כך הסתרקנו והחלקנו, מי שמלה, מי חצאית

[1] חולצה רוסית.
[2] רוסית: חג.
[3] תבשיל אורז עם בשר טלה.

וחולצה (היחידות שהיו לנו), קפצנו מהקרון והנחנו למיכאיל להוליך אותנו על פני החצץ החורק שלאורך המסילה – לעיני שכנים, שליוו צעדינו עד דלתו הפתוחה לרווחה של קרון מכניס האורחים. מיכאיל עלה בו ראשון, נעמד, והושיט ידו לכל אחת בתורה, לעזור לה לעלות.

הם ישבו על רצפת הקרון – חמישה גברים לובשי מדים מהוהים, שסחף המלחמה נחקק על פניהם השחומות. בגבם דרגשים זהים לאלה שלנו, אם כי "עשירים" מהם: במזרנים ובשמיכות, ובעוד דברים שלא ניתן לעמוד על טבעם. ניסיתי לאתר ביניהם יריעות קטיפה (מן הקרון שביקרתי בו אתמול). הרגשתי כפוית טובה על היותי מסיגת גבול, חודרת חדרי לב של בריות. האפשר שידו של אחד מהם הוליכה סכין בקרון ההוא? אף כי ודאי יש להם נשים ואחיות במקום שאליו הם חוזרים. יצטרכו להשיב את לבן בחפץ נאה, ביריעה של בד... אי־אפשר שישובו בידיים ריקות. והם הלוא שבים ממלחמה. ואני, אחרי מה שלמדו עיני ובשרי, מה לי להרהר בדברים אלה. השפלתי מבטי שלא לפשפש מעבר לכתפיים, לעיניים, שלא הביטו ישירות, אלא הושפלו כמבקשות שלא להפר צווים של צניעות.

כעבור רגע זרחו פניהם מחדש. מארחינו הצטופפו, פינו מקום לידם והזמינו לשבת. תוך דקות נפרשה על הרצפה מפה קטנה, ועליה, בטקס גדול, הונח טס עגול עם תבשיל ניחוחות שכמותו לא ראיתי מימי. אורז צהבהב מילא את הטס הגדול ושוטח על פניו. מעליו מונחים היו נתחים קטנים, חיוורים, של בשר. מיכאיל הסביר בנימה של גאווה: "זה בשר של טלה בן יומו. מלקנו ראשו לכבוד הסעודה והחג". עיניו אורו והזמינו. היושבים תלו בו מבט של הסכמה. אחר־כך הביטו בנו כדי לשוב ולהשפיל מבט, שואפים מלוא נחיריים מניחוחות התבשיל. אחד מהם החווה תנועה של הזמנה ואמר: "פאז'אליסטה פאקושייטיה".[4]

ואולם, פרט לכוסיות שמולאו מבקבוק הוודקה לא נראו בקרבת הטס כלי סכו"ם, לא מזלג או כף, אף לא צלחת. הבטנו זו בזו בלי להבין איך נאכל, אף כי ברור היה שאין להמתין, ונחוץ להתכבד. מה גם שהיה באוכל עצמו כדי הזמנה.

[4] רוסית: בבקשה, אִכלו.

הם הרימו כוסית, אמרו ״זדָרוֹב״ ואותתו לנו לנהוג כמותם. משרוקנו הכוסיות והטס עמד זנוח, עוד גברה הציפייה... עד שהבכיר בהם הניע כף ידו כמבקש להדגים. מיד קיבץ אצבעותיו לכעין כלי קיבול, השהה אותן על פני האורז, תופף עליו והתחיל לעצב בו מנה קטנה, עגולה. משהודק בה כל גרגר, הגישה אל פיו ופתח בלעיסה. בין הגברים עבר רטט של אישור. עיניהם ננעצו ביושבות. פיקות בתי הבליעה עלו וירדו כאומרות: **״הגיע זמן אכילה!״**. התגברתי על סלידתי מן המנהג המוזר, כי בעצם... דמתה תנועת ידו של האיש למעין מחול מושהה של התייחדות שבינו לבין האורז שאליו חדר וממנו נטל – לא בכלים, כי אם בנגיעה ישירה ואצילית של אצבעות...

דווקא קרולה, השומרת יוזמותיה למקרים של כורח, הושיטה יד אל הטס ואותתה לדז׳יוניה לנהוג כמוה. הן ישבו שעונות זו אל זו והבחנתי בנגיעת מרפק בצלע אחות, בצמצום עיניים המגיב על הטעם. יאנקה וברטה הצטרפו גם הן לסעודה. גם אני שלחתי יד אל גרגריו התפוחים של האורז. טעמם היה תפל משהו.

חשבתי, שלפני כחודש ודאי הייתי מתנפלת עליהם וטורפת.

היושבים סביב הרגישו שאין מנהגם לרוחנו וטעמו של האירוח נפגם. עוד החליפו ביניהם מלים בשפה לא מובנת. אחר־כך נשתתקו. המשך הסעודה התנהל תוך התכנסות של כל אחד עם ידו ועם כדור האורז שהועלה. הכוסיות הורמו ורוקנו. ראשי הסתחרר וקרשי הרצפה והקירות התערפלו ונהיו גליים. ריח הקפה שהוגש בכלים קטנים חדר לנחירי. צלילים של כלי מיתר שאחד המארחים התחיל לפרוט בו נתייבבו ועטפו אותי כעננה. גם בי נתייבב משהו וביקש לפרוץ, ותוך כך הפך לעליצות מוזרה שעברה בגופי והתערבלה בו. בועה של צבעים עלתה והיזכרות של נגינה... קופצנית משהו, ביקשה להשתחרר דווקא מצד רגלי. קבקבי החדשים אמרו לשמש לה כלי. סוליות העץ עם רצועה של עור. לו היה עלי לצעוד בהם הייתי מועדת, אבל לרקוד... לכך נמשכו מעצמם. וכבר לא היו הקבקבים שהשמיעו קול נהי, וגם קרשי רצפת הקרון לא היו אותם קרשים של בינות למחנות. החלל שמתחתם השמיע קצב, כמו זה שהרקיד בזמנו ילדה זהובת תלתל שקראו לה שירלי טמפל. כמין תיפוף היה, וקראו לו סטפס. אף שלא ניסיתי לרוקדו אף פעם. בכל־זאת, בהיאלם כלי המיתר, מצאתי עצמי קמה על רגלי, נוקשת בקרשי רצפת הקרון

נקישות קצובות, שנהיו תכופות, משדרות דבר־מה שעלי לפענח – כאיתותים המגיעים ממקום רחוק, ושמא מתוכי לבד, ואני מגישה אותן כגמול למי שאירחו אותי, ועתה מביטים בי ופניהם מפויסות.

משעייפתי וחזרתי לשבת התחילו יאנקה וברטה לשיר. הן שרו שירים מלפני המלחמה. לא הרגשתי איך התחיל הכול לזוז והרכבת החישה תנועתה. גם קרולה וד׳זיוניה זמזמו את הלחן. לאט ירד החושך. משהו התערבל בקרון, רוח חדרה בפתחים, תיפוף של גשם מלמעלה וריח בפנים – חדש וחם. הדלת היתה מוגפת ומבעד לאשנב הצר נמתחה יריעה כהה, כחולה. על פניה נשתרבטו פסים דקים, קרועים, של אורות. ישבתי מופרשת מהן. חשבתי – למה יצא לפלה למשוך את פתק השמירה ולהישאר בקרון ההוא. פלה, השחרחורת הקטנה עם עיני הגחלים היהודיות והעור השחום, ששׂערה התחיל להתקרזל בגלים דקים. היחידה שקרבה אלי מעט. יכולתי לשבת לידה, כמו שיושבת קרולה עם דז׳יוניה ויאנקה עם ברטה, לכרוך ידי על כתפה, להניח ראשי ולהרהר בדברים שכל אחת מאתנו מלאה בהן. ומי שהיו קרובות אלי במחנה – האחיות גוטה וחנולה, נעלמו, כיקירים אחרים, כקרובים... שבקרוב... אולי... יגיחו...

מפני זה אני נוסעת לשם, כלומר, למקום שהיה פעם בית.

המשקה ותנועת הרכבת ערסלו אותי ונרדמתי. חלמתי שהגעתי כבר.

בהקיצי היתה הדלת פתוחה. רצפת הקרון ריקדה תחתי. לקח לי רגע ארוך להבין איפה אני, לאתר בחושך את קרולה ודז׳יוניה השוכבות לידי, מחובקות. קמתי. עברתי לשבת בפתח, עד סוף הלילה. הרוח חדרה, קרירה, פרעה שׂערי. הנוף רץ להיכן־שהוא בכיוון הזריחה, המחשבות חלפו, התחלפו. נתתי להן להסיע אותי הביתה.

שֵׁם

בשעת דהירתה של הרכבת לא ממש הרגשתי שחצינו איזה גבול, והן כל הזמן חציתי גבולות – בין שהייה במחנות לבין החופש, בין תקווה לפגוש את הורי לחשש, שהפך בהדרגה לוודאות – שלא יקרה הדבר לעולם, בין רתיעה מאנשים חדשים לסיכוי של היקלטות בקרבם. אלא שהיו אלה תקוות שבריריות המועדות להתרסק בכל רגע. ככל שהתקדמה הרכבת נראו בחוץ שלטי עץ מאולתרים עם שמות של מקומות בעלי צליל פולני. מדיהם של הגברים שהסתופפו בקבוצות קטנות או קיימו שמירה בתחנות הזכירו מדים שהכרתי בילדותי. לא עוד רובשקות עם צווארון גבוה, אלא מותניות צמודות לגוף, רכוסות לכל אורכן בכפתורים. לראשם כובעים רבועי צורה ושמם קוֹנְפֶדֶרַטקָה. כל אלה סימנים שהנה, בעוד שעות ספורות, אמָצא עומדת בפתח תחנת הרכבת הישנה, המפויחת, של עירי...

האומנם אני זו שבחרתי לשוב אליה, או נשלחתי בפקודתם של אנשי הקומנדנטורה הרוסית, שהיו ידידותיים אלי, אך קשוחים? החליטו מתי ואיך אסע ולאן אני שייכת? פולניה היא היעד, והמקום המדויק בה – עירי לודז׳. ובה שני מקומות שבהם יכול לחפש אותי אבא. ואם לא הוא עצמו, לפחות ידיעה כלשהי שידאג לשגר...

הראשון בהם שימש לנו בית במשך חמש שנות הגטו. השני הוא ביתנו מלפני המלחמה, ברחוב יֶדְנַסְטֶגוֹ ליסטוֹפָּדָה מספר 31, שעמד על תלו כל אותן שנים. שם עברה ילדותי. אבא עשוי לחפש אותי שם. לפני עשרה חודשים ניתקה ידי מידו ליד הגדר המחושמלת של אושבינצ׳ים.

דווקא בימים אלה אמורים להתגשם הדברים שחזה ותיאר בשבתנו יחד בערבים הארוכים של הגטו. איך יתחילו הכול לחפש קרובים, ואנחנו בתוכם, כלומר, אבא ואני נחפש את אמא. הרדיו והעיתונים יפיצו בעולם: **שמות**. נוכל להקשיב להם, כדי לאתר **אותה!** אבל קודם צריך שיבוא הוא עצמו. כי ודאי הוא מודאג... אם עודו חי... הן

כל מאווייו, כְּאִלו שלי, במשך כל הזמן הלא ייאמן הזה, התמקדו בפגישה זו, שלקראתה אני נוסעת.

אם עוד חי הוא. אבא?!

כל שיכולתי לראות מן הנוף החולף בחוץ נגלה מבעד לדלתו הפתוחה של הקרון. כעבור זמן התחילו הנופים להאט מרוצתם. גלגלי הרכבת השמיעו צרימות של בלימה. תוך גניחות ויפחות השתחלה הרכבת לתוך מבנה מוזר, שכולו צלעות ברזל המחפות על מסילות ורציפים המתחברים לבניין התחנה. בחזיתו, מזה ומזה, קבועים היו לוחות גדולים, ועליהם באותיות בולטות הכתובת Legnica.

אפילו דז׳יוניה (הקרובה אלי בגילה, שלא כאחרות הבוגרות בהרבה), שבמצוות אחותה לא הוציאה את אפה החוצה מפני סכנת הגברים, לא התאפקה עוד ויצאה לראות.

עמדנו בפתח הקרון לראות את המקום החדש, שבעתנו:

ברטה גבוהת הקומה, הנאה, שבשבועות המעטים שחלפו מתום המלחמה כבר הספיקו איבריה להתעגל מתחת לשמלתה, והיא שעונה על כתפה של יאנקה, גיסתה קטנת הקומה ורבת־התושייה (זו האחת שכולן נסמכו עליה מאז היתה לנו למנהיגה).

האחיות קרולה ודז׳יוניה, שלובות ידיים, שעמדו, כמנהגן, מן הצד.

פֶּלָה השחרחורת, שנגעה בכתפי, והיה בחום ידה ובריטוט הדק ששידרה מעין ראיה לכך שגם היא, הבוגרת ממני בהרבה, פוחדת מן המפגש עם העולם שמעבר לקרון. הנחתי ידי על ידה, לבקש סליחה על ששמרתי את עצמי רק לעצמי, גם כששכבנו במיטה אחת וחום גופה קרן אלי. כי פחדתי מגופה, מווידוייה. עתה ביקשתי לאותת עד מה יָקְרָה לי קרבתה.

מאחורינו עמדה אלינה, גבוהה וגרמית, שומרת ידיה לעצמה. גם על כתפה נחה ידה של פלה.

מיהרנו להגיף את הדלת מפני נחיל האנשים האומרים לפרוץ פנימה. באחת החשיך הקרון. דריכות משונה אחזה בי. מה היא עיר זו, שהגענו אליה? מן הסתם היא עיר חשובה, זאת רואים לפי המון האדם המצטופף במבנה התחנה המרשים. מכל מקום, נראה כי הרשות הפולנית חולשת עליה. זה אומר שדרכי נכונה. אולי רק עוד יום נסיעה אחד, אולי שעות ספורות מפרידות ביני לבין לודז׳. הלוואי

שתקצר החניה והרכבת תצא לדרכה. השקפתי בעד החַלון הקטן וראיתי אנשים לובשי מדים מפלסים דרכם בכיוון שלנו. האומנם אלה אנשי הליווי, שזה ימים לא חשנו בנוכחותם? הם מקישים על הדלת וקוראים: ״תפתחו כבר! זהו! הגעתן! זאת התחנה. הרכבת לא תמשיך מכאן לשום מקום. כאן זה פולניה. לרדת! לרדת!״.

לא עזרו מחאותיה של יאנקה, המלַוָּות בתחינותיה של קרולה: ״אנחנו נוסעות לעיר שקוראים לה לודז׳. לא נרד מהרכבת עד שנגיע אליה״. יאנקה דיברה מלב כולנו, אבל איש לא הקשיב. ״נו כבר, הרכבת לא נוסעת. ללודז׳ תיסעו בפעם אחרת״.

זושיה, בַּלָה, קרולה, דז׳יוניה, פלה, אלינה ואני – התחלנו לקפל את השמיכות, להתכונן לירידה. אדם אחד עמד קרוב והיה עד למתרחש. הוא נענע ראשו ואמר בלעג. ״איזה מצחיקות. תעזבו את הסמרטוטים. העיר מלאה בהם. משי. נוצות. כמה שתרצו״. זרק מבט חטוף באנשי הליווי והסתלק. עוד לקחנו את שארית תפוחי־האדמה ואת עצמנו. יותר לא היה לנו. עמדנו ליד הקרון, מהססות, תוהות אם לחמוק מאנשי הליווי ולעלות חזרה, להתעלם מן הצו שקרע באחת את כל התוכניות. אך קולם היה נחוש ומשכנע. לא היה מנוס מללכת בעקבותיהם – בתוך גוש האדם שהתחיל לנוע כה וכה לשמע הידיעה כי הרכבת לא תמשיך מזרחה. הם פילסו דרכם בתוכו, וזירזו. שוב הלכתי בכיוון לא ברור, בפקודה שהאיצה ודחקה. אף כי ברור היה שלא יישלף שום נשק, לא תינתן מכה... הסתכלתי לאחור.

מעבר להמון הרב שחדל מתנועתו וחזר להמתין ולרטון רבצה הרכבת כמו חיה ערופת ראש, פרוקת חוליות. הקטר נטש אותה, וניתן לשער שיגיע שוב ויתחבר מצדה האחר, למושכה בכיוון ההפוך.

יאנקה ניסתה לדובב אנשים: ״האמת הדבר שהרכבת לא תמשיך ללודז׳?״. אשה אחת, גוצה עמוסת מזוודות, מיהרה לענות: ״מה לך לודז׳? אין דירות שם. מה דירות... חדר פנוי לא נשאר. הכול תפסו היהודים, שחזרו כמו ארבה. כאן הכול פנוי. ומשלנו. כדאי להישאר פה. לבד הייתי נשארת. הכול יש בדירות. רהיטים. מנורות. לא היה נחוץ לסחוב הביתה״.

מעבר למבנה התחנה נגלו בתי העיר. מה אעשה בעיר זרה?

בימים שלאחר־מכן התחילו להבשיל בי זרעים של חירות חדשה, ובה פחדים ועונג של הליכה סתמית ברחוב, בין אנשים ההולכים לתומם וכאלה הטרודים בגרירת מזוודות וצרורות. הם נראו כאנשים רגילים – לא עוד אסירות ושומרים. לא הרגשתי שייכת להם. העסיק אותי קיומי, בתוך הנוף העירוני שלא ניכרו בו עקבותיה של המלחמה. ואת אלו שנותרו הספיקה כבר להסוות צמחיית הקיץ, שטיפסה לאורו של חודש יוני, הראשון שאחרי המלחמה. ועל אף היותי לא שייכת, הן הלכתי בתוכם, ואני בת שש־עשרה, סקרנית וחרדה. גם יודעת כי המקום שאליו נקלעתי אינו אלא מקום זמני של התעכבות. אולם אסור להחמיץ אף יום, צריך לרשום את שמי במקום כלשהו, כי איני מִסְפָּר עוד. סוף־סוף קיבלתי אותו חזרה. אם יחפש אותי אבא, אולי אפילו אמא... רק לפי השם יוכלו לאתר אותי.

מי שליוו אותנו בדרך דאגו גם למקום מגורים עבורנו, מסרו לנו דירה אחת מתוך שלל הדירות הנטושות שהעיר מלאה בהן. גם הורו לאן לגשת כדי לקבל אספקת מזון "שיספיק להתחלה".

עבדנו בה ימים רצופים לנקותה מן הטינופת שדבקה בה. מי שביקרו כאן לפנינו שלחו יד במיטלטלים בעלי הערך. העקבות שהותירו העידו כי לולא היו נעים ונדים לא היו מסתפקים במילוי כיסיהם. את הנותר שמטו והשחיתו, שילחו רוגזם בכסתות ובכרים. אלו שבאו אחריהם לקחו את השאר. אלה ואלה השאירו בחדרים צואה, נוצות ושברי כלים. כל זאת היה עלינו לפנות ולמרק. גם לצחצח חלונות ולצפות מיטה ושולחן בסדין נקי שנמצא.

כולן עבדו במידה רבה של הנאה, והן היו בינינו כאלו שהספיקו לנהל בתים משלהן, וזו להן הפעם הראשונה אחרי המחנות לשבת בכורסה ולהביט בעד חלון. ואם לא הספיק מספר המיטות, אפשר היה לשכב בזוג. כך שכבתי עם פלה במקום האחרון ששהינו בו בגרמניה, הוא המקום הראשון שבו יכולתי להניח גופי על מיטה, אחרי כל הדרגשים.

ארעיותו של המקום אמנם העיקה, אך היה בה כדי להקל על תהליך המעבר ממצב של דיכוי לחופש יחסי, בהיותו מצב תלוש, בזמן תלוש. אפשר היה לעבור בו בהיסח־הדעת, כי ממילא אינו התחלה של דבר שיש בו מן הרצינות, כלומר מן החיים עצמם. כולו מוקדש

לטרחה שבהשגת אוכל ליום החולף ובניקוי וקישוט דירה שהתענגנו עליה, מתוך ידיעה שבלודז', לכשנגיע אליה, לא נזכה ולו למעט מן הנוחות וחוסר הדאגה שכאן.

ועם כל אלה, עדיין לא העזנו לצאת אלא בזוגות או בשלישיות, מפני הפחד וההרגל שלא לעמוד ברשות עצמנו, שעוד היו טבועים בנו.

פעמיים עברו אצלנו גברים שנקלעו לעיר בדרכם לפולין הישנה. איכשהו נודעה הכתובת והם נעזרו בה בחפשם מקלט של לילה, לפני כניסת העוצר.

(שגם אנחנו למדנו את לִקחו פעם אחת, כשיצאנו בשעות הערב לטייל קצת. בעודנו הולכות, נהנות מן הערב החמים, נעצרנו בידי פטרול חמוש. ומשלא נמצאו לנו "ניירות", שאיש לא דאג לספקם לנו, כשם שלא עלה, אף לא בדעתה של יאנקה, לבקשם מן השלטון – הושיבו אותנו בבית־הסוהר לכל שעות הלילה).

לא בפני כל אחד פתחנו את דלתנו. הדבר נשקל והוכרע לפי כישרונם של המתדפקים לשכנע כי יהודים הם ושייכים ל"עַמְךְ".[1] היתה בה עינית הצצה, ויאנקה, ולפעמים קרולה, ניגשו לראות ופסקו אם לפתוח.

הם הגיעו בצמד, בשעת צהריים. אחד שחרחר וגבוה, השני נמוך וצהבהב.

בהישמע הנקישות עמדנו באמצע פינוי הכלים אחרי הארוחה. יאנקה ניגשה להציץ בעינית, ואחרי חקירה קצרה החליטה לפתוח. בכניסתם זהרו עיניה. ברטה זעה במקומה, רגליה הארוכות נדרכו וחיוכה האיר לבאים... שלא ניתן היה לטעות בשחימות עורם, במבטם ובשערם שלא הספיק לגדול. בבואם היתה מן התקווה שהכול עוד אפשרי, ושכמו שניים אלה עשויים גם הבעלים, האחים והאבות לחזור.

הם הציגו עצמם במיטב הנימוס, בשפה הפולנית:

"קוראים לי סטֶפַן". "קוראים לי שימֶק".

[1] עַמְךְ: צופן היכר שבו נהגו יהודים ניצולים לזהות זה את זה.

בעומדם בפתח שידרו אף הם סימנים של שמחה, על שמצאו את שקיוו למצוא, היינו: נשים יהודיות, ניצולות. קומתם כמו גבהה מול עינינו ושמחתם פרצה במלים ובגילויים. ראשון הדוברים היה הגבוה, שכינה עצמו סטפן. בהתחלה דרש בשלום כולן, שאל על המחנות ששהינו בהם ואיך ניצלנו. אך לא ממש חיכה לתשובה. שהרי עצם נוכחותנו היה בה כדי להוכיח כי אנחנו חיות. עוד בעומדו בפרוזדור התחיל לספר על עצמו. היתה זו ברטה שקטעה את דבריו והזמינה אותו ואת חברו להיכנס, לשבת על הספה היחידה שעמדה בחדר, מאחורי השולחן. הם נענו וניגשו להתמקם על מושביה, וממקום שבתו המשיך סטפן את שיח היחיד שלו. שפתו היתה רבת־מבע, כמוה כדמותו, שהיה בה כדי לגרוף את מלוא תשומת־הלב: בתנועותיו, בתווי פניו, שמצחו הגבוה נמתח מעליהן כמו שדה שרוחות מתחלפות בו, בעוד עיניו החומות נענות בניצוץ, שרק פעם אחת ראיתי כמותו, בעיניו של בן דודי יוסֶק, בבואו לחופשה מסוֹרבּוֹן. הוא הבזיק וכבה, והתכסה ענגה, שפשטה כשדיבר על המחנות. אך מיד ניצת אחר במקומו והאיר את עיניו. את כולם ביקשתי לתפוס. מרגע בואו התחלפו הרוחות בחדר הגדול. הכול הביטו בו והקשיבו. במשך כל אותו אחר צהריים ועד הערב ישב סטפן במושב האמצעי של הספה ולא חדל מלספר. נוכחותו של הבחור האחר הורגשה רק כשפנה אליו לבקש אישור לדבריו. היה שואל, "נכון שימֶק? אתה זוכר את ה'אפל' ההוא, ואילו מכות חטפנו?". "כן, כן", היה שימק עונה ומנסה להשחיל מלים, שיצאו חיוורות ומפוספסות. מסתכל בעיני הנשים שמבטיהן נחו עליו רגע, ושב לשקוע במושב הספה, בעוד סטפן חוזר לנכּס לעצמו את הקשב. רק קרולה ניתקה ממקומה ונעלמה בפתח המטבח להכין כיבוד. היא קראה לדז'וניה ולי לבוא אחריה, וכעבור רגע ארוך שלחה אותנו עם צלחת עמוסה פרוסות לחם בריבה, להעמידה לפני האורחים. בדיוק אז סיפר על שחרור המחנה. אחר־כך דיבר על נעוריו שעברו עליו בעיר קרקוב, אשר בה, בשנה שלפני המלחמה, סיים את לימודי המשפטים. "וכיוון שכך", המשיך בנימה של גאווה, "אחרי מה שעברתי, כיום אני עורך דין. אין בדעתי להתעכב בלֶגְנִיצָה. עלי להגיע לקרקוב, לסדר לעצמי שם פרקטיקה פרטית".

הוקסמתי מדבריו. הנה איש יהודי הנקלע לתוהו של אחרי המלחמה והוא יודע מה יעשה מחר. יש לו מקצוע ותוכניות. רק לשעות ספורות יישאר, יספר סיפורים. ואנחנו, עוד לא הספקנו להבין איך נחיה ובמה נרוויח את לחם המחר. באותו ערב עוד גבר קסמו. כאילו למד באוניברסיטה ההיא גם סיפורים ושירים והצגות. ואלה קמו לחיים, לראשונה מאז המלחמה.

המון שירים ידע בעל־פה ודקלם באותו ערב. גם הצגה מצחיקה העלה, כמו שחקן אמיתי.

באותו לילה נדדה שנתי. כה שבויה הייתי בקסמו של האיש, שעשה בשירים, ובלב, כבשלו...

גם זאת, שנוסף לכל שהתרחש בשעות ההן בסלון שלנו ניגש אלי סטפן...

זה היה אחרי שקרולה קמה ואמרה: "מספיק להיום. אפשר להמשיך כך כל הלילה, אבל גם מחר יש יום. תלכו לישון". ויאנקה הצביעה על החדר ששימש לה ולברטה חדר שינה, והודיעה: "אני וברטה עוברות לישון בחדר המשותף ומפנות את החדר שלנו לאורחים". כמעט אמרה "הנכבדים", אבל עצרה בעצמה ומשכה אחריה את ברטה לעזור לה בהעברת המצעים. ברגע זה ניגש אלי סטפן ושאל, "תהיה לך מחר שעה פנויה בשבילי?". כלומר... הוא מזמין אותי לטייל עמו ברחובה הראשי של לגניצה, כי עוד לא הספיק לבקר בה ורצונו לעשות זאת מחר, אתי!

איזה נס! שדווקא לי קורה! ומה עם יאנקה וברטה, שתמיד לקחו לעצמן את הטובים בגברים (האמת, לא את כולם, כי דווקא גניה לקחה את בוהומיל. אבל גניה נגלתה לו מתוך ענן, כמו מדונה אמיתית, ואילו הוא, הן בעצמו היה מלאך).

כה נסערת הייתי, עד שלא הספיק חזי להכיל את פעימות לבי. שכבתי לצדה של פלה, אבל ראשי נתלה כמו עפיפון על חוט מיטלטל והשינה לא זימנה לי שום עוגן. למחרת לבשתי את חליפתי החומה עם האמרות האדומות ונעלתי סנדלי עץ. בבואתי ניבטה אלי מן הראי הקטן שבפרוזדור – מבוהלת מעט, סקרנית ונרגשת.

עד לדלת ועד מעבר לה, ליוו אותי מבטיהן של שש חברותי לדירה.

הוא חזר לשאול לשמי. לא ברור מדוע. הן אמרתי לו אתמול.

אפשר ששכח, או התבלבל לו עם שמות אחרים.

כי אני... זכרתי היטב. אחרי לילה של שינון לא פוסק: סטפן. סטפן. סטפן... השם שנשמע יפה ומיוחד ובעל צליל שלא נֻהגה כמוהו בקרב כל קרובי. כי אצלנו במשפחה ובסביבה כולה היו רק שמות כמו מֶנדל, שהוחלף למֶיטֶק, ויוסל ובֶּריש, שאותם לא העז איש לשנות. ושמות של ילדים כמו סָאלֶק, שמוּלֶק, טוֹבּוּלקָה, אֶסתוּשיָה.

ואילו שמו היה מן הסוג שהתאים לכל מקום וזמן. כשמו של המלך הפולני הגיבור, סטפן בָּטוֹרִי, שגבר על הצאר הנוראי, איוון הרביעי "האיום", לאחר שלחם גם בעשירי הארץ, המאגנאטים. עם שם כזה אפשר לחיות בפולניה. אף על פי שקשה לבטאו – לא מפני הקושי שבצירוף ההברות, אלא מפני המבוכה שבהתקרבות אליו.

פניתי אליו ב"אדון סטפן, בבקשה, מה אומר? מה חושב?". טיילנו הלוך ושוב ברחוב הראשי של לגניצה. החלפנו משפטים של מה־בכך. הוא דיבר על מיני תוכניות שיפעיל בבואו לקרקוב, כי אין בדעתו להתמהמה אלא לפתוח מהר ככל האפשר לשכה של עורכי דין. הוא אמר שהיום, יותר מבכל זמן, נחוצים אנשים משכילים, בעלי יוזמה. אחר־כך נזכר בי ואמר, בספק תהייה ספק רתיעה: "איזה שם משפחה יש לך? כיום נוהגים יהודים לשנות את שמם. ויש שמחליפים לו סיומת או שומרים על המשמעות ומתרגמים לפולנית. גם לך הייתי מייעץ שבמקום ציגֶלְבֶּרְג תירשמי במשרדי העירייה, נגיד, בשם צֶגלוֹבְסקי.[2] זה יקל עלייך בעתיד". הבנתי את ההיגיון שבדבריו, על אף נימתם המתנשאת. הן נבע מהם כי אינו אדיש לגורלי. ובכל־זאת אמרתי, "אבל אני צריכה לשמור על שמי. רק לפיו יוכל אבא למצוא אותי, אם יחפש. כאן, או בכל מקום". וסטפן אמר, "אבא שלך, אם אמנם הוא חי, הלוא אדם חכם הוא. הוא יאתר אותך גם בשם ציגלובסקי, כי יבין שאין מנוס, היה עלייך לשנות". "זה די מֵביש להחליף שם", עניתי.

[2] שמות המשפחה של יהודי פולין הורכבו לרוב משתי מלים גרמניות. הראשונה בהן נבעה מעיסוקו של בעל השם והשנייה היה משמעה "הר" – Berg, או "אדם" – Mann, או "בית" – Haus, וכו'. שם משפחתו של אבי הורכב מהמלים "הר של לבנים", על כן ניתן היה לתרגמו לצֶגלוֹבְסקִי, מן המלה Cegla, שפירושה בפולנית לְבֵנָה.

המשכנו ללכת. סטפן נראה מהורהר וזמן־מה הלכנו בשקט. אחר־כך, כבר בדרך חזרה, עצר באחד מעיקולי הרחוב, הזמין אותי לשבת עמו על אחד הספסלים שעמדו שם, הסתכל בעיני ושאל: ״תגידי, תהיי מוכנה להצטרף אלי? לבוא אתי לקרקוב? זאת אומרת, לגור אתי שם?״. לא ממש הבנתי למה התכוון כשאמר ״לגור אתי״. גם נדהמתי שאצלו צריך הכול לקרות מהר כל־כך. שמא חשב כי הנשים היהודיות שמצא בלגניצה הן האחרונות בעולם, ועליו להקדים ולחטוף אחת מהן (אף שכזאת לא עלה בדעתי אז, אלא כעבור שנים, כל־אימת שנזכרתי בסטפן ובהצעתו). עניתי לו ש״אני... קודם כול רוצה לחפש, אחר־כך לגור, עם אבא שלי. ואם יתברר חלילה שלא אמצא אותו, לפחות, כך אני מקווה, אוכל עוד ללמוד, לסיים איזה חוק לימודים משלי. לא, איני יכולה לנסוע עכשיו לקרקוב״.

לא ברור אם תשובתי גרמה לסטפן להאט מרוצתו או פגעה בשמחת התנופה של תוכניותיו... כי בערב שלאחר־מכן היה מצב־רוחו מרומם פחות מבתחילה. הוא הבטיח, ומן הסתם התכוון, לשחק לפנינו איזו דמות ממחזה משעשע. אבל קסמו לא נמצא עוד. גם הלהט שלי נמוג. בבת־אחת התנדפה התאהבותי.

שוב לא יכולתי להירדם. בכיתי על אובדן הרגשות שכבלו אותי והשכיחו הכול, בבקשם רק דמות אחת.

אבל הרהורי הלילה הקודם לא היו עוד... שעה שכל האחרים חזרו והציקו, והציגו פנים כעורות.

✧✧✧

היה זה בעת ביקורי השני בלודז׳. כבר עברו חודשים מאז אותו ריגוש. נסעתי בחשמלית וישבתי קרובה לדלת. בהתקרב החשמלית אל אחת התחנות עבר מישהו לידי בדרכו ליציאה. זיהיתי בו את סטפן. הז׳קט שעליו, כמו התיק שבידו, היו מסוג משובח. גם גופו ופניו נראו כך, אף שאיבדו מגמישותן של ההצגות ההן. הוא הכיר אותי ואמר, ״חבל. יכולת לבוא אתי. אני בקרקוב. אולי תכתבי פעם?״. החשמלית עצרה והוא ירד. ברגע אחרון הושיט כרטיס עם תואר, כתובת, שֵׁם.

הַנקָה וקריסטינה

הן הגיעו בתחילת הקיץ ונשארו זמן־מה, אם כי לא ממש גרו בדירה שלנו ורק היו באות בשעות הצהריים ועוזבות בערב. אם היה להן מקום מגורים משל עצמן – לא סיפרו. סביר יותר שלא נמצא מקום כזה. אף כי באותה עיר בה מצאנו את מגורינו הארעיים (אני ועוד נשים אחדות שנקלענו אליה אחרי השחרור) היו דירות די והותר לכל דורש. שכן בעת ההיא נחשבה העיר לגניצה ללב־לבו של "המערב הפרוע" הפולני, אחרי שחבל ארץ זה של שלזיה התחתית סופח לשטחה המערבי.

בכל־זאת היתה שהייתן אצלנו רבת־נוכחות ועניין ולכתן הותיר חֶסר, שלא כמו אנשים אחרים שנמחקו מן הפרק הזה של חיי, בתקופת התוהו של אחרי המלחמה, כאשר הכול היה זמני. כי לא ממש הרגשתי שהתחילו חיי האמיתיים, כל עוד עשוי היה מישהו ממשפחתי להתגלות פתאום ולשנותם כהרף, כאשר זה או אחר עצר אצלנו ליום או יומיים ופנה לדרכו בלא להותיר סימן או צורך לראותו שוב. אף על פי שכל אחד היה יקר – מן הבודדים שניכר בהם או שהעידו על עצמם כי יהודים הם, ניצולים.

הַנקָה וקריסטינה היו יפות. יופיין משך לב ועין, ובה בעת היה בו משהו בלתי־מפוענח ומתסיס. לא בנשימה אחת אוכל לדבר בשתיהן, כי נוכחותה של הנקה היתה עבורי גדולה וחשובה לאין ערוך מזו של חברתה, בגלל קרבת הגיל ובעיקר מפני היותה הנפש היחידה שביקשה את קרבתי. ואני, אחרי שהות ארוכה עם נשים שאף הצעירה בהן היתה בוגרת ממני בהרבה, שמחתי על קרבה זו.

אותה צעירה היה שמה דז'יוניה, ומה שחצץ בינינו לא היה פער של גיל אלא של אופי, מאחר שכל מעשיה נוהלו בידי אחותה הבכירה, קרולה. זו שמדי יום, עם בואן של הנקה וקריסטינה, משכה אותה הצדה, בהשאירה אותי לשבת עם חברתי החדשה, מרותקת ליופיה ולמוצא פיה.

גם כישרונות היו להנקה, ואלה נגלו יום אחד אחרי ארוחת ערב מוקדמת ולפני שאמורות היו היא וחברתה להתלבש ולצאת, כמדי ערב, אל מקום שעליו לא סיפרו אף פעם.

האור עוד חדר מבחוץ, בזמן שמעבר לחלון והלאה מעל בתי העיר קם להתרגש העימות היומיומי של צבעים, שלא היה אלא תרגיל בהסחת־דעת שבסופו היה על האור לסגת ולוותר. ואילו זה שחדר פנימה וריצד בין חלון לרצפה איבד מזוהרו וזחל אל מתחת לספה. הנקה קמה מאצל השולחן והלכה לעמוד באור. הוא דבק בגופה, הפשיט אותו והבליט כל חמוק. היא התחילה לשיר והקול שבקע מגרונה היה שונה מזה המוכר. רווי עצבות ונצרד יצא מפיה, והלך למקומות רחוקים. היא שרה שיר אחד שזכרתי מלפני המלחמה. אחריו השמיעה איזו רומנסה גרמנית ועברה לפזם לחן אטי. גופה ניצוד בתאורת השקיעה ונע לאט, עד שנהיו תנועותיו לריקוד. ישבנו מולה מוקסמות ושותקות, בלא להתיק עינינו מן החיזיון המוזהב־אדמדם.

אחרי אותו יום חזרנו לבקש שתשיר ותרקוד לפנינו. היא נענתה ושרה עוד פעם, אך לרקוד לא הסכימה. אבל גם בשעת זמרתה היו פניה לובשות קסם. ראשה נישא זקוף ועיניה הבריקו. ידיה טוו פיתולים ונשלחו קדימה כמבקשות לרצות ולהסביר משהו, למישהו...

ראשה הנאה של הנקה היה עטור שיער ארוך ומבהיק החתוך בקו ישר. היום מכנים תספורת זו בשם קארֶה. לעומתו היה שׂערי אחיד וקצר, אחרי שגולח לפני זמן לא רב, אך גם היה בתנופה של צמיחה ושילח תלתלים, עד שכבר לא היה צריך להתבייש בו.

גם שערה של קריסטינה היה שונה משלי באורכו ובאופן סידורו. כולו בהיר ומתולתל סביב פניה הבהירות, הדומות בכול למלאכים שבהם עיטרתי מחברות של פעם. דמותה גבוהה וצנומה, לא דומה לחברתה במזגה ולא בצבעיה. שכן פניה של הנקה היו בגוון הזית, עיניה חומות ושפתיה, שכמעט לא ידעו דקה של מנוחה, מלאות ומשוחות בצבע אלמוג. ואך תכונה אחת משותפת היתה לשתיהן: לא ניכרה בהן זהותן היהודית. דבר זה היתה בו חשיבות גדולה בפולניה של אותם ימים, כמו בזמן שקדם לזמן ההוא, כמו בכל הזמנים.

קריסטינה אהבה לשבת על הספה בקרב שותפותי לדירה, להמתיק סודות ולהיעטף בקשב הנשים הבשלות שהספיקו לנהל בתים משלהן,

אם כי צנועים ומסכנים – בגטו. וכבר היו נשואות לאנשים. עכשיו הן מדברות בהם, מקשיבות לכל בדל של ידיעה העשוי לבוא כל רגע: כי עוד חיים הם. הרי היו צעירים, בעלי סיכוי לשרוד.

ואילו הנקה ישבה אתי בפינה. שפתיה האדומות נעו כל הזמן וגילו דברים. ידיה התעסקו במשהו, אם בצעיף הצבעוני שמוללה ומרטה באצבעותיה, אם בתיק הקטן בעל האבזם המבהיק (זכרתי שלאמא היה פעם תיק דומה, אולם גדול ו"רציני" ו"מהוגן" מזה שלה). בתיק הזה החזיקה דברים, ומדי פעם פתחה אותו והציצה פנימה. ידה פשפשה בו ומשכה החוצה חפץ כלשהו ומיד החזירה וסגרה אבזם. ותוך כך רמזו אצבעותיה שאין לבה עם הגילוי, אבל פיה אמר כי אלה פריטים נחוצים. היא משתמשת בהם לעיסוקה... כלומר... עד לרגע זה לא נמצא לי העוז לגלות (אף שלא חיפתה עליו וקראה בשמו). זו אני ששמעתי דבר והתקשיתי לייחסו אליה, כי הנקה דווקא להפך, הרבתה לדבר בו כאילו אורח חייה מובן מאליו ואין לו תחליף. והוא... דבר היותה **זונה**.

היא סיפרה איך התחיל הכול. איך התחבאה בעיירה שלה בזמן האקציה. אחר־כך פגשה את קריסטינה. איך היו מתחבאות יום ולילה, עוברות ממקום למקום, עד שתפסו אותן הגרמנים ודרשו ניירות. הן אמרו שהניירות היו בתיק ונגנבו, יחד עם כסף ואוכל. וההם, אף לא השגיחו כי יהודיות הן. רק קשרו עיניהן ודחפו לאיזה רכב, ונסעו ונסעו. צחקו ושרו שירים של פריצות.

כשהוכנסו למקום ההוא עדיין היו עיניה קשורות, ורק האד עטף בבליל קולות וריחות לא מוכרים של משקה ועשן ולהג מנבלי פה... ושל נוהג שלא הבינה ועמדה להיבחן בו. ואחר־כך... כשהותרו עיניה... מה ראתה?! ומה עשו בה... משהותר גופה?!

על ניסיונה ההוא לא סיפרה, כי אפשר שנמוג והתמוסס במה שהיה אחר־כך והפך לשגרה.

עכשיו יש לה שיטות משלה. שיטות מעולות, שלמדה שם. אבל לא ממש סיפרה **איך קרו הדברים. איך קורים עכשיו**... כי נהגה בי חמלה ולא תיארה במדויק. או שמא תיארה, ורק אני הדחקתי. אף שכמעט נכבשתי בהם. אבל אטמתי עצמי, שלא להיגרף. ואולם לשם כך נחוץ היה שאמית משהו בתוכי, באותו מקום בו חשים ורואים את הכול. ורק נמשכתי לתנועות שפתיה, ומילאתי את הרקע בקווים שהיו

למתארים ריקים מכל צורה וצבע. ואך דבר אחד היה ברור כל זמן ישיבתי מולה: שאופן חייה, הוא ולא אחר, הוא היחיד האפשרי. אני זו השקועה בעולם של בוסר. עצורה על סִפּו. לכן איני שייכת לאן שהיא שייכת. ולא העזתי לפצות את פי מרוב בושה, מה גם שהנקה לא האמינה בשום עניין אחר. מדי פעם חדלה מדיבורה, הסתכלה בי במבט תובע ואמרה, "נו, ספרי גם את. אי־אפשר שאין לך דברים לספר".

המשכתי לשתוק. חשבתי: הלוואי שהיה לי משהו ראוי...

ורק חוסר כישרון להמציא, וחוסר אומץ לדמיין.

את צווי האונס. שתיקות הזוועה וההיענות... קולות זרים. נלווים. תנועות... איברים... בעלי צבע. מרקם. נפח. מידות. פוקדים על גופה... החל בפיה האדום, המלא, בגופה שרקד לפנינו רק פעם אחת, בידיה האמונות על תנועות מפותלות... רכות... ועד קצות כפות רגליה שהרקידו.

הכול חייבות היו להיענות לפקודות ההן, והיא נענתה! תחילה מתוך שיתוק של פלצות. אחר־כך משִׂגרה מתורגלת, שהפכה לצורך והרגל, ולאורח חיים. עד שהמשיכה לחפשם גם אחרי שאמרו כי חופשייה היא ומותר לה ללכת.

כל אלה היו לחומרים קשים שבהם מילאתי, במשך שנים, את התבניות הריקות שהותירה.

גם זאת, שלפני בריחתם הרסו את ה"בית" שבו החזיקו אותה וחישבו להורגה, ורק ברוב תושייתה השכילה להערים עליהם בתחבולות גופה.

שוב הסתכלה בעיני, לראות אם נקלטו המראות, אם הבנתי. והן ודאי נזקקה לפרוק באוזני מישהו, ולו במעט, את הדחיסות האצורה בלבה.

כמו הצעיף הדק המונח על ברכיה, היתה שתיקתי מונחת. אצבעות וידיה ממוללות ומורטות את בורותי בדרכי נשיות.

"ספרי על עצמך...".

שתקתי. שכחתי את סִפֵּי המשרפות. הרעב. העבודה. המסדרים האינסופיים. המכות. הכול נראו ברגעים אלה חיוורים ודלים. רק

יתמותי, משום־מה, היתה זועקת. אבל עליה לא היה טעם להתאונן. הן גם היא שרויה ביתמותה, אם כי באופן שונה.

לסיפוריה של קריסטינה על אותן חוויות של בית־זונות האזינו מדי יום אחר הצהריים נשים נוספות: יאנקה וברטה, אחת רווקה והשנייה אשת אחיה, לו נישאה בגטו והגיעה אתו ועם זושיה לאושבינצ׳ים. אחר־כך שמרה עצמה בשבילו, נצמדת לאחותו, לעבור ביחד את הזמן הנורא, ולקוות. ופֶלָה השחרחורת, שדאגתה לבעלה טרפה את דעתה ואת גופה, עד כי מרוב געגוע היתה נוגעת בי, מרחיקה ידיה, משחררת מלים וחוזרת, מספרת על ימיהם עתירי הרעב ומלאי האהבה. על מלאות לילותיה. גם אלינה ישבה, פורשת מאתנו, בצדו השני של השולחן.

בינתיים גרנו בעיר ״הזמנית״, אף על פי שהיה עלינו למהר ללודז׳, כי רק בה אפשר היה לוודא אם חזר מישהו. ישיבתנו היה בה משום תירוץ ודחייה של אבל, ופסק זמן קצר שלפני קבלת דין הוצאתם הסופית להורג של יקירים. כי עוד לא התבררו הדברים באורח סופי, אף על פי שאי־אפשר היה לטפח אשליות לאורך זמן, כי נודעו כבר צעידות המוות וחיסולי מחנות העבודה. וכל יום שעבר נגס בסיכוי.

ויום אחד איחרו קריסטינה והנקה להגיע.

בבואן ניכרה התרגשותה הרבה של חברתי, ואילו קריסטינה, עם כניסתה, לא הלכה כמנהגה למטבח להניח בו את צרור המצרכים שבידה. ואחר־כך לא שבה לעמוד לפני הראי שבחדר המבוא, שלפניו היתה מסדרת שערה ותוך כך מותחת ומכווצת באצבעה את חלקת עורה בזווית העין, מקרבת מצחה לבדוק אם נוסף לו קמט. כי אם החלה להלך בחדר אנה ואנה כאחוזת תזזית. אחר־כך הטילה עצמה על הספה, משכה את ברכיה אל סנטרה וכעבור רגע הרעיד בכיה את פקעת גופה ופשט בחדר.

אחר־כך ישבו על הספה.

קריסטינה התעשתה כבר. עוד ניגבה את עיניה האדומות, אך ישבה בקרב הנשים, עיניהן ואוזניהן כרויות אליה.

בנשימה נקטעת גלשה מפיה ההודעה: ״השם שלו נמצא. זאת אומרת... ברשימות חיפושי קרובים... מישהו הביא, וראיתי... זה

בעלי. הוא חי. כתוב השם שלו. ושם המשפחה. והעיר. הוא מחפש אותי. עלי לנסוע".

קולה היה צרוד.

אותו ערב היה האחרון לשהותן אצלנו. למחרת נפרדו ופנו ללכת לתחנת הרכבת. לא היה להן מטען. תיקיהן הקטנים התנדנדו בידיהן, כמו צעדיהן ברחוב – בהתרחקן.

בלכתן התרוקנה הדירה. לא היה במה למלא את החלל שהותירו.

ימים מעטים לאחר־מכן הגיעו שניים מן הקומנדנטורה הרוסית ושאלו אם כאן גרות שתי ה"בארישניות"[1] מפולניה, כי "ברצונם לשוחח עמן". גם משעָנתה יאנקה כי מי שהם מחפשים לא גרו כאן ורק באו לבקר לפעמים, לא ויתרו ועמדו בפתח החדר: אחד מהם רחב חזה ונמוך קומה, קדמת חזהו וכתפיו עטורות דרגות ואותות גבורה, קלסתרו ורוד ואפו פחוס. עיניו התכולות מצטמצמות לכדי חרכים ובולשות בחדר, וכעבור רגע משתהות על מחשופה של ברטה, וממשיכות לגלוש על גופה.

והשני: כל שחסר לו באותות ובדרגות ניתוסף במתיקות פניו, בידיו העמוסות פרודוקטים. בהיכנסו סקר את החדר, ניגש לשולחן הגדול והניח עליו את האוצר. אחר־כך כחכח בגרונו ואמר בקול מתנגן: "נו, חאראשוֹ,[2] כאן אתן חיות". הצביע על חברו עטור הדרגות והטעים: "אֶטוֹ טאבארישץ' לוֹיטֶננט קונסטַנטין. א מיֶניאַ זַבוּט גרישָה.[3] הבאנו פרודוקטים בשבילכן. וממתקים. שיהיה לבריאות". שניהם היו מגולחים למשעי, מדיהם מגוהצים. הם הוסיפו לעמוד ולסקור כל אחת מאתנו, בזוֹ אחר זו. אחר־כך הוציא הצעיר מכיסו גרמושקה קטנה, קירב אותה אל פיו והשמיע צליל דק. הוא צמצם את עיניו ופקחן, מתח מלוא גובה גופו ואמר, "עכשיו אין זמן. בערב, נביא בקבוק. נבוא ונבלה קצת".

1 רוסית: עלמות.

2 רוסית: נו, טוב.

3 רוסית: זהו החבר לויטננט קונסטנטין, ולי קוראים גרישה.

עוד באותו יום קראה לי קרולה למטבח, סגרה אחריה את הדלת ואמרה בשקט: "אני ודז׳יוניה מחפשות בדחיפות מקום אחר. אם את רוצה... זאת אומרת, אם את מבינה למה אני מתכוונת, אנחנו מוכנות לקחת אותך לגור אתנו". לאמיתו של דבר נועדו דבריה לבחון אם לא אסגיר אותן. "כי מזמן", כך אמרה, "רציתי להרחיק אותך מן הפרוצות האלה, ובפרט מהנקה. ידעתי שכך או אחרת יהיו צרות מהן".

קשה היה לשמוע זאת. אבל הנקה... ממילא היתה כבר רחוקה.

היה עלי להיות אסירת תודה לקרולה על שלקחה אותי תחת חסותה. מה גם שלֶקח העתים לימד כי בלילה צפויה פורענות וכדאי למצוא מקלט. הסתבר שקרולה פעלה בעוד מועד והכינה מחבוא לעצמה ולאחותה.

והן לא היתה בינינו אחת שלא למדה את לקח הגטו ולא אמרה לעצמה תוך התייסרות: אפשר היה להתחבא. כל משפחה יכלה להכין איזה מחבוא. לו אך ידענו... אף שלמעשה כמעט לא היה הדבר אפשרי.

הפעם התחכמה ועשתה. באותו בניין שבו גרנו בקומת הקרקע מצאה בקומה העליונה חדר, ופתחה אותו, הכינה מיטה, קצת מצרכים, שני בדלי נרות. גם אטמה חלון בשמיכה שלא ייראה האור מבחוץ.

לפנות ערב עלתה בהיחבא עם דז׳יוניה, לעשות סידורים אחרונים. אחר־כך ירדה, משכה אותי בשרוול ולחשה, "בואי. אבל בשקט".

עלינו יחד, שתי קומות.

שכבתי על מצע מאולתר והתגעגעתי לפֶלה, ועוד יותר מזה – להנקה. כעסתי על קרולה, שדיברה בה סרה, ועל עצמי שלא נמצא בי העוז לומר לה "והלוא אכלנו, את ואני, וכולנו, ממה שהרוויחה". אם כי ודאי היה עלי לומר זאת... אלא שבאותו זמן לא ממש הבנתי איך התנהלו הדברים. אבל בהחלט יכולתי לומר משהו בזכותה של הנקה. ואך זאת ידעתי: רק הלילה! יותר לא אוכל להיות במחיצתן. וראיתי עצמי כפוית טובה. עוד חשבתי על חברותי לדירה ולתלאות, שכך ברחתי מהן בלי להיפרד. גם הצטערתי שלא אוכל לראות את החייל ההוא, שקראו לו גרישה.

לחמנייה עם משהו

זה היה בזמן שרכבות עמדו הרבה ונסעו מעט, ומשיצאו, עשו זאת בלא יעד ברור או שעה. ולו דייקו הרכבות, גם כך הייתי מתקשה, כי לא היה לי שעון. לא אז, ולא זמן רב אחר־כך. אבל יכולתי לגשת לכל אחד ולשאול "סליחה, מה השעה?", או בלי "סליחה" לפעמים, למי שהִשהה עלי מבטו ושפתיו דובבו: "עַמְךָ?". זה יכול היה להימשך בארוחה טובה באיזה בית אוכל מאולתר. שאז היה שואל: "באיזה מחנה היית? איך השתחררת? מי משלך חי?". נהגתי לאכול מהר, כי כבר בהתחלה היה זה שמולי אומר: "למה לך להיות לבד. אצלי לא תהיי כל־כך רזה. גם אקנה לך שמלה ושעון". ולו, נגיד, היה לי כבר שעון, כי אז היה עלי להיצמד לכל בריון מזדמן כדי שיגן – עליו ועלי. שאם לא כן היה בא אחר ולוקח. ואלה רבו באותה עיר שאליה הגעתי ברכבת שנעצרה כאן ולא המשיכה. גררו רהיטים מדירות שהתרוקנו מתושביהן הגרמנים, העמיסו פטיפונים, נברשות, כלים מכלים שונים.

כל המותרות שבעיר העזובה – לא להם נצרכתי אז, כי אם למקום להניח ראשי, וללחם, ואם אפשר לפעמים למשהו טעים, שאוכל לקנות בכסף. דווקא השגתי עבודה מטעם העירייה הפולנית החדשה. כלומר, עבדתי שלושה ימים: בנוצות. זאת אומרת, בניקוי דירה אחת. היו בה צלחות עם אוכל עבש וצואה דבוקה לרצפת הפרקט בסלון, ובעיקר היו בה נוצות של כרים וכסתות פרומים, מתעופפות בכול. לא שריחמתי על נוטשי הדירה הגרמנים שגורשו בידי הפולנים, לא על שאריות בגדיהם הקרועים. בזכות שלושת ימי העבודה הורשיתי לאכול מדי יום במסעדה העירונית: בצהריים מרק תפוחי־אדמה וגריסים, ובבוקר ובערב לחם עם כוס שתייה חמה. ובימים שלאחר־מכן אכלתי את אותם דברים במסעדה של בניין המפלגה הפולנית, שתִקתקתי בה דואר יוצא. ואני, בלא לשמוט את זכותי לארוחת צהריים במסעדה האחת, מיהרתי מדי יום להספיק לזו המוגשת במסעדה האחרת. ואכלתי בשתיהן. אבל כסף בעד העבודה לא קיבלתי.

לו היה לי איזה חפץ בעל ערך יכולתי למכור אותו בשוק המקומי ולקנות מדי ערב לחמנייה עם משהו טוב בפנים.

היתה לי שמיכת פוך תפורה כריות רבועות ממולאות פלומה, מצופה בד סגול מבהיק. כזו בדיוק היתה אצלנו לפני המלחמה. אפילו לקחנו אותה לגטו. אבל השמיכה הזאת היתה מכאן. בתחינה ובקשה הצלתי אותה באחד מימי הראשונים בעיר, מידיו של חייל רוסי שהניף עליה סכין צבאית. היה זה בתחילת הקיץ. החייל רצה ביום חמים זה להידמות לאיזה אל, להטיל שלג על העולם. השמיכה הזכירה את הבית. פתאום רציתי להיות בעלת רכוש, לעטוף את עצמי מפני העולם במשהו רך וחם. "אנא, בבקשה, תן לי את השמיכה, אל תחתוך". והוא: "שחררתי אותך מן המחנות ואת לא רוצה אפילו – אַ טִי נְיֶה חוֹצִ'יש פּוֹגוּלאַץ'?![1] בואי, אחר כך תקבלי את השמיכה. אפילו שעון אתן לך". הוא הרים את השרוול. רצועות־רצועות, כמו תפילין, היו השעונים על אמת ידו, זה מעל זה. אולי שבעה או יותר. "את רוצה? כולם של מלחמה, גרמניים. קחי לך אחד". הוא היה נחמד. בדברו זעו עפעפיו הבהירים. פיקת צווארו עלתה וירדה, כמו חזרה לזכור טעמו של נתח שניצוד והוכן לעבור בבית הבליעה. טורף מקסים. "רק את השמיכה... הנח לה. הנח לי. אני עוד ילדה", ניסיתי בשפתו, שקלטתי באותם ימים, כי דמתה מעט לפולנית. והוא, באחת החמירו פניו, אחר־כך התעדנו: "ועוד איך הייתי עושה ולוקח, מה שמתחשק לי, אבל את דומה לאחותי שנשארה בבית. קחי אותה. נו, אין דבר. קחי", והלך.

כמה זמן נמשך הטלטול הזה. קצת נעים ודי מפחיד, אבל בטח יותר טוב מהנסיעה ההיא במחנק קרון הבהמות הסגור.

על גג הקרון, בלי כל מחיצה ביני לבין שפלת הנוף הסחרחר. לא חלון, לא קיר להפריד ביני ובין מכות הרוח המביאה שאריות קרועות של עשן הקטר. הקרון שלפני: על גגו קשרו אנשים צרורות שונים. ובעצמם, כמו צרורות כהים, מכורבלים מפני הרוח, מסתירים במעט את גגות הקרונות ההולכים אחרי הקטר, החותך במישור לחצאיו, מזה ומזה, כשכל הקרוב בא ביעף, חולף כהרף. והרחוק מתפרש

[1] רוסית: את לא רוצה לבלות (הכוונה: לקיים יחסי מין).

ומשתהה, מסתלק בתנועת מחוגה. העצים מתרחקים ומתקרבים, מנהלים אתי משא ומתן – תני לנו, ניתן לך. תני, וניתן. עמודי טלגרף מלווים כשליחים המקושרים בעדות חסויה, המחסומים לאורך המסילה, הבתים הרחוקים שהחושך עוטף אותם בהדרגה, מסמנים בנקודות אור דלוחות נוכחות אנשים.

אני מהדקת עלי את השמיכה, מנסה לכסות את רגלי, שלא נמצא להן מקום על הגג והן מתנדנדות מעל המסילה. חוזרת למשש אותן, להעיר מקיפאון. פוחדת להסתכל למטה, שלא תמשוך אותי אליה המסילה הרצה מתחת לגלגלים.

מימיני לחוץ גבר מכורבל במעיל גס, גבו שעון אל שק הקשור למזוודה. משמאלי אשה עם צרורות. הם מחפים עלי מעט מפני הקור.

בהתחלה, כשהגעתי לתחנה, בקושי יכולתי לראות את הרכבת שעמדה על הפסים. המון אדם עם מזוודות וחבילות עט עליה, נדחף בפתחים. לא היה כל סיכוי להיכנס בעדם. האשה שלידי טיפסה לגג ראשונה. הגבר הושיט לה את הצרורות בזה אחר זה, וגם את השמיכה שלי. אחר־כך הושטה אלי ידו, גדולה ומחוספסת, ומשכה למעלה. האשה ריפדה את פיסת הגג בסמרטוטים, התיישבה ואמרה לי לשבת לידה. השתדלתי שלא לתפוס מקום רב מדי, ועוד קודם שישבתי עזרתי להם בסידור החבילות ובקשירתן. כל אותו זמן נשמעה מלמטה המולת גידופים וקללות, שפסקו כשהחל הקרון להיטלטל. אך האשה והגבר לא גילו, ולו במלה אחת, מה נמצא במטען. לכול היה ברור לשם מה נסעו ועם מה הם חוזרים. קראו לזה שַׁאבֶּר.[2] האשה עוד המשיכה לדאוג לי, שברה ונתנה מן הלחם שהוציאה מן הצרור הלחוץ אל גופה. "ראית את היהודים, כמה חזרו? שוב דוחפים בכל מקום. מלא מהם ברכבת". לא עניתי. לקחתי את הלחם.

אני נוסעת למכור את השמיכה. לעיר שלי. בהתחלה, כשנעצרה אותה רכבת שהביאה אותי לעירי האחרונה, שזה מקרוב נקבע גבולה של פולין ממערב לה, לאורך הנהרות אוֹדְרָה ונִיסָה, הן רציתי להגיע לעירי לודז' שבתוך פולין הישנה, אף שפחדתי ממה שאמצא בה, ובעצם – מהיעדרם של מי שלקראתם נסעתי.

[2] כך כונה סוג זה של ביזה.

הייתי אז עם נשים שהשתחררו יחד אתי. ירדנו מקרון שהביא אותנו מגרמניה. הסתכלנו סביב באנשים שירדו מרכבות שבאו מהכיוון ההפוך, אם יש ביניהם יהודים. אלא שאותם לא ראינו, או שמא עדיין לא למדנו לזהות. האחרים עצרו לידֵנו, ואמרו: ״לא כדאי לכן, הכול תפוס שם. אין מקום לגור. שוב חזרו היהודים וחוטפים את הדירות. מוטב שתישארו כאן״. השגנו דירה וניסינו להסתדר, אבל הדברים עם אותן נשים לא עלו יפה. היה עלי לעוזבן. כך נשארתי לבד.

השמיכה, רק היא שווה כסף. בעבודה קיבלתי משכורת פעם אחת בלבד, ומאז, במקום ללכת כל ערב, גם בגשם ובקור, למסעדה המרוחקת, קניתי בקיוסק לחמנייה עם נקניקייה. בכסף האחרון קניתי לחם.

זה לא שלא נסעתי לעיר שלי, לראות אם חזר אבא, אולי אפילו אמא. נסעתי לשם, הייתי יומיים וחזרתי. פגשתי את דודתי רלה. דודה ממש קרובה. לפני המלחמה גרנו באותו בית, דירה מעל דירה. הדודה תמיד ידעה לקרב אנשים ולהקשיב. כמו הקשב, כן היה זמין לה חיוכה הטוב. כמה שהיתה קטנת קומה כך הכילה את סודותיהן של כל בנות המשפחה, מלבד אמי. בתהּ היחידה, שחרחורת צחקנית, היתה בת דודתי מיניה, הגדולה ממני בשנה וחודשיים. הרבה מאוד צחקנו יחד, לא פחות מזה התקוטטנו. בגטו גרנו בחדר אחד. היא היתה הראשונה שנדבקה במחלת הטיפוס. בדיוק אז באו הגרמנים לבית־החולים ולקחו את כולם, במשאיות. גם אותה לקחו.

הדודה גרה עכשיו בבית שלנו מלפני המלחמה, עם איש אחד. נראה שהוא איש טוב. הכול אצלו גדול: הראש, האף, האוזניים. גם קומתו, אבל לא יותר מזו של דודי מיֶטֶק, אחי־אמי, שזה החדש אמור לבוא במקומו. קשה לכעוס עליו בשל כך, ועוד יותר קשה לקבל. התייחס אלי יפה. אסיר תודה שזכרתי את הבכירה בבנותיו. ״ודאי, אני זוכרת, שמה היה דוֹרקָה. היו לה נעליים מעור אמיתי, עבדנו באותו רסורט. תמיד חביבה, ידעה בעל־פה את כל השירים״. דמעות נקוו בעיניו. כפותיו הענקיות התהדקו על ידי, ליוו עד הדלת. לו ביקשה אז רלה, הייתי נשארת.

ואם הפעם בכל־זאת יעלה הזיק הטוב בעיניה החומות, והיא תגיד: ״הישארי. מיניה איננה, תהיי את במקומה״. ואם לא, אני יכולה לגשת, והכי טוב לשבת מולה, ולומר: ״אני לא צריכה הרבה מקום.

תספיק לי פינה על הרצפה. אעזור לך בבית, ובחוץ אחפש עבודה. ובזמן הפנוי מעבודה, הכי טוב, אלך ללמוד. אני מאוד רוצה עוד ללמוד". ואז, אם תסכים, אתן לה את השמיכה במתנה.

קר, נורא קר. הלילה הזה לא ייגמר והרכבת לא תגיע. האשה שלידי נוחרת לרגע ומתעוררת. מצטלבת בבהלה, "רַאנִי יֶזוּס,[3] עוד יכולתי ליפול. וליתומים שלי בבית מי ידאג, ולצרורות פה?". אני צובטת בתנוכי אוזנַי, שלא להירדם. אסור, אסור לישון, כמו בעבודת הלילה במחנה, למרות שהאיש שלידי אמר, "תישני קצת, אני בין כה וכה ער. אל תפחדי, אשמור עלייך". איש טוב. ודאי, לא אמרתי שאני יהודייה, רק שיש לי דודה בלודז׳. על מכירת הדברים האלה שהם מובילים אף אחד לא מדבר. לו דיברו, יכולתי לשאול איפה אפשר למכור את השמיכה וכמה היא שווה.

סאמק יגיד לי. בזה הוא הכי מצליח, באיך לקנות דברים בזול ולמכור ביוקר. גם אז, בקיץ האחרון שלפני המלחמה, ידע להשיג אולר ולמכור ברווח. אחר־כך הזמין אותי לשתות מיץ עם גלידה. עם בנות לא כל־כך הלך לו. אולי בגלל זה היה כרוך אחרַי כל הקיץ.

בן דודי סאמק – עם השיער המקורזל והמצח שכבר אז היה גלים־גלים, וגבותיו משוכות מעלה, כאילו תוהה על העולם בלי סוף. והצחוק נדלק אצלו בבת־אחת בעיניים ובשן האחת, השמאלית החותכת. פעם בא אלי בגטו, הקמטים במצחו כבר העמיקו. עיניו הטיחו האשמות – איפה הייתי כשהמוות גזל את הוריו, את אחיו, עכשיו הוא לבד בעולם. אמרתי, "סאמק, הלוא תראה, גם אצלנו רק אני ואבא. אחי כבר איננו. ואמא... אפשר עשיתי למענם פחות מדי. אף שדווקא... השתדלתי" (זה היה עוד בחדר ההוא, שפתאום קפא וגדל).

הוא גדול ממני בשנתיים. הפעם אפגוש אותו ויהי־מה, שהרי הוא גר ביחד עם הדוד, זה שהציל ואימץ אותו. עכשיו הוא אצלו כמו בן. ואני, לו יכולתי להיות ילדה של מישהו ולא אשה של אלה... אפילו הם יהודים.

[3] פולנית: פצעי ישו.

הטלטלה הזאת, הנסיעה, כבר מתבלבלת לי עם ההיא. שבעצם זו אותה אחת, רק בכיוון ההפוך. בסופה מחכה המיטה בחדר שסידרתי שם, וארוחות תפוחי־האדמה בשומן חזיר. עכשיו, שלא כמו קודם, אני יושבת בקרון. סאמק ליווה אותי לתחנה, דחף במרפקים ופילס לי דרך בתוך גוש האדם שצבא על הפתחים. בתוך הקרון, ליד חלון, ישב איש במדים, בעל כובע צבאי עם מצחייה ודרגות של קצין. סאמק לא התבייש, ופנה אליו: "בבקשה, אולי האדון הקפיטן יואיל לדאוג לגברת הצעירה הזאת, היא צריכה להגיע ללגניצה. שלא ימחצו אותה כאן, כל אלה". האיש צמצם עיניו, פלט מלוא נחיריו עשן סיגריה וקם להעביר שתי חבילות מן המושב שלידו אל מדף הרשת. "בבקשה, תואיל לשבת. אדוני לא צריך לדאוג, אני אשגיח שלא יעשו פה עוול לגברת". אחר־כך נשמעה שריקת הקטר. סאמק נדחף, פתח את הדלת ויצא. אולי עוד עמד בחוץ. איני יודעת.

הספסל קשה, השפם של האיש מגרד נורא. המצחייה חותכת בלחי ובמצח. כל־כך אני עייפה מכל זה. הבית. הרחוב. הדודה דווקא היתה טובה אלי, הושיבה אותי לשולחן ונתנה בצלחתי מן האוכל שבישלה בעצמה. שתיהן, היא וחברתה, ישבו ושאלו איפה אני גרה ואיך מסתדרת. אפילו שההיא לכסנה מבט ורמזה שבטח יש מישהו שדואג לי, כי אחרת איך יכולתי להיות לבושה בחצאית ובחולצה טובה ועוד להביא שמיכה כזאת. את השמיכה קנתה החברה. מנתה את הכסף. לקחתי אותו מידיה ותהיתי איפה אחביא, בכיס החולצה או במקום בטוח יותר. לו נתנה יותר בעד השמיכה, שהרי לא נעים היה לעמוד על המיקח. יספיק אולי לחודש, אולי ליותר. גם סאמק ממש רב עם הדוד, שייתן עוד כמה זלוטי: "אני רוצה לקנות לה שמלה טובה, אולי נעליים. צריך שיהיה לה שעון, גם אם הכי פשוט". לא יכולתי לסבול את הדיבורים. אמרתי, "בוא, סאמק, באמת לא חסר לי כלום. רק לנסיעה לבשתי בגדים פחות טובים, כי חבל". והוא אמר, "איזה מין בן־אדם, הדוד. כל הכסף בא לו ממני. הנסיעות האלה, אני רגיל בהן, מוכר שם וקונה, נותן לו הכול". הלכנו לתיאטרון. אחר־כך שתינו תה עם עוגיות. בן דודי שמח בי באמת. כשיצאנו מן ההצגה פשט את מעיל העור שלו ושם על כתפי: "שלא יהיה לך קר. תשמרי אותו לעצמך. ועל עצמך גם כן תשמרי. לו יכולתי הייתי נותן לך עוד הרבה דברים. מסדר שתישארי כאן. אני עוד אשתדל בשבילך". החזקנו

ידיים והלכנו ברחוב... צריך להגיע לפני סגירת שערי הבתים. אף שממילא מצווים עלינו לעזוב את העיר. ומפרידים... הגברים לחוד והנשים לחוד... הרגליים רצות. והידיים... נשלחות אלי... של החייל. זה הוא, בכל־זאת התאפק, לא חתך אותה ונתן לי את השמיכה. "תראי את היד שלי. תראי טוב. ועוד שעון תקבלי. רק תגידי איפה החבאת... את משקרת. לא נוסעת לשום דודה. אני בכל־זאת אחתוך אותה, אשחרר את הנוצות!". כבר אין לי כוח להדוף את הידיים המחפשות עלי, חודרות בעד החולצה, מורטות. הדבר הקשה הזה שלו, שדוקר אותי — סכין, או מה?

נוצות

הכי קשה היה לגבור על הנוצות העיקשות שחמקו מכל ניסיון כיבוש. נדרשה מידה רבה של עורמה כדי לגשת אליהן בלי לעורר ולו משב קל, לתפוס ככל שנכנס באגרוף ולהעביר, חופן אחרי חופן, לכלי קיבול שניתן היה לסוגרו. באותו יום, האחרון לעבודתי בניקיון, נלחמתי בהן יחד עם קרולה ודז׳יוניה, שתי אחיות שנשארו אתי מתוך שבע הנשים שאתן הגעתי לעיר אחרי השחרור.

זה מכבר שמתי לב לקוצר הראייה של קרולה (תכונה שעשתה אותה חשדנית כלפי כל אדם חדש שקרב אלינו), מאחר שנהגה לקרב עיניה לכל דבר שטיפלה בו, ואילו דברים שעניינו אותה והיו רחוקים מעט גרמו לה לצמצם עיניה ולקמט מצחה.

עכשיו חיפשנו עבודה. נחוץ היה להתפרנס ממשהו, אף על פי שאותה עיר מלאה היתה רכוש גרמני נטוש, ולמי אם לא לנו הגיע לקחת ממנו ולהחליפו בכסף. אלא שהדירות שאליהן נשלחנו בתור עובדות ניקיון מטעם העירייה רוקנו זה מכבר מחפצי ערך. רק נוצות היו שם וטינופת, גם היא עיקשת, דבוקה לכל משטח שיכול היה אדם להתכופף מעליו, להטילה וללכת. אלא שעם תחילת העבודה הוברר כי אין בצדה שכר של ממש. כלומר, בסוף כל שבוע, או חודש, לא נקבל כסף – כי הרשות עקפה את שלב התשלום, וסיפקה מִחְיָה. לשם כך נחוץ היה להגיע למועדי הארוחות שהוגשו במסעדה העירונית. גם למגורינו דאגה הרשות, בהקצותה לנו אחת מן הדירות הנטושות שמלאה בהן העיר. זו שלנו היתה קטנה, קרובה למרכז ומטונפת להחריד. היה משום יתרון בממדיה הקטנים, כי הספקנו לנקותה מבעוד יום ולמחרת להתייצב לניקיון הדירות שיוצעו לאנשים אחרים.

בתום יומה השלישי של אותה עבודה גררתי עצמי לדירה שלא מלא לבי לקרוא לה בית. צנחתי על מיטה והודעתי לשתי האחיות: ״זה הסוף... אין לי כוח ללכת לאכול״. ברגעים אלה כשלתי על סף שלא נראה מבעדו דבר שכדאי להילחם עבורו. המלחמה נגמרה. גופי שרד. עכשיו אין בו כוח להשיג את הדבר האחד, החיוני מכול.

קרולה ודז׳יוניה היו נחושות ממני. בשארית כוחן קמו מן המצעים ופנו ללכת. כעבור זמן חזרו ובידיהן ארבע פרוסות עבות של לחם מרוחות במרגרינה. אחרי שבלעתי אותן וקינחתי במי ברז – נמלאתי אומץ. ישבתי במיטה והכרזתי: ״נלך אליהם. זאת אומרת, לקומנדנטורה הרוסית, ונגיד: ׳אנחנו חדשות בעיר. אתם, הארמייה הסובייטית הגיבורה, הצלתם אותנו. עכשיו תעזרו לנו גם לחיות. במחנות ניקינו טינופת גרמנית. עכשיו אנו עושות אותו דבר כאן, בעיר המשוחררת! ואין בנו כוח עוד׳. ואם אין לכן אומץ לבוא אתי״, אמרתי, ״אלך לבד״. אף שפחדתי ללכת לבדי אל גוב האריות שנאסרתי בו פעם, כשעצרו אותנו חיילי המשמר והחזיקו במאסר לילה שלם. גם קרולה החליטה שנכון יהיה לבוא אתי. מן הסתם לא סמכה על כישרוני לסדר עניין.

לפני שערו של בניין המפקדה עמד זקיף. ״כאן אסור להסתובב״, התריע. ״מה אתן רוצות?״. לא היה מנוס מלאלתר (הנאום שהכנתי לא נמצא די אמיץ לעמוד נגדו). מה שיצא מפי היה שקר פשוט. הוא יצא ברוסית הצולעת שהספקתי ללמוד: ״אתמול הגענו מהמחנות. אנחנו מבקשות ממך...״ רציתי לומר ״אדון״, אבל ברוסית הטרייה שבפי יצאו המלים: ״טאבארישץ׳,[1] עזור לנו למצוא עבודה. אנחנו צריכות... לאכול״. הזקיף הסתכל בנו מגובה קומתו, ואמר: ״אין לכן מה לחפש כאן. תלכו לפולנים״. אחר־כך ניצת משהו רחום בעיניו, והוא אמר: ״תלכו אצל המפלגה הקומוניסטית הפולנית. קוראים לה P. P. R.[2] שם ידאגו לכן״. ואמר את שם הרחוב ומספר הבית.

בו ביום הלכתי לשם. לבדי.

לא אזכור אם עמדו שומרים בפתחו. משעברתי את הסף ונכנסתי פנימה יצא אלי איש נשוא פנים בעל ראש שיבה והזמין לחדרו. הוא תפס מקום מאחורי מכתבה, הצביע על כורסה שעמדה מולו והזמין לשבת. ישבתי. והוא, בקול שהיתה בו נימה של עידוד, שאל, מתי הגעתי לעיר, ומה יוכל לעשות למעני. אמרתי שהגעתי לא מזמן ושעלי למצוא עבודה. הוא התעניין מה למדתי ובמה אוכל לעבוד. עניתי, שאני... יודעת להדפיס במכונת כתיבה.

1 רוסית: חבר.

2 מפלגת הפועלים הפולנית – Polska Partia Robotnicza.

היה זה פְּריים של לימודים שארכו זמן קצר. מעין קורס עצמי מזורז בבניית עתיד כלשהו. הוא נקרה בדרכי בימיה האחרונים של המלחמה, בתחנת רכבת מופצצת שהיתה לעורק ראשי, קרוב אל לבה הרשע וההרוס של גרמניה. באותה תחנה ניצלו חיי. עתה ביקשתי להוליכם אל מעבר למסילות החרבות (שעליהן הופצץ הטרנספורט שלנו), לשביל כלשהו משלי. הן לא הספקתי ללמוד שום מקצוע.

רוב זמני הוקדש אז לטיפול בפצועות שכונסו באותו בניין. בשעות הפנאי המעטות שבין התורנויות הייתי נכנסת למשרד המצויד במכונות כתיבה שהיה בבניין זה, ששימש את ארגון עובדי הרכבות, ומנסה לתקתק באחת המכונות. מסובבת גלגל. משחילה נייר. מאתרת מקומם של אותיות ותגים. כל יום מתקדמת קצת. מקווה להתפרנס מזה בבוא היום.

האיש שמולו ישבתי היה החבר גלינסקי, שכיהן בתפקיד מזכירהּ הראשון של המפלגה הקומוניסטית במחוז לֶגְניצה, היא זרוע הפה.פה.אר החולשת על כל אדמותיה המערביות של פולין, שזה עתה הושבו למולדת.

"אנחנו זקוקים לכתבנית", אמר, בלי לציין את דרגת המיומנות הנדרשת או לשאול לזו שלי. "מחר תוכלי להתחיל בעבודה. בשעה שמונה בבוקר. תפני לחבר נוֹבָק. הוא יסדר לך מקום. עכשיו תאמרי לי את שמך, שאוכל לרשום".

"קוראים לי... אֶרְנֶסטינה צִיגֶלְבֶּרג".

בכל־זאת, אחרי ימים של מגע עם אנשים כמו פקיד מדור הניקיון של העירייה מלפני יומיים, הבנתי שלא יעמוד לי האומץ להמשיך ולשאת את שמי הפרטי, שירשתי מסבתי היפהפייה ושבו ציידו אותי הורי ביום לידתי – אֶסְתֶרָה. די בשם המשפחה המסגיר את יהדותי. עליו אשמור ויהי־מה. זכרתי את תלונותיו של אחי שהתקבל, אחרי בחינות מתישות, למכללה לביולוגיה – המוסד היחיד ללימודים גבוהים בעירי. הוא ניסה לחקות את נימתו של הפרופסור: "בבקשה, יואיל נא זַאכַאריָה צִיגֶלְבֶּרג לומר לנו מה הקשר הביולוגי בין שיער

מקורזל וכהה לבין הנוהג להתחמק מן השירות בצבא הפולני", ואת השמחה שאחזה בשותפיו ללימודים.

"לו לפחות היה שמי זַאכַאריאַש, ולא זֶ־כַא־רְיָה. זֶ־כַא־רְיָה. אפשר למות מזה".

השם ארנסטינה נשמע אולי לא מספיק פולני, אך קרוב לשמי האמיתי. בסנני אותו מבין שפתי הרגשתי כגונבת גבול שהצבתי לעצמי. הוא יצא מבעדן כושל ומהוסס. אמרתי להשתמש בו מעט ככל האפשר. בעצם, המצאתי אותו למען הנייר. לכל שישאל לשמי אומר: "קוראים לי טושיה". כך קראו לי בבית, בשם חיבה בעל צליל פולני־יהודי.

"כן חברה ארנסטינה. אקווה כי אוכל לקרוא לך 'חברה', לא כן?", שאל האיש גלינסקי, בזוקפו את ראשו הלבן, קצר התספורת.

התקתוקים שלי במכונת הכתיבה נעשו עד מהרה מהירים ומדויקים. יכולתי להרשים בהם את שכני לעבודה, שהכתיב לי שוב ושוב נוסחו של מכתב כמעט זהה, בכל פעם בשינוי נמען. הוא היה רזה וגבוה, בעל חוטם חד ושיער סומר. נעים הליכות היה, אם כי נמנע מלקשור שיחות העשויות לגזול מזמן העבודה. שמו היה נובק. למדתי להדפיס לקצב דיבורו כמעט בעיניים עצומות. חוץ מזה היו על שולחני רשימות שונות להעתקה. בשבתו מולי נהג לנעוץ מבט כמבקש לקרוא נסתרות לבי. אף כי אלה כוונו, ממילא, אך ורק לעבודה.

פעם אחת נעמד מאחורי וקרא את המודפס על הנייר שבגליל המכונה.

בדיוק נגמרו המכתבים והרשימות ובאו המחשבות, שנהגו לרוב להמתין על סף יום העבודה ולפקוד בשעות הפנאי. ברגעים ההם חזרו לעוט והתגבשו לכדי שורות של שיר. קצב כתיבתי איבד מיציבותו, ונהיה נפסק ומתחדש. ומתהסס. כמוהו היתה, מן הסתם, גם הבעת פני, והיא שגרמה לנובק לקום ולהציץ בדף ובאותיות הנרשמות עליו (כבמעשי, שרחשו שלא לצורך העבודה). הוא גילה עניין בכתוב, והתעלם ממני. בעומדו מאחורי פתח לשאול מה צורך לי בכתיבה זו ומה היא אמורה להביע, בעוד אני בקושי יכולתי להבהיר לעצמי את תוכנו של הנרשם בדף... שבסופו של דבר קימטתי וזרקתי לסל. כל שביקשתי להפקיד בו היו געגועים ליקירַי ואכזבה מחיי של אחרי

המלחמה, שלא הכילו שום תכלית. והוא, הן לא מטעמי ידידות שאל. גם לא ברור מה חשב עלי, בעומדו מגבי.

החבר נובק דווקא התעניין בקרולה. איך זה שדווקא לו נגלו דברים שאיש לפניו לא ראה? והן היתה תמיד מקשיחה עורפה ומצמצמת עיניים כלפי כל דורשי קרבתה.

ועוד לא סיפרתי שגם קרולה נתקבלה לעבודה בסניף ה־פה.פה.אר. היא ישבה באחד החדרים הקרובים לזה שלנו. דווקא לשם היו נושאות אותו רגליו הארוכות לצורך חיפוש מסמכים. לרוב היה נוהג כך בסמוך לשעת הצהריים. זמן מועט אחר־כך יכולתי לראותם עוברים בפרוזדור, זה בעקבות זה, בכיוון חדר האוכל. שם הוגשה ארוחה לכל עובדי הבניין, שהיו, מראשון עד אחרון, פעילי מפלגה. קרולה אף סידרה לאחותה, שלא עבדה בעת ההיא, אישור להצטרף לארוחות אלה. במהלכן היה יושב מולן החבר נובק, מתעלם מדז׳יוניה וקושר שיחות זהירות עם קרולה. וזו, בחלוף הזמן, נהייתה קשובה לדבריו ומפוזרת, מעבירה אצבעות בשׂערה החום הקצר, משפילה עיניה ומסמיקה נוכח דיבורו. בעוד דז׳יוניה מחסלת באחת נתח זעיר של בשר ברוטב חזרת וחופרת בהר הגריסים, שומרת קרבת אחותה וקוטלת שיחות אלה, כשם שנהגה בעבר אחותה לסכל מגעיה עם כל אדם.

בימים הבאים נהיה תיפופי בקלידים מהיר וקצבי יותר. נהגתי להגבירו בהישמע צעדים בפרוזדור, ועל אחת כמה וכמה בהיותם קול מבשר את נוכחותו הקרבה של החבר המזכיר הראשון. אם כי לרוב היו משל אחרים, כי לו עצמו היו די והותר דברים לעסוק בהם בחדרו. עד שיום אחד ניגש אלי המזכיר הראשון, החבר גלינסקי, ובידו חוברת רזה. הוא נתנהּ בידי ואמר: ״החברה ארנסטינה, בבקשה, תיקח את זה. אחרי העבודה תקרא בה. בקרוב נדבר״.

עוד באותו ערב התוודעתי למצע ״ארגון הלוחמים הצעירים״, הוא ארגון־הבת של המפלגה הקומוניסטית, ושמו הפולני Związek Walki Młodych. קראתי בעיון את החוברת. היום לא אזכור בדיוק את תוכנה, אלא רק שכעבור יומיים מאז מסרהּ בידי קרא לי החבר גלינסקי לשיחה, שבמהלכה לא שאל לדעתי על החומר שהפקיד בידי

ורק אמר שעלי לייסד את "ארגון הלוחמים הצעירים" של שלזיה התחתונה. כלומר: לקרוא לאסֵפה של בני־נוער מקרב פוקדי הבניין, מהם העוסקים בשמירה ובשליחויות, ואחרים הבאים בעניין כלשהו. הוא נתן לי רשימה של כתובות ונוסח של הזמנה: "לאספה, שתתקיים בעוד שבוע, ביום...". באותו מעמד יהיה עלי, ברוח החוברת, להסביר לכולם את עיקרי המצע ולייסד את הארגון. והוסיף: "בסוף האספה נחוץ לערוך הצבעה לבחירה של יושב ראש וסגנו".

את ההזמנות חילקתי לצעירים מבין באי הבניין. גם לדז'יוניה נתתי אחת. היא קראה בה והבטיחה לבוא.

אלא שבאחד הערבים הבאים לא הגיעה דז'יוניה לארוחת הערב. חיכינו לה שעה ארוכה, ומשבוששה לבוא החלטנו ללכת לדירתנו. בדרך החישה קרולה צעדיה מרוב דאגה לאחותה. מיהרתי אחריה ועד מהרה הגענו. בפתחה לחצה קרולה על פעמון הדלת. זו נפתחה באחת, ופניה של דז'יוניה הבליחו באפלולית הפתח. עיניה זרחו. היא פתחה בקול כבוש שתר אחר מלים של איפוק: "תראי רגע... נחשי... מי...". אותו דיבור בלום אמור היה למנוע מאחותה ריגוש יתר. אף על פי שקרולה... הן היתה קשוחה דיה לעמוד בשמחה זו, כשלאחר רגע נפתחה דלת פנימית ולחדר נכנס בחור צנום. גם עיניה קצרות הרואי ודמעות הריגוש שעמדו בהן לא מנעו ממנה להכיר את אחיה. הם עמדו משני צדי החדר ושתקו. קראו בו־זמנית "שמוּלֶק!" "קרולה!" ונפלו זה בזרועות זה. רחקו והסתכלו, וחזרו והתחבקו. אחר־כך עמדו אח מול אחות. בלי דיבור. ושוב דבקו. לחצו כתף וגב, לבדוק אם כל האיברים במקומם.

אחיהן זה, שחזר מן המחנות והגיע ללודז' – משלא מצאן המשיך לחפש, ולפי נהיית לבו, ולפי שמועות נסע והגיע עד לֶגְניצה.

באותו ערב לא חזרנו למסעדה. שמולק הביא אתו צרור מאכלים שטעמם הזכיר נשכחות. הוא הוציא ממנו לחמניות עם מיני נקניק מנוקדים עיניים לבנות של שומן ופרוסות מלפפון חמוץ. ואני השתתפתי באכילה כאילו חלק לי באותה שמחה.

למחרת ארזו את המעט שהיה להם. ביקשו ממני להצטרף. זאת אומרת, להמשיך עד לודז'. "כי בלודז'", כך אמרו, "יש לאח שלנו

חצי חדר. כשנבוא לשם נחפש מקום לגור בו. גם בשבילך נוכל למצוא איזה סידור".

הבטחתי, כי ברור שאחרי האספה אגיע ללודז'. אולי יקדים אותי מישהו משלי ויחכה לי שם. וכבר מזמן היה עלי לנסוע. אלא שעכשיו לא אוכל, ובבואי לא אשכח לבקר. ורק נחוץ שישלחו כתובת, שאדע היכן.

נפרדנו בחיבוק שהיה בו הרבה מאותה שותפות גורל.

הסתבר כי במהומת הנסיעה שכחה קרולה (או שמא במתכוון נמנעה מכך) להיפרד מן החבר נובק. היה עלי לשאת את מבטי התוכחה, התובעים אותה ממני.

כי נשארתי וקיימתי את האספה.

ביום המיועד מצאתי עצמי נלהבת, מדברת על עצמאותה של פולניה, שנקנתה בדם של צעירים אינספור. לכן נחוצה אחווה של הנוער. ומטרותיו עתה, ורווחתו, כלולות בתוכנית של פעולות תרבות שנקיים בבניין ההוא. והלוא מקום נרחב בו מתאים לשמש מועדון לחברה צעירה. נאומי באותו יום היה שונה ברוחו מן השיר שכתבתי זה לא כבר. היתה בו רוח שבאה במפתיע וגברה בשל נוכחותם של צעירים כמוני, המנסים אף הם לצמוח מקרקע המלחמה. ברגעים ההם האמנתי כי הכול פתוח. סכר המלים, כמו סכר הכוחות – לא ביקשתי לסוגרם. רציתי להיות שייכת. בכל מאודי – **שייכת!**

בהמשך נערכה ההצבעה. יער של ידיים הורמו ובחרו בי להיות סינדרלה – כלומר, עוד בטרם חלפו חודשיים מן היום שבו פשטתי את בגד הפסים נבחרתי ליושבת ראש ארגון הלוחמים הצעירים, העתיד לחלוש על כל שטחה של פולין המערבית. לא ידעתי מה אעשה בתפקיד. לאן ואיך אוליך את בני־התשחורת שבלהט הרגע הצביעו בעדי.

אך הייתי נפעמת.

פרקי זושיה

מה שעוללתי למחזר שלי

מה שעשיתי לרישרד! ולמה דווקא לו? הן התכוון לכל מלה כשאמר: "אל תדאגי, נוכל להגר לשוודיה, לאמריקה, לכל מקום. אבל קודם כדאי שאגמור את לימודי ההנדסה. עוד תראי איך נצליח, ביחד". מתנות הביא, מאמו, מעצמו. ואני, מה היה לי לתת? מה נתתי לו בתמורה?

זה היה אחרי שוויתרתי על תפקיד יושבת הראש של ארגון הלוחמים הצעירים – תפקיד בלתי־הולם עד גיחוך לאור מה שהתנסיתי בו אך לפני שבועות מעטים. זושיה נטלה אותו ממני בהינף יד. סתם כך צצה מאיפשהו, הציגה עצמה בשמה הפולני השורשי: "קוראים לי זוֹפְיָה בְּיֶלוּשְׁקָה". חייכה בעיניה הכחולות, ידה לחצה את ידי. ואני, בעומדי מולה, הבנתי כי אין טעם להילחם על תפקיד שממילא לא אדע מה לעשות בו, לעומת עמידתה הבטוחה, בנוטלה בלא היסוס תפקיד כבד משקל ורב־אחריות. כל־כך היה הדבר מובן מאליו לגביה. ואני חזרתי למקומי שליד מכונת הכתיבה, ובצדו התואר "סגנית ומזכירה של יושבת הראש" והמסקנה, שאם לא ניחנתי בתאוות שלטון עלי לשמוח שאותו עול הוסר ממני. עתה, נוכח קוצר ידי לשאתו, הבנתי עד מה רחקתי מכל סוג של לוחמה. מה שכן ראוי היה להילחם עליו היתה אפשרות כלשהי של חברות, ואותה הציעה זושיה מלוא חופניים. גם בתפקיד שהשיגה יש מאין לא חדלה מלהתייעץ אתי כמעט בכל עניין. אין זה אומר שנתנה פומבי להתייעצויות אלה, וברור היה כי מוטב גם לי לשומרן בסוד, שלא להסתכן במצבי־רוחה המתפרצים.

בראשית פעילותנו בלגניצה הייתי יוצאת מדי בוקר מדירת היחיד שלי, שהנחתי בה כמה פריטים של רוך, ומגיעה לחדר מלא כרזות ועלונים האמורים לכוון מחשבתם של בני־נוער לדרך הנכונה. אלה בני־תשחורת שמקצתם הכרתי זה עתה וכבר אני זורמת עם נעוריהם. צעירים הם, ממש כמוני, נוהרים מרחבי פולין לשמע הידיעות כי כאן

אפשר לשהות חינם ובעקבות השמועות שנפוצו על האוצרות המתגוללים בעריה החדשות. אף כי אלו לא ממש התגוללו, וצריך היה לפרוץ דלת ולהסתתר מעיני השומרים, שעה שהנעורים התגוללו ב"מערב הפרוע" הפולני, גלויים לכול.

וכי איזה זקן מיושב דעת ומקום עשוי לצאת להרפתקת התיישבות חדשה חוץ מן "הרֶפַּטריאנטים" (השבים למולדת) שהועברו הנה מאדמותיה המזרחיות של פולין, שעתה שימשו כר לאיבריה הפצועים של ברית המועצות? גופה של זו הוסיף ותפח והיא הדפה את שכנתה הפולנית מערבה, בעוד אנשים אלה, שאותות העוני עוד טבועים בהם וכמותם מנהגי העניות (כי מבקתות עלובות באו, מאדמות של ביצה טובענית, היישר למבני משק מסודרים, לבתים בנויים לתלפיות), התלוננו על שניטלו מהם האדמה והבית והתגעגעו למקום שממנו שולחו על־כורחם.

ואילו לארגון שלנו באו צעירים שהבית העיק עליהם והיתה זו להם שעת כושר להתרחק ממשפחתם. ומה אכפת, הן יכולים הם בכל רגע לשוב ולהתאחד אתה. ובחודשי הקיץ הגיעו הסטודנטים או, ליתר דיוק, מי שנרשמו לאוניברסיטאות לשנת לימודים ראשונה, שתיפתח בסתיו.[1] קיץ זה אמור היה לזמן להם חוויות לפני כניסתם לתלם הלימודים (זאת הבנתי בהמשך, שהרי מה היה לי ולאוניברסיטאות).

בערבים אלה הגיעו לחדר התרבות המואר זבִישֶק, סלָאבֶק, יאדויגָה ואחרים, שאת שמם לא אזכור. והיה מי שניגש לפסנתר וניגן: פזמון חדש בשבילי, וגם להם. כי רובם אך זה קלטו את המלים שמישהו שמע והביא מפולין הישנה, כשם שאחר לימד צעדים של ריקוד חדש, ששם כבר נפוץ, אבל אלינו צריך היה להביא אותו ולהנחיל, לפחות למשך הקיץ. אחרים באו עם גיטרה או אקורדיון, והיו שהביאו רק בדיחה חדשה או חילקו חופן ממתקים.

כל אלה העסיקו אותי וריתקו, וקדמו לרישרד. אם כי איש מהם לא היה טוב אלי ורציני כמוהו. ולמרות זאת, ואולי דווקא משום כך, היה

[1] עם שחרורה של פולין ב־1945 הוקמו חוגי מכינות לקראת כניסה לאוניברסיטאות. למדו בהם מי שנמנע מהם בזמן המלחמה חוק לימודים תקין, וגם מי שלא היה בעל תעודת בגרות יכול היה, בסיימו חוגים אלה, להתקבל ללימודים אקדמיים.

קיץ זה קסום וחיוני, ותלוש מכל שקרה לפניו ואחריו. וכך נותר בזיכרוני: כגוף זוהר בתוך מצבור של חומר כבוי.

בתחילת הקסם היה זבישק, שטייל אתי בעודי יושבת־ראש טרייה ומי שאמורה להחזיק בידיה את רסנם של פראי אדם אלה, אף להעלים עין ממעשיהם שמחוץ לשעות פעילותו של הארגון. נעים היה ללכת עם העלם החסון הלבוש מדים. אמנם לא מאלה שלבשו אנשי הצבא המתנאים באותות ודרגות, אלא מדים ירוקים ופשוטים שלבשו אנשי מיליציה המופקדים על הסדר האזרחי. הוא נהג בי נימוס של כבוד בשל מעמדי, ובה בעת פרש את חסותו, שבאה מכוח הנשק. יום אחד, בלכתי עמו לאורכו של גן ציבורי, באה לקראתנו נערה כבת גילי, לובשת חליפה קיצית ונועלת נעליים גבוהות מעור רך, שהדגישו את יפי שוקיה. בהתקרבה כדי צעדים אחדים סקר אותה זבישק בעיניו, שחלפו על פני גופה ונעצרו ברגליה. חד עין היה. זה כבר הבחין בנעלי הקרועות, וודאי ניחש את סוד סוליותיהן. כי רק בגפות עוד נשמרה צורתן, ואילו מלמטה היו קרועות עד כי בלכתי הרגשתי כל חספוס מרצפת. אלא שכל זה היה בחסותו של קיץ שגם הגשם חמים בו, ואני מורגלת הייתי בתלאות.

זבישק קרץ לי. "טובאז'ישקה פשֶבּוֹדניצ'וֹנצָה", אמר (משמע: חברה יושבת הראש), "תראי את הנִימְרָה.[2] מה היא חושבת לה, הגרמנייה. לא מתביישת ללכת בנעליים כאלה? אגיד לה בעדינות שתוריד אותן. על המקום. ואת תתחלפי אתה. מה דעתך? מגיע לך משהו טוב משיש לך". הרגשתי נזופה על שהבחין בעליבות נעלי, אך דרשתי בתוקף: "שלא תעז! רק חסר שאשמע על מעשים כאלה בקרב התושבים". זבישק נתן בי מבט אפור, אלכסוני, והמשיך לצעוד לצדי. נגע ברצועת הרובה התלוי על כתפו והפטיר: "אנחנו, גם כך שומרים כאן על סדר. בלילה". לא העזתי לשאול לאיזה סדר הוא מתכוון. עדיף היה חוסר הידיעה. ממילא לא ניתן היה להשתלט על צעירים אלה, שבשעות היום נראו כשיות תמימות.

בפעם אחרת נתן לי אלבום בולים. היה זה אוסף עשיר ומושלם, ולא ברור אם ידע את ערכו. דפדפתי בו מוקסמת מניקיון הסדרות

[2] פולנית: גרמנייה.

ומשלמותן, מן הבולים הנדירים. הבנתי קצת באספנות, כי לאחי היה אוסף נאה. זכרתי את הקטלוגים שדפדף בהם שוב ושוב, מתוך ערגה לבולים שידו לא יכלה להשיג. כל השוואה בין האוסף של אחי לזה גרמה עוגמת־נפש. הבנתי כי יד זרה ליקטה אותם, וסידרה. כל שמחת האספנות הזאת רחשה אצל מי (מתושבי המקום הקודמים) שעשה אולי דברים נוראים. סלדתי מן האלבום. אף לא העליתי על הדעת שאפשר להמירו בכסף, והן לכסף נזקקתי יותר מכול. יכולתי, בשוק המקומי, להחליף את האלבום בנעליים, אולם בסופו של דבר נתתי אותו במתנה לנער שעיניו ניצתו למראהו. איני יודעת אם חמד אותו בשל ערכו הקטלוגי או הכספי. מכל מקום, הוצאתי מרשותי דבר רב־ערך. אחר־כך הצטערתי.

כשם שהצטערתי על צמיד משובץ אבני אודם, מתנה מאחד הבחורים, שנעלם באותה קלות שבה הושג; כפי שנמלאתי קור־רוח בהעלותי באש ערמה של שטרות כסף גרמני, שכעבור זמן נודע כי עדיין תקפים הם.

מי שם לב אז לזוטות כאלה.

זה היה בהמשך הקיץ, שבמהלכו הועמד לרשותנו בית דו־קומתי בעל אולם גדול ובו פסנתר כנף, ששימש להתכנסות של ערב ולמיני אירועים. קראנו לו "שביֶטליצָה", משמע מקום שרב בו האור והמשמש מועדון לפעולות סביב עניין משותף, שלאורו יפיק כל אחד מעצמו לפי כישוריו – מי בנגינה, מי בזמר ומי בציור. במועדון זה הוצגה מסכת פרי עטי, שכן תקתוקי במכונת הכתיבה הפיקו מדי פעם שורות של שיר. טאדק חיבר להם מנגינות, ושנינו עבדנו בעריכת המסכת.

טאדק ק.[3] באותו קיץ היה עלם חייכן, מכור לעפרונו ולקלידי הפסנתר. ואני לצדו הנבתי שפע שירים, שהיו לפריחה קצרצרה המושכת אליה כמה בני מעוף, ורק חבל שטאדק בעל העיניים החולמות לא נמנה עמם. ואני, מה הייתי נותנת בעד נימת הדיבור שהועיד לזושיה, בעוד זה שכוון אלי היה תכליתי, שייך לעשייה.

[3] טדיאוש קוביאק – התפרסם בפולין כצייר (שמעתי זאת מחברה שהגיעה מפולין ב־1957).

ובזמן שעסקנו במסכת, עוד גברה כמיהתי למבטים מן הסוג ששלח אליה. שיום אחד... נלוו להם... נשיקות! אם כי איני בטוחה בכך, ואולי רק דמיינתי את פיה נצמד אל פיו, הנתון במסגרת ורודה. כאילו הוא עצמו ציירו והבליט מרקמיו. גם חשדתי כי טאדק הוא יהודי, מאחר שכל צבעיו כהים ונסוכים חולמנות. את עניין הנשיקות ניסיתי לשכוח, שעה שהדגים צלילי מנגינות או שאל דעתי בבחירת כרזה מתוך פרויקטים שהעלה – כל אחד יפה מחברו.

גם יַדוויגָה נתנה בו עיניים בהירות, מורטת את קצות שׂער הפשתן שלה. אף שלא יכלה להתלונן, כי הדריך אותה יפה בקטעי הסולו. היא סלסלה בקולה, ושירתה יצאה פתוחה וצלולה, ונוגה שלא במתכוון.

ואילו סלאבק היה כרוך אחרי. רחב חזה וגמלוני, בעל פני איכר רחבות. קולו דהֶה ונטול סיכוי להתחרות בזמרים שבינינו המלווים עצמם בגיטרות, כל שכן בטובי הרקדנים, מי שלמדו ראשונים את ה"סווינג", הריקוד שצץ מיד אחרי המלחמה. בשביֶטליצָה אמנם נאסר ריקוד זה, אך אפשר היה לרוקדו במועדון הסמוך לכיכר העיר. כי בכיכר עצמה, כלומר מגובה עמודי הפנסים שמעליה, הריעו בערבים רמקולים והשמיעו מנגינות רוסיות ופולניות, בקצב הוואלס והפולקה. ואילו הנגינות החדשות, שהגיעו כנראה ממקומות רחוקים, נוגנו במועדון בלבד. היה בהן צעד קופצני אחד, משולב בשלושה מתונים, כאילו שצריך צעד זה לפרוץ באחת גבול פרטי של בן־הזוג. והיה מי שלמד אותו מהר והנחה את שותפו לריקוד, שהשתדל להתאים עצמו, עד שבסוף קיפצו זה לעומת זה. אך היו ריקודים שבהם נצמדו זה אל זה אנשים שברגיל היו חסרי סיכוי להיצמד לאיש.

לא יאה היה לזושיה ולי להשתתף בריקודים אלה. הדבר עלול היה לגרוע מכבודנו בעיני הצעירים. לכן לא באנו לאותו מועדון אלא פעם או פעמיים.

באחת מהן רקדתי עם סלאבק.

ניסינו לשלב את המתון עם הקופצני ולהידמות לאחרים. ברגעי השתלבות אלה היה סלאבק שמח. גם אני אהבתי לרקוד. גם יפיתי בזמן הזה. פני וגופי התעגלו ושׂערי צמח מתולתל. סירקתי אותו כאופנת התקופה: גבוה מעל המצח ובצדדים מהודק בסיכות.

למחרת הריקודים ישבנו באחד מחדרי הקומה השנייה. גם בו עמד פסנתר (שהרי לא חסר מהם בעיר שנטשוה תושביה המקוריים). שלושתנו בחדר: זושיה, סלאבק, אני. סלאבק היה אולי מעדיף שרק אני אהיה אתו, אך לי התאימה חברתה של זושיה, שהיתה חיץ ביני לבין הבחור, שגם בצעדי הריקוד של אתמול לא מצא דרכו אלי. עכשיו ישב מולי וגולל את סיפור חייו. הוא דיבר על אב המעבד חלקת שדה בכפר רחוק ועל אח הרוצה להשתלט על אדמה זו, בעוד הוא, כלומר סלאבק, אם רוצה ואם לאו, צריך לעזוב את כפרו ולהשיג מקצוע, להשתלב במעגל העבודה. ומי יודע, אולי יגיע לתפקיד של מנהל. סיפורו נגע ללב, ורק קולו היה חסר צבע ודיבורו נשמע כאילו חרש מישהו לאט ובהתמדה אדמה צחיחה וסרבנית.

רק שני כיסאות בעלי מסעד עמדו בחדר. זושיה וסלאבק גררו אותם אל חזית הפסנתר, וישבו. עבורי נותר הכיסא הקטן, המסתובב. ישבתי שעונה בגבי לפסנתר. מולי ישב סלאבק. מעוֹדָד משתיקתי המשיך לספר. וכבר התחלתי להשתעמם. פיהוק עלה בגרוני, אלא שלא נאה היה לפהק נוכח גילויי לבו. משהרגשתי כי לא אוכל עוד להשתלט על לסתי הנפערת, סבתי בכיסאי ושחררתי פיהוק. שהרי כיסאות של פסנתר ניתן לסובב – לפנות אל כלי הנגינה, אחר־כך לקהל... סלאבק היה הקהל שלי, למרות שבעצם אני היא זו שהיתה קהל משועמם, שביקש להסתיר את סבלו. סבתי שוב ושוב, עד כי מרוב פיהוק עלו דמעות בעיני, וכבר לא יכולתי לעצור בעדן. ואילו סלאבק היה מאושר. דמעותי העידו עד כמה ריגש סיפורו. ואחר־כך, בערב, אמר לי דברי אהבה – לנפש האחת שהקשיבה והבינה.

סלאבק ורישרד...

למה אהבו אותי הם, ולא זה שחשקתי בו?

בשלהי אותו קיץ עזבו החברים (שהפכו, כולם יחד וכל אחד לחוד, לזיכרון ההולך וממתיק עם הזמן). אמנם לא כולם נסעו, כי זבישק נשאר לשרת את הסדר המקומי, אך בניגוד לכל הציפיות היינו גם שתינו, זושיה ואני, בין העוזבים.

באותו זמן חסר דאגות הועלתה המסכת והיתה לגולת הכותרת של התקופה, בגוללה נושאים מן העבר, ההווה והעתיד של הנוער

הפולני. כלומר, לא מן העבר שלי, כי לא ממש התאים לבמה זו, מה גם שבאורח פלא הדחקתי אותו, לתקופה הקצרצרה של ההווה ההוא.

הם עמדו על הבמה הקטנה ודקלמו בפאתוס גדול שורות שירים — דקלומי יחיד וזוגות. בסיום הופיעה מקהלה בניצוחו של טאדק, שליווה אותה בפסנתר הכנף הגדול.

והיתה כל הזמן... בתחילה כבהמשך... בלגניצה, בוורוצלב: זושיה! זושיה! זושיה!

שואלת דעתי, ובה בעת גוערת ומעירה איך לנהוג ולדבר. מתקנת התבטאויות, באומרה כי אין מדברים כך פולנית. ואני כעסתי. אחר־כך בחנתי עצמי. שמתי לב כי אותם רצפי מלים שהרגיזו אותה היו בעצם בנים חורגים לשפה הפולנית, מתורגמים מיידיש, שכן כך נהגו האנשים בסביבתי של פעם לדבר. למשל: בתגובה לאיזו אבחנה יפה משלה, אמרתי, "בוודאי. איזו שאלה זו!". והיא רגזה ואמרה: "מה אתך, טושקה, איך את ככה מותחת ביקורת על השאלות שלי. ובכלל, לא שאלה היתה כאן, אלא אבחנה". ונזהרתי להבא לדייק ולדבר בלשון מתוקנת.

גם לשמי קרה דבר דומה. לא ממש ברגע שלחצנו ידיים ואמרנו זו לזו את שמותינו, אלא ימים ספורים לאחר־מכן, העירה: "איזה מין שם זה טושיה? בכלל לא שם פולני. מהיום והלאה אקרא לך טושקה. לא תרגישי בהבדל". ואני לא התעקשתי וקיבלתי דעתה.

ועם זאת... תחילה בלגניצה, ואחר־כך בוורוצלב — נהגה לגלות לי מסודות לבה, לספר על חייה. דברים שנדמו כבלתי־מתקבלים על הדעת, שאינם אלא פרי דמיונה הפורה. היה זה לרוב בזמן שבתנו יחד, באותה דירה קטנה שבמרכז העיר (כי גם אליה פלשה ברוב תנופתה ושיכנה בה את מעט מיטלטליה, אם כי היה בפלישה זו כדי להפיג את בדידותי), גם בלכתנו ברחוב האחד, ששימש נתיבנו באותה עיר, בשעות של לפנות ערב.

נתיב שהתקדמה בו לצדי... או, ליתר דיוק, שילחה קדימה את רגליה הארוכות בהילוך קפיצי, בעוד גופה נע בתואם עם הילת האוויר האופף. כמוהו ראשה העטור קסדה זהובה של צמות, ושפתיה והבל פיה שהם מבוע רוגש לדברים תמוהים. בזמן זה של לפנות ערב הרצינו פניה, זהב שׂערה התעמעם ועיניה התכהו בעצבות, בעוד

סיפורה מגולל תולדות משפחה שמוצאה מן העיר ז׳שוב, הנמנית עם האצולה הפולנית שירדה מנכסיה. במורך־לב היא מדברת על אחות יחידה, מעלה השערה ההופכת כהרף לוודאות – שאין היא אחות אמיתית, כשם שאין הוריה מי שהם מתחזים להיות. כי האחות לא דומה לה. שׂערה, כעיניה – שחורים. גם אופיה שחור ונוטה לנוכלות. כל זה אומר שהיא, היינו זושיה, בת מאומצת, אסופית, שאין אוהבים ורק מגדלים ביד קשה.

דבריה היו תמוהים, אך נימת קולה משכנעת. כנגד זה, מה יכולתי לספר? על משפחתי, שדווקא אוהבת אותי, לו אך נותר ממנה שריד? כלומר, אחי היחיד טמון בבית־הקברות של הגטו, ואילו אמי ואבי נלקחו, וקרוב לוודאי שלא ישובו. עכשיו אני לבד.

דווקא היותי לבד התאים לה. מיד אמרתי שאני יהודייה, למנוע תגליות בעתיד. והיא לא אמרה, ולו פעם אחת, מלה של גנאי על יהודים. גם לא מלה של חיבה. נדמה היה שלא ידעה על קיומם. טוב היה לה אתי, ולי אתה. נקשרנו זו לזו בחבלי בדידות, מתוך חלוקת תפקידים כמעט קבועה, כשכל אחת יודעת חולשות חברתה, נזהרת שלא לדרוך במקומות כואבים. אך למרות זאת נהגנו לריב ריבים חסרי פשרות, שבמהלכם היו עיניה מצטמצמות, שפתיה פולטות תימרות כעס, גופה כמו אומר להסתער ובולם עצמו. אך המלים הקשות מכול לא נאמרות: "בדבר היהודים". כי זושיה ערה לסכנת המלים. מוטב לה להעיף צלחות. אלה פשוטות יותר, בהתנפצן אפשר לטאטא את השברים, לאסוף ולהשליך לפח, ושוב לדרוך על שטח נקי. צלחות תמיד אפשר היה למצוא במקומות שאליהם הגענו, וממילא לא היה מה לשים בהן.

הנה אני מבלבלת: מקומות, זמנים, דמויות. רציתי לכתוב על רישרד, וכתבתי על זושיה, על סלאבק, טאדק, זבישק. והן לא זושיה ולא הם, אלא רישרד, היה רציני וטוב אלי. היחיד שרצה לחלוק אתי את חייו.

רישרד הגיע זמן קצר אחרי בואנו לוורוצלב.

המעבר הזה לעיר הגדולה, ההרוסה ברובה, לא אנחנו יזמנו אותו. השהות בלגניצה היתה טובה מכדי שנרצה לעוזבה (אף שחברים, דווקא הטובים בהם, נאלצו לעזוב), אך הוראת המעבר לא הותירה

מקום לתהיות. יד השלטון העבירה משרדיו לעיר הראשית במחוז, על אף שהיתה הרוסה ואיבריה המתים טרם נקברו. זמן קצר לפני המעבר גם נודע לנו כי בוורוצלב קיים זה כבר ארגון לוחמים צעירים, ובראשו עומדים שניים שתפסו תפקידים על דעת עצמם ודאגו לשדר כי לא יכירו בהנהגה שלנו. נוכח ידיעה זו החליטה זושיה שלא לוותר. רצונה לכהן גם בוורוצלב. אף שלא היא היתה יושבת הראש הנבחרת, כי אם אני, ואני זה כבר ויתרתי על כבוד זה ולא עלה בדעתי להילחם עליו. וכך יצא שבהגיענו לוורוצלב פעלו בה שתי הנהגות, כשזו המקומית, שקדמה לנו, עסקה, אולי, בביזת הבתים ההרוסים, בעוד אנחנו עסוקות בניירת.

ועם כל אלה, ועל אף כפילות ההנהגות, דאגה המפלגה להקצות לנו שני חדרים לא גדולים בקצהו של פרוזדור קודר, באחד הבתים של רחוב חרב למחצה. ישבתי בחדר הראשון, צמודה למכונת כתיבה. היה עלי להדפיס חומר שוטף ובשעת הצורך לשמש מחסום בפני חדרה של זושיה, אף כי איש כמעט לא בא לכאן, חוץ מאחד, רזה וגבוה, שלא דאג להציג עצמו, רק שאל לשמה של יושבת הראש ומתי תגיע. הסתכלתי בו רגע, ולפני ששבתי לעבודת ההדפסה אמרתי: "קוראים לה זושיה. היא יצאה לפגישה, סביר שתחזור תוך שעה. אולי אוכל לעזור לך?".

"אחכה לה, אם תרשי".

"אנא, שב", הצבעתי על הכיסא היחיד, בפינה. הוא קיפל קומתו, להתאימה לתבנית הכיסא, וישב. חשתי בנוכחותו מאחורי. תהיתי: איזה עניינים יש לו עם זושיה שאינו יכול לגלותם? כי ביקוריו חזרו ונשנו, והיו בהם המתנות ארוכות וקצרות. שמתי לב כי גם בעת נוכחותה היתה שהייתו אצלה חפוזה. זמן קצר אחרי שנכנס אליה כבר היתה הדלת נפתחת והוא מופיע, נכון ללכת. ולפני לכתו עוד מועך רגע ארוך את כובע הסטודנטים שלו, חורש בשערו החום כמכיני לחבישת הכובע, ומתחבט אם לגשת, להושיט יד, להציג עצמו. אך מקץ דקה נשמטות ידיו, נתקעות בכיסי מעילו והוא עצמו אומר להתראות, והולך.

קצת קינאתי בה שכך, בלי תלונה, הוא מוכן לחכות לה שעות. ופעם, בגבור סקרנותי, שאלתי: "זושיה, איזה עניינים יש לו אלייך שאינו יכול לשאול אותי?". הגילוי בא מצדה. "טושקה", אמרה,

"הבחור הזה, שקוראים לו רישרד, לא אכפת לו מה אנחנו עושות כאן. גם לא בי הוא מתעניין. אני חושבת שכל ביקוריו הם... בגללך". ובאומרה זאת היה קולה כמבשר דבר נעים, אבל היה בו יותר מקורטוב של פליאה על שעניינו בי, ולא בה. עיניה נצטמצמו להסתיר גצים. ושמא רק נדמה היה?

רישֶק המשיך לבוא. תחילה רק למטֶה שלנו, אחר־כך גם לדירה הקטנה שהועמדה לרשותנו. היא שכנה באזור מרוחק ממרכז העיר, אם כי קשה היה להגדיר היכן נמצא המרכז, מאחר שהמקום היה חרב ברובו. רק פה ושם נותר רחוב שנפגע רק באופן חלקי. באחד מהם הועידה לנו המפלגה את שני החדרים, להנהיג מהם את צעיריה של וורוצלב.

אותו מאבק שלנו, כלומר של זושיה, שלא לשמוט מידיה את תפקיד המנהיגות – רחוק היה מהכרעה. לפי שעה תלינו כרזות וניסחנו מכתבים שנחתמו בידה, כיושבת הראש, ובידי, כסגניתה. אך למעשה היה הכול אבוד מראש, כי ההנהגה ההיא כבר הספיקה לעשות לעצמה נפשות ולצבור כוח. אפילו לא ניסתה להתגרות בנו, עד כדי כך לא נחשבנו בעיניה, רק ברוב טובה הציעה שנצטרף לשורותיה. וכך, בסופו של כל יום עבודה, שנהייתה נואשת וחסרת תכלית כיָמיה של העיר ההרוסה, המתגוללת בגשמי הסתיו – היה עלינו לאסוף את עצמנו, לנעול את המשרד ולצאת לדרך, אל דירתנו, השוכנת בקצה המרוחק של העיר.

מן הסתם נועד גוש בתים זה לשמש שכונת פועלים, ודווקא בגורלו עלה להינצל מחורבן. באחד מבתיו הבנויים בצמצום שכנה הדירה, ובה שני חדרונים, פינת בישול ושירותים. בלא מקום עודף, אלא כדי לקום מן השולחן, לגשת כשני צעדים לפינת הבישול, לשפות קומקום ולחזור אל הספה עם כוס שתייה חמה או, לחלופין, להיכנס ישר מן הפתח לחדרון פנימי ולשכב באחת משתי המיטות התופסות את רוב חללו – להתחמם מתחת לשמיכה. ממדיה הקטנים אפשרו לחמם אותה קצת, בערבים קרים, בלהבת הכיריים.

כדי לעוזבה בבוקר ולשוב בערב – לקורת גג זו ששימשה לי מקלט, והיא כמו אי זעיר בים של הריסות – היה עלי לעבור בתוך נופה של עיר רפאים. בעייתית במיוחד היתה השיבה בערבי סגריר, עם צאתי מן

המטה לרחוב שכל בתיו הרוסים במידה זו או אחרת. בקצהו של רחוב זה, עוד לפני שנבלע בעיקול, כבר הופקרתי למשב עז הנושא נשימתה של שדרה, שבימיה הטובים היתה כנראה כלילת יופי, אך אז, בפנותי בעיקול, הכתה בפני מכיוון חורבותיה צחנה מתקתקה של פגרים, בלולה בסירחון חריכה. נפש חיה לא עברה בה, רק מדי פעם משאית צבאית מכוסה מעטה ברזנט. הלכתי בדמדומים, לעתים לבדי, כי יצא שזושיה נתאחרה או הקדימה לצאת בגלל פעילות כלשהי. בשבועות ההם ירד גשם לרוב, דק או מעובה, וחדר עד לשד העצמות. גם נעלי התמלאו בו עד מהרה. אותן משאיות שעברו בכביש הרעוע, מתיזות סילונים של בוץ קר כקרח, היו לפיתוי שקשה היה להתגבר עליו. וקרה שלא יכולתי לעמוד בו, והושטתי יד לעוצרן. באותן פעמים היה הגולם בעל עיני הזרקורים וכיסוי הברזנט נעצר, ונהגו שואל, "לאן?". התקשיתי להגדיר את מקום מגורי. "עד סוף השדרה! שם תוריד אותי", צעקתי נגד הרוח, "תעצור בעיגול שבסוף השדרה!". מישהו היה מושיט יד, עוזר לטפס. הייתי נדחקת לפינת משאית גדושת חיילים, קרובה לקבינה, כדי שאוכל להקיש על גגה כשתתגלה הכיכר הקטנה, העגולה. הרכב היה עוצר, ואני הייתי עולה על דופן הארגז וקופצת לכביש. שמאלה משם, במרחק לא רב מן הכביש, קרצו אורותיו הקלושים של אותו שיכון פועלים. בתום אותן הנסיעות נשמתי לרווחה על שנגמר הסיוט ונחסך ממני איום השדרה, שנפש חיה, אם עלתה בין הריסותיה, היתה לרוב שיכורה ובודדה. וכשאחת מאותן צלליות היתה מצטיירת על רקע אורו של רכב חולף, וידעתי שעוד מעט יהיה עלי לחלוף לידה, נהגתי לבלום צעדי, שמעצמם נערכו לריצה, והמשכתי בצעד מדוד ובלי לעודד עצמי בשריקה, כי גם זו יכלה לְהתפרש שלא לטובה.

ובאחת הפעמים כמעט שלא הגעתי לשום מקום. כלומר, לו המשכתי לנסוע באותה משאית הייתי מגיעה אוּלי לעיר אחרת, או לבסיס צבאי, ונחשפת למעשים הכי גרועים שאפשר להעלות על הדעת. כי הנהג, בלא שהבחנתי בכך, סטה מן הדרך. ואני נסעתי ונסעתי בתוך הגשם בלי לראות שום עיגול, כי גם הוא נעלם והפך לחושך שומם. התחלתי להקיש על גג הקבינה ולצעוק: "עצור! זה הבית! אמא שלי חולה, מחכה לי. די! די! עצור!", והוא לא הגיב. היה עלי להמשיך, להלום בפח באגרופים, להכריז שמקום שומם זה

בצד הדרך הוא ביתי. עד שנשמעו קללותיו של האיש וחריקת בלמיו של אותו רכב ארור, שעצר בשום מקום. ירדתי בגשם סוחף, בחושך. הלכתי עד העץ הקרוב וישבתי תחתיו עד הבוקר. למחרת, איכשהו, הגעתי הביתה. למרבה המזל, היתה זושיה בבית. גם היא לא ישנה באותו לילה, וחיכתה, ודאגה. כשהגעתי עזרה לי להתפשט ולהתרחץ.

הצטננתי אז וחליתי. היא טיפלה בי והשביעה אותי שלהבא לא אעז לבקש "הסעות".

גם רישק טיפל בי, ישב לידי והחליף תחבושות קרות על מצחי. אחר־כך עמד בפינת הבישול, הכין מרק והאכיל, כפית אחר כפית. משעייפתי מן האכילה נישק את ידי ואמר: "שרק לא תמותי. חבל שאיני לומד רפואה, רק הנדסה טיפשית, כולרה. הייתי יודע איך לעשות אותך בריאה בן־רגע".

מאז השתדל להתאים את שעות לימודיו לאלה של פעילותי, כדי ללוות אותי ואת זושיה. לשם כך היה עליו לבוא בעוד מועד לחדר האוכל של המפלגה, שם אכלנו את ארוחת הערב. יכולנו לסיים את יום העבודה בשעות האור, אך הדבר היה מונע מאתנו ארוחה שאי־אפשר היה להסתדר בלעדיה עד הבוקר.

היא הוגשה בתחילת הערב. ישבתי עם זושיה ליד שולחן שעליו צלחות עם לחם פרוס ולביבה כלשהי, והוא היה מגיע, מתנשם ממאמץ הריצה. לא מודה שעזב באמצע הלימודים. נזפנו בו מתוך מאמץ להניאו ממנהגו זה. והוא הסכים, אך באותה פעם החליט להתלוות. אחרי שהגענו הביתה והותרנו בחוץ ערב קר וגשום, אי־אפשר היה לשלחו לתוך החושך. והוא נשאר. בילינו את הערב בישיבה על הספה, שלושתנו. וכשנמאס לשבת נשכבנו עליה, התכסינו בשמיכה ודיברנו. תוך כדי כך נרדמה זושיה, ואילו רישק התחיל לספר איך התאהב בי ומה מושך אותו בגופי. אמר, "הכי הרבה משכו אותו הברכיים שלך, כאלה חלקות. הן זזו קצת, כשישבת מול מכונת הכתיבה. הסתכלתי בך, בלי שניחשת". הוא חיבק אותי, ונישק. באותם רגעים נטיתי לשכוח את חוסר החן של תנועותיו התְישיות.

(כי אני, מה הייתי נותנת בעד קמצוץ... אף בעד רבע, ממה שניחן בו טאדק).

אבל רישרד היה זה שנישק אותי... אותן נשיקות לא ממש העירו בי דברים. עדיף היה להמשיך לדבר, לספר סיפורים או לדקלם שיר. זכרתי פואמה של מיצקביץ׳ ודקלמתי. שכבנו חבוקים ואני דקלמתי שיר שאהבתי באמת. איני יודעת מה עשה עליו רושם רב יותר: ברכי שהעריץ, או פי שהפיק קילומטרים של שירה פולנית.

אחרי לילה זה ביקש את ידי.

לשם כך פנה גם לזושיה, כאילו היא אבא שלי וממנה עליו לבקש. אף שקודם פנה אלי, ורק אחר־כך אליה. ביקש שתמליץ עליו. והיא המליצה ומצאה לנכון להדגיש שלא ברור איך זה שבחורה יהודית מסרבת להצעה נדיבה כזאת. כי רישק הוא בחור מצוין. עלי לתופסו בלי הרהור נוסף.

ואני, אף שלא נמשכתי אליו, בכל־זאת הרגשתי בידיו הטובות, בעוצם מסירותו. אלא שהיתה זו התחבטות עקרה. כגודל התודה שרחשתי, כן פחדתי מן העתיד שייחסם בו מעיין ילדותי – כל המלים הפולניות שינקו מן היהודיות, והיהודיות ממש. שהרי בנוסף לשירים של מיצקביץ׳ וסלובצקי ועוד משוררים אהובים, שמעתי בבית גם סיפורים של שלום עליכם ושל פרץ. יהיה עלי לסתום עליהם את הגולל. הן לא אוכל לבקש מרישק להקשיב להם ולסיפורי אחי, השרויים באותה חוויה. כל אלה טריים עדיין, מבקשים מוצא אל מקום כלשהו.

חוץ מזה, ובעיקר, עוד רציתי לנסות לאהוב מישהו. הרגשתי שאני מסוגלת.

לו אהבתי את רישרד, לא היו שיקולי עומדים נגדו.

רציתי לגמול אותו מהאהבה, שלא ידעתי להשיב לו.

היה זה באחד הימים, אחרי שבכל־זאת הצלחנו לקבץ סביבנו חבורה של צעירים, אף כי הקסם של ראשית ימי הארגון לא נשנה עוד. והיו שזכרו את היותי יהודייה, והציקו.

הם ישבו בחצי גורן, ואני נטלתי ידו וגררתי את רישרד אחרי. בזה אחר זה, כסדר ישיבתם, שאלתי: ״תגיד, מה היית אומר על זה שאחד, סטודנט פולני, יבקש ידה של יהודייה להיות לו לאשה?״. הסתובבתי לראות את פניו, שהחווירו. הוא המשיך לאחוז בידי גם אחרי שמבטיהם הושפלו לרצפה, וחזרו אלי – בוטים ומאשימים. ואני,

ככפוית שד, דיברתי: ״ותכף, על ההתחלה, ייוולדו לנו ילדים עם עיניים פוזלות ושחורות, עם אף מאונקל. יהודים. כי אצלנו זה לפי האמא״.

גופו נכפף והיה לסימן שאלה. עיניו אמרו, ״למה? למה את עושה לי את זה?״.

אחרי שעברנו לעיר אחרת עוד בא רישק והביא מתנות, מאמו, מעצמו.

זושיה נחלצה לעזרתו. עוד ניסתה לשכנע.

היתה זו פגישה קודרת. אחרונה.

סחר חליפין

השוק של וורוצלב קודר. כבר יומיים אני עומדת כאן ולא מצליחה למכור את הדבר האחד שהבאתי למכירה. זה הז׳קט שלי העשוי עור, שבן דודי סאמק נתן לי כשביקרתי בלודז׳ בפעם הראשונה לאחר המלחמה. הוא פשט אותו אז, הניח על כתפי ואמר לי לשמור אותו לעצמי, וגם על עצמי לשמור. לא שאיני זקוקה לו בימים אלה של סתיו מאוחר. אך מכירתו היא צעד ראשון להשגת מגפיים. בכסף שאקבל אקנה עור לגפות. עוד צריך שיספיק לסוליות ולסנדלר. כבר השגתי כתובת של אחד, לא יקרן. דבר־דבר בתורו. כל החלום הגדול... לא זמן עכשיו לשגות בו, רק לשים לב ליד הנשלחת אל הז׳קט, שלא יעלה בדעתו של בעליה לתפוס את המעיל ולברוח. בגלל זה אני מחזיקה אותו, שלא כאחרים, השמים סחורה על מחצלת שפרשו על משטח חלוקי האבן הלחים מגשם או תולים על קולב מאולתר. דוכנים של ממש אין כאן, רק אנשים פזורים, כל אחד ומרכולתו. פרצופים משופשפים מרוב סחר־מכר, בעוד לי זו ההתנסות הראשונה בעמידה כאן. לא שאין לוטשים עין בז׳קט. הוא נראה כמו חדש. צחצחתי אותו במשחת נעליים והברקתי. נתתי לתפור בטנה חדשה, במקום הישנה שהיתה קרועה בגב. במשך כל שעות עמידתי אתמול ניגשו שניים ומיששו אותו. האחד הלך בלי לגלות עניין, האחר הציע מחיר מגוחך. לו מיהרתי למכור הייתי נשארת בלי ז׳קט ובלי מגפיים. גם היום ניגש אותו אחד, לקח מידי את המעיל ובדק מול האור. הפך מצד לצד. שאל אם הורדתי במחיר. ודאי שהורדתי. קצת. יותר לא אזוז, אף שגשם שוב מתחיל, וזה שרוצה לקנות רואה כמה אני רועדת מקור בסוודר החום (היחיד שיש לי). זה הזמן שלו – לחכות. הגשם ימוסס את המחיר. בגלל זה הוא עומד. לא מש ממקומו. שומר שלא יבוא אחר לתפוס את המציאה... שייגש כבר! מאה זלוטי אוריד. אחר־כך אעמוד על המיקח עם ההוא, שראיתי אצלו שתי יריעות שחורות של עור. גם הזולה בשתיהן תתאים. לא שאני מבינה בעורות, אך גם בשווקים איני מבינה. רק

מאמינה שעם קצת עקשנות, איכשהו, יסתדרו הדברים. מה גם שאחד, שרואים עליו כי הוא קבוע פה, השגיח כנראה שכבר יומיים אני עומדת. אפשר שלבו נכמר והוא פורש עלי חסות. אולי כועס על זה שרוצה להוציא ממני בחצי־חינם. אם יגבר הגשם עוד אתחרט, אלבש את הז׳קט וארוץ הביתה. אבל אז יהיה עלי לשכוח מהמגפיים ולהישאר בקרעים האלה. והחורף קרוב, עם הכפור והשלג. גם שמעתי שאמורים להעביר אותנו, כלומר אותי עם חברתי, למקום חדש שקוראים לו ביסטז׳יצה. ״ארגון הלוחמים הצעירים״ זקוק שם להנהגה. יהיה עלינו לעזוב את וורוצלב. ניחא. זה הדבר הטוב יותר שיכול לקרות. אפשר שאותה העברה קשורה בבושות שעשיתי לידיד שלי רישרד, בנוכחות כל החברים. הרשיתי לעצמי יותר מדי. אבל סופו אולי לטובה. מוטב לקחת מרחק מן העיר הקודרת ומן הבחור, שנהיה לאחרונה קודר גם הוא. כבר אי־אפשר להתקרב אליו בלי שירמוז על רצונו להיות שותף לחיי. בגלל אותה העברה עלי לזרז את כל הדורש סידור. השעה כבר קרובה לצהריים והקור עומד. ואני, בשוק הזה, כנראה שוב מצטננת. אם אחלה, מי ידאג לי. חברתי זושיה תמיד עסוקה, ולא אוכל לבקש זאת מרישרד.

לו היה כאן בן דודי סאמק, אתו תמיד יצא לי לנהל איזה סחר חליפין של חיבה: ׳תני סיבוב באופניים שלך ותקבלי שירות תיקונים. תני את הקרבה שלך ותקבלי גלידה. תגישי את המֶנַשְקָה[1] ותודי שעכשיו מצבי עולה על שלך... תני איזה מבט כנוע ותקבלי מרק מלא תפוחי־אדמה׳.

זה היה בגטו. בזמן הרעב הכי קשה. עבדתי ברסורט, והוא, יום אחד, לא ברור איך בא ועמד: סמוק לחיים, מזיע, מושך מצקת ארוכת ידית ומחלק לפי התור. לבוש סינר היה, כובע לבן לראשו. לא האמנתי למראה עיני. הרי זה סאמק. עוד מעט יגיע תורי, והוא ישקיע את המצקת עד קרקעית הסיר וימזוג לי מלוא טוב המרק... שחולק אז בחוץ. כלומר, סאמק ודוד המרק עמדו בחדר החלוקה הרגיל, שחלונו פנה לחצר. עמדתי בתור לבושה מעיל בלוי עם צעיף וכובע, בידי כלי של פח שעלי להושיט. גם הוא מסוג ירוד, וכבר הספיק להשחיר.

[1] כלי של פח, עם מכסה וידית.

למיקח כזה לא הייתי ערוכה, מתוך בושה שאינה במקומה או שמא בכפוף לכללים הישנים שתוקפם בטל בזמן כזה, ורק אני, בהיותי עדיין קשורה בהם, ויתרתי על שעה אחת, אפשרית, של שובע... אף שכבר ראיתי מול עיני תפוחי־אדמה בהירים, שרויים שכבה על שכבה בכלי שעוד מעט אגיש. אלא שבעומדי שם, בהתקדם התור, הרגשתי איך כובלים אותי הכללים שכבר למדתי להפר בשעה של אין מוצא, אולם לא מול אותו חלון שמאחוריו עמד בן דודי, מונה בעיניו שבבים של תפוחי־אדמה הטובלים בנוזל עכור – לחלקם חלוקה צודקת... הושטתי את הכלי והסבתי פני. מה שנמזג בו העיד כי לא זיהה בדמות העטופה שכבות של בגדים את בת דודתו הקיצית (שאולי אהב קצת, כי איני יודעת מה כמות של אהבה היה מסוגל להכיל בן דודי, אחרי שזו נמדדה לרוב לפי כוח משיכתן של עסקאות שונות שבהן הצטיין).

אותה שליפה נמהרת של כלי הפח והנסיגה שאחריה, בחצר הרסורט, היו בה טיפשות והחמצה. שעה אחת של שובע לא זו בלבד שנכספתי לה זה עידן, אלא גם יכלה לחזק אותי לקראת יום המחר, שבו חזרה לעמוד שם המחלקת הרגילה.

לו היה תפקיד זה, הזמני, של היותו מנצח על המרק, קודם לביקורו אצלנו בבית שבגטו – אפשר שהייתי מוותרת על יוהרתי המטופשת וזוכה בעונג של אכילה לשובע, ולו בפעם זו.

הביקור בעניין האופניים... שלא כסיבובים של פעם, התנאים היו אז שונים. גם המשחק.

זה היה בחורף אחרון של הגטו, כשעה לפני כניסת העוצר. לא היה זמן לשיחות ארוכות, אם כי מאז פגישתנו האחרונה עברו כשלוש שנים. יותר מדי דברים הצטברו מכדי שאפשר יהיה לדבר בהם באותה שעה דוחקת.

כבר בהיכנסו הבחנתי בהתרסה שמילאה את ברכת ה"ערב טוב" שלו ובעמידתו הקשויה ליד הדלת. כשהתחיל להתקדם לתוך החדר הבנתי שדווקא הוא התגבר על הכללים שבהם נוצחתי ביום החורפי, מול חלון חלוקת המרק בגטו. מודע לשעה המאוחרת ולקוצר זמן העומד לרשותו, אמר: "חזרתי זה עתה מהעבודה. אני גר רחוק. עכשיו אני גר לבד. אמא ואבא... והאח שלי, סֶוֶק... כבר אינם. מתו. סֶוֶק היה האחרון. לפני כמה חודשים זה קרה". כאן התעקמו פניו.

פיו עוּוָת לכדי צעקה בלומה: "איפה הייתם? איך אפשר ככה? אתם משפחה! לא התעניינתם אפילו...".

באותה נימה של כעס שלאחר ייאוש אמר להמשיך, להגיד לשם מה בא, ולהסתלק.

לא יכולתי להסכים שיחשוב ככה, בלי לומר שגם אצלנו... "תראה. גם אצלנו נורא. סאלק שלנו מת. מרעב. אחר־כך לקחו את אמא, ב'שְׁפֶּרָה'. אפילו את מיניה, בת הדודה שלנו המשותפת, לקחו מבית־החולים. אמא שלה כבר לא גרה פה. תראה לבד". והוא נבוך. מבטו נע בחדר שהעיד על מצבי לא פחות ממעילי הבלוי, מכלי הפח שהתביישתי להושיט. עתה הגיע לגופו של עניין: "טושיה", אמר בקול שהתנער מכל אותם גינונים, "איפה האופניים שלך? אני צריך אותם. אם הם אצלך, בבקשה תני לי אותם. הדוד שלי, פוֹלֶק, סידר לי עבודה בבַּלוּצקי רינֶק, בתור שליח. אבל בלי אופניים לא ייתנו את התפקיד. זה התנאי שלהם, והסיכוי שלי". שתקתי. הסתכלתי על אבא. לא יכולתי לפעול דבר בלי הסכמתו. אבא נראה מסויג. "האופניים שלך", אמר. "מה נעשה כשנצטרך לברוח פתאום? כשתוכלי לברוח, ולא יהיה לך על מה?".

ידעתי מה פירוש להיות שליח בבלוצקי רינק, שבו נמצאת הנהלת הגטו. מתפקיד בבלוצקי רינק כבר קצרה הדרך למחסן כלשהו של אוכל, או מאפייה, או כל מקום שיש בו כדי לתחזק חיים. אפשר שבהחלטתי תלויים חייו של בן דודי העומד מולי. והוא כבר לבד בעולם, בעוד אני עדיין עם אבא. לא ידעתי מה חזק יותר: רגש חמלתי כלפיו או כוח עמידתו מולי. אמרתי: "אבא, איך אתה חושב שנוכל לברוח? הרי לא אברח בלעדיך. ובכלל, האופניים עומדים כבר כמה שנים בעליית הגג, מוחבאים. הם יכולים להציל אותו. בבקשה. הרשה לי לתת לו".

הם היו שלי. ואבא לא מחה.

עד סוף המלחמה לא נפגשנו, ובפרט שלא נשאר הרבה זמן עד חיסולו של הגטו.

בפגישתנו שאחרי המלחמה סיפר כי בעת שעבד בבלוצקי רינק נמנה עם קבוצת האנשים שהושארה בשטח הגטו כדי לחסל את

הדרוש חיסול לפני שיחוסל אחרון אנשיה, והוא בתוכם. אך דבר זה לא צלח בידי הגרמנים, ואנשי הקבוצה ניצלו.

באותה פגישה שאלתי אם שמר על אופני. ראיתי מבוכה על פניו, והנחתי לנושא. מסיפורו על עצמו עלה כי נתון הוא למרותו של דוד שהציל אותו, שכך היה מצבו גם בביקורי השני, האחרון, בלודז׳.

באותו ביקור נעלתי מגפיים חדשים. נמנעתי מלספר על מקור הכסף ששימש לרכישתם. חששתי שישאל על הז׳קט החום שנתן לי.

✧✧✧

בן דודי סאמק: עלילותיו אחרי המלחמה יכלו לפרנס ספר ללימודי כלכלה ומסחר, בשל אותן עסקאות שהפכו אותו לאחד מאזרחיה היותר עשירים של אמריקה. הוא חי ומנהל את עסקיו בפנמה.

בשנות מסחרו הראשונות, בתכשיטים, נהג ״לקפוץ״ לארץ ולהביא לי מהם. אך גולת הכותרת של אותן מתנות היתה מכונית אולדסמוביל בצבע טורקיז שהעניק לי בעת ביקורי היחיד אצלו.

נסענו בה בכבישי הארץ: ביפהפייה, שברק הפנינים שלה לא תאם את רמת החיים שבה הייתי מורגלת.

בשנים שלאחר־מכן חדל לבוא, וכבר פסקה ההתכתבות ביני לבין אשתו אווה. נשארו שיחות הטלפון שבהן קשה היה לאתרו, כי תמיד ענה בצדו השני של הקו מישהו דובר ספרדית. עד שיום אחד טלפן להודיע על מות אשתו האהובה. היה עלי לנסוע להלוויה ולפגוש את סאמק. היססתי. בעלי חלה אז, גם בריאותי לא היתה במיטבה, והטיסה הארוכה לפנמה הפחידה. אחר־כך נמלכתי בדעתי. ידעתי שחלה, שאם לא אפרד מעליו, אאחר.

בביקור הזה אולי אספר על הבריחה שלי אז, מאצל חלון חלוקת המרק...

איך ידע להשיב באותו מטבע...

בשבועות האחרונים של חייו, שבהם רותק לצינורית חמצן בגלל הרס ריאותיו, הצלחתי להשיג אותו בטלפון. הוא דיבר על עושרו הרב. אמרתי ״סאמק, אני רוצה לבוא אליך. מה דעתך?״, והוא, בתואנות ובתירוצים, חמק מעסקת החיבה, האחרונה.

שיעורי בית

מישהו טלטל אותי, צעק: "ביסטז'יצה! ביסטז'יצה! התחנה שלכן! פה אתן יורדות! מהר! הרכבת עוד מעט זזה!". היד שקרעה אותי משנתי מן הסתם העירה גם את חברתי. לא אזכור אם בקרון דלקו האורות או שרק אור קלוש שחדר מבחוץ האיר פרצופים אחוזי נמנום. קול צורמני שבא מבפנים, מלווה טלטלה, החזיר למציאות, וממנה יצאו הבהלה, החיפזון ובלבול לבישת המעיל והכובע... ירידה חפוזה... ושלג.

הרכבת, החסות היחידה שהכילה חיים כלשהם, כבר נשאה עצמה בדהרה.

"המזוודה!", צעקה זושיה.

"המזוודה!", צעקתי אחריה.

לידֵנו, על השלג, לא היה דבר. רק שתינו.

המדף עם המזוודה, המושב המרופד שמתחתיו, קצת חמימות אנושית זרה שאפפה אותנו וגרמה להירדם בסוף יום הטלטלה – הכול חלף מול עינינו, ורחק. רק צללית רבועה היטלטלה במרחק, קטנה ומאפירה בקצה הפסים. ומשב רוח עז אחז בשולי המעיל.

לא עזרו הקללות: "כולרה! מה יהיה?", הגערות שהחלפנו: "את מטומטמת. ישנת", "למה לא ביקשת שיעירו אותנו בעוד מועד?".

כבר היינו ערות לגמרי כשזעקנו את קריאות השבר אחרי הרכבת, שבלעה את רכושנו והקיאה אותנו בחוסר כול. המזוודה האחת, על כל שהכילה, אמורה היתה לשמש דבר־מה להיאחז בו, בעוד כל השאר התמוסס ונמוג.

(שאם לתמצת את הפרק שפתחנו באותו לילה – הרי היו בו שמים של חורף מלוא הכיפה ומישור לבן וקפוא שמעברו הרים, לבנים אף הם, השולחים שיניים ענקיות לאחוז בשמים. לבן כנגד שחור, שגמרו אומר להיפגש וללמוד זה את זה. אף על פי שהיו לו, לשלג, אלפי ניצוצות וגוונים, וקולות חריקה שהשמיע עם כל צעד שצעדנו עליו.

ומעל, בכיפת הענק, זהרה הילה סביב עיגול לבן שהתיימר לגבור על אינסוף האורות המכונסים סביבו ולדחוק אותם הלאה. ובין אלה לאלה עמד הכפור וצבט בעיניים, שׂם רסן בנחיריים, והרוח הרעידה גדמי ענפיו של עץ יחיד שעמד ליד התחנה. אבל באורח פלא המשיך השלג לדבוק בענפים, ואנחנו המשכנו לדשדש על פני פיסה זו של מקום: להיצמד ולחוות את הצפוי ואת שאינו. כי שיני ההרים גם תמכו בשמים וקירבו אותם, עד כי באף לילה אחר לא הייתי כה קרובה אליהם. נטיתי להאשים אותם על שנטלו ממני את המזוודה, כי הרי לקחו הרבה יותר ברכבות שנעלמו בנקודות המפגש שבינם לאדמה).

עד היום אזכור את הנוף העצום, השלם, שנגלה אז, כמו כל פריט שקיפלנו בקפידה והנחנו במזוודה... כל הדברים, הבגדים שטרחנו להכין משאריות בדים, מבגד ישן שהשגנו. בהם שתי שמלות, לי ולזושיה, מבד לבן עם הדפס אדום־שחור שהכינה תופרת בוורוצלב, שתי חצאיות, חולצות, שני זוגות נעליים שקנו חברים כמתנת פרידה.

אזכור גם את שיחות הטלפון שזושיה הריצה למחרת, בעומדה זועפת, זוקפת ראשה העטור צמות צהובות, מכה בידה על לוח שולחן העץ של תחנת הרכבת, צועקת לתוך השפופרת: "מה אתכם! תבדקו בתחנה הסופית! תחקרו את מבקר הכרטיסים!". קוראת לכל הקדושים, מנסה לטלטל איזה לב פקידותי רחוק ואדיש. ואני עומדת לידה חסרת מעש, מחכה לשמוע מה יעלה הבירור ומודה למזלי הטוב על שזימן לי ידידה כזאת, היודעת להרעיד שמיים וארץ, להילחם עבור שתינו.

כי אני במקומה הייתי מוותרת, בלי למחות על שנשללו ממני זוטות כאלה.

סביבתה מלאת ההוד של העיר ביסטז'יצה היה בה כדי לכפר במשהו על אובדן חמור לא פחות מזה האחרון, הוא אובדן **המעמד שלנו**, של חברתי ושלי. מעמד שהיה בו יותר מקורטוב של כבוד ושררה, שמהם הספקתי לטעום בזמן הקצר מאז שובי מן המחנות. הוא נפל בחלקנו קצת מן ההפקר, אם כי היה זה ההפקר שגזלו מאתנו. והן בזמן הזה היה ההפקר שליטם העיקרי של מקומות אלה.

האובדן שבשורתו הגיעה ללגניצה והתגשמה בוורוצלב – עיר המחוז ההרוסה ברובה, שבה ניטלו מאתנו התארים והכהונה של יושבת הראש של ארגון הלוחמים הצעירים וסגניתה, באדמותיה המערביות של פולין החדשה. כרעם ביום בהיר ניחתה הידיעה, כי במקביל לזו שלנו נוסדה לו הנהגה אחרת והיא שרירה וקיימת. ואף שאיש לא חקר מי הכתירה, הרי ברור היה כי פאבֶל נֶיֶכצ׳יאל ויאנֶק מוּשיאל לא ירפו אחיזתם מן הנתח שתפסו. ולנו, משמע לי ולזושיה, לא נותר אלא להיספח אליהם ולגלוש למקום השלישי ולמקום הרביעי בצוות. אם כי מבחינת היוקרה הורע רק מצבה של חברתי. היא זו שנשאה בעבר בתואר יושבת ראש הארגון, ועל־פי דרכה התנהלו הדברים, בעוד שמעמדי, כמקודם כך עתה, היה לשמש מזכירה ויועצת המדפיסה את הנדרש ממנה.

גם יודעת... כי הרומן שנרקם... למרבה הבושה...

זאת אומרת, בהתחלה נשבעה זושיה לשונאו כל ימיה, בגלל גזל זה של מקור גאוותה והכתרת עצמו במקומה. אבל בהמשך חיפשה אחריו כדי לריב, ואחר־כך – כדי לשתוק מולו. ומבעד לשתיקותיה נִבעָה איזה זוהר רך ושטף את פניה, ומילא את דמותה בלי להשאיר מקום עבורי. גם לא כדי לריב, ולא כל שכן להתוודות על חטאה (כי נהגתי להזכיר השבעותיה מלפני זמן לא רב). ואילו היא נאנחה, שמה יד על מִפתח מחשופה, עצמה עיניה הזוהרות ואמרה, ״אוי טושקה, טושקה, לו ידעת מה קורה לי״. וכבר נהיה גלוי לעין שכל מרדהּ אבד, ובמקומו הופיע פרח שהלך ונפתח לקראת מי שעיניו האפורות כיבו את אש שנאתה.

היה זה לא אחר מאשר פאבֶל נֶיֶכצ׳יאל, ראש המתחרים, שנהיה ליושב ראש מקובל על הכול. ומלותיו, שנאמרו תמיד אחרונות בכל דיון, גרמו לה להניח נשקה וללכת אחריו. ואני במו אוזני שמעתי מלים של חיבה ויותר מכך. ומלותיה של זושיה הדהדו אחרי מלותיו, שהלכו והצטננו בהתקדם הסתיו, עד שקפאו ואפשר היה להחליק עליהן ולמעוד.

בימי קיפאון אלה התעשתה והחליטה להרחיק מוורוצלב, שלא לראות את ״חברות הארגון״ האחרות משחרות לפתחו, נכנסות ויוצאות בו. ואני ראיתי אותן ונמנעתי מלספר. הן התרעתי באוזניה. אחר־כך חשבתי: הדברים יסתדרו מעצמם (אולי יישמעו דברי

מתחסדים, שהרי חברות נוהגות לקנא, ובאחד כמו פאבל עשויה לקנא כל אחת). אלא שגם לי היה אחד, דווקא כרוך אחרי, אם כי לא נאהב. אך די היה בקיומו כדי לשמש מחסום בפני קנאת חברות.

מצחיק להיזכר בשמותיהם: Paweł Niechciał, יושב ראש, ו־Janusz Musiał, סגן. את שמו של האחד הדפסתי מימין, את האחר – משמאל. פירושו של האחד היה "לא רוצה", ושל האחר – "(הוא) מוכרח". הייתי מגישה להם לחתימה, והם ציירו את חתימותיהם המסולסלות בלי להירתע מן הגיחוך שהתלווה לכך. עד שצחקתי ביני לביני. הן לא יאנק, אף לא פאבל, היו מושא אהבתי. אף לא זה שהיה מחזרי, שקראו לו...

ובעצם, מה זה משנה איך קראו לו.

וכך, פרט לאהבה (האחת) ולמזוודה האבודות, נותרנו עם ההנחיות שצוידנו בהן מטעם המפלגה שעדיין אחזה בנו. העברה זו למקום חדש היתה לפי בקשתה של זושיה, שלא מצאה מנוח אלא בהרחיקה אותנו משניים אלה, אחד נאהב בלא תוחלת, והאחר אינו זוכה לגמול על אהבתו. וכדי להתנחם הבאנו חוץ מן המזוודה גם מלאי של תוכניות לימים שיבואו.

הראשונה בהן, העתידה לשמש מילוי לריק שהותירה האהבה, היתה תוכנית הלימודים. כיוון שהיינו חסרות תעודת בגרות נרשמנו לבית־ספר תיכון שלא מכבר נפתחה בו שנת הלימודים, האמורה לכלול חומר של שתי כיתות ולפצות את התלמידים על שנות המלחמה שבהן שבתו מלימודים. בחרנו במסלול אחר הצהריים, כי את שעות הבוקר נחוץ היה למלא בעבודה, לשם הפרנסה. ובאשר לארגון, ידענו כי המועדון שהוקם לו עומד בשיממונו ויהיה עלינו להזרים בו חיים חדשים.

בזמן ראשון זה בביסטז'יצה מצאנו עבודה בבית־חרושת לגפרורים. בדומה *לכרמן* (אם כי במהופך), דווקא נגמר לי רומן עם אוהב לא רצוי. עכשיו, בלי במה ותזמורת, היה עלי לשרת מכונה רעבתנית, הבולעת בצד אחד לוחיות עץ דקיקות ופולטת בצדה האחר קופסאות שנחוץ להדביק בהן תוויות צבע כדי להופכן לקופסאות גפרורים. גם כאן נשמרה זכותי לשלוש ארוחות ביום במסעדה העירונית, מאחר

שההפניה לעבודת חרושת ניתנה מטעם לשכת העבודה העירונית. בשעת פנייתי אליה לא נדרשתי לכישורים מקצועיים, דבר שהיה בו כדי לעורר חשד כי עיסוקי החדש הוא לקח שעלי ללמוד בגלל הנאום החצוף שנשאתי בוורוצלב. ואני דווקא הרגשתי טוב בעבודה זו, שלא אילצה אותי להדביק ססמאות, אלא רק פתק עם ציור כלשהו בדופן הקופסה. גם המכונות לא הטרידו במיוחד. הן לא מכבר עבדתי קשה פי כמה, במחנות, ואחריהם בניקיון דירות צואות. אלא שתוך זמן קצר נקראנו שוב לעירייה, "בקשר לעבודה מתאימה". ובימים הבאים מצאתי עצמי יושבת מאחורי מכונת כתיבה בחדר מזכירות, בעוד חברתי, המחוננת בכישרונות ארגוניים אך חסרה מיומנות פקידותית, נשלחה למחלקה זניחה.

אחרי שעות העבודה, זו של חרושת כזו הפקידותית, היה עלינו למהר אל ספסל הלימודים, שהיו אז בראש סולם העדיפויות. וכך, ביומנו הראשון בכיתה, ישבנו יחד לשולחן, בבגדים שלבשנו באותה נסיעה לילית (רק לאחר־מכן זכינו ב"מדים", שכך כינתה זושיה את חליפת שני החלקים התפורה מבד אפור כהה, היחיד שיכולנו להשיג עבור פעילי ארגון הלוחמים הצעירים. עזר לנו בכך פּוּלקוֹבניק[1] אחד, מבאי ביתה של גברת מעובדות העירייה).

לו ניתנה לנו אותה עבודת עירייה בראשית בואנו לעיר היה נמצא גם מי שידאג לדירה עבורנו. משהתפתחו הדברים אחרת הוקצה לנו חדר אצל משפחה בשם Falk, מתושבי המקום הוותיקים. הדירה שכנה בקומת הקרקע ודייריה היו שלושה: אשה גבוהת קומה ורזה, בעלת שיער אסוף בעורף, שידעה לדבר אתנו פולנית עילגת מהולה בניב גרמני (ובזכותה, כנראה, הורשתה להישאר בשעה שגורשו כל התושבים הגרמנים); האדם השני בדירה היה גבר חסון, חסר גיל, שהוצג לפנינו כבנה של אותה זקנה; והשלישית נערה כבת גילי, אולי צעירה במעט: צנומה, גבוהה ושתקנית. הזקנה, שעל פיה התנהלו סדרי הבית, הציגה אותה בפנינו: "זו הנכדה שלי. קוראים לה מויסכֶן. היא ילדה טובה". אבל מרגע בואנו לשם הורגשה הזרות ששררה בין השתיים, אם כי הנערה מילאה בלא ערעור אחר מוצא פיה של

[1] פולנית: אלוף־משנה.

הקשישה, גם אחרי יום של עבודה מפרכת, כאשר העייפות חרתה בפניה צללים של עצב עמוק מזה הנסוך עליהן דרך קבע.

ואיזה מין שם הוא "מויסכן"? הן פירושו בגרמנית "עכברונת". ומה קרה לשמה האמיתי? האם הוסתר? נמחק? ברבות הימים קראתי על חטיפתם של ילדי הפולנים בידי הגרמנים, ועלה בדעתי כי הנערה שהכרתי בביסטז'יצה היתה מאותן חטופות. מצפוני נקף אותי, על שיכולתי לעשות למענה ולא עשיתי. אולם בעת התרחשות הדברים הייתי רק עדה למעמדה הנחות בקרב "משפחתה". ומה יכולתי לדעת אז? וגם היא עצמה, אחרי סיפוח אדמות המערב, יכלה לחמוק משם לבדה, לפנות לרשות הפולנית ולבקש חסות. אף להתחקות אחרי קרוביה האמיתיים. אם אכן נכונה גרסתי, הרי שבעת חטיפתה היתה בוגרת דיה כדי לזכור דברים. אין זאת אלא שאיום נורא ריחף מעליה ומנע זאת.

כי אכן היה מישהו מאיים בבית זה (אף שבתחילה לא עמדתי על כך) –אותו גבר, קוּרט שמו. קומתו גבוהה, שׂערו שחור ופניו צרובות שמש. חדרו השיק למטבח הגדול שנהגנו לשבת בו בשעות הערב ולהכין שיעורים, ומול השולחן היתה דלת שהובילה אליו. המטבח היה החלל היחיד המחומם בדירה, ושימש חדר מגורים של משפחה זו, שכל קרבת נפש לא ניכרה בה.

קורט נהג להגיע בערב, בעת שישבנו להכין את שיעורי הבית על שולחן האוכל, שפונה מכלים. ואולם מעולם לא ראיתי אותו נכנס מן הדלת שהוליכה לחדרו, אלא רק מכיוון הפרוזדור היוצא לרחוב.

החורף כבר היה בעיצומו ונוח היה לגור עם אנשים, כי בשובנו מבית־הספר בערבים הקרים, המקדימים לרדת, היה התנור מוסק ולפעמים המתינה לנו על פני משטח הברזל המלוהט מנה של תפוחי־אדמה מטוגנים (הם ה־Pellkartoffeln שבושלו בקליפתם, וקולפו בעודם חמים ורכים, וטובים לאכילה). מויסכן נהגה לקלפם בעודם רותחים ולחתוך לפרוסות. אבל רק לזקנה מותר היה לטגנם ולהגיש לנו (ומה היה קורה לו הגישה אותם הנערה? שמא היינו מחליפות אתה מלה או שתיים? ואותן מלים, אולי היו נאמרות בשפה הפולנית ומסגירות מוצאה? הזקנה אמנם דיברה אתה גרמנית בלבד, אך נדמה היה כי הנערה מבינה את כל הנאמר ושומרת בלבה).

״נו, תזדרזי עם הכלים. מה את חולמת״, היתה גוערת בה. ואילו אלינו פונה כמתנצלת: ״היא ילדה טובה, אבל אִטית. עוד צריכה להספיק המון לפני שהולכת לישון. ומחר בבוקר צריכה לקום מוקדם מאוד, למיסה הקדושה בכנסייה״.

לפעמים היה קורט נוכח בשעות אלה, יושב מול הזקנה, אוכל מן המנה שלו ומדי פעם פולט מלה. ואף שהזקנה נהגה להזכיר מדי פעם את היותה אמו, בכל־זאת נראו יחסיהם כסותרים הצהרה זו. דבר זה גרם לי לבקש שעת כושר כדי לתהות על קנקנו, ובאותה הזדמנות לאוורר את הגרמנית שלי. לשמחתי, נטה גם הוא לשיחה: על דברים של יומיום, על מה שאנחנו עושות, באיזה בית־ספר לומדות. באחת הפעמים הטחתי בפניו דעתי על המעשים הנוראים שעשו בני עמו לקרובים שלי. למחרת אותה שיחה ניגשה אלי הזקנה ובקול מחמיר אמרה: ״אל תגידי לקורט שאת יהודייה. אף פעם״.

אלא שגם כך היו השיחות נדירות, בגלל היעדרויותיו הרבות ובשל עומס שיעורי הבית שהיה עלינו להכין בשעות הערב, כי זמן אחר לא היה. ועוד נחוץ היה להפסיק אותם באמצע ולרוץ למסעדה העירונית כל עוד מוגשת בה ארוחת הערב. ולפעמים, כשמזג האוויר היה סוער, ומן ההרים הסמוכים באה רוח שורקנית שערבלה והעמיסה על אדן החלון שבבים לבנים, הצליפה בזגוגיות הרבועות עד שבכו והתחננו והסתתרו מאחורי לובן כחלחל, היה לבה של הזקנה נכמר עלינו, והיא היתה ניגשת לתנור, מטגנת במיוחד בשבילנו תפוחי־אדמה ומגישה עם פרוסת לחם וכוס שתייה חמה. ורק שאלה אחת התעוררה מדי פעם: לאן נעלם קורט בערבי סער אלה, ומדוע נעול חדרו (כי ניסינו לפותחו, ולא הצלחנו).

ואף שנחסך אז זמן ההליכה למסעדה, התקשינו להתגבר על עומס השיעורים. היה עלינו לחדול מכתיבתם ולהקדים לישון, כי אחרי הארוחה נתבקשנו שלא לבזבז חשמל. גם התנור הצטנן, ובמטבח התפשט הקור. היינו משאירות את המחברות על השולחן והזקנה נהגה לאסוף אותן ולהכניסן לתיקינו. לפני שנכנסנו למיטות הגפנו דלת ובדקנו תריס, כי בוקר אחד לפני לכתנו לעבודה, אחרי שהקפנו את הבית כדי לראות מה נמצא מאחוריו, ראינו על השלג עקבות שהוליכו לחלון שלנו, ומשם המשיכו להקיף את הקיר ונעצרו ליד חלון אחר (מן הסתם היה זה חלונו של קורט). שם התרבו, שינו

כיוון – ביוצרן כעין משולש, וחזרו למוצאן בכיוון ההר. אותם עקבות היו של שני זוגות נעליים לפחות, ואולי יותר. לא הספקנו לראות, כי שמענו את הזקנה קוראת: "מויסכן, את בחוץ? איפה את?", ומיהרנו להסתלק. מוטב היה שלא תדע מה ראינו.

ובימים הבאים שמתי לב לעקבות נעליה של מויסכן על שטיח הכניסה. הם היו שונים מאלה שראיתי בשלג. ועדיין מתחו וסקרנו אותנו יציאותיה למיסות לפנות בוקר.

בבית־הספר התקדמו המורים בחומר הנלמד, וקשה היה להדביק את הקצב במקצועות המדויקים. אחד התלמידים התנדב לעזור לי ובתמורה ביקש שאכתוב עבורו חיבור. עד מהרה נודעו כישורי בשפה הפולנית, ופעם אחת ביקש המורה לספרות לקרוא קטע מן הספר שהביא לכיתה. "מי מוכן לקרוא בבקשה? מי קורא יפה?", פנה אלינו. מישהו מאצל החלון, ואחריו עוד שניים, קראו: "אֶרנֶסטינה, אֶרנֶסטינה תקרא" (הכוונה אלי, כי בשם זה נרשמתי לבית־הספר). והמורה ניגש, הושיט את הספר הפתוח וביקש שאתחיל מן המקום המסומן בקו אדום. קצת חששתי מקריאת ראווה זו, אך התגברתי עד מהרה וקולי נשמע יציב וקולח. שורות הפתיחה זרמו בלא תקלה. אלא שבקטע הבא הסתבכו הדברים... כי הכתוב גולל עוולות שעשו ה"מוֹסקָלים" (הם הרוסים) לעם הפולני. מיד נשמעו כחכוחי גרון של חדווה מבין הספסלים. התלמידים רק חיכו לשעת כושר כדי לתת ביטוי לשמחתם לאידי – נוכח המשפטים שהיה עלי להשמיע. הם ידעו כי אני וזושיה חברות בארגון הלוחמים הצעירים, הלוא הם הקומוניסטים הטריים של פולניה, עושי דברה של ברית המועצות, הכובשת הנכלולית. שמרתי על קור־רוחי והמשכתי לקרוא, עד שנמלא המורה ספקות באשר לתקינות הטקסט והורה לי לחדול.

חמור מזה היה שיעור הדת, שכן עובדת היותי יהודייה נודעה לפי שנרשמתי לבית־הספר בשם משפחתי, שאותו לא הסכמתי להמיר. בתחילת השיעור נכנס הכומר, לבוש גלימה שחורה מעוטרת בפיסת צווארון לבן. בהיכנסו הקיף מבטו את יושבי הספסלים הקדמיים והאחוריים כמחפש משהו, בעוד אותו אחד שחיפש או, ליתר דיוק, השתיים, יושבות קרוב ומחכות למוצא פיו. כעבור רגע נח מבטו עלי, נשתהה מעט והרפה. הוא פנה ליומן, ובזה אחר זה קרא בשמות

התלמידים. בשמותינו לא נקב, אך ברור היה שנוכחותי בספסל השני ידועה לו. משסיים את בדיקת הנוכחות הניח את היומן על הקתדרה וביקש מכולם לקום ולומר את ה"פאצ'יֶז".[2] קמתי עם כולם ועמדתי, בלי לדקלם את מלות התפילה, שנישאה סביב ועוררה בי תחושה של מסיגת גבול. משנדַמו הקולות העביר כל אחד סימן של צלב על חזהו והתיישב. לאחר־מכן בירך הכומר את כיתתו בברכת האב, הבן ורוח הקודש, וחזר להביט בנו: "הנה תלמידות חדשות", אמר. "ברוכות הבאות לשיעורנו. אנא, אבקש מכל אחת מכן לקום ולהגיד את שמה, כדי שאוכל לרשום ביומן". ראשונה פנה לזושיה: "בתי, התוכלי לומר לנו איך קוראים לך?".

"קוראים לי זוֹפיָה בּיֶלוּשקָה".

"הואילי לומר לנו מה האמונה שלתוכה נולדת ובה הנך חיה?".

"דתי רומית־קתולית ומאמינה אני בשילוש הקדוש".

בעודה עומדת ועונה לכומר הבנתי שתכף יקרה הבלתי־נמנע, ויהיה עלי לקום ולעמוד בחקירה, בתסריט שהוכן זה מכבר וזוהי לו החזרה הגנרלית, ושמא ההצגה עצמה. זושיה הורשתה לשבת, והכומר פנה אלי. "אנא, האזרחית (הפעם לא אמר בתי), אמרי לנו את שמך". שלא כזושיה, שעמדה ודיברה והיא שלווה ובוטחת, שלפתי עצמי מן הספסל וקמתי – בידיעה... כי מלפני ומאחורי יש קשב דרוך וציפייה, אף שמחה לאיד, לקראת מה שעוד מעט אומר. נשמתי עמוק, משתדלת שלא להיכשל. "קוראים לי ארנסטינה ציגלברג". והוא, כמו לא הבחין בצליל היהודי המתלווה לשמי, הוסיף לתבוע:

"התוכלי לומר לנו מהי אמונת הורייך, ומה אמונתך?".

"הורי אינם בחיים. אך דתם היתה כזו שלי עכשיו – דת משה".

ראיתי את פניו הסמוקות. הוא עמד במקומו המוגבה שליד הקתדרה וסינן לאטו: "לצערי, כיוון שכך, אין האזרחית ארנסטינה ציגלברג (את שם משפחתי ביטא בהדגשה) יכולה להשתתף בשיעורים שלנו, בהם נלמדת דת הנוצרים. אבקש ממנה, במחילה, לעזוב את הכיתה לפני כל שיעור שלנו".

בּוּשתִי דחפה אותי החוצה, אך היה עלי להציל את כבודי בעיני האדם האחד שהיה חשוב באמת. התאמצתי לשלוט ברוחי, ותוך כדי

[2] תפילה נוצרית הנאמרת בהזדמנויות שונות, כגון לפני השינה או בעת מצוקה.

כך עלו הדברים מעצמם. "אם כבוד הכומר סבור כי דתו סודית ואסור לי ללמוד ממנה – אצא מיד". פני להטו. אלף נמלים מצאו מחילות בגופי, וכבר הגעתי לדלת... שעה שקרה... מה שאולי חייב היה לקרות. וכאשר בא, נשמע כנאום של מלאך שומר.

זושיה עמדה. ואני – ידי אוחזת בידית הדלת, עצרתי בהישמע קולה הצלול:

"אם חברתי לא יכולה להשתתף בלימודיו של האל – אצא גם אני. בואי טושקה", הדביקה אותי בפתח ומשכה החוצה.

היה עלי לחבקה ולנשק על לחיה החיוורת מרוב ריגוש – את הנפש האחת העומדת לצדי. אך משום־מה נמנעתי מכך, כשם שנמנעה זושיה מכל מגע. כאילו חל איסור על חיבוק של קרבה. ורק לחיצה של יד שימשה להבעת תודה, וריצה צוהלת, יחד, במורד המדרגות. ושתיקה של הכרת טובה. מיום זה והלאה, בזמן שיעורי הדת, נהגנו לשבת בקצה הפרוזדור ולהכין שיעורים ליום המחר. כך המעטנו מלחצם בשעות הערב.

מעט מהם יכולתי להכין בזמן ההפסקה, במזכירות העירייה. אף כי זמן זה היה חולף כהרף, תוך הקשבה לדבריה של הפקידה הראשית שקיבלה את פני ביומי הראשון בעירייה והראתה איפה מונחים ניירות הקוורטו והקופי. קראו לה גברת לודביקה. ממנה למדתי כי משרה פקידותית היא הרע במיעוטו עבור אשה מפרנסת. עבת בשר היתה, בעלת שיער מרושש מרוב חמצון. נפש סרקסטית ואצילה ממנה לא פגשתי מעודי. "את רוצה לראות משכורת בעד העבודה שלך כאן?", נהגה לדקלם בקולה הצרוד מעישון, "אוזן של דג מלוח תראי, ולא משכורת. תסתכלי על הגרביים שלי, איזה לבנים. אתמול בערב שמתי בהם פודרה. במקום על האף ובין הציצים – שמתי בגרביים, שלא יראו את הלכלוך. רק אל תשאלי מאיפה יש לי פודרה ואודם". גם רגליה היו עבות, נתונות בנעלי חורף מאופנה עתיקה. מעליהם הלבינו גרבי צמר והדגישו את שוקיה השריריות. דיבורה התנגן. היא העידה במידה רבה של גאווה כי שפתה ורשאית, כשם שהיא עצמה ורשאית – בלב, בפה ובראש. שמה היה כשמו של קפיטן פולני שנהרג במרד הפולנים בוורשה: גברת יאבורובסקה. סיפורים על מסיבות וקבלות פנים של חוג המכונה בפיה "החברה הגבוהה של

הקסרקטינים" קלחו בסגנונה המיוחד. "פתאום קיבלתי הזמנה לנשף של כל המי ומי של אצולת המפקדה. לא היה לי מה ללבוש. לקחתי קומבינזון ישן מסָטֶן שחור עם אמרות תחרה וחיברתי לו כריזנטמה גדולה של משי. על הצוואר תליתי פנינים מזויפות, שהגיעו עד הקורקבן. היית צריכה לראות את ההצלחה. אבל אני, את כל המזורקות והוואלסים רקדתי עם הקפיטן שלי, אף שלא היתה שם אחת סֶקסאפילית כמוני". קולה היה מחוספס, כעוֹר פניה שמתחת לשכבת הפודרה, כנפשה שזהרה בעיניה הבהירות.

ונושא היהודים: דווקא בו נהגה להשיח באמפתיה ובכאב. "אל תחשבי ששכחתי איך היה אז בוורשה", אמרה. "אביא לך את המכתבים שלה, שתראי בעצמך. קראו לה רֶבֶּקָה, אבל עשיתי אותה קרישיָה. כל שבוע שפכתי על ראשה רבע ליטר מי חמצן, הכי חזקים, לעשות אותה בלונדית. סטָשיוֹ עוד היה תינוק. היה עלי לדאוג לשניהם, ובעלי היה במלחמה. עכשיו היא כותבת מכתבים, שולחת חבילות מאמריקה".

רציתי ליפול לרגליה, לנשק את הגרביים המושמצים. אבל לא היתה נותנת. "לאכול יש לך מה?", שאלה. "בטח אין לך. אני רואה איך את מתנפלת על הגריסים שמגישים למטה. מחר אחרי הצהריים, את והחברה שלך, איך קוראים לה, זושיה, תבואו אצלי. תכירו את הקפיטן החדש ואת סטשיו שלי, היתום. בן שתים־עשרה עוד מעט. אני צריכה לשמור עליו מן הפושעים שיש בכל מקום. אם כי, בעצם, ביסטז'יצה עיר נחמדה". מחצית השעה כבר חלפה, אך מעיין דיבורה עוד קלח.

השעות שעברו עלי במחיצתה היו משקל נגד לשעות הערב, שהוקדשו ללימודים. כי לעומת מקלט זה של חום אנושי היו כותלי בית־הספר מקום עוין. וקרה שישבתי בו, מקשיבה לדברי המורה, כשלפתע נחת על ראשי כדור נייר. אחרי שיישרתי אותו, יכולתי לקרוא: "אנחנו לא צריכים כאן ז'ידים!!!". מכתבים מסוג זה, גלויים ואלמונים, מורכבים מאותיות של דפוס או כתובים בכתב־יד תמים, השיגו אותי. לא ניסיתי לברר מי שלחם. השתדלתי להתעלם, אף לא להראות לזושיה.

באחד הימים, בפותחי את מחברת הגיאוגרפיה, גיליתי פתק מקופל.

חששתי לגעת בו, שמא תתגלה אחת מאותן כתובות מאוסות. החלטתי להתעלם מתוכנו ובסוף השיעור להשליכו לסל. היה עלי להתמודד עם הפיתוי שבדף הקטן, המקופל. התחלתי להרים אחד מקצותיו, שלעת עתה לא גילה שום אות מן הסוג המוכר, רק אותיות זעירות, רשומות לאורך קווים ישרים או מתעגלים, המלווים בשמות של רחובות, וביניהן נקודות מודגשות בצבע אדום. לדף היה אופי זר. תהיתי מי חיברו. הן הכתב אינו של זושיה. את שלה הייתי מזהה מיד. התחלתי לעיין בו ושמתי לב לכתיב השגוי של שמות הרחובות. מי עשוי לכותבם, תוך התמצאות מושלמת במפת העיר? (בדיוק כמו זו שראיתי למחרת בואנו במשרדי תחנת הרכבת, כשניסינו לאתר את המזוודה האבודה). עד ליום זה לא מצאתי שום עותק ממנה במקום כלשהו בעיר, אף לא בבניין העירייה. וזה אומר שגם התלמידים, שכולם חדשים כאן, רחוקים מלהכירה. ובאשר לכתיב... אפילו זה שלא ידע לכתוב חיבור לא היה כותב ככה. וזה שכתב ידע את העיר על בוריה, אך לא את השפה הפולנית. ואיך הגיע הדף למחברת הגיאוגרפיה? אולי הזקנה ראתה בו טיוטה והכניסה אותו למחברת אחרי לכתי לישון. ניסיתי לפתור את החידה.

אך לשם מה? ולמי אוכיח?

העברתי את הדף לזושיה, ובהפסקה אמרתי מה דעתי עליו. החלטנו למסור אותו בידי איש אחד, העובד במחלקה לביטחון ציבורי. אולי תגרור פנייתנו מבטי בוז, אולי יגיד: אילו שטויות אתן מביאות. אך מוטב כך, ליתר ביטחון.

למחרת, בדרך הביתה מן העבודה, עברנו ליד ביתו, מסרנו את הפתק ושכחנו מהעניין.

בכך תם הסיפור.

✧✧✧

נשים... פתקאות... מקומות... בלא שנדבק דבר אל דבר.

אפשר שהזמן הדביק, קיפל ומיקם בזיכרון... כמונו, שלפני שעזבנו את וורוצלב שמנו זו על זו, במזוודה שלא נותר ממנה אלא זיכרון דוגמה של בד וגזרה של שמלה.

וכי איך נדע מה עשוי להדביק דברים, אם לא השיקו זה אל זה כדי להידבק ולא התרחשו במציאות, כי נמנעו בעוד מועד: כמו תאונה, מגפה או שפיכות דמים? ההֶקשר עשוי להתגלות בבוא היום בתמונת אקראי בעיתון או בשיחה מקרית. וכך יצא שאחרי ששהיתי חודשים אחדים במקום החדש פגשתי מכר מאותה תקופה. וכבר הספקתי להתרחק מתחושת החוויות הנעימות והתקשיתי לשכוח את הזיכרונות הכואבים שהיו מנת חלקי בביסטז׳יצה – עיר נפה שממנה נדדנו למקום נידח עוד יותר – ושמחתי לפגוש אדם העשוי לזכור את הטובים דווקא. במחיצתו אוכל לשחזר אותם, לשאול על אנשים שהיו קרובים וזכרם עוד טרי. ובייחוד על גברת לודביקה. העוד נוהג הוא לבקר אצלה? ואילו מאכלים היא מגישה? מה שלום הקפיטן שלה? והפולקובניק? איך מתנהל שם הכול בלעדינו?

גם האיש שמח בפגישה. מיד פתח לדבר. אבל קודם שאל לשלומי ולזה של זושיה. ובאחת שינה נושא, כנזכר במשהו חשוב במיוחד. דיבורו התלהט, ונקטע: ״בואי נשב בשמש״, אמר ופסע לעבר ספסל. ״קצת קריר כאן, בהרים״. אחרי שישבנו התחיל לספר. ״אחרי שעזבתן, איזו מהומה היתה. פתאום נודע מהחבר׳ה של ה־U.B[3] שהגרמנים הכינו ליל דמים אמיתי, וכבר סידרו תוכנית עם מפה והכול. לארגון שלהם קראו ׳וֶהרוולף׳.[4] הם ישבו על ההר, קצת מעל העיר. ואיזה מטה עשו להם שם – כאילו המלחמה עוד לא נגמרה. עם נשק, מדים ואספקה. המפקד שלהם – קראו לו פאלק. נדמה ששמו הפרטי היה קורט. כזה שחרחר, גדול. לא תאמיני איזה נאצי. הכול

[3] Urząd Bezpieczeństwa – שירות הביטחון.

[4] ה־Wehrwolf היה ארגון מחתרת גרמני שפעל אחרי מלה״ע השנייה בשלזיה התחתונה.

היה מוכן אצלם: הכתובות, האנשים, גם תאריך קבעו. ממש כבוד היה להיכנס לרשימה הזאת. מי לא היה בה: ראש העיר, מנהל בית־הספר, הכומר, הפקידים החשובים, אפילו הקפיטן של גברת לודביקה, והיא עצמה.

״ממש ברגע אחרון גילו אותם, תפסו ושמו בקלבוש. ואיזה מכות החטיפו לפאלק ההוא. אחר־כך גירשו אותם לגרמניה. אותו ושתי נשים. הם היו משפחה: אשה זקנה, שהיתה אמו, וילדה מגודלת. היה לה שם מצחיק – מויסכן״.

עוגיות שוקולד

לראשונה אחרי המלחמה אכלתי בשר שטעמו גן עדן אצל גברת לודביקה. הקפיטן התורן שלה (שהרי גם בעלה, זכרו קודש, היה קפיטן, כי על פחות מזה לא יכלה ידידתי הגדולה להתביית. אם כי זה החי כבר היה בדימוס) שמו היה מיֶצ׳יסלָב, קומתו אדירה וראשו ראש אריה מלבין. בעת כניסתו לחדר הסמיקו פניה כאילו עודה נערה. אחר־כך פתחה להציג את חברתי זושיה ואותי. והוא קד קלות ואמר, ״נעים מאוד, נעים מאוד״. ברוכנו מעל כף ידה המושטת של חברתי הרעיף עליה נשיקה מרפרפת, וחזר על המעשה בכף ידי. ואני, עד אותו יום לא זכיתי לגינונים מסוג זה. ועוד היה עלי להעמיד פנים שהדבר רגיל אצלי. אל שולחן התקרובת (שהקפיטן, כנראה, דאג לחומרי הגלם שלה) ישבתי כשחיוך על פני ובטני מקרקרת. אף כי הפעם לא היינו אני וזושיה צריכות לחזור על המנהג הממזרי של לכבד זו את זו ולקרב מדי פעם את טס המטעמים, אחת מתחת לאפה של חברתה. גברת לודביקה מילאה את הצלחות שלנו ברוחב לב ויד: בבשר ובתוספות.

בערב זה הכרנו פולקובניק קשיש, שהבחין כנראה ברעבתנות שחיסלנו בה את המנות. אחרי הקפה והעוגה, ולפני שנפרד ללכת, ביקש לשוחח אתנו. הוא עמד שם, גבוה, ניחוח בושם מהול באדי וודקה עולה ממנו. הבטיח הר של עוגיות וממתקים הראויים לשולחנו של מלך. עלינו לפקוד את ביתו ולהיווכח כי עוד נותר מהם בעולם. נקב באחד מערבי ראשון, שבו יחכה לנו. ואנחנו לא עמדנו בפיתוי, נענינו להזמנה ובאנו אצלו. הוא הקביל את פנינו במיטב נימוסיו, בשולחן מכוסה מפת תחרה לבנה ועליו טס עוגיות ופירות מסוכרים. לידם, כיאה לשולחנו של איש שררה פולני, ניצבו בקבוקי ליקר וודקה. הוא מזג מהם לכוסיות עדינות רגל ואמר, ״כבוד לגברות״, והוסיף: ״אין כבוד למי שלא שותה כוסית כיד המלך״. ואנחנו, הן לא מתוך כבוד או חיבה באנו, אלא ממצוקה של רעב. ועל אף ניסיוננו להסתיר זאת, היינו שקופות בעיניו אף יותר מן הכוסיות המלאות

משקה. אבל הוא, מצדו, כמיטב ראייתו לעומק נפשותינו, דאג להיעלם, כדי שלא נהסס לקחת מערמת עוגיות השוקולד, לשים בפה ולבלוע, ולמלא מחדש. גם לשים בכיסים. ואך הלב נמלא דאגה, איך יגיב בראותו את ערמת התקרובת הולכת ומתמעטת, עד כי עוד מעט נראית רק תחתיתו של כלי הקריסטל שבו הונחה לפנינו. ואילו הוא, בשובו לחדר, הוסיף לשרתנו, גם שאל אם הכול כשורה ואיך אנחנו מרגישות. לאחר־מכן הלך לעמעם את האורות בחדר המהודר, שכל פריט בו כמו הובא מאיזו טירה אגדית, והתחיל לדבר בקול מאנפף ולמשוך אותנו בכיוון כלשהו. אמר: "בנות, בואו נשחק קצת. אין דבר, בלילה כל החתולים שחורים". ולא הבנתי אם לעצמו הוא מתכוון, או אלינו. כי אם לעצמו, אז היה הדבר שקרי, מאחר שחזותו היתה כשל דוב לבן, הנוהג ומחייך כמו שועל. באותם רגעים התחילו עיני להיעצם, ראשי הסתובב כמו גלגל של לונה פארק והלשון נהייתה קהה ומבולבלת. כשנשלחה ידו העדויה טבעת נוצצת לאחוז בידי ניסיתי שלא לזוז ממקומי. טוב היה לי כך. רציתי לשקוע לתוך ריפוד רך של שנת ממתקים. אבל הרגשתי את ידיו משוטטות על גופי, מושכות לאיזה מקום שכנראה היה נוח עוד יותר... וגם מסוכן.

ואז, בבת־אחת, קלעתי בול בדוכן הקליעה לשועלים המתחזים לדובים בלונה פארק של קריסטל. אמרתי שאני וזושיה... שתינו... מנהלות את ארגון ה־לו־ח־מים ה־צ־עי־רים מטעם הפה.פה.אר, והוא חלק בל־תי נפ־רד מן המפלגה ה־קו־מו־ניס־טית של סניף ביסט־ז׳י־צה.

וזה פגע. כמתוך קסם התחיל הפולקובניק שלנו להפריח זיקוקי צבעים באדום וירוק, לשלוף משרווליו תירוצים, לומר: "אתן בחורות מצוינות. שמחתי מאוד להכירכן ומקווה לארח שוב בקרוב, גם להיות מוזמן לפגישות הארגון המצוין שלכן".

לא חיכינו להזדמנות שנייה וברחנו משם כמו שתי ברווזות שמוטות כנף שנחתו בשלום באמצע החורף, מתנדנדות על רגלינו. כי אמנם לא בנו ירו הפעם, אבל הוודקה, הליקר והעוגיות שכנו בקרבנו ויצאו אתנו לרחוב המושלג. דרכתי בו לאט וזהיר, כבתוך זירה של קצפת קפואה. עם כל צעד הרגשתי איך סובב הגלגל, והשוקולדים הנחים בכל אחד ממושביו מתנדנדים, סחרחרים. לא היה מנוס מלעמוד ליד

אחד הפנסים ולהקיא את הכיבוד היקר והטוב, לנשום את אוויר הלילה הקפוא.

השעה כבר היתה מאוחרת. הפיכחון התחיל לחזור. שוטטנו בעיר והתברר כי איננו הנפשות השתויות היחידות בה. התקדמנו ועמדנו. לא הספקנו להתקדם אלא עד עיקול הרחוב, וקצת הלאה משם, לאורו של פנס, ראינו איש ענק מתנודד. בראותו אותנו קרבות הוציא מכיסו אקדח. הוא כיוונו אל פניה של זושיה ושאל, "מה את עושה כאן בכלל? ובפרט, אולי יש לך... במחילה... איזה אלף זלוטי? כי חסר לי". והיא אמרה, "אנחנו מחפשות את רחוב לגניצקה. שם אנחנו גרות. אולי אתה מתמצא בעיר?". הוא הטה את לוע אקדחו ממנה אלי, ואמר, "אני מ־ח־פש פרוטה, והן מ־חפ־שות... את העולם. הנה פנס, הוא פיכח ורואה הכול, ויודע הכי טוב. נכון פנס? תס־ביר לה. אבל לא, מה פתאום. אתה בוהה לי בעיניים. תכף נעשה חשבון. אתה מאיר יותר מדי. ומפריע... אני... רוצה... כאן... לישון!". הוא כיוון את נשקו וירה בראשו של אויבו, העגול כמו ירח, שניצב מולו איתן ומסנוור, אף שכנראה גם הוא איחר במסיבת שתיינים ונתקע בעיר.

"איזו קליעה! ראיתן?!".

והפנס, שרגע לפני־כן עוד האיר — הבזיק פתאום ונשפך. ואנחנו התפכחנו באחת וברחנו מן האיש, ששכב לישון באמצע עיר חשוכה וקפואה ולא ידע כי עוד מעט יאיר היום.

רֶפֶרֶנדום, קרי: משאל עם

הם היו שני סגני־משנה, לכל אחד מהם כוכב אחד בכתף ימין, אחד בשמאל. גם באמצע המצח, על הפס הנוקשה שמעל למצחיית הכובע, היו להם כוכבים. ומדים חדשים, מגוהצים ומונחים עליהם אל״ף־אל״ף, כמו שאומרים. שניהם עמדו במלוא שררתם לפנינו, בלא להיבדל בכל הנוגע למידה של דרגה וכבוד...

אך בכל השאר נבדלו, ועוד איך! ורק לחשוב כי הפעם הייתי בת מזל, והנָאֶה בשניהם חיזר אחרי. ולא זו בלבד שלקצין שלי היה שיער בלונדי ועיניים בגון שמי ערבית של קיץ, אלא שגם היה מרשים יותר בדיבורו ובעל גינונים. חברו היה גבוה ממנו בחצי ראש אולי, אך מראה פניו, כאופן נשיאת קומתו, פחותים היו, עד שגם חברתי זושיה שמה לב ליתרונותיו של הפּורוּצ׳ניק שלי (היינו הסגן שלי, אף כי למען האמת לא היתה דרגתו אלא סגן־משנה, הקרויה בפולנית פּוֹדפּוֹרוּצ׳ניק, כלומר דרגה אחת וכוכב אחד פחות מן הדרגה שייחסתי לו – מטעמים של נימוס, כמטעם זה שלא נאה להקפיד במניין כוכבים שעה שאלה נשלחים מטעם המפלגה הקומוניסטית הפולנית של ראשית דרכה אחרי המלחמה, כדי להאיר לנו ולחזק מעמדנו בעולם הסובב).

כך עמדנו ארבעתנו והחלפנו גינונים של דברי שלום וכבוד, אחרי שהשניים מתחו קומתם ואמרו כמעט בו־זמנית: ״אוּשַׁנוֹבַּנֶיָה דלַא פַּאן״ (משמע: ״הלל לגברות״). לטקס קטן זה נתן הפּורוּצ׳ניק שלי את אות הפתיחה, מקדים את חברו בשבריר שנייה כאשר נמתחו דום והציגו עצמם:

״פּוֹדפּוֹרוּצ׳ניק קאז׳ימֶיז׳ יאסנִי״, ״פּוֹדפּוֹרוּצ׳ניק ולאדיסלַב טוֹפּוֹרֶק״.

אחר־כך הטביעו, כל אחד בתורו, נשיקה רשמית: קודם בכף ידי, אחר־כך בכף ידה. וכדי לחזק שיחת היכרות זו, אמר הפורוצ׳ניק שלי: ״טוב יהיה ללכת לטייל קצת. אם הגברות מסכימות, נראה את המקום שפעם ראשונה אנחנו מבקרים בו. גם מזג האוויר נאה היום״.

וחברתי זושיה מיהרה להוסיף, ״כדאי לצאת עכשיו, כל עוד יש אור״.

וכולנו הסכמנו כי הזמן מתאים לטיול קצר.

צעדנו שנינו ראשונים, במעלה הרחוב, בין כתמיו הארוכים של צל מפוספס שהוטל מצמרות העצים לבין פסי האור של שעת בין ערביים. ״יפה כאן אצלכן״, אמר הקצין שלי. והוסיף תוך הנמכת קול: ״קראי לי קאז׳יק״. ושילח בי מתחת למצחיית כובעו מבט שהיה בו קורטוב של שררה קצונתית, ויותר מזה – משיכה כחולה־כחולה. ואני, ודאי שלא אביתי לפנות אליו אחרת אלא ב״אדון קאז׳יק״, כי התואר ״פּאניֶה פּורוּצ׳ניקוּ״ (״אדוני הסגן״) כבר התחיל להישמע מגוחך ומייגע. אך היה עלי לגבור על רחשי הלב ולשמור מרחק. ״נכון״, אמרתי, ״האוויר טוב אצלנו, אבל אני חוששת שלא יהיה די זמן לנשום אותו. עוד הערב צריכים לסכם את הכול. ובבוקר – יוצאים״. צעידתי בראש נתנה, איכשהו, סמכות להעלות את הדברים, גם למנוע התקרבות יתר אל צעיר לובש מדים זה. ובפרט שזושיה ובן־זוגה היו מאחורי. נוכחותם נשפה בעורפי, צעדיהם הדהדו: על שתי נקישות כבדות שלו, שתיים וחצי טפיפות שלה. ובעודי הולכת לפניהם דמיינתי איך יתעלסו שניים אלה. העליתי תמונה מגוחכת, שלו החזיקו ידיים והתקרבו מעט יותר, אפשר היו מצליחים. השתדלתי להתאים צעדי לקצבו של בן־זוגי. חשבתי על חברתי... אם תרשה לעצמה התקרבות מעין זו. הן אף פעם לא ראיתיה בכך. אף כי מבטיה שיגרו בקשות, וכמוהם גופה, שלעתים נחשף מעט. אף לא פעם בעירום מלא.

ברגע זה נשמע מאחור קולו של הקצין ולאדֶק: ״יפה דיברת״.

נבהלתי, השמע מהרהורי לבי? אבל הוא התכוון למה שאמרתי קודם. ״הכול טוב ויפה״, אמר, ״אבל לפני שנשב באיזה מקום ונרים כוסית או שתיים, לא ייצא לסכם שום דבר. לא היום ולא מחר״. קולו היה ספק מהתל, ספק מאיים. וזושיה הזדרזה להתערב: ״אפשר לחשוב שאנחנו כאן מחליטים. והרי במכתב כתוב בדיוק מתי ולאן ניסע, וכמה זמן נחוץ כדי להתארגן״.

כמו תמיד, לא חשוב מי הולך בראש או מדבר ראשון, היא תסדר עניין, תיקח פיקוד ותעמיד את הכול במקומם. ובראש ובראשונה –

אותי. הפעם היא עושה זאת מקנאה. קרוב לוודאי תנסה להנמיך קומתי בעיני זה שמצאתי חן בעיניו. כל התרגילים שלה, אקווה שלא יעזרו... אף כי בעצם, למה לא? יראה נא איזו מרשעת.

החלטתי להוסיף להיות בסדר, לא להלבין את פניה ולומר שהיא פשוט משקרת. הלוא אין שום מכתב. אמנם קיבלנו איזה נייר של הסברה, אבל כל ההוראות לפעילות הזאת, המיוחדת, נאמרו בעל־פה, בשש עיניים. לשם כך בא האיש מן הקוֹמיטֶט[1] של וורוצלב, שהכול אצלו היה מוסווה: גופו הכחוש בתוך מעיל הגשם הדהוי, כעיניו הנחבאות מאחורי זגוגיות. אי־אפשר היה להסתכל בהן, אם כי ברור היה שהן חודרות. ומן התיק העבה לא הוציא שום נייר להראות לנו. הכול היה אצלו בדיבורים (גם עניין קציני האבטחה בשבילנו, כדבר הסכמתו של ראש המועצה שבמשרדו אני עובדת. משמע, גם הוא בעניינים כחבר מפלגה). ישבתי מולו ערב שלם והשתדלתי להתרכז בכל מלה. כי המשימה חשובה. נחוץ שכולם ישתכנעו ויצביעו ברוח הרעיונות החדשים.

אלא שהקצינים לא ויתרו, ושלא כזושיה וכמוני – היו מאוחדים בהחלטתם. ולא נחשב בעיניהם שהחובות והמאמץ הם שלנו, ותפקידם בסך הכול לשמש אֶסקוֹרטָה, כלומר כוח ליווי, האמור להוסיף לכל מלה שנֶאמר ותנועה שנעשה יתר תוקף וצבע, אף לגרום לאנשים שבפניהם נופיע לשקול פעמיים כל ניסיון של מחאה או התמרדות, חלילה.

בלית ברירה נגמר טיול זה של ערבית בשבתנו יחד במסבאה המקומית. ותוך כדי כך הסתבר כי יש המון דברים חשובים שלכבודם ראוי להרים כוסית ולהכריז: "לעצמאותה של פולין!", "לבריאות הגברות היפות!", "להצלחת כל המשימות!".

למען הדיוק, לא אני ולא זושיה היינו מעוניינות להרבות סיבות אלה. אבל הן לא אנחנו אלא הם קבעו את הקצב, ולא הרפו אלא הוסיפו סיבות ובני סיבות לשתייה בטוהרתה, בלי להזמין מן הדברים שעמדו בוויטרינה. כי אילו הוגש גם משהו לאכול, איזה כריך קטן או עוגה, אפשר היה לרפד בהם את הקיבה. אלא שהפקודות למלצר היו שלהם, והחשבון גם כן. ולנו הן לא היתה פרוטה. לא עלה על הדעת

[1] גוף מפקח של המפלגה, המורכב מחברי העילית שלה.

להזמין דברים ולבקש שישלמו בעדם. כך חשבה מן הסתם גם חברתי. אלא שהפעם היה מקומי ליד השולחן נוח משלה. לידי, וליתר דיוק, מאחורי, עמד עציץ עם צמח שנועד להשרות על המקום חזות ירוקה.

ואני, שמאז ומתמיד רחשתי כבוד לעציצים על היותם יצורי טבע שלמים (בניגוד לפרחי האגרטלים, החתוכים משורש, שאסור לאהוב כי נוטים הם למות מהר), הרוויתי אותו בערב ההוא, בהעבירי לו את רוב תכולת הכוסיות, על אף השגחתם של שותפינו לישיבה. השגחה שניעורה אצל האחד ברגע שנפוגה אצל האחר. אלא ששום סיבה מהסיבות שהוכרזו ליד השולחן לא היה בה כדי להסיט אותי מנחישותי שלא ליפול בסוף הערב לרגליו של השולחן, או לרגלי מי מן השניים. לא עיניו המתערפלות בכחול ודיבורו הרך של פורוצ׳ניק קאז׳יק, וכל שכן אלו של פורוצ׳ניק ולאדק, המשתלח במלצר והולך ונאטם. אין באלה כדי לטעון כי עד סוף הערב נשמר פיכחוני. לא עד כדי כך. אך מצבי היה טוב משל זושיה שישבה מולי, השתדלה להאט את הקצב וניהלה מדיניות של זיופים משלה, צחקקה קצת, וכל הזמן תיקנה את המחשוף. עיניה הכחולות נהיו מימיות והתאמצו שלא להיעצם. עד שבתום הערב, כאשר הילכתי על פני הקרשים שכיסו את רצפת המסבאה, הצלחתי לא למעוד או לסטות מן הקרש האחד שנראה ישר מן השאר, ובעיקר לתפוס מרחק מן העציץ המדלג פתאום ממקומו ומעלה חשד שאדמתו תפתח את פיה ותסגיר אותי. ואולי... הצמח עצמו ירכין ראשו, ויעיד כי הפרתי כללים של משחק שלפיו אמורים שני לובשי המדים לשמש לנו בני־לוויה וחסות.

הפעילות שלקראתה נערכנו היתה מיוחדת וחד־פעמית, כי בימים רגילים לא נתבקשתי לקחת חלק בשום עניין שלא מענייני התכתבותה של מועצה מקומית זו שבשלזיה התחתונה, שאליה כוונתי בידה הדואגת של המפלגה.

לעיירה החדשה קראו דלוז׳בו־זדרוי. כלומר, לשמה הפולני החדש נוסף כינוי של מקום מרפא בשל סגולות המים הזורמים בה ובסביבתה. אולם מתקני ההבראה טרם שבו לתפקד ולמשוך אל מימיהם את הנזקקים להם.

בראשית בואנו לכאן פנינו לרשות המקומית לבקש עבודה ודיור. את פנינו קיבל ראש המועצה המקומית בכבודו ובעצמו, וערך לנו ראיון היכרות. כשנודע לו ניסיוני בעבודה משרדית המשיך לשוחח אתי. במהלך השיחה חייך והנהן בראשו, ומינה אותי להיות לו מזכירה־כתבנית אישית. לסיום השיחה נזכר כי פרט חשוב עוד לא הוברר כל צורכו. "רגע, רגע", אמר. "דיברנו ודיברנו, ולא אמרת איך קוראים לך. איך ארשום אותך לעבוד פה, ולא אמרת מה שמך?". לשמחתי, לא שינה טעמו גם אחרי שנקבתי בשם משפחתי בעל הצליל היהודי. לא כן למשמע שמי הפרטי, אותו חזר ובירר. "איך, איך אמרת שקוראים לך?". "טושקה", עניתי. "השם שלי טושקה". והוא נענע בראשו העטור כובע לבד אפור, העלה קמטים במצחו, ולפתע אורו עיניו: "טושקה? זה שם שיוצא מאנטושקה! זה אומר אנטונינה... אנטושקה... טושקה...?! חי נפשי, אני אומר. יותר יפה לך אנטושיה. את אצלנו תהיי... אנטושיה!", סיכם בצהלה.

כל דבריו הנאים של ראש המועצה נאמרו בעגה שמוצאה, כנראה, באיזה כפר נידח, שממנו שלף אותו הסדר החדש ושיבץ במשרתו הרמה. כשם שאותי קירב אל אנשים ומקומות שלא שיערתי כי אֶמְצָא בקרבם.

מרגע זה נעשיתי כפוית טובה כלפי האיש שקיבל אותי והפקיד בידי משרה אחראית ומכובדת, הפחותה אך במעט מזו שלו. וכי איך יכולתי שלא לצחוק בלבי מול ראשו העטור כובע לבד נצחי, מול פניו בעלי התגלחת הכחולה, בעוד עיניו היושבות קרוב מדי אל אפו מעפעפות אלי בחיבה אדירה ומדגדגות את בלוטות הצחוק. מדי הסתכלי בו הייתי נזכרת במוקיון אחד שראיתי פעם בקרקס, מדמיינת מה חבוי בתוך הכובע: אולי זה לץ עם קפיץ, שיום אחד ירים את מכסה הלבד ויקפוץ משם? אולי ציפור המנקרת בחלקת הקודקוד? כשהכתיב משפטיו, אותם היה עלי להדפיס בקצב ההכתבה, הייתי מתאמצת לסדרם באופן מתקבל על הדעת, ובה בעת מדביקה לו בדמיוני אף כדורי אדום וצובעת לו שפתיים מאוזן לאוזן.

ובבוקר אחד עמדתי לפניו יחד עם זושיה לבקש ברכתו לדרך, שהרי בתמיכתו האישית אנחנו יוצאות. שני הקצינים כבר ישבו בתוך הרכב הקטן, דלתותיו השמאליות פתוחות ומחכות לנו. משנאספתי אל

מושבו נטרקו אלה, הרכב הרעיד וכחכח, פלט מאחוריו ענן שחור ונשא אותנו על פני העיירה הציורית. עוד העפתי מבט אל הבית שנעלנו בבוקר. הוא עמד בפאתי העיירה, וגגו האדום עם התרנגול הצמוד לארובה גזור על רקע שמים והר: קורץ אלי מבין שורת העצים הרצה לאחור בשולי הדרך.

המקומות שהגענו אליהם היו יפים והאנשים נדיבים ומבקשים להיטיב עמנו, מפני סיבות שלא בהכרח מרצונם באו. הכול טרחו, העמיסו שולחנות בכל טוב והזמינו לשבת בלא לכפות שתייה לפני "טעימה כדין". אני וזושיה, שהרעב שכן בקרבנו דרך קבע, שבנו למנהגנו החביב שהוכיח עצמו בעבר. לא חטפנו מן האוכל כל אחת לעצמה, אלא הושטנו זו לזו, בנימוס, מגשים של מטעמים. והן מעל לכול היה עלינו לשמור על הדרת פנים מכובדת. ומשתמו הארוחות והברכות ופרשנו לישון, הסתובבו לפני חלונות חדרנו אנשים חמושים, כי לקצינים שלנו נקבע מקום שינה אחר ולא יכלו לשמור עלינו בלילות.

האסֵפות התקיימו בחוץ, תחת שמים בהירים או מעוננים מעט. בימים גשומים התכנסו הכול באולם שהועמד לרשותנו וקושט לכבוד האירוע: על פני הקיר הראשי התנוסס דגלה של פולין ועליו נשר לבן – כנפיו זקופות וראשו קירח, לאחר שהכתר הוסר ממנו. לצדו ניבטו קלסתריהם של ראש הממשלה ומזכירה הראשון של המפלגה, מבטם משייט מעל ונח על פניהם של האנשים התופסים מקומות באולם. ובשעה היעודה קמנו – זושיה ואני (או בסדר הפוך) – להרצות את הנושא. לרוב היתה היא הפותחת. הייתי מסתכלת בפניה ההולכים ולובשים סומק, בדיבורה הנחוש והקולע לגרעינו של עניין, ומתגאה בה, שואבת עידוד מדבריה. ובבוא תורי, אני קמה ונושאת את דברי מתוך אמונה. מקפידה על כל מלה שתהיה חיונית ומועילה לשומעיה, ובראש ובראשונה לטובתו של העניין הכללי. כי כך הוסבר. ומה שהוסבר, ומה שהאמנתי בו, העברתי בלהט. ומה שדיברתי אז איני זוכרת בדיוק, רק זאת ששאלתי עצמי מדי פעם מה היה אומר אחי, שנפטר בגטו, על החוקים החדשים, וגם החבר הסגוף שלו, שדיבר המון, השתעל וירק לתוך מטפחת, ואבא אמר להתרחק ממנו, שלא להידבק בשחפת ובדעותיו המסוכנות. ואבא עצמו, שהלך כל חייו לאור אמונתו, עד לרמפה של אושוויץ, שם נקרע מעלי... מה

היה חושב על בתו העומדת ונושאת דברים בזכותו של רעיון? האפשר שאילו קם אותו רעיון בעוד מועד, היתה נמנעת הזוועה? הכול היה ניצל! (אף כי שאלות הרֶפֶרֶנדוּם לא ממש נגעו לעניין שהיה בו מן ההצלה). וגם אמי, שכלל לא היו לה דעות בנושאים אלה, היתה מתהלכת, יפה ומהורהרת בנושאים אחרים, ולא אוסרת עלי את הנסיעות עם הקצינים. והן כמעט לא אסרה עלי דבר. אולי רק את ערב השתייה ההוא...?

ראיתי את פניהם של האנשים שישבו מולי, גם הבחנתי איך מדי פעם התכרכמו למשמע דברי. הרהרתי: איך קרה שנקלעתי לפעילות זאת, להיות בת חסותם של פעילי המועצות הקטנות, כולם חברי המפלגה, המספקים צרכי ושמחים להיפרד ממני למחרת האספה, לשולחני הלאה?

ומבעד לדברים שהעיקו, אזכור בתים ציוריים על רקע נופי הרים, שירוק הקיץ כבר הבשיל בהם בעוד פסגותיהם עומדות בעירום בגלל הקור והרוחות המשחיזות אותם, מטאטאות.

אחרי הביקור אצל יושבי ההר ירדנו בדרכים עקלקלות לכפרים של מטה. אל אותן אספות, לומר אותם דברים, נוכח קבלות פנים דומות. יום אחרי יום. עד שנגמרו הכפרים, ועד שנמאס.

בין כפר למשנהו היו מתחלפים הקצינים בנהיגה. בזמן שקאז׳יק תפס מקומו ליד ההגה, נכנסתי גם אני מקדימה. וכשנהג ולאדק, היתה זושיה יושבת לידו. ובעת שישבתי מאחור, לצדו של קאז׳יק, היתה ידו מנסה מדי פעם להיכרך על עורפי. חשתי אז צמרמורת ממגע אצבעותיו וממגעו של קצה שרוול הצמר המדגדג. אך די היה לראות בראי הקטן את עיניו המחמירות של ולאדק כדי לדעת שהיד לא תעז להמשיך. פקודות דומות שיגרו עיניו של שכני למושב, כשבא תורנו לשבת מקדימה, אל היושבים מאחור – בין דהירה לבלימה, בין הקפדה שלא לגלוש מן הכביש הפתלתול לפיתוי שלא להחמיץ את ההפתעות הנגלות בכל עיקול. מהן מיידיות וקרובות, כנתפסות בהושטת יד, מהן גזורות על־פי מתאר ההרים, נישאות ושלוות, משפיעות רוגע.

גם הלחץ של ״מה אומר היום ואיך יגיבו״ כבר הוקל. ידעתי מה צפוי, ונתתי לעצמי לשכוח לשם מה נוסעים ואיך איערך בסוף כל קטע נסיעה. שני הקצינים היו מסירים את כובעי השרד, נותנים לרוח

לצור צורות פרועות בראשיהם, מתפרחחים ושרים בקול: "אנחנו צעירים, וזה כוחנו. דבר כבר לא אכפת...". אחר־כך מסתכלים זה בזה, מרצינים וחושבים: "איך זה ככה מרשים לעצמם פורוצ'ניקים פולנים, ועוד בתפקיד".

הרֶפֶרֶנדוּם[2] הזה, היינו משאל־העם, נסב על שלוש שאלות שנחוץ היה לענות על כל אחת מהן "כן!", והדיבורים שהיה עלי לשאת נועדו למטרה אחת, והיא: לשכנע כמה טובים הדברים ונחוצים לכל אחד, ועל אחת כמה לעם כולו. אף כי הכוונה העיקרית היתה ללמד את האנשים איך כותבים שלוש פעמים: **כן. כן. כן.** שזה הכי קל, וגם נכון. ומי שלא למד לכתוב, מספיק שיעשה שלושה סימנים של צלב. וכל השאר, הרי זה טורח סתם. כל שאלה או בדל ויכוח יש לקוטעם, כי חבל על דיבור מיותר.

והימים, מלאי פעילות, חמקו כהרף עין. ובוקר אחד עמדנו ארבעתנו במקום בו נפגשנו לראשונה, מביטים אלה באלה. ושני הפורוצ'ניקים, כמעט בו־זמנית, אומרים (כלומר, קאז'יק מקדים בשבריר שנייה ואחריו, כהד קרוב, חוזר ולאדק): "כל הכבוד הגברות. היה נהדר לעבוד אתכן", ונושקים על כפות ידינו. וקאז'יק, בהפתעה, ניגש ואוחז בי, מניח שפתיו על שפתי. וזו נשיקה אמיתית, לחה, צפויה, גם מפתיעה. והיא ניתנת מתחת לכוכב שלו. כלומר, של הכובע. ובעת היצמדותן של שפתיו אל שפתי לא נעצמות עיני, כי ולאדק וזושיה רואים. אבל עיניו של קאז'יק ממש קרובות. נשימתו עוטפת, שרוולו מדגדג. רק הכוכב מסתתר מאחורי מצחיית הכובע.

כיומיים לאחר נסיעתם קרא ראש המועצה למנהל החשבונות ולעוזרו, לזושיה ולי, ואמר לנו באילו מקומות נשב בקלפי. את עוזרו

[2] הרֶפֶרֶנדוּם שנערך בפולין בשנת 1946 נסב על שלושת הנושאים הבאים:

1. אישור פרלמנט שיורכב מבית אחד, היינו ה־Sejm (בניגוד לשני הבתים שמהם הורכב עד אז, הם ה־Sejm, ששליחיו נמנו עם שכבת העם, וה־Senat, בו יוצגו בני האצולה).
2. אישור קביעתם של סדרים חדשים שלפיהם יולאמו מפעליו הגדולים של המשק.
3. קביעת גבולותיה המערביים של פולין, לאורך הנהרות אוֹדרָה וניסה.

של מנהל החשבונות משך הצדה, ללחוש לו דברים, שקצתם יכולתי לשמוע. מהם הבנתי שביום ההצבעה יהיה עליו לשים עין ולרשום מיני אנשים. אחרי ששחרר את הבחור פנה אלינו ואמר: ״כן, כן, גם אתן! תסתכלו מה עושה כל אחד, ותזכרו מי הולך מאחורי הפרגוד. כי המבין, יבין. מי שילך לשם, סימן שיש לו מה להסתיר. אחד כזה יכתוב שלוש פעמים ׳לא׳, במקום שלוש פעמים ׳כן׳. ואז, מה יגידו על הפלך שלנו במינהל המחוז, אחרי ספירת הפתקים?״.

למחר בבוקר ישבנו בחדר ההצבעה.[3] האנשים התחילו להגיע ולהתפקד בשמות, לשים במעטפות את הפתקים ולשלשל בחריץ התיבה. אחדים נראו כמהססים, לא יודעים איך לנהוג. פני אחרים הסמיקו, אצבעותיהם עשו תנועות גמלוניות בהתאמצן לאחוז בעט. אז היה ראש המועצה נחלץ לעזור: ״נו, מה יש. זה לא קשה. תשימו כאלה כמו שיש בבית־הקברות, או כמו שעושה איש נוצרי שבא לכנסייה״. והם הבינו שנחוץ לשים צלבים. וציירו אותם, קצת עקומים, אך נכונים. והיו שנכנסו למקום הסתר והשתהו בו, כי אפשר שביקשו להסתיר בורותם ולתהות ביחידות על פענוח האותיות. אף שהסבירו להם, וחזרו ולימדו: אלה טובות, ומן האחרות — יישמרו ישו ומריה הקדושה. וכל הנכנס לשם, ולא חשוב כמה זמן שהה, נרשם בידיו של החשבונאי הזוטר. עד שאחד היוצאים הבחין במעשה הרישום ושילח מבט בכל יושבי הקלפי... וראיתי במבטו זעם רב יותר משראיתי בכל האספות שבכל הכפרים. הבטן שלי הבינה ראשונה והתחילה להתהפך. שאלתי את עצמי, האפשר שאחרי כל הסעודות ההן יצא לי לאכול דבר מקולקל דווקא במטבח שלי?

ובטני כבר איימה, שאם לא אצא מיד, אז היא והחלק התחתון של גופי יעשו בושות. לא היה מנוס מלומר בקול, ״סליחה. עוד מעט אחזור. אני צריכה לשירותים!״, לשלוף עצמי משם, ולרוץ.

בדיוק אז התאספו ליד הפתח אנשים וביקשו להיכנס. הם לא ממש נגעו בשולחן שהוסתר מעט מאחורי כנפה של הדלת, ו... דווקא אני, שהיה עלי לעבור בריצה — נתקלתי בפינתו הבולטת ודחפתי אותו. ברגע זה נתכסיתי זיעה ולא ממש הבנתי מה קורה. אפשר שבִּיעָף הריצה נתפסה שמלתי ומשכה בקסת. דיו שחורה פשטה על נייר,

[3] אני עצמי לא הצבעתי, כי הייתי צעירה מכדי להימנות עם בעלי זכות ההצבעה.

נטפה לרצפה. הרגשתי איך הולך אחרי הכתם. איך לוחץ מבפנים. ועוד היה עלי להגיע לדלת ההיא. להיכנס. לשלשל...

בסופו של דבר היו תוצאותיו של משאל העם מעל למצופה – בנפה שלנו כבכל ארץ פולין. ולכבודן, ולכבוד הצוות שתרם להצלחתן, עשו מעשה במועצה וטבחו חזיר. גם אני וזושיה קיבלנו נתח נאה. מיד נתעוררה בעיית חוסר כישרונה של חברתי במלאכת המטבח. בגללה היו הבישולים שלנו, אם רק היה ממה להכין אותם – מופקדים בידי. ואני לא הכרתי שום דרך להכנת בשר מסוג זה, אחרי שכל התבשילים שיצא לי להכין באותה עת הועתקו מן המראות ששמרתי מן הבית, אף על פי שלא עסקתי בבישול בביתנו מלפני המלחמה, אלא רק בגטו. ואופני הבישול של הגטו התאימו רק למצרכיו המיוחדים, ולכמויות, ולא לשום מקום או זמן אחר. מה שבישלתי אחר־כך שְׁחזרתי מן הזיכרון של המטבח אפוף הניחוחות, שבו טרחו אמי והעוזרת בהכנת הארוחות. וברבות הימים הכנתי תבשילים דומים, ותיבלתי לפי זיכרון הריחות ההם, והטעמים.

באותן ידיעות נעזרתי להכנת בשרו של החזיר. המלחתי את הנתח והנחתי על קרש. אחר־כך שטפתי. אף לא נתתי דעתי על כך שבמעשי אלו כאילו ביקשתי להכשיר את הטרפה. וכמו אמי, בעת שהכינה מרק עוף – העמדתיו על האש בסיר של מים. הוא התבשל הרבה, ויצא תפל. זושיה כמעט יצאה מדעתה מרוב כעס על שקלקלתי חומר של זהב שנפל בחלקנו. ואני לעסתי אותו בלי להבין ממה אנשים מתלהבים, בעצם.

עוד באותו עניין של חלוקת הבשר, ומה שקרה אחריה:

באחד מבקריו של אותו שבוע נפתח שער המועצה מאוחר מן הרגיל. לאחר שנפתח ועברו בו ראש המועצה וצוות עוזריו, שב הכול לשיממונו. נער השליחויות בא להודיע בשמו של הממונה עלי על ביטול קבלת הקהל ביום זה: כל הבאים, יש לשולחם כלעומת שבאו.

רק עלי הוטל להישאר במזכירות, לבדוק את ערמת הדואר, לתקתק מכתבים. השאר הסתגרו בחדריהם. מי שבכל־זאת פתחו דלת נראו כאחוזי מחלה קשה. בהמשך אותו יום התברר כי לא היו אלה תוצאותיה של איזו מגפה שפשטה באזור, אלא של כֵּרָה רבתי

שנערכה בערב הקודם, שריחותיה והמולתה לא יכלו להגיע אל ביתנו המרוחק מלב העיירה.

הבית שלנו בדלוזֶ׳בּוֹ –

ולו רק בזכותו היה זמן שהותנו שם שרוי ביופיה של נחלה קצרת מועד זו. היו בו שתי קומות – העליונה השקיפה אל הר, והתחתונה נשקה למדשאה רחבת ידיים, ובה עץ תפוחים, עץ אגסים ושיחים קטנים של דומדמניות ואגרֶסט.[4] די היה לשכב על הדשא, כשחצי הגוף התחתון בשמש והראש בתוך כתם צלו של השיח, וכבר היה הפרי מציע עצמו, מבקש מהיד להביאו אל הפה. הגן השתרע במורדה של גבעה מתונה, ולכל רוחבו, מעבר לשביל הגישה לבית, זרם פלג. אפשר היה לטבול בו רגליים יחפות, או סתם לשכב ולהאזין לפטפוטיו הקרירים, ההרריים. כי משם הוא בא ורק עובר, מתקשקש עם אבני קרקעית, מתלקלק עם דשא שצמח בשפתו ועם כפות רגלינו שטבלנו בו בימי ראשון או בערבים של קיץ. כל הפַּסטוֹרָלָה הזאת, שנגעתי בה, מיששתי ואכלתי מפריה, היתה קסומה מכדי להאמין שהיא קיימת באמת, חיה ונושמת. היה עלי למהר ולקחת ממנה, כי הנה הימים עוברים, וראש המועצה כבר לא מסתכל עלי בחיבה כבעבר.

אבל כל עוד עומד הבית... זאת אומרת...

בזיכרוני הוא עומד, כאילו לא עברו השנים. ובעיקר... בזכותה של זושיה.

אני רואה אותה יושבת על הגזוזטרה המצויצת, שׂערה פרום, אפה סולד ועיניה פונות למעלה כמחפשות משהו בין צללי ההר. אחר־כך נפנית, מביטה מבעד לעציצי הגרניום וקוראת, "טושקה. טושקה, חכי. בא לי להשתולל. אין פה אף אחד שיכול לראות אותנו". וכבר טופפות רגליה במדרגות, העונות אחריה. והיא קרבה בשמלתה ובחיוכה התכולים, תופסת בידי לרוץ למעלה, עד קצה הגן. שם, בגבול הנחלה, אנחנו נשכבות ומרימות ידיים צמוד־צמוד לראש, שלא יפריעו להתגלגל. חושבות, שבמשחק הזה אין לדעת לאן ניפול. אפשר גם לתוך הפלג. אך לא הפלג ולא מחסום אחר יעצרו בנו.

[4] פרי קטן ומתוק ששימש לרוב להכנת לפתן.

ופתאום, בלי שאנחנו נדברות, באה העצלות. לא מתחשק לזוז, רק לשכב בשמש עד סוף הימים, או עד שהשמש תיגע בקצה ההר, ובדרך תבחר ענן אחד מבין כל המצטופפים אצלה – להזהיבו. בעת כזאת מקדיר הדשא, צינה עוברת בו מן ההר ומן הפלג. הגוף מרעיד, מתכסה עור ברווז. ואין מנוס מלקום, לרוץ פנימה, לתהות: "מה נאכל היום?".

כי נתח הבשר, או כל דבר אחר שנותנים לפעמים, אין בהם די. ומעט הכסף שבכל־זאת התחילו לשלם במועצה לא מספיק אלא כדי קניית מנות הקיצוב, הכוללות תפוחי־האדמה ומעט גריסים או קמח.

ופעם אחת, במוצאי יום ראשון, לא היה מה לעשות עם השעות הפנויות, כי אנשים שהיו מזמינים אל ביתם בימי ראשון לתה של השעה חמש או לארוחת ערב, רחקו משום־מה. ולנו נותרו פרוטות לקניית לחמניות מתוקות – להמתיק טעמו של ערב. התעכבנו ליד קופת הקולנוע ועשינו השבון, שאם נקנה רבע לחם יישאר מספיק כסף לזוג כרטיסים. אחר־כך ישבנו בחושך, נהנינו, וצחקנו, ואכלנו, עד שנגמרו הלחם והסרט.

לא עברו אלא ימים מעטים מן היום שבו קיבלנו את חלקנו בבשר, שאמור היה לשמש לנו סעודת צדיקות ויצא תפל, כשקרא לי ראש המועצה וביקש לדבר בארבע עיניים.

"חברה אנטונינה", פתח בקול נמוך (הפעם לא קרא לי אנטושיה). "דבר כזה לא הייתי מאמין עלייך. איך התנהגת. והשולחן שדחפת בכוונה, כדי להכשיל את כל יושבי הקלפי. איזה אסון רצית לזרוק על הראש שלי? וזה לא הכול. חוץ מזה... יש עדות כי את ואיזה אנשים של צבא הברחתם מפה חזיר, ומכרתם. אולי אפילו לוורוצלב שלחתם אותו, באוטו הקטן שנסעתם לכם, אז. על דברים כאלה משלמים ביוקר, חברה אנטונינה. יותר לא תעבדי כאן. אנחנו נעשה לך משפט. אולי אפילו בקומיטט של וורוצלב. אבל קודם צריך שתעני על כמה שאלות".

הוא שפשף את אפו באותו מקום שבו נהגתי להדביק לו כדור דמיוני, אדום, של מוקיונים. גם כך היה אפו לאחרונה אדום מן הרגיל, מן הסתם בגלל שתייה מרובה. עיניו הכחולות ננעצו בי לרגע ונשמטו, כוסו בעפעפיים. רק הכובע הפחוס, צר התיתורה, נשאר על

ראשו... של ראש המועצה, שאולי מרחפת מעליו אשמת מעילה... כל זה מסתתר, מנקר מתחת לכובע... עכשיו זה נופל...?! והוא בועט בו ומגלגל אלי, כמו כדור או חישוק, שהליצן ההוא היה מסתבך בהם כביכול, אבל תמיד בסוף מוצא עצמו רץ מסביב, קורץ בעיניו וצוחק. צוחק.

ספסלים

הספסל החום אולי עוד עומד שם. ישבתי עליו, מחכה לקריאתו של הממונה עלי. למען הדיוק, לא היה האיש ממונה עוד על העבודה שעשיתי שם, כי אם על ניהול החקירה נגדי, בעניין שחיטת חזיר ומכירת בשרו, ועוד כהנה וכהנה דברים שלא יעלו על הדעת שכנראה חטאו בהם אנשי המועצה המקומית שעבדתי בה. ואני, אולי היתה לי ידיעה בנושא, אך בשום אופן לא נגיעה או מעורבות. בכל־זאת החליט מישהו להטילם עלי ולערוך לי משפט. לפי שעה רק התחיל הבירור, אבל סופו מי יידע. ורק לחשוב כי לפני שבוע עוד עבדתי כאן וזכיתי לאמונו המלא ולחיבתו של האיש האמור לחקור אותי, והוא אינו אלא ראש המועצה עצמו.

השעות נקפו ודלתו נשארה סגורה. איש לא יצא ממנה להזמין אותי פנימה. ביושבי שם הרגשתי איך במחי יד נגוזה חיבתו של האיש, ובמקביל לה באו אל קצם ידידות ששרדה מבחני מצוקה ועוני וריבי תחרות, וחיי בתוך הבית המשקיף אל נוף הררי, שבו פרחה ידידות זו באורו של גן קסום. מכל אלה נשאר רק ספסל במבוא אפלולי של משרד וחדר זעיר בבית זה, החבוי מעין, שניסיתי להיעלם בו ביודעי כי גם הוא נמצא בהישג ידם של מבקשי דיני, אם ייגזר. היה זמן די והותר להרהר במה שחדל להתקיים, אף כי קשה היה להאמין שכל זה קרה. הן עדיין מורגלת הייתי בשגרה של עבודה וידידות, אך אלו פסקו וכבר לא ניתן היה להשיבן. כל אלה העיקו ואילצו לזכור דברים קשים עוד יותר, ותוך כך העלו היזכרות שהיה בה מן הנוחם, והיא מן הפגישה עם בן דודי בלודז׳, שבמהלכה אמר לי דברים של עידוד והפקיד אצלי פתק עם שם וכתובת.

אפשר שהגיע זמן לעשות בו שימוש.

שאם אכן בא הזמן, ראוי שאשאל את עצמי אם לחינם היתה העבודה, שקיוויתי להיבנות בה, והבית המרווח, המשקיף אל ההרים, שרציתי לחיות בו...?

לו נגזר לוותר על שני אלה ולשמור על הידידות... יכולתי להמשיך בלי לגעת בפתק ההוא.

אבל רבתי עם זושיה. ריב קשה ומכוער, מן הסוג שאי־אפשר לגשר עליו. כי הפעם לא נגמר העניין כבפעמים הקודמות – בהטחת צלחות ברצפה, וכמו בפעם ההיא, כשאספתי את כל השברים, גם את הרסיס שנתקע ברגלי, וזרקתי לפח. אחר־כך שתקתי שעות. וזושיה ראתה את התחבושת הקשורה על רגלי, עיקמה פרצוף ואמרה משהו לא ברור, שבכל־זאת נשמע כמו: "לא עשיתי לך כלום. באמת, לא צריך שתעשי מזה הפגנה של סחטנות".

באותו זמן, כל דבר שנגענו בו כמו הקדים ונגע בו כישוף של קלקול ששיבש את הכול. וכבר אי־אפשר היה לצחוק או לבכות ביחד, רק לריב כל הזמן. על כל דבר. אף כי מוטב היה הריב הכי קשה מן השתיקה שהשתררה אחריו. כי אני לא יכולתי לוותר כל הזמן. חייבת הייתי להגיב גם כן, ומתישהו – לגמול לה. ובייחוד בהיאמר המלים שלא העזה, אף פעם, כי הוטל עליהן צו של היסוי. אותו אלם שנהיה לאחרונה רועם ומתבקע, מבעדו בקעו ההתפרצויות הכי קשות. כי בפעם הזו לא עצרה בה, ואמרה, מותחת כל הברה: "א־תם ה־יהו־דים. מש־חי־תים כל חל־קה. ואת... !".

עמדנו במרפסת העליונה, המקושטת עציצי גרניום. מה שתקף אותי... לא היה עוד אפשר לשלוט בו. ועציץ אחד תמים, שהיה באותם רגעים בהישג יד, הפך כלי משחית. כמעט הרגתי את זושיה, כשהטחתי אותו היישר בראשה.

זה היה סופו, וסופה של ידידות שמיצתה את עצמה.

מאז ראיתי אותה מרחוק. עם תחבושת לבנה לראשה. חולפת על פני ושותקת.

היא המשיכה להתגורר בקומה העליונה של הבית. כי בזמן הזה כבר היתה קומת הקרקע תפוסה בידי איש ואשה ושני זאטוטים איומים, שהרעישו מבוקר עד ערב. הם באו קצת אחרי האיש הרזה, שהופיע מטעם הקומיטט של וורוצלב ובידו מעטפה לבנה. משפלשתי את הדף יכולתי ללמוד מן הכתוב כי בריאותו של מוסר המכתב לקויה, ומומלץ "מתוך התחשבות באיש היקר, לאפשר לו

ולמשפחתו להתאכסן בבית שהועמד לרשותנו באתר המרפא, הוא דלוּזֶ׳בּוֹ־זדרוי, דבר העשוי להיטיב עם מצבו. וחסד נעשה למפלגה, שהִנו חבר נאמן... ״ וכו׳.

כעבור שבוע הגיעו ארבעתם, תפסו נחלה וחמסו במחי יד את שהיה לנו מבצר של פרטיות ומעגן רב־יופי של שעות קסומות.

אלא שבמהלך הימים שבסופם אמורים היו לבוא הפולשים – נפל דבר. וכשם שהיתה פלישה זו קשה בעיני, ותוצאותיה – גירוש מגן העדן, כן הכביד אותו מעשה, שהתלבטתי אם להעלותו על הכתב. ואולם בצומת זה של העלילה הבנתי כי בלעדי גילויו תהיה התמונה מטעה, והקרע בינינו, כמו הדחף שגרם לי להפוך עציץ לכלי משחית – ייוותרו עלומים. שורשו של העניין היה בכך שחברתי לא הקפידה ברכושם של אחרים, ונהגה ״לסחוב״ מכאן ומשם. תחילה בוורוצלב, אחר־כך בביסטז׳יצה –כששהינו בביתה של משפחה אחת, פולנית כביכול, שנתגלתה כגרמנית ממש, אצלה הוקצה לנו חדר מגורים. במקום ההוא, באחד הבקרים, ראיתי את זושיה לובשת שמלה ירוקה מצמר אנגורה שהלמה אותה להפליא. היא עמדה מול הראי, ליטפה בידה את פלומת הסריג הרך וחייכה אל דמותה. לא הבנתי איך יכלה – גם לקחת, וגם להישיר מבט אל עיניה של בעלת הבית. אחר־כך לקחה שוב, בלי להניד עפעף. גם אני יצאתי נשכרת מלקיחות אלה, כי גם עבורי ״מצאה״ חולצה וחצאית, שקיבלתי בלא ערעור (כי אמנם היה זה רכוש גרמני שלא כל־כך נחוץ להקפיד לגביו, אבל המשפחה, ובייחוד האשה, כבר היתה מיודדת עמנו, עזרה והאכילה אותנו לפעמים).

אבל בדלוּזֶ׳בּוֹ, בבית שגרנו בו לאחרונה, קרו דברים חמורים פי כמה, ומנהגה הרע פגע בי ישירות. היה שם חדר צדדי סגור, שמדי פעם הייתי עוברת לידו ומסתקרנת, מציצה בחור המנעול ולא רואה דבר, כי תריסיו היו מוגפים ונעולים מבפנים. אך הבית היה מרווח דיו כדי שלא נזדקק לחדר ונניח לו באטימותו, אף על פי שכמעט ברור היה שנמצאים בו דברים שבעלי הבית המגורשים ביקשו להעלים מעיני מי שיבואו בחדריו. אולם באחד הימים, בשובי מן העבודה, הגעתי לקצה הפרוזדור וראיתי את החדר פרוץ ומואר, מרוקן מכל חפץ.

אז הבנתי לשם מה באו בערב הקודם שני בני דודיה של זושיה (שנעלמו בינתיים, הם וכמה פריטים קטנים מחדר המגורים, ושש ביצים שקיבלנו בהקצבה, בפעם הראשונה מאז בואנו לכאן). וכשם שהופיעו כן נעלמו, בלי לברך אותי בבואם ובצאתם. הדבר היה צפוי, מאחר שבהגיעם לא דאגה להציג אותם לפני ונהגה כאילו היא מתביישת בי, ורק ביקשה מהם לשבת בסלון והגישה את מעט האוכל שהיה אמור להספיק לשתינו לימים הבאים. אחר־כך יצאו שלושתם לטייל בשביל המוליך אל ההר, ובהתרחקם ראיתי אותה מניעה ידיה כמסבירה דבר־מה.

לו, לפחות, רוקנה את החדר וחזרה ונעלה אותו, והחשיכה, יכולתי שלא לחשוד בדבר ולעזוב את הבית עם בוא דייריו החדשים מבלי לדעת כי נעשה בו דבר. והן הייתי שותפה בעלת זכויות: בבית, ברכוש, אולי... בחוויה עצמה. אבל החדר הריק והמואר, המרוקן מכל חפץ – הבהיר באחת כי לא ביקשה לחוס עלי. ומיום זה והלאה לא תזדקק לקרבתי, לאחר שקנתה לעצמה זכות שיבה אל חיק משפחתה בחפצים אלה, יקרי הערך, שלקחה בלי ידיעתי. מבטיה הריקים מחסד, המתגרים – העידו על כך.

בגלל המבטים והחדר המרוקן, והבושות שעשתה לי בערב הקודם – צעקתי עליה כמו שלא צעקתי מעודי. ובתגובה יצא מפיה המשפט האסור, שפתח במלים: "אתם היהודים... משחיתים... ומוכרים...". ולמה לא הוסיפה: "טיפשים. ומתחזים לצדיקים. כמוך". ולו הוסיפה – היתה צודקת. הן היה הבית, על תכולתו, רכוש גרמני. לפי גודלו ויופיו ניתן היה להניח כי בעליו היה רופא העיירה, אולי רופא לבעיות ראומטיות המוצאות מזור במימי המרחצאות של אותו מקום מרפא. ושמא היה אותו רופא, בזמן כלשהו, חוקר עצמות במחנה? נגיד באושבינצ'ים? הן אינו מרוחק מכאן. ובימי ראשון היה חוזר אל משפחתו וביתו, נהנה מן הנוף. ומשתמע מכך שנחוץ לרוקן את החדר, ולו כדי ללמוד מי היה האיש ומה החביא. אם צודק היה המעשה, אם לאו... הן אלמלא לקחה היה הרכוש נופל בידי מי שבאו לגזול מאתנו את הבית.

ואני, מה? נעלבתי מזושיה, שהעזה לגעת ברכוש לפני בוא בוזזיו, להציל כמה שניתן. ומה שתציל עשוי לקנות את שובה אל חיק משפחתה. זה היה המחיר, והיה עלי לעמוד בו, לוותר ולשתוק. כי

אני, מה נחוץ היה לי אחרי המחנות? את אמי, אבי ואחי לא אקנה בשום מקום. הידידות עם זושיה חייבת היתה לעמוד גם בזה. הן נפש קרובה מלבדה לא היתה לי. אולם כל דבר טוב ניתן ממילא רק לזמן קצוב, וכך היו, בסופו של דבר, נוכחותה וקרבתה.

כל זאת הבנתי רק לאחר זמן. ואילו אז עמדתי מולה במרפסת הרחבה, המקושטת עציצים, מול הר ונוף, מול עץ מניב לבבות תפוחים, שיכולתי לקטוף בהושטת יד. ולא הבנתי... ורק הכעס בער ודחף את היד: להחזיר לה! ולו פעם!

ולא זו בלבד שהייתי נסערת, אלא הייתי צומת לכעסים נוספים. הן היה עלי לקלוט כעסו של חזיר שחוט, גם כעסם של מי שעבדו אתי והתחזו לידידים.

באותו זמן עברתי לגור בקומת הקרקע, בקיטון שהיתה לו כניסה מן הגן וחלונו פונה לשקיעה. מילאו אותו עד גדותיו מיטה וארון, בהותירם מעבר צר, כדי פתיחה של דלת. דווקא הרגשתי טוב עם קטנותו. ממילא לא היה מה להעביר אליו. בשוכבי במיטה הייתי נזכרת מה קינאתי במנהלת הבלוק של מחנה העבודה על קיטונה הפרטי. כמה ייחלתי לאחד כמותו. עתה הרגשתי כאילו רחם רבוע אופף אותי ופעימות של גוף נשמעות מבעד לדופן הקיר. יכולתי לאתר בהם את צעדיה של זושיה, להבדילם מרעשי המשפחה שפלשה לחיינו. הם אותתו מי הגוף הנושא רחם זה, ולאיזו סביבה עוינת יצא להיוולד ממנו.

הספסל שהמתנתי עליו לקריאתו של יושב ראש המועצה, שהפך כמעט ידיד.

אותן עיניים. הפה שהכתיב מכתבים, מה יכתיב עתה?

הספסל החום... אולי עוד עומד שם?

אבל מקץ שעות של המתנה "לפני השער" (שלא כבסיפורו של קפקא), עלה בי הרהור כי אולי במקום כלשהו יש חוק אחר ומשפט אחר, ועלי להגיע לשם ויהי־מה, לפני שתונחת על ראשי מכה נוספת. קמתי מן הספסל, ובלכתי משם קרעתי בהינף יד תסריט וביטלתי שיח, שאמור היה להיות שיח יחיד או דיאלוג... או שמא מקהלה?

ובינתיים נהגתי לפי חוק ההישרדות, היחיד שהוכשרתי אליו, וצעדי הראשון נעשה לפי הנחיות הפתק שקיבלתי מבן דודי בביקורי האחרון בלודז׳. הוא אמר לי אז: ״איני יכול לבוא אתך למקום שאת חיה בו, אבל זכרי. יש לי ידיד יהודי בסביבה ההיא. קוראים לו בֶּני ר. הנה רשום השם, הרחוב, מספר הבית. הוא גר בעיר שקוראים לה... נדמה לי ביסטז׳יצה. הלא גרת שם פעם? אם תהיי בצרות, תפני אליו. תגידי שאת יקרה לי כמו אחות״.

רצתי לשלוף אותו מפינתה האחורית של מגרת הארון... והמשכתי לתחנת הרכבת, לספסל אחר, לחכות לבוא הרכבת שתיקח אותי לביסטז׳יצה. והלוואי שאף אחד לא יראה אותי כאן, או שם, או בדרך.

את ביתו איתרתי בקלות. הן עברתי על פניו לעתים מזומנות בזמן שהותי בביסטז׳יצה. מראהו דמה בכול לשאר בתי הרחוב, בלי להסגיר את הנעשה בחדריו, ששימשו באותו זמן מקום מעבר לקבוצות יהודים שנערכו ליציאה מפולניה. די היה לעבור את הסף כדי להיעטף בתזזית חדריו, לראות אנשים אפופי צער פרידה, חשש מפני הלא נודע וצורך להיאחז איש ברעהו. הכול נעו בחדרים או ישבו בפינות. באלה כבאלה ניכרה החרדה מפני נדודים חדשים. והאיש בנימין דואג לכולם, ניגש לזה ולאחר, מסביר ומלמד. ממקום עומדי ליד הפתח שמעתי את שמו נישא בפי כול. ניגשתי אליו ואמרתי שאני בת דודה של סאמק מ., שאני בצרה ומחכה למשפט, שאמנם הוא מופרך וטיפשי, אבל מי יודע...? והוא אמר, ״קודם שבי ואכלי משהו. את בטח רעבה״. והוסיף, ״תוכלי לישון אצלנו. כי למרות שאין מספיק מקום והחדרים מלאים, אדם אחד יותר או פחות כבר לא ישנה״.

נשארתי בביתו והייתי זרה: לא שייכת לאלה הנעים בלא הפסק, מדברים בתנועות ידיים, וכבר לא למי שהיו ידידים עד לא מזמן וקרעתי עצמי מעמם. ישבתי לשולחן ואכלתי ממה שהוגש. גם ביקשתי תוספת, שלא לפי נוהג קבלות הפנים שבהן נכחתי עם זושיה, חברתי לשעבר.

ועם זאת, ובקרב כל ההמולה – מצאתי נפש תאומה ואח לצרה.

הוא ניגש. והיה גבוה ובעל פנים שלא הסגירו את היותו יהודי. אמר: ״קוראים לי יֶז׳י״.

אחרי לילה שעשיתי בפינת ביתו של בנימין חזרתי ברכבת הבוקר הראשונה לדלוּזֶ׳בּוֹ. יז״י ישב לידי בקרון ודיבר: ״ממש לא ייאמן איך האיש מסתדר, איך דואג לכולם. אבל משעמם שם. לא יכולתי לשבת. כדאי יותר לבקר במקום שלך, לראות חבל ארץ״. הוא דיבר גם בשמי, כי לא הצלחתי להיאחז בבית ההוא, שהמה אנשים בהולים, הפוחדים להיתפס ״על חם״. הן כל אותה בריחה אורגנה במחתרת. ואילו אני נוסעת בכיוון ההפוך. הלוא גם עלי לברוח. למה זה אני חוזרת?

בצהרי אותו יום הלכתי עם יז״י, לראשונה מאז בואי לדלוּזֶ׳בּוֹ, לבריכת שחייה (כי מרוב עבודה ומחסור לא ידעתי על קיומה). אכלנו במסעדה והוא שילם בעד שנינו. ובערב, יד ביד בטיילת – הלכתי אתו בין שתי שורות עצי אֶדר, ברחובה היחיד של העיירה (לא רחוק מן המקום שטיילתי בו בתחילת הקיץ עם זושיה והקצינים), אם כי בקצה האחר, השומם מאדם, של אותה טיילת. כי חששתי לפגוש אנשים בערב זה.

יז״י נהנה מן הנוף ונמלא עליצות. הוא שאל אותי מה יש לעשות בערב במקום כמו דלוּזֶ׳בּוֹ.

לא היה מה לעשות. הוא בילה חצי לילה ליד חלוני הפונה לגן, כי לא הורשה להיכנס.

״הראש שלך החליף מקום עם הלב שלך״, אמר. ״ומה אכפת לך, תיתני קצת לבוא אלייך. הן אנחנו שתי שיות אובדות. מוטב שנהיה אובדים ביחד״. ואני, מה הייתי נותנת בעד קרבה של אחד, גברי, חכם ונדיב כמו יז״י, אך לא ללילה אחד. אכן, הראש שלי והגוף עשו חשבון. למחרת היה יז״י קצת חמוץ, אבל אחריותו נפרשה עלי ביתר שאת. ״את צריכה לעזוב את הארץ הזאת.[1] גם אני עוזב. קיבלתי מלגת לימודים, ולא אלמד כאן. אסע ליוגוסלביה״. עוד נידב לי צרור עצות. ״מוטב תיסעי מיד, הכי טוב מחר בבוקר, לקלוֹדז׳קוֹ. זה לא יותר משעתיים נסיעה, קרוב לגבול הצ׳כי. אמנם את יכולה להצטרף לקבוצה העוברת אצל בני, שנוסעת בקרוב, אך כדאי לך לצאת עם נוער. הֵא לך שתי כתובות. אחת של תנועת נוער בשם ׳השומר הצעיר׳. אם תגיעי לשם, ויסכימו לדבר אתך, תגידי שהיית פעם,

[1] המתואר חל בזמן שאחרי הפוגרום של קֶילְצֶה, שגרם ליהודים, שזה מקרוב שבו מן המחנות, לעזוב את פולניה.

בלודז׳, או איפה שלא יהיה, חברה בתנועה שקראו לה ׳דרור׳. ואם לכתובת השנייה, ותראי שקוראים לה ׳איחוד׳ – תספרי שהיית חברה ב׳גורדוניה׳. ובשם שמים... (זו הפעם הראשונה שמישהו משביע אותי בשם שמים ולא בשם כל הקדושים) אל תבלבלי בין השתיים. זה עשוי להרוס הכול״.

(כמה מלים חדשות לימד אותי יז״י בשעות המעטות לפני צאת הרכבת לקלודזקו... ומה נצבט לבי בפרידתו הקרירה. לו ביקש, הייתי ניאותה להיות לו בת־זוג ליום נוסף).

למחרת תעיתי ברחובות קלודזקו. איכשהו הגעתי לבית שבחזיתו נקבע שלט קטן ועליו, באותיות קטנות, הכתובת IHUD. עליתי במדרגות ולחצתי על פעמון. הבחור שפתח היה גבוה, שחרחר ורציני. הוא הציג עצמו כ״מדריך״ והסכים לדבר אתי, אבל לא אבה לשמוע על הצטרפות לקבוצה. ״אנחנו מלאים״, אמר. ״אין לנו אפשרות לצרף אנשים. מחר בלילה נעבור את הגבול. אם את רוצה, אתן לך כתובת. בְּוַולְבְּז׳יךְ יש ׳הכשרה׳. תיסעי לשם. אני בטוח שיקבלו אותך״. אמרתי שאין לי זמן. שעלי לעזוב את פולניה, ואם אפשר, עוד היום. והוא: ״אי־אפשר. עשי כדברי. לו יכולתי הייתי עוזר. אך בכל הכנות, לא אוכל״.

משהו דחף אותי לומר: ״אני הייתי כל הזמן בין פולנים. אמנם עבדתי קשה, אבל קיבלתי יחס. זו לי הפעם הראשונה לפנות ליהודים, לבקש משהו. ואתם מה? לא רוצים אותי״.

זהו. גמרתי. רצתי להסתלק משם, שלא יראה את הדמעות.

הוא השיג אותי ליד הדלת. ״זה בסדר״, אמר. ״אל תבכי. מחר בצהריים, תהיי כאן עם מזוודה. אחת. לא גדולה״.

אפשר לחשוב שיש לי מה לשים במזוודה גדולה. בכל־זאת עמדתי וארזתי. רציתי לבכות, שכך אני עוזבת ואין ממי להיפרד. למחרת בבוקר קראתי לנער שעבד כשוליה בבית אוכל קרוב. נתתי לו כמה זלוטי וביקשתי שיביא את המזוודה לתחנת הרכבת. ובעצמי – לבושה שמלה קיצית – הלכתי ברגל.

ברכבת הפתיעה אותי נוכחותו של איש חביב, מפעיליה של הפה.פה.אר בביסטז׳יצה. לא יכולתי לעצור בעצמי. סיפרתי שאני עוזבת. לא ליחס כזה ציפיתי מחברי במועצה המקומית, מזושיה, שלא מדברת אתי. כאילו לא אני זרה. כאילו לא עשינו כברת דרך יחד.

באותו לילה היה עלי בכל־זאת ללון בקלודזקו.

למחרת הם באו. שני חברים מביסטז׳יצה. נבהלתי שמא רוצים להחזיר אותי למקום שעלי לעמוד בו למשפט. תהיתי איך נודע המקום שאליו ברחתי. אין זאת כי אותו חבר נחמד, שרק אתמול פתחתי לבי לפניו – הפיץ! הידיעה עשתה לה כנפיים. אך מנין ידעו את הרחוב ואת מספר הבית? ועוד כהנה וכהנה מחשבות עלו בראשי, בלכתי לקראתם בלי לדעת אם תליינים הם או חברים הזוכרים ימי ידידות.

הם חיבקו אותי ואמרו, ״חבל שאת נוסעת. היה טוב אתך״. איחלו לי המון הצלחה. אף הביאו מתנת פרידה ובילו אתי שעה ויותר, לפני שנסעו.

אחרי זה, בשעת לילה מאוחרת, בקרב יתר אנשי הקבוצה, נשאתי את המזוודה אל הרכבת, שתיקח אותי לאן שתיקח.

פרקי קובה

גבולות

מַארְיוֹן אֲהוּבָה
אִם נִפָּגֵשׁ אֵי שָׁם לְיַד הַתּוֹתָח
נָה נָה נָה
נָה נָה נָה ה ה...

הוא לא ידע את המלים וזייף את הלחן עד שנהיה בלתי־נסבל. את המעטות שבכל־זאת שר הגה ביידיש ליטאית, מדויקת ובלתי־אפשרית בפיו של גוי. כי בדמותו לא היה שמץ סימן להיותו יהודי: בצדודית ראשו הגזורה מקודקוד עד עורף בקו אנכי גולש, בקווי פניו הקוטעים את הילת השמש, שעמדה בצד וקרנה ניתכת באלכסון, מזהיבה את ריפוד מושבי הקרון ממול. ומה שנגלה מבעד לסנוורים היתה מגזרת של מצח גבוה ואף ישר, נטוי מעל שפם קצר וסנטר נחוש, הנע עם שפתו התחתונה ועם כל ה״נה נה נה״.

ואני ידעתי את המלים ולא יכולתי להתאפק מלגבור בקולי על הזיוף ולהעלות את השיר על הפסים הנכונים. לו היו אנשים נוספים בקרון הייתי מתביישת, אבל השיר חִייב והיינו רק שנינו, אחרי שבאורח מוזר מי שהיו בו לפני שנרדמתי נעלמו ועברו, מן הסתם, לקרונות השכנים. הן נאמר במפורש לאנשי הקבוצה שעלו בתחנה של קלודזקו לכיוון צ׳כוסלובקיה: ״אין לשבת יחד. לפני מעבר הגבול יש להתפזר בקרונות ולהימנע מדיבור״.

כך יצא, שבמקום לדבר שרנו יחד את שיר הפרטיזנים האופנתי של אותה תקופה:

וּבֵין אֵיךְ וּמָה...
חִתְכִי שְׂעָרֵךְ. לִבְשִׁי מְעִיל עִם כַּפְתּוֹרֵי חַיָּלִים,
קְחִי רוֹבֶה, תְּחַבְּקִי וּבוֹאִי...

גם את מלותיו של הבית השני ידעתי, העצוב מן הראשון, ואת השלישי, המציע פתרונו לשני קודמיו. אבל לא שרנו עוד. משחדלנו לשיר שוב היינו זרים. יושבים במושב הפונה בכיוון הנסיעה. שותקים.

ומה שהיה אחר־כך... בקשר לזיוף, למלים... הכול היה הפוך, כי בכל השאר הוא נהג בי יושר, ומעט מלים... כולן של חול ואבק שרפה, שלחינם חיפשתי ביניהן את מלת היהלום, לחוטפה מפיו. ומה מהר התמסרתי לו. בעצמי לא האמנתי. גם הוא הופתע, עד שכעבור זמן העיר, "ומה בער לך? למה לא הנחת לי להשתדל עוד קצת?".

מי ינחש למה עשיתי זאת. הן לא הבטיח דבר, שלא לעורר ציפיות.

ואני, צריכה לספר מההתחלה.

אותה התחלה היתה בחדר, בקלודזקו. היה שם יחיאל המדריך עם חברתו, זוג קשישים שהיו, כנראה, הוריה, ושתי נערות שהדמיון ביניהן העיד על היותן אחיותיה. והיה חבר של יחיאל. ישבתי על המזוודה שלי, בפינה, כשחברו של יחיאל פנה אלי ואמר, "למה את יושבת שם? התקרבי הנה". שמחתי על תשומת־לבו, אבל לא היה כיסא פנוי בחדר ונשארתי במקומי, בעוד הם ממשיכים לדבר על הנסיעה המתקרבת. אחר־כך יצאו מן החדר, ורק החבר ההוא נשאר. יכולתי לקום מן המזוודה ולשבת לידו, אולי ירצה לדבר אתי ולגלות מפרטי המסע המתוכנן. אבל כל עניינו היה בגופי. ידיו יצאו אלי, ונגעו, ורצו ללכת הלאה. הדפתי אותן פעם אחר פעם וגערתי. לא היה בי אומץ להחטיף סטירה לפרצוף המתלהם, שהרי זה ידיד של יחיאל. אסור להעמיס עלי זעמו של זה. ניסיתי לחמוק ממנו ולרוץ החוצה, אבל ידיו לא הרפו, עד שלא היה מנוס מלצעוק.

גאלו אותי חברים שבאו מרחוק כדי להיפרד ולבלות ביחד. נאחזתי בהם שעה ויותר בלי לגלות שמפחידה אותי השיבה לחדר ההוא, שמא בעל הידיים נשאר בו וממתין. אך היה עלי לחזור, למצוא פינת לינה, כי הנסיעה נדחתה ללילה הבא. ובזה הקרב – ביקשתי מחברתו של יחיאל שתרשה לי ללון בפינת חדרה.

למחרת, בעיצומו של לילה, התקדמנו לצד המסילה. הרכבת עמדה בריחוק מהתחנה. היה עלינו לעבור כברת דרך כדי להגיע אליה. מסביב היה חושך ושקט. רק רוח קלה נשפה מאחור והדפה קדימה.

ואנחנו, כקומץ זרעיו של צמח שנכחד בסופה, ביקשנו להישלח אל מקום כלשהו, להיזרע באדמה אחרת. בתוך השקט חרק החצץ מתחת לרגליים, והמסילה הבליחה באורו של קטר כמו קשת לילית של אחרי מבול – דרוכה וזוכרת – איך התגלגל על פניה הכול.

עליתי לקרון ולא ידעתי היכן לשים את המזוודה, כי למרות ההוראות לא אבה איש מבני החבורה להינתק מן השאר. כולם עלו ביחד, תפסו כל מקום פנוי ומילאו במזוודות את מדף הרשת. גם על רצפת הקרון הניחו מטען. כה עסוקים היו זה בזה ובסידור הצרורות, עד שלא היה מנוס מלשים את המזוודה שלי מתחת לחלון ולשבת עליה, להתעלם מכולם ולמקד את מבטי בזגוגית החלון האפלה. לאחר זמן קצר זעה הרכבת. תנועתה הרדימה אותי. בהקיצי היה החלון מולי מוצף אור ומשענת הריפוד בצד ימין שטופה בזוהר. בין ריבוע האור למעוין הבהיר, הנח על ריפוד המושב הריק, נמתח חרוט של פלומה זוהרת. ישבתי וחשבתי שהעולם בחוץ עשוי גם הוא חרוטים זהובים, שככה זה בבקרים שאחרי המלחמה בצ׳כוסלובקיה. הייתי די נפחדת מהיותי לבד במקום זר ונייד כקרון רכבת. מה גם שפס השמים הרץ בחוץ שייך לארץ זרה, שכבר הוזהרתי שנחוץ לשתוק בה. בהיותי לבד, התעודדתי מן המחשבה שממילא אסור לי לדבר עם איש.

חיפיתי על עיני בכף ידי כדי לראות טוב יותר בתוך האור. ברגע זה נכנס **הוא** וישב לידי. אחר־כך התחיל לפזם, אבל ידע רק מלים של התחלת השיר, ולא את הבית החוזר. והן כל כוחו של השיר היה בבית החוזר: ״אוֹיף די קאַנאָ־נען, אונ־טער די קאַנאָ־נען״.[1]

אין זאת כי היה נסער...

שכך קורה גם אצלי לפעמים. כשדברים לא מסתדרים בגלל ריב או מתח, אני נוהגת להסיט דעתי מן העיקר ולפזם משהו. עם הזמן הבנתי שקוּבָּה הגיע, אז, לקרון אחרי שיג ושיח עם אמו, כי אחרי שגמרנו לשיר ולשתוק פלט צרור קצר של דיבור, כמי שאין בכוחו לשאת מטען המעיק עליו ואינו יכול בלי לומר: ״מה־היא־רוצה־ממני״. ולהוסיף מה שיכול היה להישמע כ״לא־יכול־עם־הקטנוניות־של־אמהות־זקנות״. והן הייתי סתם אוזן

[1] ״על התותחים, מתחת לתותחים״.

זרה ומקרית, שדבריו כוונו אליה. ולא יכולתי לסבול שאיש צעיר ויהודי מדבר ככה. אמרתי ״הלוואי־שגם־לי־היתה־אמא. כי־אין־לי. שלי־אבדה־בתנור״. ואת אמו... יואיל נא לחזור אליה. אי־אפשר ככה... אף שמאוד החמיא להיות מועדפת על פניה. בכל־זאת, היה בגילוי לבו כדי להצהיר עד מה אבוד הוא, לא שייך לקבוצה, גם לא לאמו. עכשיו הוא לבד. כמוני.

ומן המלים שהפקיד אצלי מאוחר יותר הבנתי שאז, בקרון, עדיין שייך היה לצבא שהתארגן ברוסיה והגיע עד ברלין. והוא, כלומר קובָּה, זכה בו לשבעה עיטורים: על דבקות, ואומץ, ותושייה: בקרבות ובפינוי חבריו הפצועים; ועל פציעתו שלו, שממנה מיהר להירפא כדי לשוב לשדות הקטל; אך בראש ובראשונה על היותו מקשיב ונענה לכל גניחה ותלונה של משאית זקנה וגחמנית, שהסיע בה לקרב חבורה של לובשי חאקי שלחמו עמו שכם אל שכם והצטלמו בין קרב לקרב – כולם יחד, ובודדים, על גב משאית או לצדה, בחניות, בדרך שבין עומקה של ברית המועצות – לברלין. כי עד שם הגיע. ולו עצר בלודז׳ לא היה מוצא את יקיריו, שנלקחו – מי למשרפות, ומי למחנות ריכוז בתוך גרמניה. היה עליו להמשיך ולהגיע עד מאחז הרוצחים האחרון. ועדיין שייך היה לבארישניות וז׳יינשצ׳ינות, ולאשה אחת פולנייה שכתבה לו מכתבים אחרי שעזבה, משנהיה מיומן בנשימותיה וגניחותיה. ועל אלה הן אי־אפשר שיוענקו האותות, אלא רק על המלחמה שקידש ואימץ וראה בה את מלחמתו שלו, לצד חבריו המצולמים, שאחדים מהם כבר לא נראו בצילומי השחרור מן הצבא הקרוי על שם קושצ׳ושקו, הוא הצבא הפולני שהתארגן ברוסיה, כי חייהם נקצרו בשדות שהשתרעו שם, בעוד הוא, היינו קובה, קוצר את החיים הקמים עליו ממול, באותם שדות. ועליו למהר ולקצור לפני שייקצרו אביו ואמו ואחותו, הכלואים ביד החולשים על הדרכים המפרידות בינו לבינם. משום כך מיהר. וכל קרב פינה שדה, כל יום קידם אותו, כשדוושת הגז ברגלו ובידו ההגה – בדרכו אל מקום בשם לודז׳, היא עיר פולנית שממנה ברח בתחילת המלחמה כשדאג לעצמו. וכיוון שגם בעת המרדף צריך היה לישון... מצא לו מנוחה על כרי נוצות של נשים, או שתוי, מניח ראשו

על גולגולת אדם ובקבוק של וודקה הוא מקור חומו היחיד... ואיך יסבול עתה תלונותיה של אמו?

כל אלה נודעו לי בהמשך, אחרי שהלכתי אתו והשמתי עצמי כאילו אני קרידה וסבלנית. ותרגלתי נפשי שלא להיות כרוכה אחריו יותר מדי. ומי שנפלה חלל בקרבות אלה היתה אהבתי, כי אסרתי אותה על עצמי. שמא באמצע פריחתה תובס, מעודף ידע זה שלו, בקרבות... עם נשים... משאיות...

היינו יורדים מן הרכבת, לטייל בנופיה המזדמנים ליד המסילה של צ׳כוסלובקיה, אחר־כך של אוסטריה. מגיעים אל מקומות של טבע בתולי השופעים צמחי בר רכים, רוויי עסיס של אמצע קיץ, אל קרבת מחילותיהן של חיות קטנות. ועושים מה שזכרים עושים עם נקבות. אלא שהן ידעו זאת מדרך הטבע, ואילו לי נחוץ היה ללמוד, ולא בדרך קרבות, אלא בנועם. ולבחינות הייתי ניגשת ועוברת בלי ציונים. הן תורה זו (כך לימד אותי), מעצם המעשים היא נלמדת. ומה בכך שבמשך כל הזמן שקדם ללימוד זה ידעתי לשמור על גופי למען איש אחד, נבחר, שאוכל לדבוק בו לשארית חיי? אלא שהמין עם קובה לא היה רציני כל־כך, או טראגי, או נשגב כמו בספרים הרוסיים והפולניים שמהם למדתי עליו, ורק שמח ודי שובב, שכך ודאי לימדוהו הנשים שנזדמנו בין בקבוק לקיפולי סדין ופיתולי דרך. הוא היה מזמין אותי לפתור תרגילים אלה, כשעיניו הירוקות בורקות ומצטמצמות לכדי רמיזה שאין ממה לחשוש. ואם רצוני להתרגש דווקא, בבקשה, גם זה מותר. אף רצוי. ואם יש לי ספקות ואיני מרשה לעצמי לאהוב אותו עד הסוף, הרי זה ענייני. אבל פרט לחרטות ההן, שנשמרו בלב, ביקש להיטיב אתי, ולחזור ולהיטיב. ואני הייתי מלמדת אותו פרקי אהבת אמו, שאם לא אמר שאוהב אותי, הרי לפחות יאהב אותה, ולא שום אשה אחרת.

איפה למדתי את כל התחבולות? את הדחיות הקטנות, החמקניות? הן בשום אופן לא יכולתי לתת סימן שרק הוא קיים בשבילי. אחרי שהיה חוזר ומזכיר כי יחסינו הם־רק־זמניים. רק כל עוד נמשך זמן זה של טלטלה.

ובאותו זמן סיפר על עצמו: על בריחתו מזרחה, על ויתורו על שנת לימודים אחרונה בגימנסיה. ואני לא סיפרתי כלום, אחרי שחוויות הגטו והמחנות כבר סופרו לו מפיהן של אמו ואחותו, ששרדו ועברו את שאני עברתי, ונתמזל מזלן לקבלו חזרה, כדי לשבת יחד ולהתאבל על האב. ובשעה שרגז על אמו נהגתי להעיר כי ודאי היתה זו היא שדחקה בו לברוח, וסבלה בהיעדרו. לה הוא חייב. אף שכמעט לא הכרתי אותה, כי לא הציג אותי בפניה. ורק פעם או פעמיים, בתחנות, בלכתה ברציף, נתלה בי מבט, שלא אמר עלבונה, אף לא סליחתה... בכל־זאת אמרנו זו לזו "יום טוב".

הגענו אז למקום אחד, ששימש לא מכבר מחנה ריכוז. הוא שכן באזור הררי של אוסטריה. למחנה, כמו למקום היישוב שלידו, כמו לאגם השרוע לרגליו – קראו אֶבֶּנסֶה. השתקענו באחד מצריפי העץ שעוד עמדו על תִלם, אלה הצריפים שנכלאו בהם בני־אדם בזמן היותו מקום אימים. עתה שימש אחד מהם קורת גג לקבוצה שלנו, בעוד שאר האנשים, וביניהם קובה ואמו, שהצטרפו אליה רק לנסיעה שעיקרה מעבר הגבול, שוכנו בצריף מרוחק מעט. ומשום כך הייתי רק אני שייכת לטקסים שקוימו במסגרת הקבוצה וקדמו לארוחות הדלות שסופקו בידי אונר"א.[2]

בשבועות אלה של חניה ליד המחצבה ההררית, שעבודת חוצביה המעונים פסקה ואבניה עמדו סביב כמצבות לזכרם – נהיו עם הזמן הדיבורים רמים קצת יותר, מלמדים כי בסמוך לגושי האבן שהיו עדים לאלפי מיתות ברעב ובעינויים צמחו שוב חיים יהודיים, אם כי ארעיים. והשיר היחיד שעלה משם היה שיר קינה שנהג יחיאל להשמיע בערבי שבת. הוא היה עוצם את עיניו כבשעת תפילה ומסלסל בקולו: "אלי, אלי, למה עזבתני...". ומסיים בקריאה "אָדוֹישֶם אלוהינו, אָדוֹוֹישֶם אֶאֶחד". קולו מטפס וגרונו נרעד, בעוד גרונותינו יבשים ועינינו לחות. ורק באחת השבתות הושרו שירים רוסיים, נוגים אף הם. היה זה יום השנה לניצחון כלשהו שהחליטו לחגוג הפרטיזנים שבינינו. באותו יום ביקשו לזכור יערות

[2] ארגון בינלאומי שנוסד בסוף מלחמת העולם השנייה כדי להעניק סעד לפליטים.

שהיו להם מקלט וכר פעולה לגיחות עם נשק. שיריהם חזרו ליערות שבפאתי רוסיה, וחדרו ללב. אחריהם באו הסיפורים, שבהם תיאר כל אחד איך זכה בחיים ובלחם השחור והכבד כאדמה.

טקסים אלה לכבוד זיכרון מיוחד, כאלה של קבלות שבת, שהיו מרגשים ומתארכים לתוך הערב, חייבו אותי אך לא את קובה. בהתחלה, לפני שהתחיל למצוא בהם עניין, להיכנס פנימה ולהאזין, היה עלי לחמוק מהם, כי כבר חיכה מעבר לשביל, קומתו על רקע השקיעה, רוח משחקת בגופו, מניפה ומדביקה חולצתו הדקה אל חזהו. בלכתנו אז, עם רדת החושך, היינו שותקים, נושמים את אוויר ההרים, להפיג בו את טעם החברותא וריח הצריפים. אבל טיולינו האמיתיים היו בשעות היום, שממילא לא היה מה לעשות בהן. היינו יוצאים אז לטפס בהר ועוצרים לראות את הנוף, המתרחב בכל פסיעה. ואני, שהתקשיתי בטיפוס – כדי שלא יראה אותי בחולשתי הייתי מוצאת נקיק ומסתתרת בו, ונחה קצת. והוא היה קורא ומחפש. ובראותו אותי היה עובר הלאה, משים עצמו כממשיך לחפש ומתחבא בעצמו. ומשנמצאנו זה לזה באמצע הר היינו מפסיקים את משחק המחבואים ועוברים למשחק הקשב. תחילה היה עלינו להזמין את הקולות בקריאות "הו! הא!" ששולחו לעבר הפסגות, ולהמתין. ובהגיע ההדים היינו אוספים אותם ויורדים לאגם, מוצאים על שפתו אבן שטוחה ומחוממת משמש ויושבים עליה. הכחול היה נפרש אז מלמעלה ומלמטה. ובקרבת מקום, קצת מעלינו, בקצה הצוק הצהוב, התאספו ילדי המקום וקפצו למים הכחולים מרוב עומק, עיניהם ושערם תואמים את צבעי המקום.

ומי קבע כי הצבע שראינו הוא כחול, או זהוב? מי בכלל קובע מה הוא מה? אפשר היו אלה מים אדומים או שחורים, וילדים שחרחרים קפצו לאגם. ולא יצאו. ומי שיצאו לא היו ילדים, אלא נוגשים דמויי אדם עם אלות ורובים. ולפניהם צצו אחרים, כפופים מהם, דחוסים בין קליע לסלע, לשאת כובדו של זה ורשעותו של זה. ולחצוב. וההדים שהפקידו מכושי הברזל בסלעים, כקולות ירייה ויבבה, בודדים או צרורים, כקולות נפילה שקטים... רק צריך לזמנם בקריאה, ולאסוף... אף שריחם של מי שהדיפו אותם כבר נמוג, התאדה... גם מבגדינו הספוגים ריחות דרגשים.

אי־אפשר היה שלא להתמלא בהם ולהיחרד, מול מראות שקמו לתחייה והיו מתקשרים למקומות ולאירועים שכל אחד מאתנו זכר באופן שונה. ואז היו יוצאות הידיים לאסוף את כתפו של האחר ואת גופו, לחזק ולנחם, עד שנהייתה ישיבתנו שם לזמן של הבנה והתקרבות, ואפשר – לזמן אהבה.

אבל החבר׳ה ראו בעין צרה את ההסתלקויות שלי, וקיטרו ורינננו. גם מצאו להן שמות גנאי, גם עשו חשבון לזמני שפרש מזמנם, וניצלו את רגעי נוכחותי כדי להקניט. עד שגברה כמיהתי להסתלק מהם לבלי שוב. וערב אחד, באספה (שארגן עם שובו מפגישה עם מנהל המחנה), שאל יחיאל: ״מי מהחברים יודע עבודה משרדית?״. אמרתי שאני כתבנית, ולמחרת נשלחתי למשרדי הנהלת המחנה. היה עלי להדפיס רשימות ארוכות של שמות יהודיים. העתקתי אותם מכתב־יד ותהיתי אם אלה אנשים האמורים לעבור במחנה או מי שנכלאו בו ונספו. עבודתי היתה משעממת, ועניינה היחיד – למצוא שם חריג או צירוף של שם משפחה ושם פרטי שיש בהם מן הגיחוך, כשאחד הוא יהודי מובהק ולבן־זוגו צליל פולני שורשי. כך נמצאו באותן רשימות שמחה זאמויסקי ליד לזביגנייב פלוסקווה (שפירושו של האחרון הוא חרק מאוס המוצץ דמו של הישֵׁן ואין להיפטר ממנו אלא בנפט ובשרפה). פרט לאותה נלעגות של צירופים לא נלווה לעבודה זו שום עניין, חוץ מריחות של נקניק ומרגרינה מומסת שנדפו מצלחת אחת, ובה כריך ענק וחביתה מאבקת ביצים. היא עמדה על שולחנו של מנהל המחנה וחיכתה לבואו. ופעם אחת לא עמדתי בפיתוי וזללתי את החביתה. אחר־כך הודיתי בפשעי, אמרתי שלא יכולתי לעמוד בפיתוי מרוב רעב. מיום זה והלאה היה מביא מנה גדולה של לחם ונותן לי. הייתי שומרת אותו ולוקחת לצריף, להתחלק בו עם קובה, שבתחילה סירב לקבלו. אחר־כך התרצה וסיפר על מעט הכסף שהצליח לחסוך מדמי שחרורו מן הצבא ומעבודתו. עכשיו הוא מוציא אותו על קניית לחם בשוק השחור של המחנה. חסתי על כספו. אמרתי שישמור אותו לזמן של צורך אמיתי.

בזמן הזה מלאו ימי בעבודה, ונותרו רק טיולי הערב. לקראתם היה קובה בא לצריף שלנו, מאזין לשיחות שלאחר הארוחה, ששוב לא קדמו להן זמירות, כי גווע ואיש לא העז להחיותן מול קדרותו של המקום. והשיחות? גם את אלה התקשו לקשור, בהיות כל אחד נתון

לשרעפיו. משום כך חיפשו להם בני־זוג, כדי לגבור על האבל ולהיאחז בדבר־מה חי. זוגות נוצרו אז, שונים זה מזה במוצאם. דבקים מתוך כורח שלא לחיות לבד, בניגוד לצווי הורים בדבר קשרי־ייחוס־שבבחירת־בני־זוג. הורים שאבדו בכבשנים, ומשום כך תקפות צוואותיהם אף יותר... ומנגד, קמים היו המרד והצורך לבטלן, בהיעלם ההורים בתוך הרוע. ושמא עשתה זאת הבדידות לבדה?

קבוצתנו היתה דגם מובהק להיווצרות דבוקות מעין אלה, בהשתייך אליה דוברי שפות שונות ובעלי דפוסים שונים של הידברות ומנהג. מיעוטם ניצולי מחנות ורובם פליטי שטחים שבשליטת ברית המועצות, לה חבו את הצלתם. והיו בהם שסיכנו חיי עצמם והצילו אחרים.

כאלו היו ארבעה צעירים מעיירה במזרח פולניה ושמה לאחְוָה, ארבעתם פרטיזנים לשעבר שרשמו לזכותם מעשי גבורה. לבם היה מר על בני הקבוצה האחרים, על השטויות שיש להם בראש, על שמדברים כל הזמן "פלשתינה, ישראל" בלי לשאול מה עבר על כל אחד בזמן הנורא או להתעניין בגבורות שחוללו ארבעתם. רגזו על יחיאל ועל אופן ניהולו את הקבוצה. פעם ניגש אחד מהם אלי וביקש שאהיה לו חברה, באומרו שקיבל לכך את תמיכתו של יחיאל. ובכלל, מה אני חושבת לעצמי. מה כל הריצות שלי עם הבחור ההוא שקוראים לו קובה, שלא שייך לכאן. למה הוא בא, לוקח בחורה שמגיעה לאחד מן הקבוצה? כי כך היה אצלם בפרטיזנים. וכדי שלא יישמעו דבריו קשים מדי, הבטיח שבסך הכול יש לו כוונות. רוצה הוא לבוא אתי למקום שאליו צריכים לבוא היהודים. כן, לפלשתינה. גם להתחתן. שעה שקובה – זאת רואים מיד – רק מחפש הרפתקה. וכל עוד אנחנו בנדידה הזאת הוא ישחק אתי, ואחר־כך ייסע עם אמא שלו, לאמריקה או לקנדה. עוד הוא מדבר, וכבר דוחף ידיים לתת תוקף לחיזוריו.

כעסתי על עצמי, על שהסכמתי להקשיב לדבריו. אף כי בעצם היה בהם מהרהורי לבי. אלא שנמנעתי מלספרם לקובה, כי יכול היה לומר, "מה יש? תלכי אתו. אני לא אמנע ממך". והעניין היה נגמר. לא כל שכן על החתונה המובטחת. ובכלל, הן לא סבלתי את הבחור ההוא. היה עלי לדחותו ולעשות מעשה. וכך, אחרי חלוקת המרק

בצריף, באתי מאחורי מחיצת עץ נמוכה שלרגליה ישב, שפכתי את המרק שלי על ראשו וברחתי.

ועוד דבר רע עשיתי... לשמיכה אפורה ומכונמת, אחת משלוש ששמרו עלי מצינת הלילה. חתכתי ממנה במספריים ששאלתי ממקום כלשהו, ומן היריעה שנתקבלה גזרתי סוליות וגפות, תפרתי אותן בחוט אדום ועשיתי לי זוג נעליים. כי נעלי הגבוהות, החדשות כמעט, שהשגתי בעמל בוורוצלב (אף כי היה עלי להקריב לשם כך את מעיל העור שקיבלתי מבן דודי), נעלמו (כי מדי ערב, בשוכבי לישון, לא החבאתי אותן בין השמיכות שעל הדרגש, אלא הנחתי מתחתיו. וערב אחד התאחר קובה להישאר אתי בצריף, וידעתי כי הפרטיזנים מקשיבים. ובלכתו ממני ליוויתי אותו יחפה עד הפתח. את נעלי החזקתי ביד, ורק בשובי לדרגש נעלתי אותן ורשרשתי בהן על פני הרצפה, שיחשבו השוכבים מעבר למחיצה דקה של עץ כי אני היא זו, שיצאתי החוצה לצרכי ומיד חזרתי).

בבוקר שאחרי ליל הרשרושים נעלמו הנעליים, ולא עמדו מתחת לדרגש ולא בשום מקום אחר. חיפשתי בכל מקום, אך העליתי חרס בידי. חשדתי בפרטיזנים, שבאין אויב אחר החליטו להתנכל לי. אך להוכיח לא יכולתי. וגרוע מזה – נשארתי מושבתת מעבודה. הן לא יכולתי לבוא למשרד ברגליים יחפות, גם לא ללכת לפגישות עם קובה.

כך נמצאתי עוסקת בסנדלרות של שמיכות. ולמחר יצאתי לעיסוקי כשלרגלי אנפילאות רקומות בחוט אדום, מעוררת עלי רוגזם של חברים, עד כי לא נשאר מהם אחד שלא הפנה אלי אצבע מאשימה. והמרבים לרגוז היו הפרטיזנים של לאחְוָה, ועמם נושא כליו של יחיאל (ששלח אלי ידיים ערב צאתנו מפולניה), וכמוהם פולטי ההערות הרב־משמעיות, שכנגדם עיקמתי את האף והמשכתי בשלי.

ויום אחד, בשובי מהעבודה, קרא לי יחיאל הצדה, בחן אותי במבטו מקודקודי עד קצות נעלי הסמרטוטים ואמר: "מחר בשעה חמש תתייצבי למשפט חברים! כי מה את חושבת לעצמך, זה שעשו לך טובה וצירפו אותך לקבוצה לא אומר שמותר לך לפגוע בחברים וברכוש שהועמד לרשותנו". לסיום שאל אם נחוץ לי סניגור, שאם כן, אוכל לבחור באחד החברים. והוא עצמו ינהל את התביעה. עניתי שלא אוכל לבוא בחמש כי העבודה במשרד נגמרת בשש. וסניגור?

תודה. סניגור אשמש לי לבד. ולמחרת, בשובי מן המשרד, כבר חיכו כולם בחדר שבו אמור היה המשפט להיערך. רק קובה לא בא, כי לא השתייך לקבוצה. יחיאל הצביע על ספסל שהוצב באמצע ואמר לי לעמוד לידו, ובעצמו קם ופתח בדברי קטרוג. הוא דיבר, בהיתול־מה, על המרק השפוך ועל הבחור הגיבור, המסכן. וברצינות גמורה – על השחתת רכוש כללי לצורך פרטי, דבר שלא נודע כמותו לחומרה. לסיום שאל מה יש לי לומר להגנתי.

באותן דקות נזכרתי במשפט שאליו אמורה הייתי לעמוד בפולניה (גם הוא על דבר של מה־בכך), שממנו נמלטתי אל קבוצה זו, העומדת לדון אותי. אולם הפעם היתה אשמתי ברורה ולא מצוצה מן האצבע כבמקום ההוא, והעומדים לשפוט אותי – יהודים, ואין לפחוד מהם. ומשהורשיתי להגן על עצמי עמדתי מולם, בידיעה כי מעטים מהם בעדי, אם בכלל. נעצתי עיני בקיר הקרשים ממול ואמרתי דברים שבאותם רגעים עלו על לשוני: "כי אכן... כל הכבוד לגיבורים, אלה מרוסיה ובעיקר אלה מן היערות. עם כל הערכתי להם, עלי לומר שלא צריך להיות גיבור גדול כדי לשלוח ידיים בבחורה חסרת מגן. אני דווקא הייתי במחנות. ומי שבא משם לא מקריב מרק – לשופכו על ראשי גיבורים – אלא בשעת מצוקה גדולה או בשעה שפוגעים בשארית כבודו ורצונו, שבימים אלה חזרו אלי ואינם עומדים למיקוח. ואשר לנעליים ולשמיכה – אכן חטאתי ועלי לבקש סליחה, כניצולה, שכאז כן עתה, עברה במחנות בלא נעליים לרגליה. אכן עשיתי וקלקלתי, ופגעתי בשמיכה שעטפה ברחמים גדולים גוויות. ואילו אני חיה, ותפרתי ממנה נעליים – לעמוד בהן, וללכת, גם אחרי המחנות".

היה זה נאום הגנה שרק פעם אחת בחיים יצא לי להשמיע כמותו. כשסיימתי באו כולם לחבק אותי, ולְברך. ונהיו בעדי, ולא נגדי. גם יחיאל המדריך אמר דבר־מה אוהד ונידב מבט סמיך וטוב, אף ניסח משהו בדבר זיכוי בדין.

תוך כדי כך הגיעו ימי אֶבֶּנסֶה לקִצם. הנהגת התנועה מצאה לנו יעד חדש. יומיים לפני הנסיעה זימן אותי מנהל המחנה למחסן והרשה לבחור זוג נעליים מתוך ערמה גדולה, שרובה נעלי גברים. קשה היה לנבור בערמה זו, הספוגה בריחן של רגלי הנספים, והוא טרי עדיין. נצרכתי לשעה ארוכה של חיטוט כדי להעלות ממנה זוג נעלי נשים.

הן היו בצבע בורדו, עם עקב ואבזם. מיום זה והלאה נהיו רגלי מושכות במיוחד. יכולתי לראותן מגובה עיני ולערוך אתן היכרות מחודשת, בעוד גופי ופני נותרו עלומים בהיעדר מראה בצריף, ורק עיניו של קובה ועיני חברים יכלו לאשר את מראם. היה זה היקף החצאית שהעיד כי גופי תפח יותר מדי מאכילת לחם. אבל קובה טען, שכך נאה. בעיניו נשמר הטעם של זמן המלחמה ברוסיה, כשגוף מלא הועדף על גוף חסר. מה גם שעודף השומן היטיב עם פני, שיפו בזמן הזה.

וביום שאמור היה להיות האחרון לשהותנו באֶבֶּנסֶה, התכוננתי לנסיעה. גם מגפי נמצאו פתאום מתחת לדרגש. הנחתי אותם במזוודה, ביודעי כי מחר באותה שעה אעלה לרכבת. היא תמתין בתחנה, ובערב יעלו עליה חברי הקבוצה שקובה ואמו אינם נמנים עמם. כדי להשלים עם הצפוי הלכנו להיפרד מן האגם, ממקומות המחבוא וממעשי הקרבה שלנו. (נעלי החדשות הוליכו אליהם ורגלי המעוצבות מחדש פיתו את אהובי) – לטעום מהם פעם נוספת, אחרונה ומרגשת במיוחד. וכבר היה עלי לחזור, להתכונן לדרך...

שאלך בה עם בני הקבוצה, עם מזוודה קלה, וצעקה כבדה, בלומה.

הוא עזר לי לשאת אותה. כלומר – את המזוודה (עד פתח הקרון. לחבק עוד פעם אחרונה).

בשוק השחור של אֶבֶּנסֶה ביקש קובה לקנות לי מתנת פרידה. הן היה בחור מן העיר שלנו, ובחורים יהודים מלודז׳, אפילו שירתו בצבאות העולם, בכל־זאת יודעים שאין להיפרד בלי לתת משהו למזכרת. אבל באותו שוק שחור אפשר היה לקנות רק אוכל. היתה לו מטפחת של אמו, יפה ועשויה משי. הוא רצה לתת אותה לי, וברגע האחרון נמלך בדעתו. ״לא אתן לך״, אמר. ״ברוסיה אמרו כי מטפחת היא סימן לפרידה. אז חכי. אולי נתראה עוד״. כך הבנתי שהפרידה קשה גם לו.

הוא לקח מידי את המזוודה והלכנו. אחר־כך ישבנו על אחד הספסלים ברציף, לחכות לרכבת. הזמן התארך. קובה ישב ושיחק בידית המזוודה. עקבתי אחרי ידו. חשבתי, מה זוכרת יד? ודאי פחות משהיא מזכירה. כי הזכירה דברים עדינים וחצופים, מענגים לרוב.

עוד מעט תונף לשלום, לעברי ולעבר בני הקבוצה... העומדים מרחוק, כמבינים שרגעים אלה הם האחרונים להיותנו יחד.

ומה יגידו... הם? איך ינהגו בי אחרי שתתחיל הרכבת לנוע? מה אעשה אני בקרבם?

היה די והותר זמן להרהורים, כי לרכבת לא היה סימן. חיכינו עוד שעה ארוכה, עד שבא יחיאל ואמר: ״כנראה חל שיבוש – בהבנה או במכתב שנשלח. אין טעם לחכות כאן. כולם חוזרים לצריף. שם נחכה, אולי עד מחר. אולי ימים״.

וקרה מה שלא יכולתי לשער מראש: הרכבת ביטלה עצמה למעני. זו לי הפעם הראשונה שמשהו מבטל עצמו למעני.

והן היתה חייבת. איך לא חשבתי על זה קודם.

וידו של קובה, במקום לנופף – הרימה בקלי־קלות את המזוודה – להשיבה לצריף.

גם המלים היו חסרות

היה זה זמן מַשמים של המתנה. הידיים קמלו מבטלה ומחוסר רצון לעשות דבר, גם אם היה בו כדי לגרש יום נוסף. רק נכונות אחת נותרה, והיא לקום ולנסוע הלאה, אם כי גם לכך חסרה היוזמה. עייפות גדולה אחזה בכול באמצע הנדידה, הרגשה של מצור וידיעה שמכל צד, בכל שעות היממה, יקיף אותי המון אדם שלא ברור לאן פניו מועדות.

מחנה העקורים על אדמתה של גרמניה: ריבועי המבנים הזהים שבהם התאכסַנו, ששימשו זה לא כבר קסרקטיני צבא, נמלאו טלטלת אדם, שלרובם זו ישיבה במחנה זמני אחרי שהות כפויה במחנה ריכוז. בכל אחד מקופל נס שרידותו, הנשלח מדי פעם בתנועת יד, במבט: לבקש לו שותף לגורל, להרגיל את הפה לקרוא בשמו, לחבר כאב עם כאב ולדבוק באיזו נפש בעלת גוף. כלומר, במישהו שעדיין חי. ואם לא מבין הנפשות המוכרות, הרי מאלה הזמינות כל־כך, שכבר הוכיחו כושר שרידותן, אם במאמץ עילאי, ואם בדרך נס. ויש הנושאות את הנס והוא מוצפן בכרס תפוחה, ויש שהוא גלוי וצועק קיומו, נרגע בהישלף לו שד להיניקו ולהרגיע בכיו. האחרים רצים לעמוד בתורים: לאוכל, לשמיכות, למיטות המחולקות. עוצרים מרוצתם, מסתכלים סביב לחפש אחרי יקיריהם הטריים, לבדוק אם לא אבדו בתוך המהומה. ויש שקרה להם נס גדול מזה – מי שמילטו עצמם עם בני משפחתם לרוסיה, נמלטו חזרה, חצו גבול אחרי גבול, ועתה ממתינים לאשרות מעבר של גבולות נוספים. ועל כולם עולה מספר הבודדים המאוגדים בקבוצות ארעי, שכל דבק אינו מחזיק אותם, כל צורך לדאוג לאיש, זולת עצמם. זיהוָים המשותף הוא היותם יהודים הצורכים את מחיית יומם בתוך זמן שכבר אינו זמן מלחמה, אך עדיין אינו זמן של קיום. העיקר הוא החיים באותו יום והיציאה מגיא הצלמוות, כדי לבנות במקום כלשהו משהו שלעולם לא ידמה לחיים

הזכורים מלפני הזוועה. ובינתיים לקבל שלוש ארוחות ביום מידי אונר״א או הג׳וינט,[1] ולא להפסיד את מה שנקרא חיים.

לו שהינו במחנה זה זמן רב יותר אפשר היו נשמרים בזיכרוני שמו ומקומו המדויקים על המפה, ומקומי המדויק בו. לפחות זכרו של חדר כלשהו... אבל עצרנו בו לימים ספורים. ומן התוהו אזכור רק זאת, שבוקר אחד פנה אלי יחיאל המדריך ואמר שהקבוצה שלנו נתבקשה לשלוח מישהו לעבודה במטבח, והוא בחר בי. כיוון שכך, יהיה עלי לגשת מחר לבלוק של המטבח, לומר שהמדריך יחיאל שלח... עוד הוא מדבר, סומך על להיטותי להיות עסוקה ועל אחת כמה וכמה במטבח, כדי להשיג אוכל טוב יותר בשבילי ובשביל החבר החדש שלי – עניתי לו, מתעלמת מרעיון השיתוף ומחובתי כלפי הקבוצה, שאני, יש לי מקצוע. אם דרושה למישהו עבודת הדפסה – אלך ברצון. אבל סתם, לעבודות דחק, ישלח בבקשה את חברתו או אחת מאחיותיה. אולי הייתי חצופה מדי, אף על פי שחוסר המעש של אותו מקום ריפה את ידי. יחיאל כמעט לא הגיב. רק גבותיו הורמו, ומבט עיניו השחורות נהיה קצת פחות אוהד מקודם.

רק דבר אחד חשוב קרה במקום הזה, והוא שקובה, האיש היחיד שאתו היו לי יחסים של קרבה, החליט לקשור עצמו עוד קצת, לא ממש אלי, אלא לקבוצה שקלטה אותי ברגע אחרון לפני צאתה מפולניה. על כך שוב היו חילופי דברים בינו לבין אמו, שהיתה שותפתו למסע ועתה מיאנה להמשיך. מן הסתם חשבה לעצמה כי, תודה לאל, מזלה היטיב עמה. ילדיה ניצלו מן התוהו ושבו אליה. עכשיו רצונה לשבת במקום אחד, לחכות לאות חיים מן הבת, ואולי לבת עצמה, שתבוא ותיקח אותה. לא להיגרר ממחנה למחנה אחרי הבן, שעוד מעט ייסע בעקבות הצעירים ההם. אף על פי שלא אחריהם ייסע, אלא אחרי הבחורה שבקושי אמרה לה פעם, ביום אחד מעונן, ברציף של רכבת, ״יום טוב״.

ולבנה אמרה: ״סע בלעדי, עם מי שתרצה, לאן שתרצה. אני נשארת. יש לי חברות כאן. אשב אתן, אחכה למכתבים שלך ושל אחותך״.

[1] ארגון סעד שנוסד על־ידי יהודי ארה״ב.

הוא חזר באוזני על דבריה. אחר־כך שב לדבר על לבה שתימלך בדעתה. הן אפשר לבקש מיחיאל שייקח גם אותה כשם שצירף את הורי חברתו. וחזר ונדד ביני לבינה, ומן הסתם לא הגיע, לא אליה, לא אלי. כי היה עובר לידי, עוצר לרגע, מצמצם את עיניו הירוקות, משפשף מצחו, פיו זע מתחת לשפמו הקצר כמנסה להטיח בי איזו אשמה או להתוודות, ומוותר, מסתובב והולך. נבלע בין רבים. אחר־כך חוזר. מנסה להבהיר. מוסיף פיסות מידע.

לא במישרין, רק טיפין־טיפין, נודעו לי קורות משפחתו. ועיקרן היעלמו של האב באחד המחנות ולכתה של אחותו הניצולה אחרי איש ניצול שהכירה אחרי השחרור. לא ברור מה טעם מצאה בו, שייחוסו המשפחתי היה כה רחוק מלהניח את הדעת, עד כי שניהם, אמו והוא, הסתייגו ממנו. אילו חי האב לא היתה מעיזה לנסוע אחריו. ואילו עתה, משהתאלמנה האם, הלוא על אחת כמה וכמה לא יאה לנטוש אותה ואת אחיה, ששב אחרי שנים רבות של מלחמה. כי למען האמת רוצה הבחור למשוך אותה אחריו ללונדון, שם יושב דודו המבקש לאמצו לבן, אלא שלפי שעה תקועים השניים במחנה עקורים אי־שם בגרמניה. המחנה, ברגן־בלזן שמו. שעל כך מהמר "המוצלח" שבין הגיסים העתידיים: היות שמחנה זה שוחרר על־ידי בעלות־הברית ונמצא בשליטת האנגלים, אפשר יהיה להשיג בו אשרת כניסה לאנגליה. לשם כך נחוץ לשבת שם ולחכות, אולי שנה, או יותר. הן רק בגלל מעשה זה של האחות יצאו הוא ואמו מפולניה — כדי להתאחד אתה, ובלית ברירה גם עם הבחור, שדי בהעלאת שמו כדי לעורר בו רוגז, מאחר שבגללו איבדה אחותו עשתונותיה והפכה אותו, כלומר את קובה, לשמרטף של אמו.

אלא שהקרבה לקבוצה שלנו גרמה לו להסתייג מהנסיעה לברגן־בלזן, גם מטעם זה שלא להיות משתף פעולה עם מעשה ההגירה. כל רצונו עתה להגיע לארץ היהודים. דבר זה חזר ושינן, ברצינות ובצחוק. "שוב אהיה יהודי. כך החלטתי. אחרי מה שראו עיני, גם ברוסיה. אפילו שפרצוף לא ראו לי, ורק מי שידע את גופי, כמוך, כי את היהודייה שלי". היה גורם לי להסמיק, גם לפקפק ברצינות כוונותיו. כי איזו יהודייה שלו אני? כנראה גם כן זמנית. כמו כל החיים האלה, כאן. ושם. ובכל המחנות.

גם הופתעתי מנהייתו אחרי כל דבר יהודי. הן בתחילת היכרותנו ראיתי מה התקשה להאמין שיסתגל, יאהב שירים יהודיים והווי יהודי, חלוצי כביכול, המיועד למשוך את לבם של קומץ האנשים אל פיסת ארץ מוכת חום, מאוימת מלחמות. ציבור אטומי־מבט שקוראים לו "שארית הפְּלֵטָה" או "אודים מוצלים" – והמבין יבין ממה נפלטו, וניצלו. והחושב עצמו מבין, לו עצמו ברור שלא יבין לעולם.

ושמא הרגיש מלכתחילה שאתי יהיה קל יותר, כי גם אני חייתי זמן רב בקרב מי שאינם יהודים? השיבה קשה גם לי, ואולי גם טובה. וכדי להיות ראויה לה עלי לצאת מהמחנה חסר התוחלת ולהגיע למקום של הכשרה, להתנסות בחיי שיתוף ובעבודת האדמה, בדומה לנהוג בקיבוצי הארץ.

כדי להגיע למקום זה נסענו שוב ברכבת, כל הקבוצה וקובה בתוכה. הפעם היתה הנסיעה נוחה במיוחד, בתא שהכיל את ארבעתנו: את יחיאל עם חברתו השחרחורת, נינָה שמה, ואותי עם קובה. זוג מול זוג התפרסנו בנוחות על המושבים המרופדים. שוחחנו על אודות המקום שעזבנו, ומעט על זה המחכה לבואנו. בהתחלה התנהלה השיחה מתוך רצונו של כל אחד לתת ביטוי לדעתו ולנוכחותו, גם להשמיע קול ולמצוא קשב אצל שלושת הנותרים. אחר־כך התחילה השיחה לדעוך, וכל אחד זרק משפט או מלה, כמו שמוסיפים גזיר עץ לאח מבוערת כדי להזין את האש ולשמור על נועם הישיבה. ובזמן שהשתלטה הדממה לא פג הנועם, אלא גבר גם הוא ומילא את התא הקטן, ועטף אותנו בלא שהיה צורך להוסיף לו מלים. את מקומן תפסה נגינת הרכבת, שמשכה אליה את הקשב עד כי כל שחלף מחוץ לחלון והתחכך בו היה זר, לא שייך לכוריאוגרפיה האטית שהתפתחה מעצמה בתוך התא הקטן. ראשון נענה לה יחיאל, מתח זרועותיו לצדדים ואספן חזרה, לאותת כי גופו עייף ונוטה לשכיבה. חברתו נענתה לשפת תנועותיו, התיקה עצמה ממקומה, נסוגה, וצמצמה גופה בפינת המושב כדי לקלוט את ראשו בחיקה. והוא שיקע את ראשו בקן המוצע והניח מלוא אורך גופו על שלושה מושבים. גם אני וקובה נענינו לקצב שהכתיבה תנועת הגלגלים המונוטונית על פסי הרכבת, מעל לאדמה הבורחת, התובעת תוך כדי כך להניח איבר־איבר כמה שיותר קרוב אליה. למתוח גב ורגליים

במאוזן, להניח ראש במקום רך ומוגבה, עדיף בשקערורית של גוף הנכון לקולטו. אבל קובה לא ביקש לגופו את תנוחת הנוחות, אלא זז עד קצה המושב ופינה מקום עבורי, התכרבל מעט בפינה, אסף את ראשי אל חיקו וערסל אותו בין ירכיו, אחת מידיו עוברת לאט בשׂערי והשנייה מעבירה בי שדר אצבעות.

ומה שעבר מאצבעות ידו אל ראשי היתה הבטחה שמתכוון הוא לנסוע אתי, וללכת. אולי להגיע אל מקום כלשהו, מתוך ויתור, ואפשר מתוך הישג. ומה שעבר בראשו של יחיאל לא ברור אם שידר אותו לנינה. אף כי נינה חכמה היתה דיה לדעת שדברים העוברים בראשו של יחיאל לאֹ תמיד נוגעים בדעתה. וכי יכלה לבקש לעצמה גם זאת? הן גם כך נאה ומכובד לה היותו של חתנה מדריך המטיל רצונו על הכול. מה גם שנאֶה הוא וגבוה, ומיטיב לשיר (אחרי שהכול מפצירים ומבקשים לשומעו שר את השיר "אֵלִי, אֵלִי", ואז רואה הוא את עצמו קרוב אליו, ממש יד ימינו). ואם לא די באלה, יש לו עוד מעלה העולה על כולן. והיא היותו רופא, בעל מקצוע, שאותו למד ברוסיה. דווקא מעלה זו הוא מזכיר שוב ושוב, כדי שיהיו כולם מודעים לה. מחזק בתנועות ידיו, שאותן הוא מושיט אל האור ואומר בקול נרגש: "הנה, ראו, אלה ידיו של רופא". אחר־כך אוסף אותן חזרה ומשהה מבטו, לראות איזה רושם עשה. ואותי הביכו תנועות אלה וגרמו לי לחשוב: אילו מעשים יכול יחיאל לחולל בידי הרופא שלו אם לא השכיל ללטף בהן את ראשה של נינה...? גם לחשוד שהמקצוע כבד עליו, אם הוא נושאו ברהב כזה. קצת נוטרת לנינה על היהירות שדבקה גם בה – בעוברה לידי בשמלתה הכחולה, המבליטה גזרה מלאה מעט. בקומה זקופה היא הולכת ובאף מורם, מֵישירה מבט קטיפתי, בעוד פיה נפשק קמעה, להעניק מחיוכה. ביטחונה העודף מוחזק בידי הוריה, שלא נחה דעתם עד שהתארסה ליחיאל כדין. גם אומרים בקבוצה כי ברשותם כסף רב, שבעזרתו יסתדרו בכל מקום. גם אחיות יש לה, שתיים, הסרות למרותה.

ולצד הרהורי הקנאה אני צוחקת בלב, על חתנה הדורש לעצמו כבוד וקשב ועושה למענם הצגות: בידיו, בשירתו, בסמכותו, המובנת כביכול מאליה. מעמידה כנגדו את קובה, שאולי נמוך ממנו קצת, אבל גיבור אמיתי. הודות לגבורתו ניצלו רבים. ויודעת שחלקי גדול משלה. אף שקובה מצניע עצמו. רק לי סיפר, וביקש שלא אגלה

ברבים את עניין שבעת אותות הגבורה שקיבל. מנהגו זה עושה אותו בעיני מכובד ושווה פי כמה וכמה.

בזמן הנסיעה היתה מן הסתם דאגתו של יחיאל נתונה למעמדו במקום החדש – היישמר תפקידו כראש הקבוצה או שיהיה עליו לסור למרותו של מדריך אחר, דבר שאינו מוכן לו. ואם כך, יהיה עליו לפרוש ולמצוא מקום ראוי, אולי כרופא של אחד המחנות. גורלה של נינה תלוי בשיקולים אלה. גם נסמך עליהם, ומוגן.

וכך אמנם היה במקום החדש. כאשר יחיאל ונינה גמרו אומר להפריש עצמם מן החברה כדי לעוזבה בהזדמנות ראשונה, התערינו אנחנו, כלומר קובה ואני, והפנמנו את חייה. את חוקיה קיבלנו מתוך הכרה כי אלה יובילו ליעד המיוחל. ראשיתה של התערות זו היתה ברדתנו מן הרכבת, בתחנה הנידחת, שם חיכה לנו רכב שנשלח לאסוף אותנו ולהביא לחווה בשם גוט־רוֹטשווייגֶה,[2] אשר שמהּ בפי החברים שפתחו לנו שער היה "הקיבוץ שלנו", והיא חווה חקלאית שהשתרעה על כברת אדמה וכללה חצר עם בית מגורים נאה, שבצדו מבני משק בנויים בסגנון גרמני איתן ומעברם שדות מעובדים. משק זה הועמד לרשותם של קומץ צעירים, שורדי מחנות ויערות, לעשותו מקום שבו תוחזר להם, ולו לזמן קצר, רוח נעורים ואמונה כלשהי, חדשה, גם אהבה לשירים שישמיעו בקבלת שבת ובשובם מעבודת השדה. עבודה זו אמורה להטעים אותם טעמו של עמל בחיק הטבע, וזה עשוי להועיל בבואם לארץ, אשר בה יעשו את צעדיהם הראשונים בקיבוץ, מן הסתם. אלא שזה שלנו הארעי שכַן קרוב מאוד למחנה אחד נורא, אולי הוותיק במחנות, דָכָאו שמו, הקרוב לעיר מינכן. פרטי גיאוגרפיה אלה נודעו לי בשעת טקס שקיימנו זמן־מה אחרי בואנו, ליד האנדרטה של דכאו. ואילו אז, בהיפתח שער הבית שבחצר החווה, אספה אותי נשימתו החמה של מה שיכול לשמש במקום בית, לראשונה זה זמן רב.

היתה זו אירקה, חברתי מבית־הספר בגטו, שעשתה את גוט־רוֹטשווייגֶה למקום מסביר פנים, ראשון אחרי מסע תלאות. שׂער ראשה של אירקה היה מתולתל, קצר עדיין, אחרי אושבינצ׳ים, קולה

[2] Gut בגרמנית: נכס וגם חווה.

צרוד קמעה, והיא כולה תזזית של קבלה ושל חיבוק אל שִׁפעת חזה, שצימח מאז ימיו הרזים של בית־הספר בגטו; ולא זו בלבד שזכרה את רזוני בסגור עלי חיבוקה, אלא סיפרה בקולי־קולות את שיאֶה היה לגזור עליו שתיקה, עד שהרגשתי איך עולה הסומק בפני. וכבר עמדתי בלב החבורה... ומיד אחר־כך נפנתה מעלי – להעניק חיבוק חזק פי כמה וכמה למי שעמד לידי, הלוא הוא קובה. גם תרועת השמחה על בואו עלתה על זו שפרצה לכבודי. מיד התברר שקובה הוא בן דודה האהוב, הגבר היחיד ששרד ממשפחתה, והוא עטור הילת גבורה חיילית ואהבת בני דודים. מיד קראה, "מאמא, מאמא בואי. לא תאמיני מי הגיע!". תוך דקות הופיעה גברת שוסטר (שזכרתי מן הגטו), אפופה ריחות בישול וכולה מבטי השתאות על בואנו.

כגודל שמחת הפגישה כן רב היה הצער על היעדר אמו. וככל שהודגש חסרונה, כן גברה מבוכתי. הן במידה רבה נתתי יד לנטישה זו. עכשיו נוסף על כך גם דינה המחמיר של הדודה. ברגע זה ביקשתי להיעלם ופרשתי הצדה. אבל אירקה משכה בידי ואמרה, "תראי, אמא, מי הגיעה אתו. את טושיה את זוכרת? חברתי מבית־הספר בגטו?". ואמה של אירקה, שהכול קראו לה "מאמא שוסטר" על שום היותה אם בית ואם חלופית במקום כל החסרות, קימטה את מצחה במאמץ להיזכר. "כן, כן", אמרה. "טושיה. אני זוכרת. באת לשחק בכדור, במגרש". ולא זכרה שנהגתי לבוא פנימה, לדגור על הספרים וללמוד עם בתה לבחינות בפולנית. מיד הורמו גבותיה, כי... איך זה שאחיינה מביא אתו בחורונת מן הכיתה של הבת, משמע צעירה ממנו בשמונה שנים? נו, טוב, כל הבחורות שקובה לא יכול בלעדיהן. מילא. תהיה גם זו.

אירקה דווקא זכרה את שעות ישיבתנו מעל דפי הספרים, שהצליחו להשכיח, ולו במעט, שעות של צער שגבר סביב, ופסחה על השאר. גם הזכירה את הסוודר האדום שלבשתי לכבודה, סרוג מפסולת חוטים. הראיתי לה אז את צדו הפנימי, המלא קשרי צמר שחיממו כפרווה והוסיפו לנפח גופי. גם את חסד היותי תלמידה טובה, אף שחדלתי אז להכין שיעורים. ועוד דברים טובים זכרה. כי היתה אירקה בעצמה טובה, וכזאת ראתה אצל כולם.

עוד בערב זה הוכנסה מיטת שָׂדֶה שביעית לחדר הבנות והועמדה בתווך, מאחר שכל קירותיו נתפסו זה כבר. ולפני שהספקתי לעלות על יצועי משכה אותי אירקה למיטת השדה שלה. שכבנו צמודות ודיברנו שעה ארוכה. מפיה נודע לי על אחדים מחברי הכיתה שהגיעו מהם אותות של חיים (ולא היה בהם סימן, ולו אחד, מאלה הנמוכים, הזריזים, חסרי הסיכוי לעבור את הסלקציה). עוד סיפרה איך ניצלו היא ואמה. ואני סיפרתי – איך ניצלתי, ועל אבי שאין סימן ממנו. שוב הזכירה את החוזרים לעיר שלנו. ואיך היו הפגישות. כי אני כמעט לא הגעתי ללודז׳. גם היה לה מלאי של בדיחות, חדשות וישנות, וצורך להמירן בצחוק. אף להחזיר מעט מן הזמן האבוד של היכרותנו הראשונה, לדוחסו לתוך השעות המעטות. אותו זמן קצר של ילדות, בגטו, שקדם לזמן הנורא. הן לא התראינו מאז נסגר בית־הספר. אחר־כך אולי עוד פעם אחת, לפני שלקחו את אמא. עכשיו רצינו לחגוג פגישה זו, לבחון את הגוף, אם אמיתי הוא. לאמת את הקול, שממנו נישאו לחשושים ופרצים של צחוק. וככל שהיו מהוסים עוררו ריטון מנומנם, שהגיע שוב ושוב מקצה החדר, מפיה של אווה, שלא הצליחה להירדם, אולי מתוך קנאה בחגיגה שלנו, בעוד כל השאר ישנו אחרי יום עבודה.

גם אני נרדמתי לבסוף, ולא הגעתי למיטתי באותו לילה.

ובימים הבאים הסתבר כי בלילה זה חגגו לא רק סיפורים, אלא גם כינים: אלה שהבאתי ממחנות העקורים עם אלה של גוט־רוֹטשוּוייגֶה. ויצאו מחוזקים – להציק במשנה מרץ. עליהם ניתוֹסף טפיל טורדני שהשתכן בעורי, עד שלא היה מנוס מלכבוש את הבושה, וללכת לבקש עצה ותרופה אצל רופא מקומי, תוך שאני מושכת אחרי את כל בנות החדר.

בשלושת ימי ההסגר נתלה על דלת חדרנו דף עם הכתובת: ״כאן גרות שבע בנות עם טפיל אחד. הכניסה אסורה״. ובפנים, התמרחנו שבעתנו. אחת מרחה את גבה של חברתה בדוגמאות של פסים, משבצות ועיגולים, כיד הדמיון וכידה הטובה של שותפתה למכת העקצוץ. גם את ריחה המאוס של המשחה נשאנו ברוח טובה. היה בכך משום שוויון נדיר בין בנות, שלא היופי ולא האופי, אלא סירחון ידידותי גישר ביניהן. ואוי לסקרנים שניסו לפרוץ לממלכה זו של בעלות עור מרוח בצבע שוקולד, בריח של סמרטוט עבש. ומן ההסגר

יצאנו רעננות ושוחרות היגיינה. אלא שעד מהרה באו עלי חוליים חדשים – פצעים שנוצרו מחוסר ויטמינים. שוב נזקקתי לטיפולים ולזריקות. כך הופיעו המְחוּשים שאחרי שנות הרעב דווקא במקום זה: הראשון הידידותי, שבו יכולתי להרשות לעצמי להיות חלשה וחולה, ומטופלת.

משהבראתי הייתי יוצאת עם כולם לעבודות הסתיו. משכימה בבקרים הקרירים, ואחרי לגימת קפה עם המון פרוסות לחם עולה על הרכב הפתוח המסיענו לשדות. בעוד קורי השינה דבוקים לעפעפי שרתי עם כולן שירים שלא היו שייכים לכאן, אלא לשדוׂוֹת שבעֵמק, שם אעבוד בהתגשם העלייה. בינתיים התפרש מולי שדה שהתקרח משפע צבעי קיץ וחשף פסים של אדמה שחורה שנחרשה לקראת זריעה. קצהו עטור פאה של שֵׂיבה, מראה ששיוו לו מרחוק ראשי הכרוב המכוסים טללים של בוקר. הלאה מהם רבצה חלקה של שיחים כמושים, שחיפו על מטמון תפוחי־האדמה שבאנו לשלוף מבין הרגבים ההולכים ומתהפכים למגע קלשונו של הטרקטור, העובר וחושף אותם, לחים ומופתעים מאור היום. אנחנו מתקדמים לצד התלם, אוספים אותם כאסוף עוללים שעדיין דבוק בהם לשד האדמה. הידיים מלאות בהם, מתלחלחות, מתלכלכות, זורקות אותם הצדה, עד שנוצר גל גבוה, מוכן להעמסה על קרונית. ובינתיים צריך למהר אחרי הטרקטור. ופחד תוקף, מה יתגלה עוד? מה הצמיחה אדמה זו ומה יישלף ממנה? הברכיים כושלות והגב כואב, אבל שעות הבוקר בשדה רעננות כל־כך שראוי להן סבלו של הגוף, שיאה לו לרכון נמוך, לאסוף ולאסוף, ולהיזהר. הן לא בכדי הניבה אדמה זו שפע כזה.

וקובה נשלח לעבודת הרפת. היה משכים לפרות וחוזר מהן עליז, לארוחת הבוקר. דורך על מפתן חדר האוכל לבוש בגדי רפתן, נעול מגפיים של גומי. הבנות מגרשות אותו מטעמי ריח, וחוזרות בהן, ומזמינות, מטעם שאוהבות לראותו צוחק אליהן בעיניו השובבות. קורץ קריצה שפירושה: 'אוי למי שתגרש אותי. כי בתור עונש, מיד אלך לחדריכן. לתת בהם ריח. שבושם הוא, נדיר ומיוחד, לאף יהודי'.

והוא קיים איומו. לפחות פעם אחת עבר בכל החדרים, בלי אפליה. אבל כולן סלחו לו. לא לפני שהבטיח כי פעם זו היא האחרונה.

בערבים היינו יוצאים לטייל עד גן הפרי. בדרך ביקשתי לדבר אתו על דברים שברומו של עולם, ובפרט כשהיה הערב נוסך מקרירות הסתיו או מרביביו הדקיקים, שבשלם מצאתי טעם והזדמנות לדרוש בדברים הבאים מלמעלה ומגיעים למטה. ומה שלמטה, ומה שלמעלה, תמיד עניין אותי. רציתי לעשותו שותף להרהורי, כמו שהיה אחי לפנים. כי למען האמת, הן אותו חיפשתי בכל הבחורים. הוא הסתכל בי קצת מלמעלה, בסלחנות מתחייכת, כמי שהשיג ציונים גבוהים יותר בבית־הספר של החיים, שבו למד כי עניינים של גוף עדיפים על עניינים של רוח. לא זלזול נבע ממבטו, כי גם בנפשו מצאו הד דברים אלה, שאולי התעמק בהם בנעוריו ועכשיו נראו לו ילדותיים, רכרוכיים, ופחותי ערך במסע החיים. הן היה עליו להתקשח בעוברו את מרחביה של רוסיה. אחרת היה נמס אי־שם בחום של קזחסטן או אוזבקיסטן, או בשלג שהפשיר בדרכים. לולא כן יכול היה להחמיץ את העיקר, הלוא הם החיים עצמם. בכל־זאת, נראה כי השאלות הוסיפו לי נופך של חן בעיניו.

ומשלא נתממשו השיחות, גם אז היה עלי לשמוח. וגם כשנקטעו באִבָּן, גם אז גבר ריח התפוחים שהבשילו בגן, שכבר הגענו אליו, נכונים להושיט ידיים ולטעום: מהם, ומן העסיס הנענה בתוכנו, במגע הגופים.

עוד הספקתי לטעום ממנהגיו של גוּט־רוֹטשווייגֶה, על ארוחותיו המשותפות, שהשירים קדמו להן וגם שימשו קינוח. בפרט בערבים החגיגיים של קבלת שבת, שלכבודם התקשטו כולם ובאו בראשים חפופים, בציפורניים נקיות מן האדמה ומן הרפת. בערבים אלה שובצו דבריהם של פעילי ההנהגה שנשלחו לשם כך, כמו בֶּזֶ'ק, או נקלעו לצורך תפקיד, כמו אברמק, שנשבה באווירת המקום והתקשה לעזוב. באותן שעות לא היה מי שעייף מעבודה או מיהר למקום כלשהו. כולם התמסרו לאכילה ולשירים — בעברית וברוסית וביידיש, שנקשרו כזר של פרחי שדות שונים וריחות שונים הסדורים בזה אחר זה, בסדר קבוע, כדי שירגיש כל אחד שחלקו בארץ זו של שירים לא קופח.

כל אלה עודדו שהייה במקום לפחות לעוד זמן־מה.

וכבר היה עלינו לחשוב על נסיעה למחנה אחר, לפי שעה — לביקור בלבד.

הפעם היו הדברים אמורים במחנה ברגן־בלזן, שטעמו וריחו עוד עמדו בבשרי מאז הימים והשבועות שהייתי כלואה בו. נקראנו אליו במכתב שהגיע מאחותו, ובו דרישת שלום מאמו שהגיעה זה כבר בריאה ושלמה. היא, כלומר האחות, תשמח אם נבוא לבקר בהקדם. היתה במכתב משום הקלה, על שסוף־סוף נמצאת אמו במקום מבטחים ובקרבת בתה. ובה בעת קינן החשש. הן עניין הנטישה עוד לא נסלח, ולראיה: המכתב שקיבלנו נכתב רק בשמה של האחות. בערב שלאחר קבלתו ובמשך כל הימים עד הנסיעה ליוו אותי דמויותיהן של האחות והאם: לובשות חלוקי פסים, נכנסות ויוצאות באוהל הארוך, מכינות לי מקום על הקש לידן, במקום הכי רקוב ופרוץ לרוחות, כמו שהכינו בסתיו ההוא הדודות שלי (הלוא במחנה דכאו לא הייתי בזמן ההוא. רק קראתי בו שיר, במסכת). אבל ברגן־בלזן עוד היה חרות בבשרי – נורא ואימתני, כמו אז.

שוב נסענו ברכבת, הפעם רק אני וקובה. ישבנו ליד החלון ופנֵינו בכיוון הנסיעה. בחוץ ניתך גשם על החלון, הציף את הכול וכמו דובב ועורר שאלות שהתאפקתי מלשאול.

דווקא מפיו גלש משהו, ונשמע מפתיע. אף שנימתו היתה מהוססת, עד כי לא ברור היה אם לקבלו כשאלה או כהצעה...

עוד היא תלויה באוויר, הושטה ידו והקיפה אותי, ואספה אל גופו, כמו להגן עלי מן הגשם הגובר. ולא ידעתי אם מבטו נח עלי או על פני הזגוגית הנשטפת באלכסון.

הוא הציג אותה בזמן שהיה, בעצם, המתאים ביותר, בלא לדחותה עד מועד הביקור אצל אמו ואחותו, שמא יתקשה לבטאה אז, אם תהיה זו אחת מהן שתבקש להניאו... מן השאלה, שנשמעה בערך כך: "מה דעתך, כשנבוא לברגן־בלזן, שנתחתן?".

ואני, הן לשאלה זו חיכיתי, ונערכתי... ומשנשאלה מצאה אותי מתקוממת על אופן הדיבור המהוסס. על רשות ההצעה. הן הייתי אשתו גם כך. כיבסתי חולצותיו, ידעתי גופו, נעניתי למגע ידיו. אבל לשמע הנוסח המצומצם נצמדתי אליו, לסמן שתשובתי מוכנה. אין כל טעם לדקלם מה ששיננתי בלב אלף פעם. ובפרט עכשיו, מול הסגריר, לומר דבר המוני ומביך, ומובן מאליו...

בכל־זאת אמרתי, "טוב".

ולא זו בלבד שידעתי את התשובה. גם את השאלה ידעתי. בנוסח זה או אחר. ומתי אמורה להישאל. כלומר, לא בדיוק את הזמן, אלא בערך. אחרי שסיפר, עוד בדרך למחנה הקודם, על חייו שכבר נחיו ועל אלה הצפויים, כי ידע אותם אחרי ששאל קוראת עתידות. ובמה שענתה לו חייב היה להתחלק עם מישהו קרוב. ואני הייתי קרובה אליו כל אותה שנה, דבר שלא היה פשוט כל עיקר, שהרי גם נשים אחרות ביקשו קרבתו ושילחו מבטים, עד שלפעמים אמדתי את מידת תשוקתי אליו לפי ערגת המבטים האלה. ואיך אכתוב על יחסי עם קובה, על משיכתי אליו, בלי לזכור כי זו, המשיכה, גם שידרה להישמר לנפשי ולנהוג איפוק אם אני רוצה בו באמת.

ובאשר לאמת ולאמונה במה שעתיד לקרות בחיי יחד עם קובה או בלעדיו, או לכל אמת אחרת, מאלה שסיפר על עצמו:
כי גם זו אמת, כי אנשים למודי מלחמה, אין להם במה להאמין. הם מחפשים סימנים בפנסים סדוקים, במראות שבורות של מכוניות, בענפים קירחים המכים על שִמשת הקבינה, בצללים המתהווים בעיצומו של קרב. כאשר נפצעים בו, ובנס יוצאים מזה חיים — הולכים לשאול אצל מי שיודעים.

הן אני פחדתי לשאול יותר מדי, יודעת, מתוך ריחוק, כי הדברים מתבררים גם כך. לא הלכתי לידעונים כדי לשאול. אבל הוא הלך. אולי בעצת הנשים הרוסיות, שאמונות רבות להן, והחזקות, הקובעות יותר מכול, הן אלו הטפלות, המוטבעות בעומק, בלא להושיט דבר החוצה, כדי שאי־אפשר יהיה לעוקרן.

רצה לדעת על הנשמות היקרות, שכל כמה שמיהר אליהן — נמשכה הדרך, שובשה בקרבות. הראשונה שבשלומה דרש היתה אחת בשם סטֶלה, תלמידת גימנסיה שהשאיר בלודז׳. אחר־כך — שלום אביו, אמו ואחותו. ומה ששמע מפיה של הידעונית הכין אותו שלא להיות נפגע יותר מדי בשובו ללודז׳, מאחר שהכול כבר היה ערוך וידוע: בקלפים, בקפה, ביד. גם על כך סיפר בזמן שבתנו על אבן אחת, מחוממת משמש, ליד אגם: כי באשר לחייו שלו (שכך אמרה לו) — הרי חוץ מן האחת, החשובה מכולן, ימצא הרבה נשים. ביניהן את אמו ואחותו. גם יתחתן. לא עם רוסייה או פולנייה או אוזבקית, אלא עם יהודייה. לא יאוחר משנתיים וחצי מן היום שבו ניבאה לו כל אלה

(אותו זמן אמור היה להסתיים, לפי החשבון שעשיתי, באותה שנה עצמה). וכיוון ששאל, גם ציינה כי בשנה העשרים ושש לחייו יימצא בסכנה. גם אפשר – יעמוד מול המוות.

"כל אותן נבואות", אמר, "מאז ועד היום – התאמתו כולן".

כך הבנתי שאלמלא התאמתו לא הייתי יושבת אתו על האבן, שומעת דבריו. אף לא הולכת אתו, או שוכבת. כל אלה יועדו לסטלה. למענה הדהיר בדרכים מכונית מחורבנת, קילל קללות רוסיות, נלחם, קיבל אותות של גבורה – רוסיים ופולניים. ואני, רק תפסתי מקום לא לי. אף כי מקומה שמור גם כך. ולא שום אשה, או יצור חי אחר, עשוי לתופסו. כי היתה ביניהם שבועה. מותה פטר אותו משבועת הבשר, אבל שבועות הנפש נשארו חזקות, ומדי פעם פרצו בווידוי או בסירוב לעשות דברים שהייתי מתאווה לעשות אתו. ואני זכרתי בלבי את פניה מן התמונה שנשא עמו והראה לי פעם, בה נראו שניהם חבוקים. בחנתי את כתפיה השפועות (כי היתה אותה תמונה מצולמת מן המותניים ומעלה), וחשבתי, אילו כריות גדולות היה על סטלה לשים בחולצה כדי להיות אופנתית, בעוד כתפי גבוהות למדי, גם אם פחות נשיות, ובכל־זאת מתאימות יותר לאופנה של היום. והמשכתי לדבוק בקרבתו, בלי להאמין בנבואות. די היה בידיעה כי הוא מאמין. ואת מה שמאמין בו – ישתדל להגשים.

והן גם לי היו מתים שהייתי חייבת להם. עכשיו נוספה עליהם גם המתה שלו, התובעת חלקה, ממשיכה למשוך אותו. גם ייתכן שנשבע לה לא לומר לאף אחת את המלה שחיכיתי לה, לא לנהל שיחות נפש ילדותיות. אף לא לרקוד את הטנגו האחד, שלשִׁמעו היה גופי מתאווה להיצמד אליו באור המעומעם, כשרגלי נשלחות מעצמן אל בין הרוקדים הממלאים את הרחבה. כל אחד שולח זרועות לאחוז במישהו, ולו כדי להינצל מן הגל המציף של נגינה ובדידות. אף כי מה אכפת מן הרוקדים, כשקובה יושב מולי, זמין, עד שגופי מפקיד עצמו בידיו ופי אומר, "בוא, תרקוד אתי". והוא מביט מבעד לערפל כלשהו ואומר, "לא יכול. זה הטנגו של סטלה".

הכול שקוע במתיקות הניגון. בין הזוגות הצפים מרימה סטלה את כתפיה השמוטות, מחבקת אותו. הם רוקדים. אבל הריקוד שלהם הוא רק מהמותניים ומעלה. ואילו אתי היה רוקד בכל גופו – טנגואים מערבלי דעת, שונים, כמו שאף אחד לא רקד מימיו. ותוך כדי כך

מחבק אותי, אף שהייתי די שמנה מרוב אכילת לחם, עד כי בעצמי לא אהבתי לראות את גופי במראה, אלא רק עד חציו, כלומר, מן המותניים ומעלה. בכל־זאת נהג לומר: "קצת שומן מתחת לעור תמיד טוב לנגיעה ולשמחה". כך הבנתי שבכל־זאת אני מושכת אותו, וגם אדמת ארץ ישראל מושכת, ונמלאתי תקווה.

✧✧✧

על החתונה שלנו אין הרבה מה לכתוב. חוץ מזה שהיתה בברגן־בלזן, אצל רב מקומי שהחזיק אולם חתונות באחד הבלוקים. כי בבואי לשם לא מצאתי אוהלים, אלא בלוקים, שכמו במחנה הקודם – שימשו בעבר קסרקטיני צבא.

היה עלינו לחכות בתור לחופה עם זוגות אחרים. כדי לשמח אותנו ולשמש שושבינים באו ועמדו לידֵנו אמו של קובה ואחותו, עם בן־זוגה, והם נשואים זה כבר, בברכתה של האם. לקובה לא נשאר אלא להוסיף ברכה משלו. אחותו עמדה שעונה על זרועו של בעלה הטרי, ושילחה בי חיוך קצת עקום, מן הסתם מקנאה, מאחר שבעת הזו לא זכרה לי האם את העוול וראתה בי שידוך הולם לבנה. לא כך היו הדברים לגבי בן־זוגה, על אף שזה מכבר באו על תיקונם, ונשכחו. בעיני נצטייר בעלה כאדם לבבי ונעים הליכות, אם כי לא נאה במיוחד. גם זאת לא סלחה האחות, שבאתי עד מקום שבתהּ כדי לקחת את אחיה ממנה. וכדי שלא תמתק לי הלקיחה, החמיצה פנים והפטירה: "הוא לא היה מתחתן אתך, לו חיה סטלה". והבנתי למה התכוונה. לבי נצבט, והייתי אסירת תודה על שהקדים לספר בעצמו.

בעת הטקס לא לבשתי שמלה לבנה, אלא חולצה בצבע תכלת וחצאית כחולה. גם קובה היה בבגדיו הרגילים. בהגיע תורנו לעמוד מתחת לחופה כיסה את פני במפית רקומה, כי בדי הינומה אי־אפשר היה להשיג במחנה. אולם כל הכללים האחרים נשמרו, ביניהם ביקור אצל רבנית שבדקה בסמרטוט לבן את נוזלי גופי.

הסמרטוטים הלבנים, שדמו לפיסות תכריכים, כשהיו פני מכוסות באחד מהם – אולי חשב אותי לסטלה. אבל לא שמעתי אותו אומר את המלה המיוחלת, רק חוזר אחר מלות הרב. בעומדי שם יכולתי לתאר לעצמי את אמי ואבי משתתפים בחתונה, וממש קרוב עומד

אחי, שאינו פוחד לומר דברים. ואת המלה ״אהבה״ כתב לי בספר הזיכרון הילדותי, שהנחתי בתחתית המזוודה שהגיעה אתנו עד אושבינצ׳ים.

היה לי מה לומר לו, גם לאבא, ובייחוד לאמא – כדי לגרום להם נחת. ״ראו, כאן אני, לוקחת בטבעת זו בחור הכי נפלא וסקס־אפילי. והוא גיבור אמיתי, ממשפחה טובה, מהעיר לודז׳, ואני, כנראה, מאוד אוהבת אותו״.

אושר

"מזל טוב לזוג הצעיר – טושקה וקובה".

זו היתה הכתובת שהתנוססה על דלת חדרנו החדש בגוּט־רוֹטשווייגֶה. אותיות תמות הרכיבו אותה ואיור תמים: שני לבבות צמודים זה לזה. גם ליד שולחן האוכל נישאו לכבודנו ברכות ואיחולי "מזל טוב", בלי הרמה של כוסית, כי לא נשמע כמנהג הזה של שתייה ב"קיבוץ", אף לא של יין־קידוש בקבלת שבת. בכל־זאת היתה השבת מתקבלת ככלה כבודה. וגם אנחנו, כלומר אני וקובה כזוג נשוי טרי, נתקבלנו בשמחה ואהבה. לא עוד בסלחנות מהולה בשמץ גינוי, כמו שגם אני התייחסתי לעצמי בזמן שלפני החתונה, בגלל יחס דומה שנהגו בי (הן החברה נותנת מנכסיה למי שממילא משופע בהם – בהעמיסה שנאה על שנאה ועוול על עוול – בעוד שלנו נידבה כעת אהדה וחום).

אך עיקרו של טקס קבלת הפנים לא המתין עד ליל ששי, אלא פרץ מעצמו, בעודנו עומדים על הסף שבמפלס התחתון, המופרד מן החוץ בדלת כבדה של עץ ופניו אל חדר המדרגות. למעלה משם, אל החדר הממתין במעלה המדרגות, דלתו עטורה בכרזה והמפתח אליו שמור אצל אירקה – לא העזנו לעלות. תחילה היה עלינו להתמסר לחיבוקיה שלה ושל מאמא שוסטר, שלכבודנו באה מן המטבח, ולחבר'ה הבטלים מעבודה. ואלה היו רבים, מאחר שהשדות שהו זה מכבר בתרדמת החורף. מה שאמור היה להיאסף מהם אוחסן במקום הראוי, והנזרע – המתין מתחת לכיסוי הכפור והשלג. אפילו טוֹלִיָה הגוץ, שמונה במקומו של קובה לשמש לפני הפרות, עמד כולו זורח, רחוץ ומדיף ניחוח מי קולון מהול בריחה של רפת.

"נו, בואו כבר, תעלו למעלה. תראו את החדר", אמרה אירקה, ונתנה את ההיתר לעלות לקודש... כדי שנעמוד בפתחו, מתאפקים רגע, ובהיכנסנו נופלים זה בזרועות זה. הן הכול ידעו מה נעשה בו, אבל פרגנו, ורק היו סקרנים לראות איך ניראה אחר־כך. ודאי תצמח לנו איזו הילה. בייחוד לי. ולא טעו. הן ייחלתי ליום זה של היותי

נשואה לאיש ובעלת חדר משלי. להבדיל אלף אלפי הבדלות מתקופת הגטו, כשהיה עדיין אבא אתי, שלאחר־מכן הלכו הדברים והחמירו, ונהיו נוראים מיום ליום... נהפך עתה הכיוון, והם הולכים ונבנים, מתמלאים ציפייה לטוב. ואנחנו כבר לא צריכים לחפש מסתור שבעוד רגע עלול מישהו להציץ בו, ואוי לעיניו הרואות.

ובחדר חיכו שתי מיטות שדה צרות, עשויות ברזנט מתוח על מוטות של עץ, שעליהן הניחה יד דואגת מזרני ספוג דקיקים – להיטיב עמנו בעת התעלסותנו. לאותן מיטות התקנתי כיסוי משמיכה ורודה שמצאתי במחסן, אחרי שבתחילת החורף, עם תום עבודות השדה, שבין כה לא הספיק כוחי להתמיד בהן, נתמניתי לאחראית למחסן הבגדים – תפקיד שהיה בו מן האתגר ומאמונם של החברים. אף על פי שעד מהרה הרגשתי עצמי מנותקת מהם, נקרעת ומתחברת בחוטי הגרביים וטלאי הכותונות שתיקנתי בלי הרף, ובחוט האדום שנתלה בו מפתח המחסן, מתחבא מתחת לחולצה, שאחדים, בראותם בדל של חוט מציץ ממחשופי, לִכסנו מבט אל קובה והביעו משאלה – להתחלף אתו. לא עם קובה, אלא עם המפתח. אבל מי שם לב אליהם ואל בדיחותיהם התפלות, כשהיה לי איש אחד להרהר בו, והוא, מבוקר עד ערב – בעלי.

מדי יום ששי עזר לי לרתום את הסוס לעגלה וישב אתי על מושב העץ הגבוה שעה שאחזתי במושכות – מובילה שק של כביסה מלוכלכת למכבסה וחוזרת עם נקייה. בתמורה קיבלתי בזמן חלוקת הכביסה מלוא החופן מבטי פליאה על החולצה או המכנסיים, שנראו לפתע חדשים, אף כי מטולאים פה ושם, ועל הופעתם של החבר׳ה בערב יום ששי, רחוצים וחגיגיים, מדיפים ריח של מכבסה.

ובחדר סידרתי וילון ושטיחונים, עד שהפך ל״בונבוניירה״, כמו שהיו המעטים שהוזמנו אליו, בלי להשתהות יותר מדי, מתוך שלא לביקורים נועד – אלא לאהבה – פולטים בהתפעלות ממקום עומדם על הסף.

ועדיין חיכיתי ליום עזיבתו של זוג, שינחיל לנו את המיטה האחת, האמיתית, שהיתה בנמצא בגוט־רוטשווייגה. ואכן, זכינו בה לבסוף.

על נפלאותיה של זו... מה אספר? שהיתה צרה מלהכיל את כל הנדחס בה ומותיר ציפייה לבאות? על איך הייתי סופרת את שעות

הרכינה על תיקון הבגדים ודקות הישיבה לשולחן האוכל, מחכה להינתק ולבוא אליה?

ואחר־כך? מה היה אחר־כך?

שום דבר לא יכול היה להשתוות לחדר זה ולמיטה הצרה, שהיתה למעשה מיטת יחיד עשויה עץ, עם מזרן יחיד, והיה עליה להכיל זוג. גם לא החדר הגדול שקיבלנו במקום רחוק מן החברים, שרחשו לנו חיבה ועידוד.

שמו של מקום זה היה מחנה ברגן־בלזן (של אחרי המלחמה). היה עלי לוותר על הקן החם, בלי מחאה. צו ההיעקרות בא מגיסתי, שישבה אז במחנה ההוא, שהיה מחנה עקורים. היא כתבה כי סוף־סוף קיבלה אשרת כניסה לאנגליה וכי בקרוב מתכוונים היא ובעלה לצאת לדרך. ואנחנו, טוב נעשה אם נחסל עניינים ב"קיבוץ" ונבוא בהקדם לברגן־בלזן, שלא להשאיר את אמא לבדה כמו שקרה לא מכבר, גם למצוא סידור הולם לעצמנו, כל עוד נמצאים הם במקום. שכן לבעלה יש קשרים שיוכלו לסדר לנו, לקובה ולי, חדר מתאים ועבודה טובה.

בזמן ביניים זה, שאחרי בואנו לברגן־בלזן ולפני נסיעת גיסתי — שוב סידרתי חדר (שנתפנה מדייריו עם נדידתם ליעד כלשהו). הוא הכיל מיטת ברזל, שולחן עם שני כיסאות ושידת עץ קטנה. גם בו סידרתי וילון ושטיח. דווקא השתדלתי להקנות לו חזות של מגורי קבע. בחדר זה מוצתה זוגיותנו ביתר שאת, בידיעה כי הנה מסתיים פרק היותנו זוג ברשות עצמו. בזמן הזה, האחרון להיותנו זוג לעצמו, ידענו כי חסד שעות אלה עומד להסתיים. אפשר שהיה בידיעה משום מאיץ לספר כמה שניתן, כי בקרוב יהיה עלינו לחלוק חדר עם שותפה. לא רציתי לחשוב מה יהיה עלינו, אבל הידיעה קיננה. אף בשעת ההתייחדות, בלילות של קרבה, כשמעצמם נהיו המגעים לצימוּד של תואם וכמותם הקולות שמותר היה להשמיע כל עוד אנחנו לבד. בשבועות הקצרים למדתי אורחות נשואים לפי משנת אישי, שהנחה אותי איך לנהוג ומה לעשות, ובעיקר מה לא לעשות, כי רצה אותי שונה ממי שהזכירו לו מעללי לילות שביקש לשמור לעצמו. וחזר ואמר: "לא בשבילך... אל תהיי כמו האחרות. רק את עצמך. ומיוחדת". כך ניסיתי לנחש למי לא הייתי דומה בעיניו...

ואילו קובה, למי דמה? זאת למדתי בזמן מאוחר מזה, בראותי את רֶט באטלר נשקף מן המסך. עוד אזכור את עיניו הנחות על גופה של סקארלט. רציתי אז לגשת, למושכו מעליה ולצעוק: אתה שלי! איפה הנאמנות שהבטחת?!". אף על פי שנכון להיום יש בכך משום יתרון, כי עכשיו, מבלי לאמץ את דמיונם, יכולים הכול לדעת איך נראָה קובה. וכי מי לא ראה את הסרט *חלף עם הרוח* ובו רט באטלר, עיניו ניבטות מעל מסך שחור־לבן? שלעומתן הוריקו עיניו של קובה כזר של תקוות, אך שניהם ניחנו באותו כוח משיכה כופה חידלון, באותה רכינה בשעת היצמדות השפתיים לפיה של בת־הזוג – אף שההיא היתה נשיקה של סרטים, בעוד שפתי נושקו באמת... בזמן ביניים זה, הקצר, של לילות אחרונים בחדר השני שלנו, שהיה אולי הזמן העיקרי של הנישואין.

בשעות אחרונות אלה של נינוחות, בתום מעשה האהבה, היו עולים בפיו קטעי זיכרונות, הקשים אף לו. היה מסיט מחסומי שתיקה מעל לבו. ואני מקשיבה לזיכרונות המייסרים, שנהיו חלק ממני, ממהרת לחון אותו. ופעם, בסיימו את דבריו, אמר: "דעי, רק לך סיפרתי. אפשר, היה עלי לעשות זאת לפני החתונה, אולי היית משנה דעתך עלי". כך הבנתי עד מה נחשבה דעתי בעיניו, והמשכתי לשמור סודותיו.

לו נמשך ייחודנו זה פרק זמן נוסף, אפשר היה משחזר עבורי את תולדות פציעותיו, את שהותו בבתי־החולים של הצבא ובהילותו לשוב אל בין הלוחמים. כל אותן סיבות שבגללן הוענקו לו אותות הגבורה. ואפשר שדווקא קוצר הזמן דחק בו לגלות דברים, מעטים, והנותר היה בין כה וכה נשמר עלום בחדרי לבו.

גם החדר השני היה בהיר ומקושט במעשי ידי. שמרתי ניקיונו ואחת לשבוע קרצפתי את רצפת העץ שלו ומירקתי זגוגית חלונו. פעם אחת, בעוד דלתו פתוחה ואני שקועה במלאכת הניקיון, עברה לידו שכנה שחדרה נפתח אף הוא לפרוזדור המשותף, הציצה פנימה ואמרה: "למה את עובדת ככה? יש מספיק גרמניות. בעד כמה סיגריות הן עושות לך הכול". עניתי שאני מכינה עצמי לחיים בארץ ישראל, שם יהיה עלי לנקות בעצמי. לאותם חיים עלי להתאמן בעוד מועד. האשה הסתכלה בי ברחמים ובקורטוב של גיחוך, כמבינה דבר שאינו מובן

לי, והוסיפה: "נו, טוב. אם את מתעקשת לנסוע דווקא שמה...". והמשיכה לטופף לאורך הפרוזדור.

וכבר נודע שהמדינה ממש עומדת על הסף, אם כי לא ברור מי יקדים לעבור אותו, אנחנו או היא. כלומר, אם נספיק להגיע לפני שתהיה המדינה היהודית לבעלת בית עם תעודות, כמונו – שנהיינו לאנשים החיים באופן חוקי. וביום הגדול, בנובמבר, הלכנו לפנות ערב עם קובה לבלוק של אחותו, המרוחק מעט מזה שלנו. אחד משכניה הזמין אותנו לבוא כדי להאזין לרדיו (אחד המעטים שנמצאו באותו זמן במחנה). גיסתי, בעלה ואמה אמורים היו לגשת אליו בתחילת הערב כדי לתפוס את אחד הכיסאות הנמצאים שם עבור חמותי, ולבל נתעה בין דלתותיו הרבות של הפרוזדור הורו לנו באיזו מהן להקיש. ואולם, כמו בעת שמחה גדולה או, להבדיל, בשעה של אבל, נענתה הדלת לדחיפה קלה ונפתחה. החדר שמעבר לה היה מלא בני־אדם שעמדו על רגליהם, כצובאים על פתחו של אירוע חשוב או נערכים לתפילת יום הדין. או נורא מזה – נדחסים מלאי מורא אל מקום ללא מוצא. לא הכרתי איש מהם, מלבד חמותי והגיסים, שהשגיחו בבואנו וקראו לנו לעמוד לצדם.

ואכן היה החדר מלא מפה לפה וגדוש המיה וקולות רמים, שפרצו כפעם בפעם מקרב הממתינים להצבעת האומות, שאותה באו לשמוע במו אוזניהם ולקדמה בברכה, ובהבעת דעה בדבר התוחלת הצפויה ממנה, ובנבואה – לטוב או לאסון העשויים לבוא בעקבותיה.

האנשים, עקורים מכל מקום של השתייכות ולמודי אסונות – השתוקקו לה, וחרדו ממנה. קצרי־רוח היו בהמתנה זו, שהלכה והתארכה. ולא נראה לה קץ, בגלל הפרשי שעות שבין מקום שידורה באמריקה ומקום קליטתה, שאינו אלא מחנה הריכוז לשעבר ברגן־בלזן.

רגלי צבו מרוב עמידה, כשנשמעו משפטי הפתיחה של הקריין. הוא המשיך לקרוא את פסקי־דינן של האומות בזה אחר זה, כמו, להבדיל אלף אלפי הבדלות, בסלקציה של מנגלה. זה פוסק: חיים, וההוא אומר: לאו.

ידעתי כי בזה הזמן ממש, בלא קשר להבדל בשעות הקליטה, מאזינים רבבות רבות למשפט העולם. וזכרתי את היקירים שלא יידעו טעמם של רגעים אלה.

פתע נשמע קול גיסתי: "מאמא, מאמא, מה קרה לך? אמא לא מרגישה טוב! קובה, בוא מהר". ואכן היתה חמותי על סף עילפון. מבטים הופנו אליה בדאגה, אך מיד חזרו להאזין לשידור, בל תאבד מלה מן הבוקעות מתוך הרדיו, אף על פי שהקולות נישאו ברמה ומילאו את החדר מקצה לקצה.

קובה עזר לאמו לקום מכיסאה ולהישען עליו. אחר־כך נערכו, יחד עם גיסי וגיסתי, ליציאה. כעבור רגעים שב ועמד לידי. נשענו אל הקיר וכרכנו ידינו. הקהל מילא את החדר בהמיה של הנהון, כעונה אמן אחר פסקי־דינה לחיים של כל אומה. חום מילא את החדר. הרגשתי חולשה עצומה. ניגשתי לחדרה של חמותי לוודא מה שלומה, וכבר לא שבתי לחדר ההוא, כי נרדמתי על גבי מגבת שפרשתי על רצפת חדרה של גיסתי.

בבוקר למחרת העיר אותי קובה ובפיו בשורת המדינה העתידה להיוולד לכולנו.

וביום ההוא, בצאת הכול לרחבת המחנה, מצפצפים על מה שיגידו או יעשו האנגלים, רוקדים עד הערב וממשיכים כל הלילה – הצטערתי שלא רואים אותנו הגרמנים בשמחה זו. ובימים הבאים התהלך כל אחד כסהרורי ואמר "הנה זה בא". וקובה, שהיה הזכאי מכולם, על שום היותו לוחם יחיד בינינו ושותף לאותו ניצחון, אמר שכדאי היה. ואני אמרתי שלא לשווא עברתי את כל המחנות, כי אשרינו שהגענו לזמן הזה.

וזמן־מה לפני־כן, בהיוודע מסעם מלא התקווה והסבל של המעפילים לארץ ישראל ושיבתם העגומה אל חופי האדמה שנשבעו שלא לדרוך עליה עוד – נסענו למקום בשם פֶּפֶּנדוֹרף לפגוש אותם, גם להביא קצת מצרכים העשויים להקל על מחסורם. היו אלה חברינו הטובים מן ה"קיבוץ" של גוט־רוטשווייגה. נסענו לפגישה זו ומצפוננו ייסר על שעזבנו ולא היינו אתם בשעות הקשות, אולם ידענו כי אלמלא הצורך להימצא לצדה של חמותי בעת נסיעת בתה היינו גם אנחנו נמנים עם מפליגיה של אוניית המעפילים הגיבורה־האומללה

״אקסודוס״. הן טרם חלפה חצי שנה מאז עזבנו שם והשארנו מאחור משהו שדמה לבית. חשבנו שחבל לנסוע, אבל לא נורא, הבית נשאר. נדמה היה שתמיד נוכל לחזור, לפגוש חברים ולחוות הכול מחדש. אולם לא כך היה, כי תוך זמן קצר התפרקה החבילה ההיא. כלומר, חברינו הקרובים נסעו ואחרים באו. ואותם יקירים, ביניהם אירקה, חברתי מן הגטו ובת דודתו של קובה, ואתה לָלָה, אליהו, אדם – שעמם עברנו פרק חיים ומצאנו שפה משותפת, כי גם הם, כמונו, עברו בגופם את זמנם הנורא של המחנות, ורק ביניהם יכולנו להתערות ולחוות משהו טוב, גם להעלות במחיצתם את הדברים הכואבים שנצטברו בלב – כל אלה נסעו לנמל מרסיי, להגשים את מה שייחלנו לו ואליו התכוננו...

ובזמן שאנחנו סידרנו חדר, חיפשנו ומצאנו עבודה, ואהבנו, היו הם דחוסים עד מחנק בקליפה הצפה, מפליגים בה שבועות רבים, לוחמים באנגלי בקופסאות שימורים, עושים את דרך התקווה והייאוש, עד שהוחזרו לגרמניה. מעט ממעללי גבורתם הספיקה לספר חברתי בערב, כשישבנו יחד, נוגעות זו בזו בידיים ומבטינו מושפלים – שלה מרוב סבל שעברה, ושלי מכלימה על שחסכתי מעצמי את אלה.

בהמשך אותו ערב חשבתי מה טיפשי היה הכעס שחשתי בזמן עזיבתנו – על החלטתם למנוע מאתנו את הבגדים שהוכנו לקראת העלייה. הן נזקקנו להם לא פחות מהאחרים: לשמלה שיַאדז׳יָה התופרת עוד הספיקה למדוד עלי, להדריך בתפירת המכפלת, הלולאות והכפתורים, ובשאר פרטי גימור – עד היותה מוכנה.

וכזאת להשאיר במחסן, עם בד החליפה של קובה ועורות שלא הספיקו להפוך לנעליים.

מסרתי אז את מפתח המחסן בידי יורשתי, שתודרכה כבר שלא לתיתם לנו, בגלל הבגידה והחשש הנובע ממנה, כי ייתכן שבעקבות הפרישה נבגוד גם ברעיון הציוני וניסע אחרי אחותו של קובה לארץ האויב, כלומר – ללונדון.

יכולתי להקדימה אז, לקחתם מן המחסן ולשים במזוודה. הן לא היה חלקו של אף אחד בשמלות אלה כחלקי... כי אני הבאתי את הבדים מה״חנות״, או איך לקרוא למקום העמוס לעייפה סחורות וביניהן יריעות בד, עורות ובגדים מוכנים בצבע חאקי (מן הסתם משאריות המלחמה) שנסענו אליו שלושתנו באחד מימי סגריר של

אביב: אדם המדריך שלנו, לֵיאון, מדריכה של קבוצה שכנה, ואני, ששוגרתי בידי הבנות להיות להן עין ויד – לבחור בדים לשמלות "בשביל העלייה", כששני המדריכים סומכים עלי גם מאחר שממילא אהיה האחראית לשמירת הבדים ועל הבגדים שייתפרו מהם.

מכל אלה נשאר רק זיכרון הנסיעה הסגרירית. הוא מתאורר כפעם בפעם ומוחזר למחסן הזיכרונות.

אותו יום של נסיעה בתוך ענן מהול בגשם, אי־אפשר היה לראות מבעד למעטה הסמיך שרבץ על הכביש, לגשם שהצליף ופסק חליפות ולפלגי הבוץ שניתזו מגלגלי משאיות עוקפות, כששני מגבי השמשה הקדמית מוחקים אותם ומתחרים זה בזה, מי ימחק מהר יותר ומי יחזור ויטשטש. ביבבה הם באים זה לעומת זה, גורפים את פלגי המים ואת האד מחצאי עיגולים של זכוכית, ונפגשים באמצע, כשתי פרשות חיים המנסות למחוק את הדבוק בהן, בהותירם רק ראייה קלושה בקטע משחיר של אספלט רטוב, הרץ לפני הגלגלים.

עד שבכל־זאת עוצרים ברחבה של מחנה אחד. אנחנו יורדים ברגליים צבות ונכנסים למחסן גדול של סחורות. אדם, המדריך שלנו, אומר לאיש המהלך ביניהן להראות לי בדים לשמלות. הם גזורים ליריעות ומונחים בקדמת הדלפק, כולם רכים וכהים, מתאימים לשבת סגרירית ולא לאקלימה החם של ארץ ישראל. אבל מי חושב על אקלים חם בעומדו במחסן הצונן – כמוני אז, הבוחרת אותם: בצבע בורדו, בירוק בקבוק, בכחול כהה ובצבעים נוספים. בשחור איני נוגעת. אין לובשים שחור בזמן כזה. הבנות היו נעלבות לו הבאתי ממנו. ואילו אדם וליאון מתמקדים בעורות לנעליים. אחר־כך עומדים על המיקח עם הסוחר, משלמים ומבקשים לארוז הכול ולהעמיס. במהרה אנו נכנסים לקבינה, לנסוע חזרה. ואני, בין שניהם, שומעת שיחתם ומנמנמת. משימה עצמי כאילו איני חשה בעצירותיהם התכופות, כשהם פותחים את הדלת אל החושך, חוזרים רועדים מקור ומתיישבים באנחת הקלה.

כשחזרנו באותו ערב ונכנסנו לחדר המואר לאכול משהו, ובעיקר לגמוע כוס של שתייה חמה, לא התאפק עוד אדם ושאל, "תגידי, איך זה שלא ירדת אף פעם? אין לך צורך לשחרר נוזלים?". לא עניתי, רק צחקתי. הן רק בגלל זה לא שתיתי בבוקר ולו את כוס הקפה החם

שהכינה מאמא שוסטר. כל היום רעדתי מקור ובלבד שלא יוכלו לעקוב אחרי ולהתעניין למה אני נצרכת ולאן הולכת. מלה לא סיפרתי על כך, אף לא לקובה, שחיכה לשובי באותו ערב, אלא רצתי לבית־השימוש וישבתי בו, מתוך פורקן וידיעה שיש עוד סיבה שבגללה יעריכו אותי בקיבוץ.

התברר שגם הבנות לא שכבו לישון, אלא חיכו לשובנו כדי לראות את הבדים. אף מצאו אותם יפים, ובאותו ערב עצמו הספיקו לבחור מהם – כל אחת יריעה, בלי לריב על צבעים. ולמחרת הביאה יאדז׳יה התופרת גיליון של נייר לבן וציירה עליו מודלים לכל אחת.

בברגן־בלזן אמרו שבארץ צפויה מלחמה. בלי מלחמה אי־אפשר שתהיה הארץ שייכת ליהודים. קובה התהלך מתוח. אמר שאם תפרוץ שם מלחמה... כלומר, בארץ, לא יוכל לשבת סתם, לעצום עיניים ולמשוך את הזמן. מחובתו, כמי שנלחם במרחבים של רוסיה וגרמניה – להתנדב בלי לסמוך על אחרים.

באותם ימים עברנו לגור בחדרה של חמותי. לשם הגיעו מכתביה הראשונים של הבת. היא כתבה על חייה החדשים בלונדון, שהיא עיר מעניינת, אבל קודרת. בעלה עובד כל היום אצל הדוד, ולה חסרה המשפחה והידידוּת שנותרו מאחור. עצוב לה בחדרים הריקים, והיא הולכת לבתי כולבו, מסתובבת בין דוכנים ובובות ראווה, שלא להיות אפופה בערפל ובפיח המכסים את העיר. למקרא מכתביה היו גוברים געגועי האם אל בתה, והיא היתה שחה בלי הרף: ״מירקה, מירקה, מירקה״, וממשיכה לנהל את משק הבית שלנו. ולי לא נותר אלא להיעלם במשרדים של אונר״א ולהקביל את פני בעלי בשובו מן העבודה – בידיים ריקות מכל עיסוק הקשור בחיינו המשותפים. וגם הוא הרגיש כי נפגם טעם נישואינו, וכדי לתקנם הבטיח שיום אחד ניסע לקנות כמה פריטים הנחוצים למשק ביתנו העתידי בארץ ישראל. וכיוון שעבד כממונה על מוסך אונר״א ואני כפקידה באחד ממשרדיו, ומשכורתנו ניתנה לא בכסף אלא במנות נכבדות של פולי קפה וסיגריות אמריקאיות, שהיו בזמן ההוא למטבע הכי יציב בגרמניה, קיבלנו ג׳יפ עם שובר נסיעה ליום שלם ונסענו להאנובר, עיר נמל הקרובה לברגן־בלזן – להתחקות אחרי חנויות שהתחילו להיפתח בה. היה בדעתנו לרכוש דברים שראוי לזוג צעיר להצטייד בהם

לקראת העלייה. הראשון בהם אמור היה להיות סרוויס כלשהו לאוכל או לקפה, שקנייתו בגרמניה כדאית. לשם כך הגענו לכתובת שלדברי חברים נמצאה בה חנות לכלי חרסינה. אלא שחלון־הראווה שאמור היה להעיד על כך היה מחופֶּה קרשים, וכניסתה נחבאה בחדר מדרגות חשוך. ורק קובה, שהיה בעל חוש לאיתור מקומות מסתור, השכיל לאתרה.

תכולתה, כמו חיצוניותה של החנות – היו עוינות. וכמותן האשה העטויה שכבות בגדים רבות שעמדה באפלולית שבפנים, והיא מופקדת על דלפק ומדפים ומיני קופסאות קרטון, בלא שניכר בה רצון לפנות אלינו. וכדי להניעה לכך התחיל קובה לשלוף מכיסיו חפיסות של סיגריות אמריקאיות ולהניחן על הדלפק, יחד עם חבילה של חצי ק״ג קפה ריחני. נוכח אוצרות אלה ניצתו עיניה והיא פנתה לשרת אותנו ולשלוף מן הקופסאות העומדות לצדה. היו שם ספלים זעירים לקפה מוקה או מערכת צלחות מקושטות יותר מדי. עוד פתחה קופסה או שתיים, וגם באלה לא נגלו כלים שהיה בהם לשבות את לבנו. כבר עמדנו לוותר ולצאת, כשהמוכרת שלפה מתחת לדלפק צלחת אחת שטוחה, מעוטרת בפס זהב דק וציור של עלי גפן על פניה, והיא עשויה חרסינה שיד אמן עיצבה בה פיתוחי צורה, בעוד עיטור העלים מובלט בה ומצויר בעבודת יד. לצדה העמידה צלחת עמוקה בעלת אותן צורות, ועוד כלים מדגם זהה: אחד סגלגל וגבוה, בעל ידיות מוזהבות, ולצדו שתי כפות תואמות של חרסינה להגשת רטבים. כולם חלקיו של סרוויס הדור במיוחד. ואני, נרעדת למחשבה שמוצע הוא למכירה, לא פיללתי כי אחד כמותו עשוי לעבור לרשותי. הן יכולתי להסתפק במבט ובהסעת אצבע לאורך דופנותיו הקרירים, המוזהבים. האשה פנתה אל קובה כאל מי שאוצרותיו הונחו לפניה, בקול שהיה בו מן השכנוע: ״כן, לפני שאתם מחליטים... ראוי שתדעו כי זהו Hutschenreuter אמיתי, חתום וממוספר. במקור נועד לעשרים וארבעה סועדים, אלא שחלק ממנו נופץ בהפצצה. ומה שעומד לפניכם עודו רב־ערך. גם שימושי...״.

מחירו היה בהישג יד, אף כי קשה היה להעלות על הדעת שמותרות מעין אלה יהיו שלי. ״כן, אני רוצה בו״, אמרתי, נרעדת למחשבה שמפואר הוא מדי עבורי, ושמא טעות היא לרכוש לביתנו מערכת כלים יוקרתית... ופגומה? הן אינה סרוויס עוד, כי אם ציבור של כלים

חסרי זוג ותואַם; שרבות בו הצלחות השטוחות ומעטות העמוקות, ועוד כהנה וכהנה כלים בודדים.

תהיתי מה תגיד על כך אמו של קובה.

עד היום אני מגישה ציר דגים בכלי הסגלגל, אף שכפות החרסינה התואמות נשברו מזמן. ועוד נשברו עם הזמן כלים מאותו סרוויס, כדברים אחרים, יקרים לאין ערוך.

הגענו

"נוּסְקְיֶה, תגיד לי, מה זה הדבר הזה... כריסטוס?".
"את יודעת, שׁוּרָה, זה... כמו אצלנו... סטאלין".
"אז אני אותו אוהבת!".

קטע זה של שיחה התנהל ברוסית, ויצר תת־דיון בשיח רחב יותר, שרוב משתתפיו דווקא ידעו פולנית, ובה דיברו ליד שולחן האוכל, בעוררם סוגיות הקשורות באמונה. מה פלא אפוא, ששכנתנו שׁוּרָה קלטה ממנה רק שם אחד, שחזר על עצמו. ודווקא קטע זה הוא היחיד שנשמר בזיכרוני מכל אותו שיח בנושא אלוהים ואדם, שהתנהל במקום הכי קרוב לאלוהים מכל המקומות ששהיתי בהם עד אז, והוא מדינת ישראל, השרויה בצירי לידתה. אפשר היה להמשיך בו, להוסיף משפטים והשגות, בפרט מאחר שהובעו בו דעות לכאן ולכאן, רבות אף ממספר משתתפיו.

היתה זו אחת הפעמים הנדירות שבה התכנסו שלוש המשפחות שהתגוררו בדירה האחת, התכנסות שנולדה מתוך רצון להסב לשולחן המשותף הניצב במרכז חדר האוכל, שאפשר לכנותו גם הול או חדר מבוא. במפגש זה היה כדי להסיח את הדעת מטִרדות היומיום ולקרב בריות ודעות במעין טקס של שבת אחים יחד. אולם בראש ובראשונה נועד הדבר להדגיש את חלקם של השכנים ברכוש המשותף, היינו חדר זה, כדי להרתיע מסיגי גבול. והכוונה אלינו! שמן הראוי כי נהיה אסירי תודה על דחיית ההתכנסות לשעה מאוחרת מעט, כמחווה של רצון טוב כלפי חמותי, עד שתספיק לסיים את תנומת אחר הצהריים של שבת, לאסוף מצעיה ולכסות את המיטה העומדת בפינת החדר. אף על פי שהשכנה מרגוט הציצה עוד קודם, וכשנוכחה לראות כי גברת מַרַנְץ הקיצה זה כבר וקמה, ומיטתה תכף תוצע, הלכה להקיש על דלתם של בני הזוג שׁוּרָה ונוּסְקְיֶה, לומר שהגיע הזמן ואפשר להתכנס. וכיוון שהיו אלה יחסים של שכנות טרייה וצפופה מאוד, לא הרשה לעצמו איש מן היושבים לצחוק או למתוח ביקורת על דברי

שכנו, ביודעו כי מצב זה עשוי להימשך עוד זמן רב ואין להכביד עליו. ובפרט שהארץ נתונה במלחמה על עצם קיומה, ואנחנו עולים חדשים, בלי שפה משותפת עם איש מעבר לקירות אלה של בית ערבי נטוש ברחוב יפו.

ומשום כך נסתיימה השיחה בכמה העוויות של גיחוך ובהרמת גבותיה הצבוטות בקפידה של גברת מרגוט (האלגנטית, אם כי נירוטית משהו), שכיסתה בידה על פיו של בעלה הֶנריק (שישב לימינה), לבל יפלוט הערה פוגעת העלולה לעכר את האווירה הדחוסה ממילא, בייחוד במטבח הצר המשותף לארבע נשים. ואדון הנריק, ברגע נדיר של התחשבות באשתו, הסתפק בקריצה רב־משמעית ובהטיית כיסאו לאחור, לסמן שאין גופו השופע גבריות יכול למצוא עוד מנוח בחברה הנוטה להקשיב לגילויי בורות מן הסוג שהופגן זה עתה.

שניים אלה (שישבו בצדו האחר של השולחן), וכמותם חמותי (שישבה לידי), לא העזו לצחוק להצהרת אהבה זו ל״שמש העמים״ של גברת שורה, הבלונדית הגוצה בעלת עיני התכלת הנפערות כלפי כל אחד בחשד גלוי. מה גם שהמסובים דיברו פולנית, וכל־אימת שביקשה להבין משהו היה עליה לפנות אל בעלה שמוצאו מפולניה ולבקש תרגום. ותרגומו של זה הניח את דעתה רק אם הותאם ליכולת הבנתה של ילדה בת חמש. בעוד האיש שלה, בעל החזות השחרחרה שבלטה לידה ככלי יריב של אותה מערכת שח־מט, ידע לכוון מהלך, גם אם היה בו כדי להפר כללים (וכבר נוכחנו בפרצים של זעם שעלו בתגובה למעשה של מה־בכך. לכן היה עלינו לשקול כל מלה המתייחסת לאשתו). עוד ייאמר לזכותו כי שכנע את אשתו להוציא לכבוד האירוע את מערכת הכלים שברשותם, זאת אחרי שחמותי טרחה ללמדה כי לא נאה לאכול את הלחם עם המרגרינה והעגבנייה ואת תפוחי־האדמה המבושלים עם הדג־מלוח ישר מן השולחן, כי אצל משפחות מכובדות בפולניה הגישו מאכלים כאלה בצלחות. ותחילתו של לימוד זוכה, לרוב, לקשב רב יותר מהמשכו, כאשר הסבלנות אוזלת והרצון פוחת, אף שהאדם המלמד מכובד בעיני תלמידו. אך אבוי אם קשורים בכך גם יחסים מקולקלים של מטבח. וכך, לפני שאלה קרסו הביאה גברת שורה, המעריצה את חמותי, מחדרה צלחות קטנטנות, שקיבלה כמתנת נישואים אי־שם ברוסיה,

והן כעשויות תחרה עדינה ומתאימות אולי לקישוט איזה קרֶדֶנס[1] עתיק, אך בשום אופן לא להגשת מזון. ובשעה שהשניים ישבו, גאים במחווה שעשו, יכלה עינם לקלוט העוויה של גיחוך מלווה כחכוח גרון מתנשא של גברת מרגוט, שפגעו בהם וגרמו נתק ביחסים. אף כי מרגוט יכלה להרשות לעצמה רוגז זה, מאחר שחדרה פנה לחצר ולא גבל עם חדרם של שורה ונוסקִיֶה, שלא כן אנחנו שחדרנו היה בעל קיר משותף שאפשר להקיש עליו במטאטא באמצע הלילה אם נרשה לעצמנו תגובות מזלזלות.

כל המסובים לאותו שולחן, אף שלכאורה הגיעו למחוז חפצם, נדמה היה כי עודם נמצאים על אונייה, מוזמנים לסעוד עם איש חשוב שתכף יקום לפניהם ויברך, יצביע על מקום כלשהו באופק. אולי הוא מבשרה של הארץ, הנעדר לעת עתה, כמו אליהו הנביא שצריך לבקר אצל כולם ואין לו זמן לאף אחד. ואם לא הוא, אז לפחות מישהו במקומו. הם מחכים לו. מדברים על אמונה. והעיקר, כל הזמן מתקרבים לחוף. סביבם ים של שפות, פיות רוחשי הברות גרוניות, נפתחים, רוצים לבולעם. והם, הן יצאו להגשים חלום, לא להיבלע בתוך פה של מישהו. והשפה שלהם... וליתר דיוק, השפות... (כי גם להם יש כמה) ודאי יוכלו להידבר בה עם בני מינם. רק נחוצה סבלנות. ואותו איש, האמור לקום ולשאת דברו בראש שולחן האוכל, אולי הגיע כבר ליבשה, שהיא הארץ...

(אבל איפה הוא...?

למה לא בא לשבת...?

כי בצבא לא נותנים לצאת הביתה כל שבוע.

ואילו בא, דבר ראשון היה מציל אותי מן השכנים, יוצא אתי, אולי עד גן הבהאים כמו שהבטיח, או לחוף בת גלים כמו בפעם ההיא, שנכנסנו למים, שהיו קרירים ברגע הראשון אך אחר־כך עטפו והניעו כמו עריסה. השפרצנו זה על זה וצחקנו, חשתי מליחות בפה וצריבה בעיניים. אחר־כך טיפסנו לחוף וישבנו במפרץ הקטן, על אבן חרורה מרוב ליקוקי מים, אפופים משב צונן עם ריח אצות, בלי להבין איך לא מורגש כלל החום שרבץ על העיר כאילו הובער בה כבשן.

[1] פולנית: מזנון.

הבטתי אז בגלים הדקים, בכחול הענק, הנפרש).

ואולי היה יושב ביני לבין חמותי, ליד שולחן זרוע צלחות חרסינה דמוית תחרה בחדר האמצעי. בגבו חלון מקושת הממלא את החדר באור של שעת אחר צהריים קיצית, מטיל אלומה זוהרת ובתוכה שניים וחצי מפרצונים שחורים של צל, הנופלים מראשינו על מיטה מכוסה בד פרחוני, העומדת ליד הכניסה לחדר שלנו, הזוגי, עד שכל הפרחים בה קמים לתחייה מרוב אור.

בשל מיטה זו... היה בכל־זאת נמלך בדעתו ונשאר?

הן שומה עלינו, כלומר על קובה ועלי, להיות אסירי תודה על הרשות להעמידה בשטח המשותף. כי בעת חלוקת הדירה, בהינתן חדר לכל זוג, היתה אמו של קובה אדם עודף וברור היה שלקובה ולי, כזוג נשוי, מגיע חדר משלנו. משום כך לא מנעו בעדנו מלהעמידה בפינה, אף שתמרון העמדת המיטה נעשה ברגע בואנו לכאן, שהיה עדיין זמן של הפקר בשטח הפקר.

נדיבות זו, או אי־התנגדות, שמילאה את החדר אז, וכמותה שולחן מלבני שעמד בו, וכל אריח של רצפת חדר זה ושל שלושת החדרים הנוספים של אותה דירה, שבכל אחד מהם אמורה היתה להשתכן משפחה – הכול היה חדש לנו, אם כי ברור היה ששימש אחרים לפנינו וננטש. משום כך נסך חרדות, וגם מפני היותו שונה מאלו שהכרתי – בחלונותיו המקושתים ובאור החודר בעדם, כברצפות העשויות ריבועים־ריבועים, שאפשר למנותם שתי וערב, להכפיל אורך ברוחב ולדעת כמה שטח קיבל כל אחד, והם מזכירים דף של מחברת חשבון שידו של תלמיד ציירה על פניה פסיפסי פרחים מופשטים ועיטרה במסגרת צבע.

כל אלה ראויים לפירוט מדוקדק, כי מקומם שוב אינו בפולניה או במחנה מעבר באמצע נדודים, אלא במקום שאליו נישאו עינינו במשך כל זמן הטלטלה.

אף על פי שבארץ לא נפטרנו מאורח חיים זה. גם כאן היה עלינו לנדוד מרגע רדתנו מן האונייה, שהגענו בה מנמל מרסיי, מן האזור האנגלי של גרמניה, בעלייה חוקית ועם סרטיפיקטים, ביום ארוך

באמצע מאי 1948. בצהרי יום זה דרכנו לראשונה על אדמתה, והיא על סף מלחמה.

בו ביום נשלחנו לאחד מאוהליו של בית עולים בקריית שמואל. באותו בית עולים, להבדיל ממחנות העקורים בניכר, שרוב יושביהם היו אנשים בודדים, נמצאנו עם משפחות שכללו הורים זקנים או ילדים. אחרי שכל הבודדים, גברים כנשים, גויסו ביום רדתנו מן האונייה, ואף אלה שלא היו עוד בודדים, ובאו כזוגות נשואים, נלקחו לצבא.

עוד זכורות לי מלחמות השטח בתוך האוהל, הצעקות שקמו בגלל מצרכי המזון שהיו אגורים בפינה, חשופים. זבובים עטו עליהם, ועלינו. ואיש אחד שמר ולא נתן לגעת. אמר שאמנם האוכל שייך לו, אבל הזבובים הם של כולם. אין מהם רגע אחד של מנוחה. צריך לעשות להם פְּלִיט ולחסלם. ובתו, שחזרה באותה שעה מבית־הספר, אמרה שנעזוב את מלחמות הזבובים, כי המורה אמרה שבארץ יש מלחמה קשה על־אמת. קודם צריך כולם להילחם עם הערבים. מהם יש סכנה. עוד קצת הם באים גם לבית־עולים שלנו. אז השתתקו כולם, ורק הילדים הקטנים התחילו לבכות משום־מה.

בימים היה חם מאוד בחוץ וחם בתוך האוהל. כמעט לא זזנו משם, אלא לחדר האוכל וחזרה. ובלכתי בין יריעות הברזנט הנאחזות באדמה ביתדות ובחבלים, ראיתי את האנשים יושבים תחתיהן עם צרורותיהם, יוצאים לצורכיהם וחומקים להסתתר מן השמש. הכול מסביב מואר יותר מדי, עד כי קשה להישיר מבט ולהבחין בין האוהלים, המכסים על פרשות חיים, חושפים כלפי חוץ יריעות חאקי דהויות בעוד פתחיהם משחירים בצל, ומתוכם נגלית יריעת שמים הלומת חום. ובלילה, בהשתתק הילדים והמריבות, שכבתי עם קובה באחת משתי מיטות השדה הצמודות. ומן החושך, מכיוון הפרדסים, נשמעה יללת תנים שהזכירה את יבבותיה של השכנה מהגטו שתינוקה נלקח ממנה. חשבתי שגם כאן יש אמהות שלוקחים מהן תינוקות לרצות בהם את חיית המלחמה. ונצמדתי אל קובה בתקווה שיגן עלי מפניה.

שלושה שבועות לאחר בואנו לבית העולים הורו לנו אנשי הסוכנות לעלות לאוטובוס. התיישבתי ליד חלון וראיתי נוף עם עצים גבוהים ורחבי גזע עומדים לצד הדרך, ואחרים, מרוחקים מעט, מצילים על

בתים. זכרתי דברים שנאמרו לי לפני העלייה, כי אין בארץ פיסה של ירק לשמח בה את העין. ואילו אלה, לא זו בלבד שמרשימים הם, אלא נושאים ענפי עלים צרים ומתארכים, גם מקשטים את פאותיו של הכביש ומצילים עליו. וירקותם מכוסה שריון אפרפר, להגן על עצמה מפני אור רב מדי. מאוחר יותר נודע לי שהיו אלו עצי אקליפטוס. העיר שקרבנו אליה היתה חיפה. משמאלנו הלך וגבה ההר המבשר את מבואותיה, ועוד לפני שנגלו הבתים היה עלינו לעבור בהמון עשן שנפלט משתי צנצנות ענק. אחר־כך חצינו גשר והגענו לרחוב הומה, משני צדדיו בתים וחנויות והמולת אנשים. האוטובוס פנה בעיקולים וטיפס במעלה הכביש, עובר ברחובות תלולים שמשני צדיהם בתים: חלקם בנויים במעלה ההר ומדרגות מובילות אל פתחיהם, מולם בתים הבנויים כלפי מורד ההר, והכניסה אליהם בגובה פני הרחוב. עברנו רחוב נוסף שבתיו ישנים ובנויים אבן, ושוב פנינו בעיקול. בכל פנייה שינה הנוף מקומו, והים נגלה פעם בצד זה של האוטובוס ופעם בצדו האחר, נמתח למטה, תכול־כספי־ירקרק, מעבר לריבועי בתים וצמרות עצים מתעגלות. הגענו לשורת הבתים האחרונה, שמעברה השתפל ההר וגלש למטה. שם עצר האוטובוס ונאמר לכולם לרדת. ואנחנו, שהיינו כעשרים איש, נעמדנו ברחוב, שלא היה מראהו כשל רחוב רגיל. משהו נעדר ממנו, אף על פי שהיו בו מדרכה ובתים. הוא נראה כחיה מפוחלצת, שמאיבריה הגלויים ניתן להסיק על חייה שאזלו. עמדנו, מרגילים עינינו לאור, רואים במרחק לא רב את הים ואת ההר המנומר שיחי ירק מאפירים.

אחד משני אנשי הסוכנות קרא מתוך נייר את שמותינו ושמותיהם של שני זוגות נוספים. הוא אמר לקבוצה הקטנה שלנו לבוא הצדה והוליך אותנו אל פתחו של אחד הבתים. חיש קל עלה במדרגות, ואנחנו אחריו. בקומה השנייה עצר ופתח לנו דלת לאחת הדירות, נכנס ראשון ואמר שנבוא אחריו. הכול התנהל בחיפזון, ועוד לפני שהצלחתי לראות את קירות המבוא ואת המצוי בתוכם כבר התחיל האיש לחלק חדרים. והחדר שהועיד לנו היה פתוח ומואר...

איך אתאר את החדר? חדר הוא חדר. עם רצפה וקירות, וחלון להאיר עליהם. והחדר, שהשקיף לים, כמו הדירה וכמו הבית כולו, ניכר היה בו כי נבנה זה מקרוב, רצפתו עשויה אריחים רבועים

וקירותיו לבנים. ובתווך, על הרצפה, שזו לי הפעם הראשונה לראות כמותה אחרי רצפות העץ של אירופה – עמדו שולחן וארבעה כיסאות מעץ כהה. על מסעד אחד מהם נתלו חפצים שריחם זר. אותו ריח חדש עמד בחדר, שחלונו היה סגור. וקשה, ובעצם אי־אפשר היה לקלוט כי חדר זה הוא סוף המסע שלנו, ואיך אפשר, הן על סִפֵּי חדרים נטושים עמדתי כמה וכמה פעמים בדרך ליעד הנכסף.

ניגשתי לקבוצת הרהיטים. הזזתי כיסא. אצבעי החלה חולפת על פני משטח הזכוכית השקוף שנח על השולחן, הולכת בנתיב רקמתה של מפה סגלגלה שהיתה נתונה בינו לבין לוח השולחן. קו אחר קו עקבתי אחרי אהבת האצבעות שרקמו אותה במיוחד עבור שולחן זה, שהונחה עליו הזכוכית לשומרו מפני האבק. והוא, האבק, כבר נח עליו בשכבה דקה. ואני בהיסח־הדעת הותרתי עליו טביעת אצבע, העשויה לשמש עקבות שביום מן הימים יתחקו אחריהם. ובסוקרי אותו, במקום למצוא מתחתיו אהבה של אצבעות, הרגשתי בשנאה הנובטת. ופחד נפל עלי. הן חפצים אלה זה אך ננטשו. בעליהם עלולים לחזור בכל רגע. וכבר בבית העולים הוזהרנו מפני אכזריותם הקשה. אבוי למי שיתפסו אותה נוגעת ברכוש הנעזב.

ובצד הרהור זה צף ועלה זיכרון של מפה אחרת, יפה וגדולה פי כמה, רקומה בידי אמי. זכרתי את טקס קניית חוטי הדֶה.אֶם.צֶה בחנות קטנה ברחוב שלנו. את לבטיה בשעת בחירת הגוונים, שהיו כמו הרהור מתמשך של ערגה לפני קיום האהבה, את מגע אצבעותיה בפקעות החוטים בעת שסידרה אותן בסילסלה ששימשה לעבודות יד, את ימי התייחדותה עמן, שנמשכה קיץ וחורף – ידה מחזיקה במסגרת העץ הקרויה טַמְבּוּרֶק, שבה נתון עיגול הבד השקוף למחצה, בעוד האחרת מדייקת בנעיצת המחט. לא יכולתי להבין איך ידעה אמי לנעוץ את המחט מבפנים, בדיוק לפי קווי המתאר. הן עיניה מסתכלות מלמעלה. מן הסתם יש לה עיניים נוספות בקצות אצבעותיה, עיניים של לב אוהב רקמה, שאינן חשות אלא קו מצויר, חוט ומחט. הן ידעו להצמיח עלה ופרח שלא חל עליהם חוק של בלות. הרעיון הגלום במעשה רקמתה ודאי ליווה אותה בעת שהתקדמה והתמידה בה בימי קיץ, כשהיא ישובה בכורסת נצרים קלועה בצלו של עץ רחב נוף, ובערבי חורף, בשבתה בכורסה החורפית, ליד מנורה שהטילה חרוט של אור על מעשה הכישוף,

המניב גן צבעוני. ואני, עדה להתעגלות כל כותרת, ראיתי את המפה הולכת ונשלמת. מה שמחתי שכל תך בה ימשיך להתקיים.

וכך ודאי מתקיים הוא, מקשט שולחן של אנשים היודעים ערכה של עבודת יד, במפה אלמונית. ובעת ישיבתם סביבה שוכחים מוצאה, או מנסים לשכוח. משלבים כפות ידיים ומודים לנותן מזונם.

מה יכולתי לבקש עבור מפה זו, שרקומים בה קיץ אחד וחורף אחד של אמי? האם את טובת האנשים הנוגעים בה ושומרים על ניקיונה? או מוטב תישרף המפה – שרפה קשה ונוראה, כשם שנשרפה אמי?

ומשאלתה שלה, מה היתה? שמא ביקשה בשעות הרקמה הארוכות כי תשרוד מפתה? תהיה לזיכרון אצבעות, להיות לה אלמוות זמני? הן אין דבר הנשמר לעד. לא בד פשתן, לא גוונים של חוטי דֶה.אֶם.צֶה. גם לא, אולי, כמיהות נקם.

לתוך התדיינות זו עם חפצים התפרץ פתע הנריק, בעלה של מרגוט, שהגיע אתנו, קיבל חדר אחד באותה דירה והתלונן: "איזה מין סידור זה? חדר אחד למשפחה שעוד מעט תגדל?!". רצה לבדוק איזה חדר מקבלים אחרים, להשוות עם זה שלו. וכבר התחיל להקים מהומה, לצעוק שהרחוב שהובאנו אליו מנותק משאר חלקי העיר, שאין בו שום תחבורה ונפש חיה אינה עוברת בו. רק סכנה נוראה – אסור להישאר במקום כזה! הוא כבר דיבר עם אנשים. אמר שכולם ממורמרים. כולם בדעה שלא להישאר ולדרוש מאנשי הסוכנות להביאם למקום אחר, פחות מבודד, שאפשר להגיע ממנו למרכז העיר. ואני דווקא נשביתי בקסמי הנוף. עזבתי את הנריק באמצע דבריו. עליתי קומה נוספת ומצאתי דירה של חדר אחד, בצדדיה משטח גג המשקיף לים. רציתי לבקש מאנשי הסוכנות שייתנו את החדר הזה לשלושתנו, כדירה, בלי שותפים. אבל כל האנשים כבר עלו לאוטובוס וצעקו לי להזדרז ולעלות, שאם לא כן ישאירו אותי לבד בסוף העולם. קובה ואמו חיכו וכעסו על העיכובים. עליתי אתם. האוטובוס הותנע ובתוך דקות אחדות הביא אותנו למקום רוחש תנועה, שקראו לו רחוב יפו. שם קיבלנו את החדר הפונה לחזית, בקומה השנייה, בדירה המשותפת לנו ולשני הזוגות שצורפו אלינו. החדר שניתן לנו היה ריק מרהיטים, ורק בחדר האמצעי, הוא חדר המבוא, עמד השולחן שהשאירו דייריו הקודמים.

אותו חדר ריק, שלנו, ההשארנו אותו בריקותו ולא הלכנו לקחת מן הרהיטים הרבים שנמצאו בבתיה הנטושים, הצפופים, של השכונה הדחוסה בין רחוב יפו לבת גלים? שמתנהלת בה תנועה בלתי־פוסקת של עולים שזה מקרוב באו והשאירו רכושם במקום שהשאירו, שם חמס אותו מי שחמס. עתה הם בשטח הפקר. רכוש זר מתגלגל בו, והוא בהישג ידם. נאה מצדם שלוקחים רק לעצמם, ולא למסחר. לא שוברים ושורפים מתוך שנאה או נקמה במי שעזבו. עדיין אין להם צורך בכך. הן לא התנקמו אף באלה שהרגו בהם, לקחו את יקיריהם וגזלו רכושם. מה חפץ להם בנקמה? רק את פיסת המקום. לשכוח את ההרג ההוא, ולחיות! עוד הבנים אִתם, לא הספיקו להיהרג במלחמה החדשה, הניטשת.

וגם אנחנו, כלומר אני וקובה, הבאנו מזרן משם והנחנו על קרש וארבעה בלוקים. פרשתי מעליו סדין וכיסוי פרחוני שהבאנו מגרמניה, להסוות את רגלי הבטון. יותר לא היינו צריכים. שולחן מרובע וארבעה כיסאות כבר הגיעו ב״ליפט״ המצויד בכל טוב חרסינה וכלים אחרים (שקנינו בגרמניה בעד קפה וסיגריות, שכר עבודתנו שם), ועמדו חדשים, ישרי קווים ומבהיקים, אירופיים כל־כך בחדר המזרחי. את שחרור המטען מן הנמל עוד הספיק קובה לסדר לפני גיוסו, ותוך כדי כך לסדר לעצמו, לזמן הקצר שנותר עד הגיוס — עבודה בסַבָּלוּת בנמל, כדי להרוויח כמה שיותר ולהשאיר לנו.

ובימים הראשונים שאחרי לכתו הייתי יוצאת למרפסת הצמודה לחדר, מסתכלת אל מעבר לרחוב לכיוון ההר, מזהה בו את הר הכרמל שראיתי מן האונייה בהתקרבה לחוף. לרגליו הוצעו לי מגורים, אבל גורלי בארץ הועיד לי חדר זה, להסתכל ממנו בכיוון ההר, אל קצהו הדרומי, שקראו לו סטֶלה מאריס, משמע כוכב הים. אילוּ נשארתי בבית ההוא לא הייתי שומעת את האנגלים בצאתם מן הארץ בלילה, אני לבד בחדר ובעלי אי־שם במלחמה; את רעד זגוגית החלון מרעש שרשראות טנקים, משקשוק גלגלי רכב כבד ומנקישות יבשות של סוסי פרשים. הכול התהדהד ברחוב. כל אותן שעות לא עצמתי עין מרוב ריגוש ורעש. חשבתי: זה הלילה יירשם לזיכרון עולם. בכיתי לתוך הכר מרוב צער על שלא אוכל לחלוק ריגושי עם קובה. לבסוף לא התאפקתי ויצאתי למרפסת. בעומדי בחושך ראיתי שיירת מכוניות

עם אנשי מדים בתוכן, עוברים בשתיקה של נסוגים לאורכו של רחוב יפו, המוביל, אולי, מיפו, אך בלילה זה הוביל מהמחנה הבריטי סנט־לוקס שבדרום חיפה – לנמל.

עוד מעט יהיה עלי לקום לעבודה. חזרתי למיטה וניסיתי לנמנם, בעוד ראשי הומה מחשבות ומראות של טור זוחל, גורף עמו זיכרון ימיהם של יושבי הארץ, שאיחרתי לחוות. טור דומם, כמו קשר סודי שבין מכונות מלחמה מושבתות לאנשים דוממים הצמודים להן, אוזלים מהרחוב שלנו, בעוד בעלי מפעיל בה בעת מכונות דומות, או נחותות מהן, מול מכונות מלחמה הנתונות בידי אויב.

ונמלאתי חרדה גדולה ותפילה –

הלוואי שיקיץ קץ על הקרבות, של הארץ ושל קובה, ואזכה לשובו.

ושום תהילה. שום תהילה לא אבקש לו.

רק חיים.

✧✧✧

בשבוע שלאחר גיוסו הלכתי לחפש עבודה. ומה בער? הן יכולתי להתבטל עוד, להסתובב בעיר, ללכת לים שקרץ מעבר לבתים. מן הסתם היה זה העול הישן, והפחד להישאר לבד ובלי פרוטה.

עבודתי הראשונה נמצאה במתפרה של "אתא", שבה תפרתי, לראשונה בחיי, במכונה רעבתנית המופעלת במנוע. היה עלי לספק לה צווארונים בצבע חאקי, שנבלעו בין שיניה כהרף־עין, בלי להתאים לחולצות. קללותיה של מנהלת העבודה היו שכר כישלוני. אחרי פיטורי ממתפרה זו שבעיר התחתית ניסיתי מזלי במועדון "ויצו" בהדר הכרמל. במקום ההוא נתנה לי גברת חסודה שמלות להארכה. כיוון שהגיעה אז מודה חדשה שקראו לה "מִידִי", נתבקשתי להוסיף על אורך השמלות. הייתי מביאה אותן הביתה, גוזרת ליד המכפלת, רוכנת על מכונת ה"זינגר" שהגיעה אחרינו בליפט, תופרת פסים מבד תואם כלשהו ומרוויחה פרוטות. ובאחד הימים הגעתי דרך לשכת העבודה לבית־החולים רמב"ם, שהיה אז בהתארגנות חדשה. התחלתי לעבוד בו כפועלת ניקיון באחת המחלקות, אך המקרה זימן את מנהל המשק בדיוק בעת שקרצפתי ארונית שחוקה ומטונפת,

והלה החליט כי קרצפנית כמוני כדאי להעסיק בחדר האוכל של הפרסונל, שהעבודה בו תובענית במיוחד.

מקום עבודתי היה קרוב לבית. היה עלי להשכים בשש ולצאת אליו בשעת בוקר קרירה, לפנות מרחוב יפו ימינה לכיוון בת גלים בעוד קורי השינה דבוקים לעיני, מפרידים ביני לבין הרחוב שגם הוא טרם הקיץ. מיד עם כניסתי בשער היה עלי להשיל את הגנות הבוקר ולהפקיר עצמי לאדנותו של מטבח, שאחז בי בין צלחות לסכו"ם ולמנות המוגשות לאחיות, האפופות עשן סיגריות ומסתכלות עלי מתחת לכיפותיהן המעומלנות כעל אחת שאין בעולמה אלא ניקוי מאפרות וכל כישוריה מסתכמים בהגשת פרוסות לחם ועגבנייה. מישהי שהעברית שלה נשמעת כחבטות גרזן. והרופאים, הממהרים תמיד, שולחים אותי הלוך ושוב, להחליף את הלחם השחור בלבן, את הגבינה בקובייה נוספת של מרגרינה. ואני רצה ביניהם, משתדלת, כי יש גם מסבירי פנים, הנדים בראשם כמבינים שבחורה כמוני, אלמלא היא עולה חדשה, יכלה להשיג עבודה טובה מזו. אבל מי שאינה יודעת לומר אלא "תודה", "בבקשה מאוד" או "תכף אביא", ולשאול שש פעמים "מה? מה? מה?" כמו איזו כבשה מטומטמת שבמקרה לא הגיעה לתנור – לא תמצא עיסוק טוב מזה. ואחרי שגומרים לאכול ולעשן ואחרון המאחרים מועך סיגריה אחרונה, בהיפסק תנועת המחזרים אחרי ארוחת הבוקר ולפני בוא אלה של הצהריים, אני מעבירה את הכיסאות לצד אחד, שוטפת את הרצפה הגדולה, מסיעה את המגב עם הסחבה ימינה ושמאלה ועושה חישובים של שטח. משיחה עם הבלטות הנשטפות בתמיסה של פתיתי סבון ומתפללת לרשות עליונה הנותנת לאדם את מיטבו על הארץ – וכבר לא צרות, כי את אלה הן השארתי מאחור – כי תנדב לי את חלקה העשרים של רצפה זו. זה היה מספיק לחדר קטן לחיות בו עם קובה. בלי שותפים. והן מותר להזות, אף שאסור להתלונן, כי החדר שקיבלנו ברחוב יפו – יש לברך עליו. עוד לא שכחתי את החרדה שלפני העלייה, איך חשבתי שכדאי לקחת אתנו ארגז גדול שמקרשיו נבנה כוך קטן להעמידו במדבר. כי איפה נחיה בארץ? היא ודאי לא הכינה לנו בתים של מלכות.

ובעודי רוכנת מעל הרצפה הנשטפת זכרתי את ביקורי הראשון בארץ, אצל קרוב משפחה של קובה, שאסף אותנו מבית העולים

והסיע לביתו לביקור של שבת. מה הוקסמתי מן העץ הפורח באדום ומצל על ביתו. רציתי שפעם יהיה לי כמותו. אותו קרוב אמר שיכול היה להציע לנו מגורים במושבה ההיא, אבל אסור לוותר לסוכנות. היא זו החייבת לדאוג לעולים החדשים. וכיבד אותנו בתנובה חדשה של פירות אירופיים זעירים הגדלים בגנו. ואנחנו, הן לא מזמן אכלנו את האמיתיים. אמרנו לו שזו ממש התקדמות ותקווה גדולה לעתיד החקלאות בארץ, וטעמנו מהם. ופעם אחרת יצאנו אני וקובה משער בית העולים לטייל בפרדסים. חיפשנו תפוזים, ומצאנו לימונים. בירכנו גם על אלה ואכלנו. קובה – שלושה, אני – אחד וחצי.

אחר־כך מצאתי גם אני משפחה בחיפה. ולמען הדיוק: היא זו שמצאה אותי.

יום אחד בשובי מהעבודה ישבה בחדרנו אשה צעירה בעלת תווי פנים עדינים. עיניה החומות הפיקו חיוך שהכיל אינסוף שאלות. מה שמחתי להכיר בה את יונה, בת אחותו של אבא, שהספיקה לעזוב את ביתם בפולניה ולצאת לפלשתינה שנה לפני המלחמה. הוריה ושני אחיה הקטנים נשארו שם. עתה הייתי לה ניצולה יחידה, שריד חי ממה שנעזב.

ישבנו זו מול זו וזכרנו את בני המשפחה, שלי ושלה. זכרתי שעת בין ערביים של שבת בביתם של דודה נוֹמָה ודוד מַאִיֶר. שני אחיה ישבו ליד שולחן מכוסה מפת תחרה, לבושים בגדי שבת ומסורקים. והיא, האחות הבכירה, עזרה להגיש את הכיבוד. אחר־כך התנצלה ומיהרה לאיזו "תנועה". הם גרו ברחוב שהיה מרוחק מזה שלנו.

מיום זה והלאה נהיו בת דודתי ובעלה לשגרירים שלנו בארץ, אף על פי שבעצמם לא נמנו עם היודעים לכבוש לעצמם כל יעד. אך לעזור לזולת – זאת ידעו בלי חשבון. הכנסת האורחים בביתם הוצעה לנו ברוחב־לב. בביקורים אלה היה לוֹבָה, בעלה, זוקף את גביניו הסבוכים, מחייך מבעד למשקפיו ושולף מהמזנון בקבוק מלא הבטחות, למזוג ממנו לקובה ולעצמו. הם קורצים זה לזה, כמבינים טעמם של דברים שאפשר לעבור עליהם בשתיקה בשעת לגימה. יונה מביאה ממטבחה עוגיות מעשה ידיה ומעמידה לפנינו, ולא חשוב מה נאמר ליד השולחן או ננגס ונימוח בפה, ומה מובלע בשתיקה. את קורות הגטו והמחנות לא סיפרתי להם, אחרי שבפגישתנו הראשונה לא מצאתי תשובות לשאלותיה על גורלם של הוריה ואחיה הקטנים.

ידעתי רק לומר שכנראה לא נשארו בלודז׳ אלא נסעו לעיירה כלשהי. לאחר־מכן לא שבנו להזכירם, אלא לעתים רחוקות. גם קובה לא דיבר על חוויות המלחמה. אולי דווקא משום כך היתה השהות בביתם משפיעה רוגע.

אצלה למדתי להעריץ את סלט הירקות הצבעוני, אף על פי שקרוב אחד של בעלה, שכיהן בארץ כנציג כלכלתה של ממשלת קובה (שלפני קסטרו) וגם אותו נהגו לארח, טען ביושבו לארוחה שהוכנה לכבודו, ומיטב תפארתה סלט ירקות חתוך ומתובל בקפידה, כי סלט הירקות הכי טוב שהוא מוכן לא רק לראות אלא גם לאכול – הוא דג מלוח בנוסח יהודֵי גלות. ואילו אני אכלתי מן הסלט וביקשתי עוד. ורק חבל שלא לעתים קרובות יכולנו לבקר אצלם, כי בעת ההיא היה קובה מגויס.

הנה, כל דבר שאני מנסה לספר על ראשית חיי בארץ מלווה במלים: בזמן הזה היה קובה מגויס...

ואני בזמן הזה קיבלתי, לראשונה בחיי, משכורת אמיתית – אחרי שבעד כל העבודות שהועסקתי בהן אחרי המלחמה קיבלתי לחם, ארוחה מבושלת או סיגריות וקפה. וכיוון שרציתי להתנאות בעיני בעלי בשובו מן הצבא וגם לתת ביטוי לעצמאותי החדשה, נסעתי להדר לקנות בד ותפרתי לי חצאית ארוכה לפי האופנה הישראלית האחרונה. ובמשכורת השנייה קניתי בד לווילונות, וגם אותם תפרתי. הפכתי את מכונת הזינגר לכלי שהיה בכוחו, בשעות שאחרי העבודה, להביא הדר וצבע, ואפילו תוכן – לחיי. ומשסיימתי את תפירת הווילונות עליתי להדר לקנות מסילה מיוחדת כדי לתלות עליה את שִפעת הבד השקוף. שכן כך עשיתי אותם, כדי להקנות לחדר שלנו, המזרחי, ממראות הילדות בפולניה. לשם כך נדרשה מסילה ארוכה כרוחבו של החדר, וכיוון שאי־אפשר היה להיכנס עמה לאוטובוס ירדתי ברגל מרחוב הרצל בהדר עד קצה העיר התחתית. בדרך נזהרתי שלא לפגוע באנשים במוט הארוך, בזוכרי את סרטיהם של צ׳רלי צ׳פלין *השמן והרזה*, שנתנו את מיטב קטעיהם כשידיהם חמושות במוטות. בעוברי ליד חנות אחת בעיר התחתית יצאה לקראתי אשה ושאלה מה הדבר שאני נושאת בידי ולצורך מה. משלא קלטתי את שאלתה חזרה על דבריה ביידיש. אמרתי לה שאני עולה חדשה,

עברית איני מבינה, וזו שאני מחזיקה ביד היא מסילה. תפרתי וילונות, ובערב אני אמורה לתלות אותם בחדרי. אותה אשה כעסה מאוד על בזבזנותם של העולים החדשים, ואמרה, "אצלי הווילונות עוד תלויים על שרוכים". והצהרה זו, של אשה מן היישוב הוותיק, עשתה אותי בן־רגע לעשירה היכולה להרשות לעצמה דבר שוותיקים אינם יכולים.

כך הרגיש גם קובה בשובו מן הצבא: עמד בפתח, הביט בחדר העוטה הינומה דקיקה של וילון המרכך את האור הרב הבא מן החוץ, והתפלא. ולמחרת, בבוקר שבת, גוברת פליאתו כפליים מול ריצוד הפסים הנשלחים באלכסון מן השמש. הוא מביט בי, ושב ומסתכל בווילון, תוהה איזו קוסמת שוכבת לידו. אומר, "מיד הרגשתי בכוחות החיות שלך. אבל דבר כזה... לא הייתי מתאר לי. אף לא בחלום". הנה אני אשה שאין דומה לה. כך בפירוש אמר: "אין דומה לך בעולם". ועוד אמר: "אשתי האמיצה. אני יודע כמה קשה לך, שכך נשארת למשוך בעול. רק עוד מעט. גם מלחמה זו תיגמר. אחזור מן הצבא, ותוכלי ללמוד אז מה שתרצי ולהתפתח. יש לי מקצוע טוב. זה לא ייקח עוד זמן רב". הייתי חושבת אז: נכון, הן רצית אותי שונה מן האחרות. הנה, כזאת אני, בשבילך.

אז היו פניו מתכרכמות. פיו הסגיר מלים: על קרבות כיס פָלוּג'ה, על כיבושה של עיר בשם לוּד, על צעירים שהספיק להכיר וכבר הם אינם.

בזמן הזה כבר קראתי לאמו "מאמא", אף ששמה היה אנדז'יה. היה עלי לבקש סליחה מאמי האמיתית, ולהתרגל. אבל גם החברים קראו לה "מאמא מַרַנְץ", ואי־אפשר היה לנהוג אחרת. אמרתי לה שכיוון שקובה רחוק אהיה אני אתה ואעבוד. אין צורך שתחפש עבודה. מה שארוויח יספיק לשתינו. נחיה ביחד ונחכה לו. כי אני – מה הייתי עושה בלעדיה, למי הייתי חוזרת מהעבודה? כך גם התחלתי לאהוב אותה, והיא אותי. סימנים לכך נתנה בגילויי לבה, בספרהּ על עצמה דברים שלא גילתה לאיש, כל שכן לבתה, שלא יכלה לגולל לפניה את חיי האישות עם אביה. כך נהייתי לה אוזן קשבת, והיא ניהלה את משק הבית וחסכה ממני חיכוכים של מטבח, שצר היה מלהכיל את הבלי הטעמים השונים ואת רגשות הטינה העולים מן הסירים

והצלחות הנערמים בכיור. אני אמנם לא נזקקתי לתבשיליה, כי אכלתי בעבודה, אבל נחוץ היה שתבשל לעצמה וגם תכין דברים טובים לשבת, לקראת בואו של קובה.

ובשובו מהצבא היה נעמד בפתח, כובע צבאי לראשו ורובה על כתפו. משתהה רגע, מרגיל עיניו לאפלולית הפרוזדור, ואת עצמו — למהומה שאקים סביבו. ואני מחכה שייכנס ויפנה את הכתף מן הרובה, כדי להיתלות עליה ולירות בו נשיקות. הכול חשוף וגלוי, ובפרט לעיני שורה השכנה, שחדרה נושק לפרוזדור ובהישמע נקישה על הדלת היא רצה לראות מי הבא. ובשעת מעשה תציץ מן הפרוזדור לחדר שאנו עומדים בו אסופים זה בזה, ותבין כי איני עשויה מברזל. הנשיקות שלי לא יהרגו אף אחד, אלא אם כן עשוי הוא למות מקנאה. ותמשיך לעמוד שם, לנקב אותי בעיניה.

לו רק ידעתי להתאפק, כמו ששיננתי לעצמי אלף פעם. די, תתאפקי, היא מסתכלת.

מה גם שבאותה פעם, האחרונה, לא חבש את הכובע הרגיל עם המצחייה והחֵפת המקופל, אלא אחד רחב שוליים שנראה כלקוח מסרטי המערב הפרוע. הוא קרא לו כובע אוסטרלי, ואמר שרצה להפתיע ולמצוא חן בעיני. רק הפעם הזאת שאל אותו מחבר. ובדברו עמד מולי, קצת נבוך, מחייך. ואני נבוכותי מהידיעה שחשוב לו למצוא חן. והוא נראה... קצת... כמו שחקן. לא שייך למלחמה. אמר, "מה יש, המלחמה עצובה. צריך להביא הביתה משהו שמח". היה מתיישב בחדר המשותף, אחרי הברכות עם אמו והנשיקות אתי, אחרי שהמשכתי לרקוד סביבו כמו אינדיאני סביב מדורת השבט וחזרתי לדבוק בו כמו ילדה מטומטמת שלא אכפת לה מה חושבים עליה ואיך מסתכלים.

נוכח טקסים אלה היו כולם נעמדים בצד או יושבים לשולחן ומחכים, ובסיומם היה קובה יושב עם השכנים — הצמאים לכל מלה היוצאת מפיו. והוא, מתוך קורת־רוח, היה דבר ראשון אומר: "הנשים שלי מסתדרות ביניהן טוב יותר משהן מסתדרות אתי", וצוחק. ומרגוט עם הבטן הבולטת והגריק שחצי גופו העליון חשוף, מנצנץ מזיעה, היו באים לשבת אתו, וכמותם השכן נוסקיה, לבוש מכנסי חאקי חדשים. ורק אשתו שורה מסתגרת, לא מראה פרצופה. וביושבם לשולחן שואלים כולם: מה נשמע במלחמה? מתי תיגמר? מצמצמים

בדברים ומחכים למוצא פיו. ואני מחכה עד שמסתיימת פגישה זו של שכנים, המבינים סוף־סוף שמעכבים הם פגישה אחרת, חשובה לאין ערוך. מה גם שמזמן ניתקתי מן השולחן בגלל אימת הדברים הנחבאים בסיפוריו, המגלים אך מעט מן המתרחש באמת, ורק עיניו אומרות אותם... ומסתכלות... גם בכיוון הדלת שלנו. שהרי פניתי לשם. רוצה להיות אתו.

וגם השעות של היותנו יחד חולפות, מתמזגות עם הזמן האוזל. להבדיל מהרגעים הצוברים נפח ונשמרים בפנים, עמידים בפני הזמן החולף בחוץ... כאילו אנחנו שוב ברכבת ההיא, נוסעים ל"קיבוץ" של גוט־רוֹטשווייגֶה. יושבים בפנים. והזמן בחוץ... ואתו – השבת והלילה הרץ בעקבותיה.

משקרב גם לילה זה לקצו היה עליו להיקרע מעלי – לא תמיד חשתי בלכתו, כי נמנע מלהעיר אותי... היה מותיר אחריו חלל שביקש להתמלא רק בו. עד שגם מרגוט השכנה נהגה לומר שקובה חסר כל־כך, והאור שהוא לוקח אתו בצאתו ומביא בשובו רב כל־כך, שאם היתה נדרשת להקריב משהו על מזבח, נגיד, ההצלה שלה מהמחנות... כך בדיוק אמרה: שאם היה מישהו עומד עליה עם אקדח או סכין ודורש להקריב מישהו (כאילו לא הקריבה די) – היתה קמה ואומרת, "קחו את מי שתיקחו, אף את הקרוב לי ביותר, רק לא את קובה. כי אושר כזה ואהבה כזאת עוד לא ראיתי". איך בכלל עלו בראשה רעיונות כאלה? אבל מרגוט היתה לפעמים קצת מטורללת ופנטזיונרית. אמרו שזה בא לה מן השואה.

ונחוץ לומר כי מריבות לא פסחו גם עלינו. ולפעמים פרצו בגלל דברים של מה־בכך, בפרט אלה מלפני העלייה. ואילו בארץ היתה מריבה אחת גדולה, על עבודתו בנמל בימיו האחרונים לפני גיוסו, שאותם מנע ממני, ומה שנותר מהם היו שאריות של זמן שהקדיש לתיקוני כלים מקולקלים של שכנים. כאילו הכלים ירגישו בחסרונו ויתגעגעו.

וכגודל הריב, כן היה הפיוס אחריו.

אחריהם נותר זמן שהיה משנה נפחיו: מתארך ונמתח בלעדיו, מצטמצם ורץ בבואו. אף כי בזה גם בזה דבקה הידיעה שכל כמה שאחזיק בו – בכל־זאת יישמט, יותיר זיכרון של גוף קרוב הנקרע מעלי בכוח שאין לעמוד נגדו... זיכרון של מלחמה ופחד מפני מרחב

הנפרש אי־שם, שעליו נמנע מלדבר, כמו על הזמן הזוחל בו, יחד עם המוות; על חבריו בג׳יפ, הדוהרים להדביקו; על אויב הנמצא מעבר לגבעה שממנה נורים צרורות, שעה שעליו להשיב ירי ותוך כדי כך לתמרן בג׳יפ, ועל אויב מסוכן כפליים, הוא המטוס הצץ מעבר לצוקים כדי למצוא את ארבעתם בג׳יפ החשוף ולהשחיל בו צרורות. ואין מקום להסתתר בו. לא יער, לא גדת נהר. הכול חשוף כמו כף יד צהובה שהחול נשפך בין אצבעותיה. והוא חם ביום, נצרב, שוחק כל דבר המנסה לקום נגדו או להתערב בקיומו ההפכפך.

היה מקמץ בשיחות, כדי שלא לשקוע בהן, כאילו גם הן חול טובעני הנערם בינינו ומתפורר. ואני אוספת את המפורר ומנסה להדביק, זוכרת את דבריו מלפני העלייה, שאין להשוות בין פיסת האדמה של הארץ שעליה נלחמים למלחמה הענקית שהשתתף בה באירופה. אלא שחבריו למלחמה הקטנה נופלים כל יום, והם אמיצים לא פחות מן ההם, לא חוששים לפתוח באש וממהרים להשיב. אבל חיים אין להשיב למי שאיבדו אותם. ובלילות ביקשתי שנעשה לנו ילד. כי כבר הגענו לארץ, ואם ייעלם הוא, בין ״רגילה״ לסוף שבוע, לפחות ישאיר לי חלק מעצמו. והוא היה עונה, ״לא עכשיו. צריך שקודם תיגמר המלחמה. אז נעשה, ועוד איך. מה בוער לך. את צעירה״. היה שוכב אתי ונזהר. בזה יכולתי לסמוך עליו. כי אני, מה הבנתי? ובמקום ילד הבטיח נאמנות, החשובה לא פחות. הנאמנות שאני ראויה לה, על כל הציפייה והמעשים, ועוד דברים שיגיד לי כשייגמר כל זה.

החופשות שלו מן הצבא היו ברובן קודש לביקור חבריו הפצועים. נהגנו לבקרם בבתי־החולים של חיפה. קודם ברמב״ם הקרוב, שעבדתי בו בחדר האוכל. בביקורנו שם הכרתי לראשונה את מחלקת הפצועים. כשנפתחה דלתה כפולת הכנף לפרוזדור הארוך, המואר נורות פלואורסצנט, ראיתי אדם חסר גיל, ראשו חבוש, והוא, יחד עם צלו, מדדים על קביים. הד גרירת הרגל והד קביו משגרים בשני קולות קורות מלחמה. ואנחנו עוברים, מסתכלים בפתחי החדרים, במיטות המלאות. בכולן שוכבים אנשים, חלקם בני בלי גיל, גופם שלם או חסר, מכוסה לבן. ובאמצע הפרוזדור דוכן אחיות לבנות, שאני מגישה להן ארוחות בוקר וצהריים בלי לדעת ממה ניתקו להרף של הפסקה

ומדוע מתמלאות המאפרות שלהן במהירות כזאת. בעוברי לידן יד ביד עם קובה חייכה אלי אחת מהן לאות שהכירה אותי. שלחה מבט בבן־זוגי, מתפעלת ממראה האיש השזוף הלבוש מדים בהירים של "קומנדו מִדבר", וממראי בחולצה צחה ובחצאית כחולה. בשומעה את שמו של הפצוע שבאנו לבקר הועם חיוכה וידה הצביעה על דלת בסוף הפרוזדור.

נכנסנו בשקט. לא ברור איך זיהה אותו הפצוע, הרי חבוש היה ועיניו מכוסות. לפי רעד שפתיו ניחשתי עד מה התאפק מלפרוץ ביבבה. והם אף לדבר לא יכלו, כי קובה עוד לא ידע עברית וההוא לא ידע שפה אחרת להידבר אתו, אחרי שבזמן שהותם יחד עסקו בדברים דחופים מזה. עתה ידעו זה את שמו של זה. וההוא, ספק אם נותר לו זמן ללמוד שפות. רק לאחוז בידו של קובה כאילו יש בה לעכב אחיזתו של המוות. ובצאתנו, כשפנינו לאחות לשאול למצבו, אמרה שפציעתו העיקרית היא בבטן, ופציעה כזו נטולה היא סיכויי החלמה.

משם עלינו לבית־החולים רוטשילד בעיר העילית, לחבר נוסף. משניהם חזרנו עגומים, וכך נשארנו כל אותה שבת.

✧✧✧

ואני, בבואי לארץ, רציתי לנשק את האדמה. אבל הדוחק בנמל וההיפזון לא השאירו אותי ולו רגע אחד לבד עמה.

לא יכולתי לנשקה בעוד המון אדם דורכים עליה.

רק ליד קברו של קובה.

וכבר איחרתי את המועד. רציתי לנשק אותו. עליה כעסתי על שלקחה אותו לעצמה. גם כאן! כאילו לא די נלקח במקום שממנו ברחתי – אליה, מתוך תקווה לגדול, לזכות בילדים משלי, לגרום נחת למי שנקרעו מעלי ונשארו שם, וחזרו, וציוו עלי להתרבות. ומהר!

✧✧✧

כמה פעמים החלטתי שלא להקשיב לקוראי עתידות. גם אם יכפו עצמם עלי אסרב לשמוע, ועל אחת כמה אם תהיה זו השכנה שלנו בעלת פני העֶגלה ושני הזנבות הדקיקים לראשה, שורה שמה, שאין

לה מה לעשות בחדר המשותף אלא לטרוף ולסדר קלפים, כדי לקרוא בהם (שהרי באותיות כתובות לא תבין) ולהדביק בשורת איוב לכל נכנס. בבואי הביתה די היה לי לראותה יושבת כדי לזרז צעדי ולעוקפה. עד שיום אחד הקדימה אותי, ולפני שהספקתי לחמוק לחדרי הושיטה יד כמבקשת להסיר ממני איזה חוט דבוק, ואמרה ברוסית מהולה ביידיש: "חכי רגע. אל תרוצי. הנה אצלי קלפים. אפילו את לא פה, אני יכולה לשים לך". הרימה קלף שחור, נופפה בו מולי ואמרה: "'סתכלי. את יודעת מה זה?".

שורה זו, חוץ מקלפים יש לה עוד נשק, והוא מטאטא הקש שלה. תמיד שמור לידה לשעת חירום, שמא יבוא אויב ויעמוד בדלת, כאותו סוכן ביטוח חיים מסכן שבא יום אחד למכור לנו פוליסה שתיתן לנו בבוא היום מחיה ועושר. והיא, רק שמעה את המלה "חיים", מיד רצה לחדר שלה, תפסה מטאטא וגירשה אותו בקללות. עכשיו היא עצמה משחקת את סוכנת המוות. רוצה למכור אותו לי. אפילו לתת חינם.

בכל אשם החדר המשותף, התקוע באמצע הדירה כמו חוטם מריח צרות, ואשמה חמותי, שלה עודפים של זמן ואינה עושה דבר חוץ מלשבת עם מי שמוכן לשבת אתה, גם אם זו אחת שלא מבינה בנעשה ליד ביתה, שלא לדבר על העיר והמדינה. יושבות אלה ליד השולחן, כל אחת עם חפיסה של קלפים. אחת פורשׂת "פסיאנסים" בלי סוף, האחרת מסדרת ארבעה קלפים במעוין, להוציא מהם פסק־דין על כל יוצא ובא. לו ידעה את שמות השונאים שלנו היתה מוציאה עליהם, אבל אין לה מושג באלה. רק אלי נטפלה. אין זאת כי אם מעוצם הקנאה האוכלת בה למראהו של קובה הבא לחופשותיו, ובייחוד ברגעים שבהם נפתחת הדלת והוא נכנס: גופו שזוף, ורוחות המדבר עוד מתלוות אליו. והיא עומדת בפתח חדרה שבקצה הפרוזדור, רוצה לתפוס את הרוחות לעצמה. רק לרוחות מתחברת. ולקנאה.

לא עלה בדעתי להתעכב לידן, רק להגיד שלום ולהיכנס לחדר, להניח ראשי על הכר לשעה קלה ולתפוס תנומה, לפני שאסע להדר לקנות לקובה מתנה – לכבוד יום נישואינו השני.

(עוד מעט יום ההולדת שלי, בו אהיה בת עשרים, ולו ימלאו בקרוב עשרים ושש).

והשכנה השנייה מרגוט, הגרה בחדר האחורי, מגדלת כרס, מקשיבה לחיים המתפתחים בתוכה וראשה עוד מלא במראות ההם,

של המחנות... באחד הימים משכה אותי הצדה ולחשה: "את יודעת מה היה בבוקר אחרי שהלכת לעבודה? הוא הרביץ לה. כמו איזה קאפו. כמעט הרג אותה במכות. קילל וצעק 'תלכי קיבינימט'. לא יודעת מה קורה לו לאחרונה. רק מאמא מרנץ ניסתה לדבר אתו. אחר־כך ירדה לחפש והחזירה אותה ממררת בבכי. אחרי זה ישבו בחדר, דיברו רוסית והתחילו להתעסק עם הקלפים".

לא אומר עוד מלה רעה על המסכנה שחוטפת מכות מהבעל. ואם לא די בכך, היא גם הרה. מרגישה רע בבקרים (גם זה נודע לי ממרגוט). והוא, דווקא עכשיו מתעלל בה, ואורב גם לי בפרוזדור. דוחף ידיים, מציע איזה חומר חום־אפרפר. אומר, "אין לך מושג כמה טוב הדבר הזה. כדאי לך. בואי אצלי פעם ותלמדי". אני עוברת הלאה, לא אומרת כן, לא אומרת לא. מתעלמת ודי.

גם מרגוט... מי שאל אותה את מי להקריב על מזבח ההצלה מן המחנות? למה נחוץ כל הזמן להקריב? הלוא יספיקו הקורבנות למאות שנים.

וקובה עצמו, איך יכולתי לשכוח את הנבואות שסיפר בשבתו אתי ליד האגם, קרוב למחנה אחד באוסטריה שהיה לפנים מחנה של מוות. הוא שמע אותן מפי אוזבקית אחת, קוראת בקפה ובכף היד ויודעת לנבא דברים. חלקם היו קשורים בחתונה שלנו, ואת האחרים רציתי לשכוח. כל זה היה עוד ברוסיה, בזמן המלחמה. אותה נבואה ראשונה, על החתונה, התגשמה לשנינו. והאחרת – הגיע זמנה עכשיו. אף על פי שאמרה לו: "אפשר שתהיה בסכנה של מוות". זה לא אומר שבמוות עצמו.

באותו שבוע נטפלו אלי כל הרשעים, ביניהם בחור אחד מתחזוקת בית־החולים. בבואו למטבח נהג לגשת, מנסה לקשור שיחה, רומז לגופי ודורש אוכל בשעות בלתי־סבירות. בפעם ההיא בא עם ארגז כלים בקשר לתיקון כלשהו. רציתי להסתלק והוא עצר אותי ובלי הקדמות שאל: "קראת אולי עיתון?". ומיד המשיך: "ודאי לא קראת. כי לו קראת היית יודעת שהיו קרבות קשים בנגב. בעלך הלוא שם". עמדתי כמסומרת למקומי. כבר ידעתי קצת עברית, אך לא עד כדי קריאת עיתון. "אתה משקר", אמרתי, וניסיתי לבטל את מראה האיש בסרבל המוכתם, את עיניו החודרות. "למה אתה אומר ככה? איפה קראת עליו?". רציתי להטיח בו קללה נוראית, אבל לבי טיפס עד

אמצע הגרון וחסם את קולי, גם אחרי שהלך, כשהוסר הכישוף ופינה מקומו לקולה של הטבחית, שקראה כבר בפעם השלישית, "אסתר, אסתר, מה יש לך?! בואי, קחי את הבשר של הדוקטור עם הדיאטה!".

עוד באותו יום נסעתי להדר. קניתי חולצה לבנה, ישראלית אמיתית, שתהיה לו לשבת. אמו תכבס את המדים, ויחד נרד לתלותם בחצר. אחר־כך אוריד אותם, ארפד בשמיכה את שולחן האוכל בחדר המשותף, ואגהץ. והוא ילבש בינתיים את החולצה החדשה.

ביקשתי לאורזה יפה. רשמתי לו פתק. ציירתי לב. חיכיתי ליום.

וביום ההולדת, מי בא?
ולמען הדיוק, לא ממש ביום זה, אלא יומיים אחריו?

הזמן היה קרוב לחתימת הסכמי שביתת הנשק. ואמנם, תוך זמן קצר נחתם ההסכם והקרבות פסקו.

באותו שבוע נסעה חמותי לתל אביב. הפצרתי בה לנסוע, כי היססה, לא רצתה לעזוב את הבית. הן חיכינו לו יחד. פעמיים ביום ירדנו לתיבת הדואר לראות אם הגיע מכתב. וקרה שנפגשנו בדרך אליה בלי להודות במשיכה שהפעילה על שתינו. לה היו סיבות רבות יותר לבקרה, כי לעתים מזומנות הגיע אליה מכתב עם בול המלכה האנגלייה וגם מכתב אחד מתל אביב שהיה מונח על מיטתה במשך זמן ניכר. לא ניסיתי להציץ בו, רק ניחשתי לפי הכתוב על גב המעטפה. והיא עצמה סיפרה על קרובת משפחה שבמפתיע מצאה את כתובתה. מכתבה היה לבבי, והקרובה, אף היא עולה חדשה, מתגוררת בתל אביב שעל גבול יפו ומזמינה אותה. בעוד חמותי הלוא כל הזמן יושבת בבית ולבה יוצא לנסיעה.

בדיוק אז, יומיים אחרי נסיעתה, בשעת אחר צהריים וזמן קצר לאחר ששבתי מן העבודה – הם באו. אפשר שהיו עוד קודם והשכנים אמרו להם לחזור יותר מאוחר, כי אני בעבודה. את הממושקף אני זוכרת. זכוכית משקפיו כיסתה על עיניו בשעת דיבורו. בהתחלה שאל אם אני אשתו של יעקב מרנץ. עניתי "כן". חשבתי – אולי הביא דרישת שלום או ידיעה.

דווקא ידיעה הביא.

ועדיין לא הבנתי לשם מה בא. ועוד זמן־מה אחר־כך לא יכולתי להבין.

"הוא פצוע מאוד. זאת אומרת – מצבו קשה". הוא עמד מולי ודיבר בשקט.

לו הסתפק בבשורה על אותו מצב ראשון, של פציעה... שהמעבר ממנו לשלב השני לא איחר לבוא. בעומדו מולי... עוד השאיר המון סיכוי. ואני נאחזתי בסיכוי. שאלתי אם אפשר לראותו, ואיפה. אני רוצה לראות אותו! (כמו את הפצועים שביקרנו בשבת). והוא אמר שאי־אפשר. כי המצב הזה היה בהתחלה. אבל אחר־כך, הוא היה הרוג. וגם עכשיו...

הוא דיבר עברית קלה. אבל הבנתי אותה בקושי. וכשהבנתי, כבר לא ראיתי מי עומד. או יושב. או מדבר. אומר, "יעקב מרנץ נפצע ונהרג. כמעט לא סבל". ועוד דברים קשים להבנה. חוץ מדבר אחד, שכל כמה שאשאל, כבר לא ישתנה. ליום החתונה שלנו, השני, הוא לא יבוא. גם לא ליום ההולדת שלי החל בקרוב. גם לא בשום יום אחר.

ועדיין נאחזתי בסיכוי של אותה פציעה וראיתי את האודם המתפשט בחולצה שקניתי בהדר ואת חייו האצורים בה. גם אחרי שנתנו בידי את השעון ואת עיגול המתכת שנשא על צווארו, ואת התמונה שלי אתו. ותמונות של אמו ואחותו – שלושתן שסועות. חשבתי שאם היו תמונות נוספות בכיס ההוא, קרובות לכתף, ממש צמודות, כמו שאני נצמדת אליו בבואו לחופש, אפשר היו עוצרות בעד הקליע והוא היה נפצע קצת פחות. למרות שכנראה היו פצעיו רבים יותר, והעיקרי בהם היה בצוואר ודימם חזק מאוד. הן אמרו שלא הספיק לסבול. ולי לא היה אכפת שיסבול קצת. לו חזר, נגיד, כמו אחד מאלה שראיתי במחלקה של בית־החולים בה ביקרנו בשבת, גם אז הייתי שמחה. במקום בשורת הלא־כלום.

כל אלה היו מחשבות שבאו לא ממש ברגעים ההם, אלא בלילות ובימים שלאחר־מכן. ואילו באותן דקות נוראות של ידיעה קלטתי רק את הדבר הבלתי־אפשרי, שהוא – לא יבוא.

ומי שישבה לידי כל הלילה ההוא היתה אירקה חברתי, בת דודתו של קובה, שהגיעה ארצה זמן קצר אחרי וקיבלה חדר בשכונה הערבית הנטושה, הדחוסה בין רחוב יפו לבת גלים. היא עמדה ונגעה

בי, העבירה יד בשׂערי, ודיברה בקול שקצבו כשל טיפות אוזלות. ואני רוקנתי עוד ועוד את חיי ממה שהספיקו להתמלא בו בזמן היותי אתו...

באותן שעות שאחרי...

כי בזמן שאירקה ידעה כבר ועמדה לשמור שלא אעשה לעצמי שום דבר רע – לא ידעה אמו של קובה דבר וחצי דבר ממה שקרה. בשבילה היה קובה חי עוד לילה ויום.

טלפונים לא היו אז, וצעקתי לא הגיעה עד תל אביב שבגבול יפו.

והשכנים – עבורם אולי היה קובה מת כבר שעה או שעתיים קודם שהיה מת עבורי. הם אמרו שצריך דבר ראשון להודיע למאמא מרנץ. בעצמי ידעתי שאין מנוס...

ולמחרת בערב נסענו אליה, אני ואירקה והשכן שלנו הנריק, בעלה של מרגוט, שביקש להתלוות. נסענו בכביש הישן חיפה-תל אביב, בטנדר צבאי. היה חושך וכמעט לא ראיתי דבר כל זמן הנסיעה. רק עצי האקליפטוס התקרבו ונעו בצד הכביש החשוך.

נסעתי אליה בתחושה שדרכה עשוי משהו ממנו להיות מוחזר לי.

שאם לא יוחזר... לפחות אתחלק אתה, כמו באותו משפט שלמה הזכור מן התמונה התלויה מעל הספה בחדר האוכל, בביתנו מלפני המלחמה. ראו בה את המלך שלמה מסב פניו אל התליין כדי לומר: חָלק את הילד ! חתוך אותו ! ויהי לשתי הנשים – לאמו ולה.

ואחת מאתנו תקום ותאמר: אדוני המלך. חוס עליו. תן אותו שלם, גם אם פגוע... תן אותו... לאדמה.

✧✧✧

הזמן הזה מעורפל.

לקבורתו בחולות ניצנה נלווה טקס כלשהו. כל שאזכור ממנו כרוך בתיבת עץ צהובה, שבשום אופן לא יכולתי לקשר בינה לבין גופו, שלפני שבוע אמורים היינו לחגוג לו יום הולדת. הוא הורד בחבלים לתוך מלבן חפור באדמה הצהובה. עמו נשרו פנימה ימים שבמהלכם הרגשתי משהו יציב מתחת לרגלי, והימים שהיו אמורים להימשך משם אך כבר לא יבואו... כי טואטאו ברוח, שנשבה, מחקה קולות של הספד שלא הבנתי ממנו דבר חוץ משמו, שם אביו ושם משפחתו,

שהפך גם לשם משפחתי... אחרי שמחק את שמי הקודם, שהבאתי מן הבית המחוק.

גם את הדמעות מחקה, והדביקה במקומן גרגירים צורבים.

כה מחוק היה הטקס. כה הפכפך החול שכיסה עליו, עד שלא יכול היה לקבל את גופו למשכב של קבע. ורק בלוויה השנייה, שהיתה בחיפה בזמן מאוחר מזה – זכה הארון, שנשלף מן המקום שנטמן בו לראשונה, במנוחת תמיד, בבית־עלמין צבאי שלרגלי כתפו הדרומית של הכרמל, הידועה בשם סטלה מאריס (ספק אם הבחין מישהו כי שמו של המקום מזכיר נערה אחת, שאבדה באחד הטרנספורטים ששולחו מגטו לודז׳. את תמונתה הראה לי קובה לפני נישואינו, אחר־כך חדל לשאתה על לבו. מגדלור עומד שם בקצה הצוק, וכתף ההר גולשת לכיוון הים ככתפה הנטויה של הנערה שראיתי בצילום ההוא).

אחר־כך ישבנו שבעה.

להלוויות שלו – הראשונה וזו שאחריה, לא יכלה אחותו להגיע, כי אך זה ילדה את בנה הבכור. אי־אפשר היה לטלטל אותה – אם מיניקה, עם תינוק.

אמו ישבה אתי והמשיכה את חייה בחדר.

ככל שחיכינו לו קודם כך היינו עתה נטושות – היא כבר מנוסה בנטישותיו, ואני לצדה, אחרי שעשיתי הכול כדי לקשרו אל מה שנדמה היה כי הפך לבית, שכיסיתי על שקיפות חלונו בווילון ועל המשכב ששימש את שנינו הנחתי יריעה צבעונית. וקישטתי למענו – את הקירות ואת עצמי.

עתה איבדו הקישוטים מחִנם והבגדים נהיו טפלים ושחורים.

חמותי זכתה בימים ההם במאזינה, כי הקשבתי לה במשך שעות רבות, בהיפתח סגור לבה ובספרה על אהבתה ונישואיה לאיש גבוה וגאה, הוא אביו של קובה. אהבה שמילאה את חייה מרורים עד יום אובדנו באושבינצ׳ים.

כפיצוי על אלה זכתה בימים ההם בגבר חדש, שנולד לבתה, והוא נכדה הבכור – אותו תיטוש היא בבוא יומה.

חזרתי לעבודה.

בשולי המטבח הסמוך לחדר האוכל הגעתי, פעם ופעמיים, עד סף עילפון. מן הסתם היו אלה פחדי הישנים, שהתגברו. הייתי מגששת אז אחרי משהו יציב כדי להתיישב עליו, נאחזת בשולחן או בבליטה של קיר, נזהרת שלא להיתקל בסיר מלא מרק רותח. באותן דקות ארוכות היה מישהו משגיח במצבי, מביע דאגתו וחושב לעצמו: שמא אלה סימנים של היריון? גם נוהג כמבין ומתחשב במצבי, בלא לנקוב בשמו המפורש. כי לו נקב – היה נותן גם הזדמנות להגיב ולהכחיש. אבל אבלי יצר בזמן ההוא חיץ ביני לבין האנשים, שאחדים מהם, בחלוף הזמן, חיכו להתעגלות גופי. משלא נתממשו הציפיות קם אותו אחד שהשגיח ראשון והפיץ שמועה שאני... "קלקלתי לעצמי". כלומר, הפלתי עובר, ומכך ודאי באו המְחושים.

הדים של אותן שמועות, הראשונה על היריון והשנייה על הפלה – הגיעו לחמותי. גם היא נתמלאה ציפיות. ומשחלף הזמן ודבר לא ניכר בגופי – נטרה לי. חשבה כי אכן אין עשן בלי אש. משהו מכל הדיבורים ודאי נכון. פעם אף שאלה ישירות אם לא הריתי. אמרתי "לא", ולא אביתי להסביר, כל שכן להיות נחקרת על יחסי האישות שלי עם קובה, ועל אחת כמה וכמה לדבר על עובר שלא היה.

ולו היה, הן הייתי נושאת אותו כמו אוצר – למעני. למענו. למענה.

כך הבינה שלא הותיר לה יורש. הפעם היתה נטישתו של בנה סופית. ואף שלמודה היתה בהן לא פחת צערה והיה גדול ורחב כמוה, אף ששלי היה גדול ורחב ממנו, כשם שהיה קובה יותר שלי משהיה שלה. והיו שני הצערים שלנו מתגוררים יחד, תופסים מקום בחלל החדרים, מתייבבים בשתי מיטות – זו שלי, העומדת בחדר הפונה לרחוב, וזו שלה, שבחדר המשותף לכל שלוש המשפחות.

✧✧✧

בימים הבאים שב האור לעיני חמותי. בתה ובעלה, עם בנם התינוק, אמורים היו לבוא ארצה. מן הסתם לא נעם כעת לבת זמנה בבירה האנגלית, לאחר שאחיה נלחם ונהרג על שחרור ארצם של היהודים. אמה חיה שם ולבה יוצא אליה. הן עתה, שלא כבשנים הקודמות, פתוחים השערים ואפשר לבוא. גם הקרבות פסקו בינתיים.

אכן לא תוכל עוד לפגוש את אחיה, אלא רק לעלות לקברו.

כל זאת למדתי מפי חמותי ומן האור שזרח בעיניה. גם הבנתי, על אף שלא סופרו הדברים ישירות, כי משהו לא עלה יפה ביחסים של גיסי ודודו בלונדון. כי אם היה הכול כשורה לא היתה הבת מוותרת על שהותה בבירה האנגלית, אלא מבקשת להביא את האם אליה.

ואם אכן מכבידה קדרותה של לונדון על האם הצעירה, והיא נמשכת לאורה של הארץ? מה גם שקרוביה עלו, וכמותם מרבית חברותיה הוותיקות. והן לא בקלות רכשה לה חברות חדשות.

אם כך ואם כך, היה בואם קרוב, ואני לא יכולתי לשמוח בו. אחותו הרי לא חיבבה אותי, ואמו, שזה כבר התגעגעה אליה, ילך לבה אחרי הבת והתינוק, בלא שייוותר בו מקום עבורי.

ויום אחד פנתה אלי חמותי ואמרה כי שכנה אחת מן העולות החדשות דיברה אתה בדבר קבלת חנות. זאת אומרת, לדברי אותה אשה אוכל אני, כאלמנת מלחמה, לקבל אחת מן החנויות הנעולות הסדורות זו אחר זו ברחוב שלנו. והן זהות בעיוורונן, בלא חלון מזוגג ודלת, שלא כחנויות של עיר ילדותי, אף לא כאלה של חיפה העילית. וכל חזותן שריון של ברזל גלי המרותק לסִפּן במנעולי פלדה.

אותה אשה הלכה לסוכנות להתעניין בהשגת אחת מהן, כדי להופכה לחנות מכולת שתשמש את דיירי הרחוב. בשובה שִׁחזרה את דברי הפקיד, כי אותן חנויות אמורות להימסר לבעלי זכויות, בהם משפחות שכולות, שאנחנו נמנות עמן. ובעד יוזמתה ביקשה לקבל שותפות בעסק, שאמו של קובה לא תוכל לקבל לידיה, ורק אני, כאלמנת מלחמה, יכולה להשיגו ממשרד הביטחון. ואני נבהלתי למחשבה כי ימי עשויים להינעל באחד הכוכים, שבהיפתח תריס הברזל שלו יסגרו עלי קרטונים של מרגרינה ולבן ושקים של קמח וסוכר, ויטביעו בבליל השפות ההופכות את רחוב יפו למחנה פליטים. והוא לעולם לא ידמה לרחובות שראיתי בהדר הכרמל של חיפה העילית, על האנשים החיים שם.

נאלצתי לאכזב את חמותי ואת האשה שטרחה למעננו ורצתה להיות שותפה, והמשכתי בעבודתי בבית־החולים, שקשתה עלי כפליים באותם ימים.

ומן ההיצע של משרד הביטחון באשר לרכישת מקצוע העתיד לשקם את חיי – הבנתי שהמקצוע האקדמי היחיד שאליו נכספתי, מקצוע הרפואה – חסום בפני. עוד יכולתי אולי להגשים את מה שתמיד דגדג באצבעות והציע עצמו לשמש חומר גלם...

בזמן זה של נמיכות רוח, שבה כבה בי כל רצון להמשיך, נהייתי קשובה לכל צדף ואבן שהים עיצב ופלט. הם נחו בחול: שחורים, לבנים ובורקים בלחלוחית הגל, שאלמלא נחלש לא היה מוותר להם. הייתי אוספת מהם ומביאה הביתה. בראותה זאת היתה חמותי אומרת שחיינו מלאים אבנים גם כך, ולא צריך למלא בהן חדר. ואני החבאתי אותן בפינה ולמחרת הלכתי לקשט את קברו של קובה ולהניחן עליו. לא יכולתי לסבול שקברו, חוץ מן השם החרות, זהה עם מצבות של שאר החיילים, כאילו שכולם אחים תאומים, אף שבתקופת חייהם האחרונה לבשו מדים זהים. בכל־זאת, הן לא מדים שכבו מתחת לאבן, אלא גוף אהוב ומיוחד. לו נמצאו לי הכלים והידע, הייתי חוצבת באבן ומעמידה פסל על קברו. מאוד רציתי ללמוד פיסול. את השם "בצלאל" לא העזתי להגות, אם כי אליו בדיוק נכספתי. שם זה הגיע עד פולניה ועורר כמיהות ליופיה של הארץ. כמה רציתי ללמוד במוסד זה. לו העזתי לבקש זאת מהאנשים שביקשו לעזור אולי היו נענים, אבל לא עלה בדעתי להעמיד זאת למבחן. הן לא היתה כרוכה בכך רכישת מקצוע שפרנסה בצדו, זו האמורה למלא מקומו של האיש שהיו לו המקצוע, ויתרה מזאת, הרצון לתמוך בי אם אחליט ללמוד אמנות.

במקום זאת הוצעו לי לימודי ניהול של משק בית־חולים או חדר אוכל. "לא תצטרכי לעבוד קשה. מעתה תהיי מנהלת", אמרו. ואילו לי היה ברור כי רק את עצמי אדע לרתום לעבודה. לא עלה בדעתי להפוך, מהיום למחר, למפקחת על חברות שנפשן מרה מרגע הקיצן השכם בבוקר ועד צאתן תשושות משער בית־החולים. שום שלטון חדש לא אבקש, שהרי מעולם לא ידעתי להחזיק בו.

וכך יצא שבין האקדמיה הנכספת למכולת המאיימת מצאתי עצמי לומדת פקידות של חשבון מסחרי, הנהלת חשבונות, כתיבה במכונה עברית וראשונה לכול: העברית עצמה. לא שהיה במקצועות אלה, שנלמדו בבית־הספר "במעלה" שבחיפה התחתית, כדי לרומם את רוחי. החשבון המסחרי, כמוהו כהנהלת החשבונות, היו קשים לנפשי,

גם אם השגתי בהם תעודת הצטיינות. עוד אזכור את העיסוקים שניצחו את האמן ששכן בנפשו של אבא, להם הקדיש עצמו כדי לפרנס אותנו.

ואני, בקורסים אלה – חוץ מתורת המסחר שאבי ידע בלי ללמוד, בעוד שלי לא יקנה אותה שום לימוד – בגיחות אלה של ערב הלכתי להתיידד עם מכונת כתיבה עברית, ובראש ובראשונה עם השפה עצמה. והן רק בה חבוי המפתח לסודותיו של אבא, שאותם הפקיד מדי יום באוזני אלוהים: בקול, בלחש, בכפיפות ברכיים.

לא אשכח את המאמץ שעשה כדי לשתף אותי בסודות אלה. לשם כך פתח לפני את ספר האל״ף־בי״ת, ישב אתי בזמנו הפנוי בערב, הופך בדפיו, ולפי התמונות אומר ללמדני את סימני הכתב המרובע: ״הנה, קראי: אִ־מּוֹ״. פוקד עלי מול דף שצוירה עליו אשה הרבה פחות יפה מאמי. ״וזה אָ־בּוֹ״. האיש המצויר היה צעיר ממנו ותמים מבט. בעמודים הבאים היו בעלי־חיים. ״הנה פָּ־רוֹ, סִיס״. כך לימד אותי, דף־דף, ערב־ערב, עד שפעם נכנס דודי שחזר לא מזמן מפלשתינה והתערב במעשה הלימוד. ״אוי ואבוי״, אמר, ״מה אתה עושה לילדה. הן השפה שאתה מלמד אותה לא מדברים שם. רק בסידור היא עוד חיה, ורק אצלנו. בפלשתינה מדברים עברית ספרדית״. כך נחתמה בפני שפתם המשותפת של אלוהים ואבי, וכל הסידורים של הימים הנוראים – נשארו נוראים וזרים. רק מעט אותיות עבריות למדתי בכיתות הראשונות של בית־הספר לבנות, וכעת נזקקתי בדחיפות לדעת אותה. בזמן ההוא לא נמצא בי שום דחף לשום התחלה, רק צורך למלא את השעות הרחק מן החדר ברחוב יפו, להריץ אצבעות על קלידי מכונה שעד כה לא הכזיבה.

וכבר הגיע המכתב השני ממשרד הביטחון, ובו בקשה לשלוח ל״גווילי האש״ פרטים ותולדות, אולי איזו יצירה כתובה משלו. והרי את רוב הדברים על חייו שרצה לחלוק אתי, מסר בעל־פה. דווקא לחצה של תזכורת זו של משרד הביטחון, שלא ידעתי להתמודד אתה, גרמה לי לכעוס עליו – על שעזב אותי והפר את הבטחת הנאמנות, העדיף את הארץ על פני ויצא למלחמה כדי ללכת בה לאיבוד. ואני, שכל־כך מתקשה להרים את חיי, איך ארים את חייו, שהיו כבדים לא פחות, אף ראויים להנצחה. ולא אותו בלבד לקחה הארץ, גם את

שפתי לקחה, ועשתה אותי אילמת. הן לא אשלח את קורותיו כתובות בפולנית. מה גם שבלאו הכי אין לי כוח להרים עיפרון, ואני דוחה את הכתיבה משבוע לשבוע ומחודש לחודש. עד שבסוף נתאחר המועד וכרך "גווילי האש" יצא, ורק צילום קטן שלו, ששלחתי ברגע האחרון, נמצא באחד מדפיו. זו תמונתו האחרונה, בפרופיל, על רקע מדבר. הוא מסתכל בה בעיניים מצומצמות אל מקום הידוע רק לו. ובצִדה כמה משפטים על אודותיו, ששלח מישהו, כנראה ביוזמת אמו.

ואילו אני, לא יכולתי לדבר על חֶדלוני זה עם חמותי, שדאגתה גברה לקראת בואם הקרב של יקיריה, אחרי שביקשה להבטיח פרנסתם על־ידי סידור החנות. עתה מלאו עיניה התרסה על חוסר השתדלותי למען מי שאמורים לבוא כדי לחיות אתנו ולהביא נחמה – לה בלבד.

בת דודתי יונה ולובה בעלה היו היחידים שעמם יכולתי להשיח. היה זה הוא שכיתת רגליו בין משרדים, מנסה לשכנע את פקידי הרשות לרשום את החדר האחד (שלי ושל קובה) על שמי ואת חדר המבוא המשותף, שמיטת חמותי עומדת בו – על שמה. לשם כך נחוץ היה לרכך את לב השכנים ולהשיג את ויתורם. למשימה זו לא הספיקו קסמו האישי וכושר דיבורו של לובה, שאותם גייס בדיוניו המתמשכים אתם, כשקולו נצרד ועיניו טרוטות מחוסר שינה – נדרשה תמורה של ממש. היה זה חלקנו במטבח שחמותי ויתרה עליו, ובמקומו הותקנה בחדר המבוא, שעבר מעתה לרשותה – פינת בישול עם כירה ומדפים.

כל אלה היו הכנות לבואם של גיסתי עם תינוקה ובעלה.

... שהשתכנו בחדרה של האם, וכעבור זמן לא רב – גם בחדרי.

וכי איך יכלו ליישן תינוק בחדר שהכול מסתובבים בו ומבשלים, מזיזים כיסא לאסוף כלים של ארוחה? ואני בשובי מהעבודה לא יכולתי לנוח בו, כי בדיוק אז אמור היה הילד להירדם. ומיטתי ממילא כוסתה בכבסים, שהשתלטו על הכול. במיוחד כשנאספו פנימה בימי החורף הגשומים ונפרשו על כל מסעד כיסא ועל חוטים שנמתחו לאורכם ולרוחבם של החדר והפרוזדור – שכן, כך נראתה הדירה המשותפת בהתברך כל אחת מהמשפחות הגרות בה בתינוק משלה. ועם ראשית האביב היו הכבסים יוצאים למרפסות (הקדמית שלנו

והאחורית של מרגוט) – להתנופף שם, לא עוד כתכריכים של אבל, אלא כמבשרי התחדשות. אותו נס פקד את חדרם של שורה ונוּסקֶיֶה, בהתווסף לו יצור חדש שפעייתו בקעה מבעד לקיר. אולם ברבים מן הלילות היתה שורה מגורשת משם במלים גסות ובחבטות יחד עם בנה העולל – להרגיעו ברחוב, בשירים של אהבה לאדמה הרוסית שזכרה מימי הקומסומול. ורק משנרדם התינוק הורשתה לחזור למיטת בעלה ואל חיקו.

תוך זמן לא רב החלו התינוקות לזחול על רצפת הדירה, והשכנות מרגוט ושורה פתחו במריבות של מי הפיפי והקקי הנמרחים בפרוזדור ומטנפים את הקירות. גם מסריחים, עד שאי־אפשר לנשום. אבל הקטנים, אחרי שהם רחוצים ושבעים, יודעים להמציא תכסיסים הכובשים כל לב, ובייחוד התינוק של גיסתי, אליעזר, ובקיצור אלי, על שם אביה, ולא יעקב על שמו של קובה, כי נולד שבוע לפני נפילתו.

הוא כבר למד לקרוא לי "אוֹשָה, אוֹשָה". מושיט ידיו, ואני מרימה אותו ולא יודעת איך מחזיקים ומה בכלל עושים עם תינוק.

בשעות אלה, שבין שובי מהעבודה לצאתי ללימודים, לא ידעתי להיפתח לשמחה זו. נזקקתי למעט מנוחה ושקט כדי להתרכז ולהכין שיעורים. גיסתי ניסתה להאיר לי פנים, אולם חמיצות היתה נלווית לאופן שבו העמידה לפני את חלקי בארוחה שהכינה ממנות הקיצוב. ואני לא לאוכל הייתי רעבה – זה נמצא לי בעבודה די הצורך, ודווקא רציתי לוותר על מנות אלה לטובתם. לו רק ידעו לקבלן, יחד עם חיבתי המסויגת, שגם אתה לא הייתי שלמה, כמו עם יחסַי עם חמותי, שחיבתה נשמרה עדיין אם כי במידה פחותה מבעבר.

ובחדר האוכל שעבדתי בו, כל הזמן שיפצו משהו: הוסיפו מחיצה וקרעו חלון (לא ברור למה הועסקו בתיקונים אלה עובדי המחלקה לעבודות ציבוריות של הממשלה, האמונים על בניית כבישים ואחזקתם). ומדי יום בסיום העבודה או, ליתר דיוק, בדקות האחרונות לפני לכתי הביתה, בעודי מיישרת ערמה של צלחות ומבריקה משטחי נירוסטה, היה חוצה את המעבר שלידי איש אחד לא צעיר, רזה וממושקף, שארשת פניו הזכירה את אחד הדודים האבודים – ושמא היה זה האופן שהטה בו את ראשו החבוש כובע לבד חום – ידו

מגששת באזור הלב, והוא אומר: "לא יודע מה זה, אבל יש לי היום איזה כאב, כאן. אולי אפשר לקבל אצלך כוס תה?". ובימים הבאים, די היה שיעבור לידי כשידו צמודה לאותו אזור בגופו וראשו נטוי כדי שאציע לו: "אדון מהנדס שפירא, אולי אתה צריך היום כוס של תה?". והוא, כמו לא נקלע לפינה זו של המטבח אלא לשם השתייה – היה מתיישב ומחכה שאגיש לו. עקבתי אחרי תנועותיו כשנערך ללגימת התה החם: בוחש בו ושולף את הכפית, ומניחה כמו גשר בין תחתית הכוס למשטח השולחן, שתי אצבעותיו אוחזות בשולי הכוס, לקרבה אל פיו. וגם תנועות אלו הזכירו את דודי. וכבר לא היה מנוס מלארחו יום־יום, עד שהושחל טקס זה של הגשת תה למהנדס שפירא על חוט מטלותי.

מי היה מאמין שיום אחד ייגש אלי דודי המדומה וישאל: "קוראים לך אסתר, נכון? ובכן, נדמה שסיפרת לי פעם שאת לומדת הדפסה במכונת כתיבה עברית. מה דעתך להחליף את מקום העבודה? זאת אומרת – לבוא לעבוד אצלנו, במחלקה לעבודות ציבוריות, הא?".

קיצורו של דבר: לא נתתי למהנדס שפירא להפציר יותר מדי. החלטתי לנסות את מזלי במקום חדש, אצל מכונה שהיא ושכמותה לא בגדו עד כה. וכיוון שעזבתי את עבודתי בבית־החולים בלי התראה מוקדמת, נשללה ממני משכורת של חודש שלם. ועוד היה עלי לעבור בחינה במשרד ההוא. את המבחן ערך המהנדס ברונפמן, מזכירה הראשי של מע"ץ במחוז הצפון. הוא הגיש לי כתב־יד שהאותיות צד"י ודל"ת כתובות בו בצורה זהה. העתקתי ממנו, וכתבתי: "אבנים בגודל עדשים יש להניח ביצים...". וכו׳, והגשתי לו. הוא הזמין אותי לחדרו ושאל מה פתאום כתבתי "יש להניח ביצים", והלוא כתוב "יש להניח בידיים". וכי אילו ביצים קפצו לי לראש? אין זאת כי איני יודעת עברית די צורכה לפי רמתו של משרד ממשלתי. ואני החלטתי שלא לוותר הפעם, והסברתי שאם קיימות אבנים שיפה להן ההגדרה "עדשים" אפשר כי ההגדרה "ביצים" נכונה גם היא. כלומר, ברור לי שמדובר בגודל האבן. והסברי התקבל על דעתו, ורק דרש שלא אבזבז יותר מדי נייר ולא אשבור את הראש על אבנים או ביצים, כי איני מבינה בזה. מוטב לגשת אליו ולברר כל מלה.

מיום זה ואילך תקתקתי במכונת הכתיבה של המחלקה והעתקתי דוחות משמימים של אינוונטר נטוש. העמודים שמילאתי בכתב הרמינגטון הכילו, כל אחד, לא פחות משבע שגיאות כתיב, כמו המלה "נוייעֶך". היו אלה העמודים הראשונים שכתבתי מימין לשמאל. מולי בחדר ישב מנהלו של אגף זה של מע"צ, המהנדס שניאורסון. הוא נהג לטעון כי כתיבתי ממלאה אותו ייאוש, ורק מזל שרגלי (הנגלות מתחת לשולחן הכתיבה או בגיחות התכופות אליו כדי לברר מלה לא ברורה, ולא למזכיר ברונפמן האחראי לקורספונדנציה), דווקא רגלי נראות בסדר, "מבחינה הוליוודית". ואני לא ידעתי אם להיעלב ולפרוץ בבכי או להבליג. והמהנדס שפירא היה מציץ לפעמים, שואל איך הכתבנית החדשה, אם לא עושה בושות. והמהנדס שניאורסון היה עונה שקצת בושות לגבי עולה חדשה זה לא נורא.

והן בכל־זאת הלכו ופחתו, עד שכעבור זמן קצר למדתי להתמצא במבוכי הגהותיו של המזכיר הכללי ונעשיתי לכתבנית הכללית של מע"ץ במחוז הצפון.

מאז ועד היום לא עבדה ליד מכונת כתיבה על שולחנו של משרד ממשלתי כתבנית בעלת מוטיבציה כמוני. עד שגם שמש המשרד הקשיש, ממוצא יקי (שלושים שנה בארץ), שהעברית עדיין צלעה בפיו, היה נכנס למזכירות ואומר, "אסתר כבר תכתוב לכם יפה. היא מומחָה גדולה בכתיבה של מכונה".

ועוד טעם אחד אימצתי אז, חדש ומיידי – הוא טעם הפלאפל, עם טחינה וחמוצים. נהגתי לקנותו בצהרי יום העבודה, וגם בערב, בסיום הלימודים, בקיוסק המרוחק שתי דקות הליכה מבית־הספר; לשתות בו גזוז מעורב – צהוב של לימון ואדום של פטל, ולאכול חצי מנה שהושטה לי במו ידיו של מלך הפלאפל.

חברים

אף על פי שכבר נמצאנו בעונת החגים עדיין חיממה השמש במלוא עוזה. מצאנו מסתור ממנה מתחת לסוכך שהֵצל על חלון־ראווה. באותה שעת בוקר מאוחרת היה הרחוב מוצף אור, ונדרש רגע ארוך כדי להרגיל את העיניים ולהבחין בבובות ההדורות שבתוך החלון. ואנחנו, שעייפנו מן ההליכה הממושכת שהתחילה בגן הבהאים ונמשכה עד מרכז הדר, שמחנו להינפש בצלו של סוכך זה ותוך כדי כך לבחור, כל אחת לעצמה, בגד מחמד מן השפע המוצע לעונת הסתיו. רק חבל היה שהחנויות סגורות בשבת ואי־אפשר לממש את הבחירה. בעבורי הציגו הבובות מצועפות העין שמלות שחורות שנפשי כבר נקעה מהן, אף כי לא העזתי, עדיין, לבחור לעצמי צבע אחר. נעים היה לטייל עם החברות מבית־הספר לפקידות, ותרגיל בחירת הבגדים היה בו כדי להסיח את הדעת מאבלי, שבלט במיוחד בימי שבת הפנויים מעבודה. ולגבי שלושתנו היה בו כדי להפיג במעט את המשיכה לבגד חדש, שממילא לא השיגה היד לרכוש. אחרי זמן קצר הלכנו משם, מתוך כוונה להמשיך בסיקור החלונות מבלי להתפתות למעשה הבזבוז. וכבר עמדנו על סִפּו של ניסיון חדש, הלוא הוא בית־הקפה שעמד פתוח. פיתוי הריחות העולים ממנו והעוגות המוצגות היה כה גדול, עד כי אי־אפשר היה להימנע מלדחוף את הדלת ולבוא פנימה, לתפוס מקום ליד שולחן ולהזמין ״שלוש פעמים קפה ופעמיים עוגה״. אחר־כך לגרוף בזהירות מן המשולשים המתוקים, שלא לטעות בחשבון החילוק של שתי מנות – לשלוש בנות, ובו בזמן לראות מבעד לחלון עוברים ושבים המסתכלים פנימה בלי לעבור את הסף הזה, של המותרות. בין נגיסה אחת לזו שאחריה נפתחו הלבבות, וחברותי, אף הן עולות חדשות שהגיעו ארצה עם המשפחות, סיפרו על מצוקות מבית ומחוץ, על הקושי ביצירת קשר עם בני הארץ המתנשאים.

השפה החדשה בפינו צלעה אמנם, אך שימשה אותנו ככל יכולתנו. שכן אחת מאתנו היתה יוצאת רומניה ושתי האחרות מפולניה,

ושלושתנו, בצד לימודי הפקידות, ניצלנו כל הזדמנות לתרגל עברית. אולם שליטתי בשפה לא הספיקה כדי להטעים את חברותי מטעמו המר של עברי, גם לא מן המתוק והתמים פחות. וגם מהן לא שמעתי יותר מסיפורי "אבא־אמא" או לכל היותר רמז על איזה "בחור מן הצברים, שמוצא חן", כי אכן לא ניתן היה לבטא במשפטים המגומגמים, הנקרעים שוב ושוב, את מטען הרגשות והתמורות מתקופת שהותן בארץ, כל שכן מזו שקדמה לה. ובהתרוקן הצלחות והספלים, על אף מגבלות שפתנו המשותפת, בכל־זאת התגאיתי בידידות זו, ששלפה אותי מן ההסגר הפולני ופתחה אשנבים, צרים אמנם, לעולמן של חברותי.

כי אני, הן אף פעם לא פתחתי צוהר, אף לא לגופי, לא מבעד לכל השמלות השחורות, שהסרתי בלכתי להתקלח ושבתי ולבשתי מול ראי חבוי בפינה, מכסה את גופי ומהסה אותו. מתעלמת מן השאלות שאמורים היינו להציג זה לזו: עד כמה הייתי כנה אתו, והוא אתי? הן נהגנו לשקר מאז שהועמדה מיטתה של חמותי ליד הדלת, כאשר חזרו לחיי המגעים הבהולים וההשתקות, וגם קודם־לכן, במקום ששימש מעבר בדרך לארץ וגרנו בו כמה חודשים. חשבתי לעצמי שוודאי קשה היה לה להתחזות לישנה, כמו שקשתה על הזוג הגר אתה בחדר הציפייה למעשה הייחוד. מה הרגיש אז גופי? הסתכלתי בו, ידעתי שזכר, ועל אף היותו חשוף — הסתיר.

ומה שהתכחשתי לו אין טעם לספר לחברותי התמימות, העסוקות בחבלי קליטתן (אף על פי שסודות מסוג זה מוטב להפקיד אצל מי שלא ממש נשמר עמו הקשר).

אחרי חלוקת התעודות של סוף שנת הלימודים עוד יצאנו לחגוג יחד, אך אחר־כך פנתה כל אחת לדרכה ולא התראינו עוד.

לא כן היה ביני לבין חברי הוותיקים, שהכרתי עוד בחוץ לארץ. הם ידעו עלי יותר משהייתי מוכנה להודות בעצמי, בהיותם צופים קשובים ומביני דבר. בפגישות אלה, שהתחדשו בארץ, יכולתי להרגיש מה חזק הקשר עם מי שחוו אף הם את מאורעות הגטו. ואחר־כך, בהינתק החוט, אחרי שהיטלטל כל אחד בתוהו המחנות — חזרו והיו שותפים לזמני הטוב, של ראשית נישואי, כאשר היה הכול צפוי ואפשרי.

חברים אלה, אפילו נטרדו בחבלי קליטה, טוב היה לדעת כי נמצאים הם בסביבה. הם הגיעו לארץ בקבוצות או בגפם, ובמהלך השנה הראשונה לעלייתם התחילו להיקשר ביניהם קשרי זוגיות. לרובם היה זה חיזוק של קשר שהתחיל עוד בחוץ לארץ. האחרים אמנם הכירו שם, אך רק כאן הרגישו מה ערכה של אותה קרבה המלווה בצורך לטוות חוט סמוי מנימיו של הבית השמור בזיכרון לזה העתיד להיבנות כאן. קשרים אלה אמורים היו להיחתם בחתונות, והראשונה בהן היתה של ללה ואדם, שניהם יוצאי "קיבוץ גוט־רוטשווייגה". הוא היה המדריך שם, והיא – החברה הכי יפה וצעירה. התאים להם לצעוד בראש ולהוביל את טור החתונות שבא בעקבותיהם.

לא אזכור את מקום החתונה, רק שהיתה אמיתית ומכובדת, עם כלה לבנה וחתן הדור, והרבה חברים חגיגיים ושמחים. גם את הלבטים שלי, אם להיענות להזמנה, כי טרם עבר זמן מספיק מנפילתו של קובה, שהיה מיודד עמם ואהוב כל החברה כולה. בכל־זאת הלכתי – לבושה בשמלה שחורה עם קישוט לבן. והרסתי להם את השמחה. ופרצתי בבכי אחרי החופה, לא חס וחלילה מקנאה בזוג הצעיר, שכל החיים לפניהם לאהבה ולסידור הקן (כלומר, הדירה שקיבלו מדודה של ללה, שקנה לעצמו באותם ימים דירה חדשה). בכל כוחי ביקשתי לבלום יפחות אלה, ורצתי החוצה.

הן לא התכוונתי להשבית שמחה, רק לקחת בה חלק ולפגוש חברים. ודווקא פגישות אלה הדגישו ביתר שאת את אבלי, וכל חיבוק עם חבר היה בו כדי להעמיק היעדרו של קובה. וכי איזו שמחה לי זאת בלעדיו, על אף רצוני להשתתף בה? מה גם שבשיאה פקע הרצון ופרץ הבכי.

אחרי הזוג הראשון התחתנו אירקה עם בוריס, רומקה עם הֶניֶק, רוז׳יצ׳קה עם חיים, אברמק עם רֶניה. אחריהם נשארו חברים שלעת הזאת לא מצאו בני־זוג והיו עסוקים בהתערות כלשהי בחברה החדשה. רבים מהם, בבואם ארצה, יצרו קשר עם אירקה שגרה קרוב אלי, ואחר־כך אתי. וקרה גם להפך. לרובם נודעה נפילתו של קובה, ועל אף רצונם לבקר התקשו לעשות את הצעד, והתגברו עליו מתוך רגש של חובה. ומשהתגברו ובאו לשבת אתנו, מצאו עניין־מה בישיבה זו. ואחרי ביקורם הראשון המשיכו להגיע. בשעת ביקורם

נעקף האבל והועלו נשכחות או דברים הנוגעים לחיים החדשים בארץ. אחדים כבר הסכינו עם החיכוך היומיומי הכרוך בהם, ואילו אחרים התקשו בו, באין להם רע קרוב להתייעץ עמו והם נאלצים לסמוך על עצמם בלבד. והיו מן הסוג הנושא אתו לכל מקום את כאבו של הכלל. אלה המעמיקים ביסודות ומגרדים בתחתית עולמם, המתנהל עדיין בשפה הפולנית. ואילו אני – את שפתי העברית המתפתחת שמרתי כשמור תינוקת שאין לחשוף מוקדם מדי למזגם של אנשים שאין בהם עניין לנתק את נפשם מחוויות הניכר ולהעלות גם אותה לארץ.

לביקורים אלה זכיתי, מן הסתם, בגלל שהיו מגורי קרובים לאחת מתחנות האוטובוס המגיע מחיפה עילית ועובר בתחנה המרכזית, אף כי אותם מבקרים אפשר היו מגיעים גם כך. ושמא היה זה סבר הפנים הטוב שהפך אותנו, אותי ואת חמותי – לכתובת שנעים לבוא אליה, וששימש כעין הזמנה האומרת: הנה, התייחד גם אתה עם זכרו, כי אשר נוכל למסור בשמו הוא הצורך בקרבת בני־אדם ולא חלילה רגשות קנאה על היותך חי. וכיוון שהיו הבאים בודדים לרוב וזקוקים למעט חום אנושי, היו מדברים על מה שאמור היה להתגשם בארץ ועדיין לא בא, אף כי רובו כבר בדרך. ורק חבל שקובה לא זכה, ואנחנו, הודות לו, כן נזכה.

המשיכה לנווה המאוכלס בשתי נשים אבלות שררה אצלנו לפני בואם ארצה של גיסתי, תינוקה ובעלה. וחמותי, בשעת ביקורים אלה, היה במאור־פניה כדי לומר: בני איננו, אבל בתי, זו שהיתה אתי בשעותי הקשות ורק נסעה לזמן־מה – עוד מעט היא באה עם נכד חדש. וגם להדגיש: הנה כלתי לצדי, ואני שמחה בה.

ואילו לי, מה היה לומר? ככלות הכול הן אני צעירה, ובימים אלה לומדת דברים האמורים לקדם אותי לקראת היאחזות כלשהי בעתיד. ולימודי עוזרים לי להסיח דעתי מן האיום של היותי נהדפת אל מחוץ למעגלה של משפחה זו האמורה להתאחד בקרוב.

ובחוץ, בדרך לעבודה, ללימודים או לסידורים כלשהם, עוד חיפשתי את קובה. די היה שאראה מרחוק חייל בעל קומה והילוך דומים, או הטיית יד מאפילה על עיניים (רק בארץ סיגל לעצמו תנועה זו, כי לפני־כן נהג לצמצם את עיניו מול האור); די היה בחלקת צוואר דומה ומעליה שיער חום חלק כדי שאחיש את צעדי ואחלוף על פניו,

נוכחת לגלות שהדמות זרה. אין דמיון. איך יכולתי לשייכה...? הן הכרתי צלליתו אף בחושך שלא היה בו יותר מנצנוץ של כוכב. כי מהי תנועה של יד או הילוך? צריך שיהיו כל הקווים והתכונות, רק אז יהיה זה הוא עצמו. אבל אחד כזה לא נמצא.

אלא שביקורי אנשים, ברגעיהם הראשונים, יש בהם מן ההפתעה. באותם מקרי חסד יש שמופיע מישהו מן העולם האבוד, שלא התקבל ממנו אות חיים זמן רב אחרי המלחמה. ואני, בנסותי לשמור על עולמי הישן וכדי למנוע שברונו בכל פעם – גנזתי אותו כפי שהוא, הרוס ומפורר. ושבריו יקרו לי כבבת־עיני. אותם חוקי גניזה חלו על יקירי הקרובים, וביניהם חברי ילדותי, אף שלא נשלם החיפוש אחריהם. אחרי שבתום המלחמה כמעט לא הגעתי ללודז׳, שדווקא אליה שבו רוב הניצולים, ומשום כך לא נתאפשר לפגוש בהם ולמנות עם מי שהושבו חייהם, והם שוב חברים חיים.

ויום אחד, אחרי הצהריים, הגיעו לחדרי שבחיפה שני בחורים לובשי מדים. השניים, על אף היעדר דמיון בינם לבין שני מבשרי האסון שפקדו את ביתי לא מזמן, בכל־זאת עוררו בי בהלה. אולם הפעם לא באו להמית, אלא להחיות. וזה הנס הכפול שאירע באותו אחר צהריים: בין השניים הצלחתי לזהות אחד שבגר ושינה תדמיתו מאז ימי צאתי מפולניה אחרי המלחמה, בזמן שהותנו יחד במחנות מעבר באוסטריה ובגרמניה. והשני, לבוש מדים דומים וכובע כחול שעליו כנפיים פרושות, ובבסיס חלקת מצחו זוג עיניים חומות, ביניהן, במורד אפו, שפם קצר – מחפה על מבוכת פיו, שעה שעיניו סוקרות וחוזרות לשאול, אם... אני זוכרת?

היה עלי להשיב מבט ולהסתכל עליו רגע ארוך... כדי לזהות: את רוֹמֶק! ידיד ותיק ושותף לחוויות ילדות!

של חופשות בכפר.

של המון זיכרונות מן הזמן שממנו ניתקתי. רבים מכדי להיות מועלים בנשימה אחת, בעמידת ארעי נבוכה, בתוך השמחה על היותו חי!

לא יכולתי להמשיך לשבת ולהביט אליו כל עוד הוסיף לעמוד במרכז החדר.

היה עלי להתרגש בעמידה, לברך על הנס שהחזיר לחיים נער זה שהייתי פוגשת עוד בבית־הספר בגטו, לפני החיסול והסלקציה.

הוא עמד מולי מתוח מעט, כמי שאינו בטוח איזה סוג מפגש צפוי לו. ולי היה מוזר לראותו בוגר, עם שפם וכומתה. גדול בשני ראשים מן הנער השמור בזיכרון. ואני, שוב לא הייתי ילדה... של הזמן ההוא... התלוש.

גם נתקפתי כאב ראש נוקב נוכח עינה הצופה של חמותי, הבוחנת עם מי אני עומדת, מדברת... ביקשתי סליחה (הסחרחורת הזאת, הכאב... עוד מעט יחלוף בוודאי).

זה היה בחדר האמצעי. היא ישבה לשולחן, ואני, בקומי לדבר אתם, הרגשתי מה הססנית עמידתם, מאותתת שהכול תלוי ביכולתי לעכב בעדם מלעזוב ולהחליט כי למקום הזה אין לשוב עוד.

את רומק הכרתי בכפר, שנתיים לפני המלחמה. זכרתי את אמו ואת אחיו הקטן. היה עלי לשאול לשלומם (ואולי מוטב להימנע מכך, כי אחיו היה עדיין קטן וכמעט ברור מה עלה בגורלם, שלו ושל אמו, בזמן הסלקציה). ותשובה בדבר שלומו של רומק קיבלתי בעצם עמידתו מולי. בכל־זאת רציתי לדעת איך ניצל, מתי עלה, אם מצא קרובים בארץ. ואיך איתר אותי? והוא עצמו... מה מעשיו? איפה הוא חי? אם כי גם על שאלות אלה ענו המדים, באופן כללי.

יכולתי להימנע מלשאול ולהתמסר לכאב ההולם בראשי – כך נהגתי לעתים. אך באותו אחר צהריים היה עלי לברר דברים ולהציג שאלות. ואת אלה לא ניתן היה לעשות בבת־אחת, כל שכן בעמידה.

עמידה זו חייבה גם אותו לשאול איפה התגלגלתי במשך כל אותו הזמן.

בשביל ביקור אחד, חטוף, זה היה – יותר מדי.

כי בתקופת חיי האחרונה, ובעצם, גם בזו שלפניה, כמעט שלא הזכרתי את קורות משפחתי ואת אלו שלי בזמן האפל. אפילו לא בפני קובה. ואך אוזן קשבת שימשתי, לעתים. עתה לא ידעתי במה אתחיל. ומחשש להיותי נגרפת בנחשול ההיזכרות, נמנעתי מלשאול. חיכיתי למוצא פיו. היה עליו להפר את השתיקה. "אני בחיל האוויר", אמר. "אנחנו במקרה דיברנו אתמול, והוא" – כאן הצביע על חברו לביקור,

"החבר שלי מישקה, סיפר שהיו אתו במחנות המעבר, זאת אומרת, בדרך לארץ – בנות מלודז׳. מיד שאלתי איך קראו להן. והוא אמר שבטוח היו שתיים, אחת אירקה שוסטר והשנייה טושקה ציגלברג. שתיהן גרות בחיפה. את רואה, ישר הביא אותי הנה. ואת, מה נשמע אצלך?".

ואני, בעיני הבחור השני הייתי נערתו של קובה, שבסוף, בניגוד לרינוני החבר׳ה, התחתן אתי, אף שבינתיים הספקתי להתאלמן.

שוב רציתי לבכות.

אבל בנוכחותו של רומק אסור היה לבכות. בשבילו הייתי ילדה עם צמות היודעת לטפס על עצים, לתפוס כדור של משחק מחניים טוב יותר מכמה בנים, שלא לדבר על בנות. והוא בשבילי – הנער המפליא להטוטיו באופניים.

אך בין אלה לבין עמידה זו בחדר שבחיפה ניצבה השאלה: באיזה יום באוגוסט עליתם לרכבת? ומי משלך חי? אחריה באו התהיות בדבר התנסותו של כל אחד ב"זמן הביניים" הנורא, שהקנו לו ודאי תדמית שונה מזו הזכורה, עד כי לא ניתן עוד לפתוח ב"תרגיל התמים של זריקת כדור והתחמקות במגרש", כאילו דבר לא קרה... וגם דמותו, חוץ מעיניו, בקושי הזכירה את הנער ההוא.

ואני... מה דמיון בין מי שהייתי בתקופת חיי בחיפה, לילדה של חופשת הקיץ ההיא, שכל עולמה הוא רכיבה באופניים ומשחקי כדור.

ומשום זיכרונה של תקופה זו, עלתה בעיני רוחי דמותו של אבא המביא את האופניים לכפר. שכן בהתחלה היתה היכרותי עם רומק נעה במסלול הגלגלים שהאחורי בהם מוגן ברשת צבעונית לשמור על שמלתי מלהסתבך, ובמעידות התכופות. הוא היה עוזר לקום, ליישר כידון ולהוליך את אופני, בעוד ברכי חבולה ושותתת דם. אחר־כך היה עושה בעצמו סיבובי ראווה בלי ידיים. גם במשחק המחניים הצטיין (אף על פי שהטוב מכולם היה לוטק, חברי הראשון, שממנו לא הגיע שום אות חיים). את רומק הייתי פוגשת בזמן הראשון של בית־הספר בגטו, וגם פעם אחת, בחורף, ברחוב כפות שלג וכפור. סחבתי אז שק עם תפוחי־אדמה רקובים. הוא הסתיר קרשים גנובים מאחורי גבו.

כה מביך היה הריקבון שנדף מן שׂק, וכמוהו מראה קבקבי העץ שלרגלי... עד כי אי־אפשר היה להעלות על הדעת מישהו העשוי להתעכב ולשוחח אתי. ואילו הוא בא מולי ועמד. ולא מיהר להסתלק.
אלמלא הקרשים והשק המטונף שתבעו לקצר בדברים...

גם עכשיו היה קרש תלוי על כתפו, הלוא הוא הרובה שלו. ואצלי, שק הצרות שאני סוחבת. מה לי זיכרונות של משחקים, אופניים... אם כי בהם דווקא עשיתי שימוש ראוי. עוד אספר על כך, דווקא לו.

רקע העטיפה:
פרט מ"האנדרטה לזכר
קהילת יהודי לודז' שנכחדה",
בביצוע אסתר אייזן

עיצוב העטיפה:
עדי הכט

0 02490001470 7
דאנאקוד 249-1470

מחיר מומלץ: -.84 ש"ח

סיפוריה של אסתר אייזן שכונסו כאן ומצטרפים לרומן, משחזרים תמונות וחוויות מעשור הרה גורל בחייה. בשלהי ילדותה עוד חייתה עם משפחתה חיים נטולי דאגות בנופי כפר ועיר בפולניה, עד שאלו נקטעו בטלטלת השואה: בגטו ובמחנות ההשמדה איבדה אסתר אייזן את כל משפחתה הקרובה. אחרי המלחמה שבה לפולין בתקווה למצוא מישהו מיקיריה והמשיכה לנדוד בין מחנות העקורים באוסטריה ובגרמניה, עד עלייתה וקליטתה בארץ.

למעלה מיובל שנים חלף בטרם עלה בידי המחברת לשוב אל זיכרונותיה ולהעלותם על הכתב. תיאורי המרקם האנושי והחווייתי של סביבתה האנושית בשנים אלו יש בהם כדי להסביר כיצד שרדו יחידים בשואה.

❖ ❖ ❖

"...זהו סיפור מיוחד המשלב את אמנות הספרות עם סיפור נורא, ונדיר למצוא שילוב בין סיפורי השואה לבין יכולת אמנותית־ספרותית, המעבירה לקורא את עצמת הכאב, האבסורד והזעזוע מבלי לסחוב אותו לתיאורים דוקומנטריים מפורטים מדי".

(ארז ביטון, משורר ועורך)

יד ושם • ירושלים　　　כרמל • ירושלים